

DAUGAVPILS UNIVERSITĀTE
DAUGAVPILS UNIVERSITY

Humanitārās fakultātes
XXII starptautisko zinātnisko lasījumu materiāli.
Vēsture XVI

VĒSTURE: AVOTI UN CILVĒKI

Proceedings of the 22nd International Scientific
Readings of the Faculty of Humanities.
History XVI

~ DAUGAVPILS UNIVERSITĀTES
AKADĒMISKAIS APGĀDS "SAULE" ~

2013

Saleniece I., atb. red. *Vēsture: avoti un cilvēki. XXII zinātniskie lasījumi. Vēsture XVI*. Daugavpils: Daugavpils Universitātes Akadēmiskais apgāds “Saule”, 2013. 380 lpp.

Redkolēģija / Editorial Board

Irēna Saleniece (Daugavpils Universitāte, Latvija) –
atbildīgā redaktore

Sandra Grigaravičiūtė (Lietuvas Edukoloģijas universitāte, Viļņa)

Bernd Ulrich Hucker (Fehtas Universitāte, Vācija)

Aleksandrs Ivanovs (Daugavpils Universitāte, Latvija)

Ēriks Jēkabsons (Latvijas Universitāte, Latvija)

Tatjana Kuzņecova (Daugavpils Universitāte, Latvija)

Ineta Lipša (Latvijas Universitāte, Latvija)

Olaf Mertelsmann (Tartu Universitāte, Igaunija)

Ilgvars Misāns (Latvijas Universitāte, Latvija)

Valerij Nikuļin (I. Kanta Krievijas Valsts Universitāte, Kaļiņingrada)

Dmitrijs Oļehnovičs (Daugavpils Universitāte, Latvija)

Henrihs Soms (Daugavpils Universitāte, Latvija)

Geoffrey Swain (Glāzgovas Universitāte, Apvienotā Karaliste)

Vitālijs Šalda (Daugavpils Universitāte, Latvija)

Juris Urtāns (Latvijas Kultūras akadēmija, Latvija)

Visi raksti ir zinātniski recenzēti.

Korektori:

Irēne Elksnis-Geisler, Irita Saukāne, Gaļina Sirica, Inguna Teilāne

Tehniskās redaktores:

Liene Leitiete, Vita Šotaka

Maketētāja:

Marina Stočka

2012. gada janvārī notika 22. Daugavpils Universitātes Humanitārās fakultātes Zinātniskie lasījumi, kuru laikā vēsturnieku diskusiju krustpunktā bija tēma *Avoti un cilvēki*. Vēsturnieku darba grupā ir izveidojušās noteiktas tradīcijas – pieeju daudzveidība, uzskatu plurālisms un iecietība pret atšķirīgiem viedokļiem. Uz nolasīto referātu pamata kopš 1997. gada iznāk rakstu krājumi. Pirms publicēšanas katru rakstu anonīmi recenzē divi recenzenti. Lasītāju uzmanībai tiek piedāvāts kārtējais šai tēmai veltītais darbu apkopojums, kurā dažādu nacionālo historiogrāfijas skolu pārstāvji iedziļinās pagātnes problēmās.

In January 2012 the 22nd Scientific Readings took place at Daugavpils University, the Faculty of Humanities. Historians also actively participated in them. The theme *Sources and People* for several years remains at the point of their opinion intersection. Since 1997 the collected articles based on the reports presented have been issued. All the materials of the Scientific Readings published testify that some certain traditions have been formed in the work-group of historians: the variety of approaches, the pluralism of opinions and tolerance to different points of view. Papers are anonymously reviewed by two reviewers each before publication. Therefore, another collection of articles devoted to this theme is offered for readers' consideration.

SATURS / CONTENTS

Ирена Салениене	
Иоэль Вейнберг: жизнь и труд	11
Татьяна Кузнецова	
И. П. Вейнберг сегодня	17
Henrihs Soms	
Profesors Joels Veinbergs – jaunā pasniedzēja darbaudzinātājs	22
Juris Zarāns	
Teologa piezīmes: Joels Veinbergs un Vecā Derība	30
Тамара Абросимова	
Реформирование высшей школы в России (февраль—октябрь 1917 г.)	36
Ilga Apine	
Politiskās elites vieta nacionālās identitātes veidošanā Latvijas sabiedrībā	44
Tatjana Barteļe	
Rīgas Aleksandra ģimnāzijas atskaite (1871–1914) kā avots tās vēstures izpētē	52
Edgars Ceske	
Rīgas ārsta Nikolausa fon Himzeļa ceļojumu apraksts (1752–1757): Apgaismības ideju refleksijas	60
Kārlis Dambītis	
Latvijas armijas artilērijas vienību formēšanas problēmas (1918–1921)	66
Ineta Didrihsone-Tomaševska	
Austrālijas latviešu kopienas sabiedriski politisko aktivitāšu noteicošie faktori 20. gs. (50. gadu beigas –70. gadu vidus)	73
Inga Doniņa	
Rituālās bedres kā avots vēlā dzelzs laikmeta religisko priekšstatu izpētē	80
Татьяна Философова	
Из истории русского старообрядчества: стих А.А. Надеждина «Рассказ скорбного старца»	90
Guntis Gerhards	
Avotu liecības par Lielo badu Vidzemē (1601–1602)	97

Евгений Гребень	
Устные источники о нацистской оккупации Беларуси	105
Sandra Grigaravičiūtė	
Why did Lithuania Need a Consulate in Vilnius in 1939?	
New Sources and Versions	112
Elina Guščika	
Agrā dzelzs laikmeta kapu uzkalniņi ar akmeņu riņķi	
Latgales teritorijā	122
Aleksandrs Ivanovs, Aleksejs Varfolomejevs	
“Datorizētā” avotpētniecība – vispārējās avotu mācības	
attīstības virziens	134
Галина Яковлева	
Повседневность сельского учительства Советской России	
в начале новой экономической политики (на материалах	
Витебской губернии)	140
Gintautas Jakštys	
Latvia in the Lithuanian Military Press in 1919–1940	152
Пранас Янаускас	
Польско-литовские конфликты в католических костёлах	
Каунаса в 20-е годы XX века	157
Ilze Jermacāne	
Sarkanās armijas 201. (43. gvardes) latviešu strēlnieku	
divīzijas komandieru (1941–1944) portrets: Jānis Veikins	
un Detlavs Brantkalns	163
Krišs Kapenieks	
Kursenieku faktors Latvijas un Lietuvas attiecībās	
(1932–1933)	172
Anete Karlsonē	
Mūsdienu priekšstati un vēstures avotu ziņas par latviešu	
tautas tērpa valkāšanas veidu: austās jostas sieviešu apģērbā	180
Maija Krūmiņa	
Otrā pasaules kara bēgļu pieredze Nacionālā Mutvārdu	
vēstures krājuma avotos: intervijas ar latviešiem Anglijā	190

Александр Литвинский

- Современная белорусская историография об отношениях
между балтами и славянами 198

Ainis Lociks

- Īss ieskats 18. Daugavpils aizsargu pulka sporta aktivitātēs
(1922–1940) 205

Klinta Ločmele

- Latvijas zemnieki un lauki trešās Atmodas periodā: diskursi
laikrakstā “Diena” (1990–1991) 211

Ilze Bīruta Loze

- Auklas keramikas kultūra Lubāna mitrājā Austrumbaltijas
auklas keramikas kultūras pētījumu kontekstā 221

Руслана Марценюк

- Связи профессоров юридического факультета Университета
св. Владимира в Киеве с Латвией и Эстонией 232

Евгения Назарова

- Слушательницы-латышки в Московском археологическом
институте (1910–1922) 241

Валерий Никулин

- Начало «Псковского осадного сидения» 252

Reinis Norkārklis

- Ebreji un Katoļu baznīca Poļu Livonijā 259

Ginta Orinska-Spirģe

- Dezertieru atbalstītāju lietas – avots Latvijas sabiedrības
noskaņojuma pētniecībā nacistiskās Vācijas okupācijas laikā 267

Guntis Pakalns

- Pētera Birkerta “Latvju tautas anekdotes”: ko tās stāsta par
P. Birkertu? 279

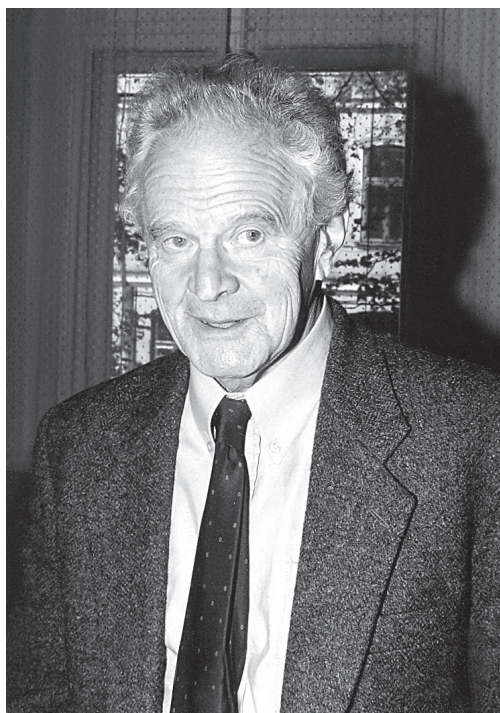
Ieva Pīgozne

- Folklorā kā avots vienkāršo ļaužu sadzīves vēstures izpētē:
ierobežojumi un iespējas 287

Andis Rasums

- Kurzemes iedzīvotāju noskaņojuma atspoguļojums
SS-Jagdverband Ostland izlūkdienesta ziņojumos
(1944–1945) 295

Daina Roze, Silvija Jansone	
“Latviskie” augi Latvijas Etnogrāfiskā brīvdabas muzeja arhīva materiālos	304
Inna Rozentāle	
Jostas gala apkalumi – visgrūtāk identificējamās vēlā dzelzs laikmeta vīrieša jostas sastāvdaļas Austrumlatvijā	311
Галина Седова (ин. Евфросиния)	
Заккрытие православных храмов в Латгалии (60-е годы XX века)	321
Raitis Simsons	
Elbingas vācu-prūšu vārdnīcas izmantošanas iespējas senprūšu sabiedrības pētniecībā	334
Geoffrey Swain	
‘We Were the Vanguard!’: Nostalgia for Latvia’s Young Communist League in the Late 1940s	342
Виталий Шалда	
Латышские представители в Государственных думах России (1906–1917)	349
Aija Vilka	
Vidējā un vēlā dzelzs laikmeta bērnu apbedījumu inventārs kā ziņu avots par sabiedrības vecuma grupām	358
Манвидас Виткунас	
Штурм и оборона литовских замков в войнах с Тевтонским орденом (XIII – начало XV века)	367
Ziņas par autoriem / Authors	377

*Veltijums profesoram
Joelam Veinbergam (1922–2011)*

*Dedication to Professor
Joel Weinberg (1922–2011)*

*Памяти профессора
Юэла Вейнберга (1922–2011)*

Ирена Салениеце

Иоэль Вейнберг: жизнь и труд

Иссяк прекрасный и чистый источник, который так приятно тек и наполнял сонм наш. Светом озаряло нас учение твоё и веселило нас, подобно солнцу, которое светом своим озаряет вселенную. [...] В себе самом показывал ты нам прекрасны образы [7, 81].

Не стало Иоэля Пейсаховича Вейнберга.

Утрата невосполнима, ибо ушел не только ученый, чьи находки и идеи запечатлены в прекрасных книгах, но и удивительный, неповторимый Учитель, в общении с которым любая тема обретала глубину и значимость, позволяя ощутить всю прелесть «аромата прошедших эпох» и приблизиться к пониманию смысла истории. Каждая беседа оставляла непреходящее чувство, что посчастливилось почерпнуть из *прекрасного и чистого источника* истинной мудрости и глубочайшей человечности.

Лучше всего об осмыслении прошлого и настоящего И.П. Вейнбергом рассказывают его книги, в нашем распоряжении есть также предельно концентрированная саморефлексия ученого во время прощания с Даугавпилсским педагогическим институтом — вузом, где он проработал 30 лет и где ему довелось осуществить дело своей жизни [1, 40–51]. Однако то, что предшествовало этому тридцатилетию, для многих была *terra incognita* — в частых беседах чрезвычайно редки были моменты, когда он обращался к воспоминаниям скупым и трогательным одновременно; расспрашивать же казалось недопустимым святотатством. Кроме того, лишь с конца 1980-х годов стало возможным называть вещи своими именами и не опасаться последствий «неправильного» происхождения или других фактов биографии.

Иоэль Вейнберг родился 1 сентября 1922 года в Риге — одной из культурных метрополий Балтийского региона и столице только что созданного Латвийского государства. С особой теплой улыбкой он вспоминал детство, прошедшее в состоятельной и интеллигентной семье. Наряду с соблюдением ритуалов иудаизма и посещением синагоги родители придерживались западноевропейской культурной традиции. Думаю, незаурядное знание классической музыки и литературы и любовь к ним у Иоэля

Пейсаховича — оттуда. Его отдали учиться в немецкую школу, о которой он вспоминал спустя десятилетия: «школа была светская и притом либеральная светская школа. Вплоть до того, что Ветхий Завет мы изучали как литературно-историческое сочинение. Великолепно мы его освоили! В то же время были и уроки Закона Божия — 2 раза в неделю.» [5] Однако после некоторых перемен в школьной политике Латвийской Республики, вызванных деятельностью министра образования Агиса Кениньша (*Atis Kēniņš*, 1874—1961), он был вынужден перейти в гимназию с обучением на иврите (Прим. 1). Как вспоминал Иоэль Пейсахович, тогда его сожалениям не было конца, и он надолго затаил неприязнь к министру, олицетворявшему собой злую враждебную силу, вставшую на пути юноши.

Впоследствии, обсуждая с Иоэлем Пейсаховичем тот давний случай, мы поднялись до высоких обобщений о том, что в истории нередки парадоксы, когда некие действия в отношении человека, субъективно воспринимаемые им как вредные и даже губительные, впоследствии приносят ему несомненную пользу. Разве мог представить юный Вейнберг, что вынужденный шаг окажется для него судьбоносным?! Знание иврита и еврейской традиции, обретенное в новой школе, оказалось одной из предпосылок, способствовавших тому, что он обратился к штудиям Ветхого Завета и впоследствии стал одним из признанных в мире библеистов.

После школы в 1940 году последовало поступление на исторический факультет Латвийского университета, но учебу прервала война. В автобиографии 1963 года профессор об этом периоде писал так: «Из-за болезни матери наша семья к началу войны не успела эвакуироваться. Моя семья была заключена в Рижском гетто, где погибла мать. Отец погиб в концлагере, а я после нахождения в концлагерях в Межапарке и Дундаге попал в концлагерь Бухенвальд, а потом в его отделение в гор. Йена, откуда весной 1945 года бежал. Конец войны встретил на территории Чехословакии, откуда вернулся на Родину.» [6, 182. *lp.*]

Необыкновенная одаренность и упорство позволили в течение года сдать экзамены за 4 курса и закончить университет уже в 1946 году. После окончания университета — работа в Государственной библиотеке ЛССР и одновременно учеба в аспирантуре. В 1954 году защищена кандидатская диссертация по истории древнего Рима. Все это происходило на фоне советизации и целенаправленной трансформации довоенных латвийских (общеевропейских) норм и ценностей, «в условиях режима, основным преступлением которого помимо геноцида было лишение человека ра-

дости жизни» [1, 51]. И. Вейнбергу, как и сотням тысяч других людей, приходилось приспосабливаться к новой ситуации и жить в постоянном страхе, например, во время кампании по «борьбе с космополитизмом» [10, 96–97].

Но именно в этот период определилась главная тема Вейнберга — сохранение человечности даже в нечеловеческих условиях. «То, что я вышел на эту тему, было предопределено тем, что я — еврей, что я был евреем, и я очень остро ощущал свое еврейство. Совершенно естественно, что — опытом гетто, опытом концентрационного лагеря. Не потому, что это усилило во мне еврейство, а это ощущение (я этого не знал, когда искал свою тему) [породило необходимость] попытаться объяснить самому себе корни и причины [...] совершенно невероятной стойкости тех, кто прошли через весь этот ад, сохраняя свою человечность.» [1, 42]

Однако штудии Ветхого Завета в Риге 1950–60-х годов не особо приветствовались, более того — вызывали некоторое раздражение. Это обстоятельство вкупе с подозрительной для «органов» биографией послужило причиной того, что в Риге для Вейнберга работы не нашлось. Зато в Даугавпилсе довольно ощутима была нехватка квалифицированных специалистов для преподавания в педагогическом институте. 3 декабря 1962 года И.П. Вейнберг принят на должность старшего преподавателя кафедры марксизма-ленинизма (Прим. 2) [6, 184. *lp.*].

С этого момента начинается тот период в жизни историка, о котором нам известно не понаслышке. Имевшие честь и счастье учиться у Иозеля Пейсаховича Вейнберга в ДПИ были свидетелями его жизни — как внешней повседневной, открытой любому взгляду со стороны, так и внутренней, приобщиться к которой было дано лишь тем, кто слушал его лекции, читал и обсуждал написанные им или рекомендованные для чтения статьи и книги. Мы были свидетелями на редкость гармоничного человеческого бытия, которое самим фактом своего существования искупало многие окружавшие нас несовершенства. Мы были очарованы этой гармонией и навсегда остались под властью этих чар.

Каждодневный, систематический, упорный труд был главным содержанием жизни профессора в течение 30 лет. Скрупулезный анализ Ветхого Завета служил раскрытию главной темы — способности еврейского народа сохранить себя в течение тысячелетий, несмотря на отсутствие собственной земли, государства и даже языка. Для проникновения в мир сознания авторов Ветхого Завета историк воспользовался, как он сам говорил, «чрезвычайно удобным инструментом исследования» — лин-

гвостатистическим анализом с семантическим анализом ключевых слов и с последующим концептуальным (контекстуальным) анализом всего текста. В результате была воссоздана картина мира Хрониста, модель мира древнеближневосточного историописания [2], а также модель мира человека древнего Ближнего Востока [3], т.е. воссоздана «сетка координат» — система универсальных категорий (природа, мир вещей, человек, бог(и), время, пространство), посредством которых древнеближневосточный человек воспринимал окружающий мир.

Профессор учил, что исследователь должен стремиться понять автора источника и вступить с ним в диалог, несмотря на дифференцирующую силу времени и другие различия. Обращаясь к текстам других исторических эпох, невозможно игнорировать то обстоятельство, что в те времена люди думали по-другому. Человека древнего мира и созданный им текст нельзя понять, оставаясь в рамках научно-логического мышления. Нельзя оценивать поведение человека древности, исходя из современной шкалы ценностей.

Вглядываясь в прошлое под таким углом зрения, его можно увидеть глазами современников. В центре — человек с его отношением к миру, что придает историческому исследованию антропологическое измерение. Отмечалось, что в научной деятельности Вейнберга основное место занимает «познание собственно истории и — что представляется еще более значимым — человека посредством истории» [1, 17], поэтому нет ничего удивительного в том, что в 70–80-е гг. XX в. И.П. Вейнберг стал одним из наиболее авторитетных историков древнего мира в СССР. В его трудах показано «значение в истории внутреннего мира человека, социальной психологии, а не только производственных отношений» [1, 18]. Такой подход был чужд советской историографии, но Иозель Вейнберг был не рядовым советским историком, а библеистом с мировым именем. Начиная с 70-х годов XX века его статьи стали появляться в зарубежных журналах; в 1992 году в Шеффилде вышла его монография *The Citizen – Temple Community*. По словам крупного британского библеиста Чарлза Картера, на рубеже тысячелетий вряд ли удастся встретить серьезную работу о персидском периоде древнееврейской истории, автор которой не опирался бы на созданную Вейнбергом блестящую реконструкцию данного периода [8, 64].

Упомянутые открытия — результат титанического исследовательского труда, который И.П. Вейнберг органично совмещал с преподавательской и организационной деятельностью. Внешними приметами ус-

пеха стали защита докторской диссертации «Гражданско-храмовая община в западных провинциях Ахеменидской державы» (Тбилиси, 1973), профессура (1976–1993) и заведование кафедрой истории ДПИ (1977–1982) [9]. Подводя итог своей 30-летней работе в ДПИ, профессор сказал: «Эти 30 лет были годами радости... эти годы были радостными, радостными тем, что я мог делать и делал то, что я хотел. Именно то, что я хотел.» [1, 51] Признание и благодарность И.П. Вейнбергу выразились в присвоении ему звания Почетного доктора ДПУ (1996) и премии Спидолы Латвийского фонда культуры (2001) [9].

Перед отъездом в Иерусалим Иоэль Пейсахович четко (как он великолепно умел) расставил акценты: смысл этого события для него заключался не в том, чтобы покинуть Латвию, а в том, чтобы жить в Израиле. В Иерусалиме он обрел «второе дыхание» — вновь преподавал в университете, писал [4], и нам в Даугавпилсе, хотя и очень не хватало Учителя, все же радостно было осознать, что он нашел в Иерусалиме *свою* обетованную землю. Сейчас, когда не расстояние, а вечность разделяет нас, утешением служит лишь осознание того, что в нашей жизни был Учитель и, говоря словами древнего мудреца, — *в себе самом показывал нам прекрасные образцы.*

Примечания

1. Министр образования А. Кениньш в рамках проводившейся им политики «ликвидации привилегий национальных меньшинств» с осени 1932 года ввел требование принимать в гимназии национальных меньшинств только тех учащихся, чьи родители были представителями соответствующего меньшинства [11, 111].
2. Кафедра истории ДПИ (*Кафедра истории СССР и всеобщей истории*) создана в 1969 году; до этого момента историки работали на отделении истории кафедры марксизма-ленинизма.

Источники

1. *Bibliotheca Latgalica. Иоэл Вейнберг. Труды и дни.* Daugavpils: Daugavpils Universitātes Akadēmiskais apgāds “Saule”, 2011. 412 с.
2. Вейнберг И. *Рождение истории. Историческая мысль на Ближнем Востоке середины I тысячелетия до н.э.* Москва: Наука, 1993. 352 с.
3. Вейнберг И. *Человек в культуре древнего Ближнего Востока.* Москва: Наука, 1986. 206 с.
4. Вейнберг Й. *Введение в Танах.* Ч. 1–5. Иерусалим: Гешарим, 5762–5765. Москва: Мосты культуры, 2002–2005.

5. *Интервью проф. И.П. Вейнберга* журналистке газеты “Latgales Laiks” 3. Соме 29.03.1993. Видеозапись интервью (на латышском языке) хранится в коллекции музея Даугавпилсского университета, ед. хр. № 468.
6. Daugavpils Universitātes arhīva fonds, 6. apr., 410. l.

Литература

7. Сирин Е. «На кончину наставника (Надгробное песнопение).» *Послушник и школяр, наставник и магистр: Средневековая педагогика в лицах и текстах*. Москва: Издательство РОО, 1996. С. 80–81.
8. Carter, Charles E. *The Emergence of Yehud in the Persian Period: A Social and Demographic Study*. Sheffield: Sheffield Academic Press, 1999. P. 46. http://books.google.lv/books?id=K0_XEHHPZIC&printsec=frontcover&dq=Carter+The+Emergence+of+Yehud&hl=ru#v=onepage&q=&f=false (29.10.2012).
9. *Daugavpils Pedagoģiskā Universitāte: Pētniecība un zinātne 80 gados: Biogrāfisks rādītājs 1921–2001*. Sast. H. Soms, V. Šaudiņa. Daugavpils: DPU izdevniecība “Saule”, 2001. 107. lpp.
10. Keruss, J., I. Lipša, I. Runce, K. Zellis. *Latvijas Universitātes Vēstures un filozofijas fakultātes vēsture padomju laikā: personības, struktūras, idejas (1944–1991)*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2010. 352 lpp.
11. Saleniece, I. *Latvijas Republikas skolu politika (1918–1934)*. Daugavpils: DU Akadēmiskais apgāds “Saule”, 2002. 192 lpp.

Kopsavilkums

Joels Veinbergs: dzīve un darbs

Raksts veltīts bijušā Daugavpils Pedagoģiskā institūta profesora, Vēstures katedras vadītāja Joela Veinberga (1922–2011) piemiņai. Tajā ieskicēti J. Veinberga dzīves fakti un sniegts īss ieskats viņa pētnieciskajā darbā.

Summary

Joel Weinberg: Life and Work

The article is dedicated to commemorating the Head of History Department of Daugavpils Teacher Training Institute, professor Joel Weinberg (1922–2011) memory. The article outlines same facts of J. Weinberg's life and provides a brief insight in to his research work.

Татьяна Кузнецова

И. П. Вейнберг сегодня

Есть в мире вещи непреложные, конечность человеческой жизни — одна из них. Но способно ли что-нибудь остаться после человека, может ли он, и при каких условиях, быть значимым в любом сегодня, следующем после его ухода. Для Т. Державина, например, «все вечности жерлом пожрется и общей не уйдет судьбы» [4, 317]. Однако со словами поэта, сказанными перед лицом смерти, трудно согласиться живущим.

Три взаимосвязанных обстоятельства, думается, для плодотворную, социально значимую жизнь человека после того, как завершается его индивидуальное существование. Это, во-первых, цельность человеческой личности — единство ее мысли, слова и поступка, находящее свое выражение в плодах деятельности человека — в созданных им трудах, оставленных нам текстах. Такой личностной цельностью обладал И.П. Вейнберг. Читая его книги, вновь видишь и слышишь его, чувствуешь и снова входишь в особое пространство, создаваемое им, пространство, дышащее свободой, свежестью и прохладой, — пространство Мысли. Эти впечатления уйдут вместе с нами, но у любого читателя останется ощущение и понимание удивительно цельной, глубокой, многомерной, системной мысли, выраженной так, что все оказывается органически связанным и ни одно слово невозможно заменить другим.

Во-вторых, необходимо наличие тех, кто хочет и может услышать. Как заметил Е. Гришковец: «Кто-то сказал, а кто-то услышал» [3, 316]. И.П. Вейнберга слышали в обширном мире библеистики, назвав его выдающимся ученым, а примененный им сравнительно-исторический подход «методом Вейнберга». Правда, хочется думать, что его слышали и те, кто не причастен к библеистике, поскольку его Мысль значима в контексте не только истории, но и культурологии, равно как и вообще гуманитарных дисциплин.

Итак, третье обстоятельство, позволяющее ушедшему человеку всегда быть современником, — это Мысль, и в частности такие ее компоненты, как предмет и соответствующее понимание человека и мира людей, как «почва», на которой возникает мысль, и как способ извлечения «материала» для нее. Именно такую мысль мы получили в дар от И.П. Вейнберга, и она пронизывает как читаемые нами курсы и наши работы, так и наше понимание истории и наше отношение к человеку.

И.П. Вейнбергом предложен ряд концепций, одна из которых широко востребована в библеистике (концепция гражданско-храмовой общины), другая же имеет общегуманитарное значение. Это концепция культуры. В 1986 году в книге «Человек в культуре древнего Ближнего Востока», ставшей в ДУ обязательной для освоения студентами-историками 1 курса, было сформулировано многогранное, многомерное, системное определение культуры, ведущее к пониманию человека и его природы, исторического процесса и оправдывающее отождествление истории и культуры. Оно таково: «Культура есть исторически и социально обусловленное, объективированное в разнообразных продуктах человеческой деятельности отношение человека к природе, обществу и самому себе, побуждающее человека к деятельности, регулирующее и регламентирующее человеческую деятельность во всех сферах его существования и обеспечивающее обществу возможность и способность адаптации в меняющемся мире» [2, 8]. Ядро данного определения — отношение. Причем оно имеет место на двух взаимосвязанных, но не тождественных друг другу уровнях: уровне физического действия во всех областях человеческой жизни и уровне восприятия, т. е. осознанных и неосознанных представлений, базирующихся на способе мышления. Тщательная разработка типов мышления — мифологического и научно-логического, выявление их на конкретном материале библейских текстов и древнеближневосточной словесности, различение мифологемы и мифа как отзвука и как основы содержания и картины мира текста составляют непреходящую заслугу И.П. Вейнберга и побуждают к поиску корреляции ментальных установок, восходящих к мифу и научно-логическому мышлению в текстах различных времен и пространств, что, быть может, ведет к более глубокому осмыслению культурно-исторических эпох.

Из сформулированного И.П. Вейнбергом определения культуры вытекает понимание человека как существа, совершенного в своем несовершенстве. Он одинок, обособлен от природы, родо-племенных групп и потому не может не относиться к природе, людским общностям и самому себе. Человек слаб и поэтому обречен быть творцом. В силу этого человеческая жизнь предстает пространством непрерывного разного уровня и характера взаимодействия, для понимания которого необходимо проникновение в мир человеческих представлений, эмоций, переживаний, мыслей. Таким образом, исторический процесс представляется состоящим не только из действий людей во всех сферах их жизни, но и

их эмоционально-ментального мира, проявляющегося в актах человеческого поведения и в плодах деятельности людей, т. е. в текстах.

Текстом же, думается, можно назвать любое внешнее выражение человека, которое является как актом, так и результатом отношения человека к человеку и миру. В тексте человек предстает в трех ипостасях: автора, предмета повествования (в широком смысле слова) и читателя/слушателя. Поэтому, как писал И.П. Вейнберг, «любой текст — словесный, изобразительный, музыкальный — сочетает в себе три мира: собственный мир данного текста, его слова, образы, звуки; мир, в котором родился этот текст и который он воплощает; и мир читателя, зрителя или слушателя, вольного или невольного «соучастника» текста [1, 7]. Отсюда следует, что текст является и творением, и творцом, причем творцом его делает выраженная в нем картина мира. Заметим, что И.П. Вейнберг различал понятия «картина мира» и «модель мира». С его точки зрения, «картина мира — это не сегмент модели мира, а нечто более сложное. Картина мира — это модель мира через призму индивидуальную и групповую» [5, 47]. Моделью же мира называется “сетка координат”, т. е. универсальные категории, или основополагающие понятия, с помощью которых человек осмысливает и упорядочивает окружающий мир [5, 46]. Для выявления модели мира необходим, во-первых, многоуровневый анализ, учитывающий разные контекстные круги. Так, И.П. Вейнберг разработал проблему модели мира на четырех уровнях: на уровне одной ветхозаветной книги — Хрониста, на уровне ветхозаветного историописания, затем — ближневосточного историописания и, наконец, на уровне модели мира древнеближневосточного человека, что предполагало анализ всей сохранившейся древнеближневосточной словесности. Во-вторых, необходимо признание текста целостным, качественно определенным, содержательно наполненным во всех его структурных элементах и поэтому, в-третьих, неизбежным становится лингвостатистический метод анализа текстов, в основе которого лежит понимание того, что частотность повторяемости слов свидетельствует о значимости для социума называемого ими явления. Однако отметим, что возможно и иное — умолчание или редкое упоминание тех или иных слов могут говорить о привычности явления, на которое они указывают.

Весьма существенно, что лингвостатистический анализ имеет историко-культурологический смысл только в сочетании с семантико-контекстуальным, включающим в себя анализ ключевых слов, а затем уже концептуально-контекстуальный анализ всего данного текста [5, 45].

Причем такому анализу могут, да и должны, подвергаться не только отдельные слова, их сочетания, но и их грамматическая форма, равно как и знаки препинания.

Все работы И.П. Вейнберга убеждают в одном: в тексте нет ничего, что не имело бы смысла. Поэтому текст есть и вызов человеку, и призыв его к пониманию.

Таким образом, думается, от Человека Уходящего, от И.П. Вейнберга, остается Мысль, порождающая мысль — и в силу этого становящаяся вехой на бесконечном пути познания, который «открыт всем живущим на земле» [1, 349].

Литература

1. Вейнберг И.П. *Введение в Танах. Часть 4. Писания*. Москва, 2005.
2. Вейнберг И.П. *Человек в культуре древнего Ближнего Востока*. Москва, 1986.
3. Гришковец Е. *Следы на мне*. Москва, 2009.
4. Державин Г. *Оды*. Ленинград, 1985.
5. ««Прощальная лекция» И.П. Вейнберга (22 марта 1993 года).» В. кн.: *Иозл Вейнберг. Труды и дни.* /Red. F. Fjodorovs, I. Saleniece, V. Šaudiņa. Daugavpils: Saule, 2011. 41.–51. lpp.

Kopsavilkums

Joels Veinbergs šodien

Rakstā uzsvērts J. Veinberga ieguldījums humanitārajās zinātnēs – gan Bībeles pētniecībā, gan vēsturē un kulturoloģijā. J. Veinberga darbu nozīmīgumu šo zinātņu kontekstā nosaka, pirmkārt, viņa formulētā kultūras definīcija. Otrkārt, vēsturiski salīdzinošā pieeja (viņa vārdā nosaukta “Veinberga metode”) Bībeles izpētē. Treškārt, plaši pielietotā lingvostatistikā analīze, kura dod iespēju atklāt dažādos tekstos iemiesoto pasaules ainu. Ceturtkārt, divu domāšanas tipu (mitoloģiskā un zinātniski loģiskā) raksturojums un to īpatnību un izpausmju noteikšana gan Bībeles, gan visu pieejamo seno Tuvu Austrumu tekstos.

Summary

Joel P. Weinberg Today

The paper is devoted to the contribution of J. Weinberg to the study of the Bible, as well as history and culture at large. Four moments determine the importance of J. Weinberg's works. First, his definition of culture; second, investigation of mythological and scientific logical types of thinking and the way these are realised in the entire corpus of the existing ancient Middle-Eastern texts; third, comparative historical approach to Biblical studies, named after him as 'method of Weinberg'; and finally, linguistic statistical analysis of various texts, which allows for revealing the world picture manifested in these texts.

Henrihs Soms

Profesors Joels Veinbergs – jaunā pasniedzēja darbaudzinātājs

Ar profesoru Joelu Veinbergu (1922–2011) iepazīnos pirms vairāk nekā 30 gadiem, 1981. gada pavasarī Latvijas Universitātes studentu zinātniskajā konferencē – konkursā neilgi pirms Vēstures un filozofijas fakultātes absolvēšanas. Profesors J. Veinbergs bija konferences un konkursa žūrijas komisijas vadītājs. Pēc konferences notika īsa mūsu saruna, kuras laikā tika piedāvāts pasniedzēja amats Daugavpils Pedagoģiskajā institūtā. 1981. gada maijā ieradās Daugavpilī, lai iepazītos ar jauno darba vietu. Institūta foajē mani sagaidīja prof. J. Veinbergs. Tā sākās jaunā pasniedzēja darba gaitas un par manu darbaudzinātāju kļuva J. Veinbergs.

Darbaudzinātājam ir bijusi svarīga loma jebkurā sabiedrībā un politiskajā sistēmā. No grieķu mitoloģijas nāk oriģinālais vārds *mentor* – Odisejs uztic savu dēlu vecajam draugam Mentoram. Mūsdienās vārdam “mentors” ir plašāka nozīme. Vispārīgā definīcija nosaka, ka mentors ir pieredzējusi persona, kura sniedz palīdzību un atbalstu pieredzes pārņēmējam izaugsmes un panākumu sekmēšanai. Zinātnieki jauna darbinieka izaugsmes raksturošanai lieto jēdzienus “trenēšana”, “konsultēšana” un “darbaudzināšana”, norādot arī pietiekami skaidras šo triju darba veidu atšķirības. Darbaudzināšana mūsdienās, kaut arī ne vienmēr, ir attiecības, kas pastāv ārpus vadītāja un padotā situācijas. Bieži tiek citēts zinātnieka Deivida Klaterbaka (*David Clutterbuck*) grāmatā “Ikvienam vajadzīgs darbaudzinātājs” (izdota 1991. gadā) piedāvātais plašais darbaudzināšanas definīciju klāsts. Apkopojot tur atrodamo, jāmin tādas frāzes kā “vecāka un kolēģa apvienojums”, “atdarināšanas cienīgs paraugs, ceļvedis, treneris un uzticības persona”, “aizsargātas attiecības, kuru ietvaros notiek zināšanu apguve un eksperimentēšana, var tikt attīstītas potenciālas prasmes un rezultāti novērtējami kā spēju attīstība, nevis apgūta mācību viela” [1].

Viena no būtiskākajām darbaudzināšanas iezīmēm ir aizsargātas attiecības, kurās notiek zināšanu apguve. Šīs aizsargātās attiecības pilnā mērā izjutu kopš pirmajām darba dienām Daugavpils Pedagoģiskā institūta (DPI) toreizējā PSRS un vispārējās vēstures katedrā. Darba gaitas sāku nevis ar jaunā mācību gada sākumu septembrī, bet oktobrī 1981. gadā, jo tolaik pēc universitātes beigšanas bija obligāta trīs mēnešu militārā apmācība. Katedrā

tajā laikā strādāja profesors Joels Veinbergs (katedras vadītājs), docents Arvīds (Arveds) Salmiņš (1914–1984), docente Inta Steprāne (1926–1994), pasniedzēja Genovefa Barkovska (1935), vecākā pasniedzēja Noemi Miheloviča (1921), pasniedzēja Tatjana Kuzņecova (1951), pasniedzēja Ināra Lazdāne (1948–1992), sekretāre Natālija Barkovska. Jau pašā sākumā J. Veinbergs, lielā mērā balstoties uz savu bagāto un arī rūgto dzīves pieredzi, skaidri lika saprast, ka akadēmiskam cilvēkam Daugavpils nav province. Attālums no Rīgas zināmā mērā pasargāja pasniedzēju no lielās birokrātijas. Profesors ļoti elastīgi un prasmīgi, sadarbojoties ar katedras sekretāri, organizēja dažādu direktīvu, pavēļu, norādījumu šķirošanu un atlasi. Tā, starp citu, pārējie katedras locekļi arī tika pasargāti no formālu dokumentu veidošanas. Tas radīja veselīgu un koleģiālu atmosfēru katedrā, kas lielā mērā ir saglabājusies vēsturnieku kolektīvā līdz pat mūsdienām. Jaunajam pasniedzējam tas bija patīkams vērojums un konstatējums jaunajā darba vietā.

Darbaudzināšana aizsargātās attiecībās vienmēr ir vērsta uz zināšanu apguvi, spēju attīstību, nevis mācību vielas apguvi. To var ilustrēt ar daudziem piemēriem. Ļoti skaidri atceros, kā pēc iepazīšanās ar institūta rektorātu (šajā gadījumā ar mācību prorektoru Jāni Gavaru (1934–1997) kopā ar prof. J. Veinbergu devāmies uz bibliotēku. Uzreiz tika apspriests jautājums par jaunāko zinātnisko literatūru mana lekciju kursa vajadzībām un ieteikts man pašam rakstīt pasūtījumus dažādām Padomju Savienības izdevniecībām. Bija 1981. gada oktobris un bibliotēkas vadītāja Solomeja Kundziņa (1932) izteica šaubas par iespējām saņemt tā gada izdoto literatūru, tomēr J. Veinbergs neatkāpās no šīs idejas. Jāpiebilst, ka turpmāk es saņēmu pa pastu vairākas noderīgas zinātniskas grāmatas.

Jau darba gaitu sākumā J. Veinbergs lika skaidri saprast, ka jaunajam pasniedzējam stratēģiski svarīga ir gatavošanās studijām aspirantūrā un kandidāta minimuma eksāmenu kārtošana, ko paredzēja tā laika izglītības sistēma. No šī viedokļa svarīgi bija pasargāt pasniedzēju no pārmērīgas lekciju slodzes. Šodien jābrīnās, kā manam darbaudzinātājam izdevās sastādīt manu slodzi, kurā tika iekļauti ārpuslekciju pienākumi, kas paredzēja gatavošanos kandidāta eksāmeniem. Piemēram, slodzē tika iekļauts arī apjomīgais darbs mēneša garumā DPI Filoloģijas fakultātes valsts eksāmenu komisijā. Eksāmenu bija daudz, tie ilga gandrīz visu dienu, kopumā tas deva būtisku papildinājumu slodzei. Komisijas sastāvs bija plašs, nodarbināti tika vairāki eksaminētāji, tāpēc darbs nebija nogurdinošs un pēc eksāmeniem daudz uzmanības varēja veltīt obligātās literatūras studijām eksāmena sagatavošanai. Drīz Latvijas Universitātē tika nokārtots kandidāta minimuma eksāmens filozofijā.

Profesora J. Veinberga vadītās katedras sēdēs regulāri tika skatīti jautājumi par katedras docētāju zinātniskajām aktivitātēm. Protams, ka paraugs šajā ziņā vienmēr bija pats J. Veinbergs, kura sagatavotās publikācijas nozīmīgiem zinātniskiem krājumiem un žurnāliem regulāri tika izskatītas katedras sēdēs un rekomendētas izdošanai. Vienlaicīgi J. Veinbergs neatlaidīgi un mērķtiecīgi virzīja zinātnē arī pārējos katedras docētājus. No pirmajām katedras sēdēm atceros arī kolēģes Tatjanas Kuzņecovas sagatavotās disertācijas apspriešanu, docenta Arvīda Salmiņa izglītības vēsturei veltīto pētniecisko rezultātu izvērtēšanu.

1982. gada 21. un 22. oktobrī DPI notika zinātniski metodiskā konference, kurā piedalījās zinātnieki no citām toreizējām Padomju Savienības republikām, no Maskavas un Ļeņingradas. Vēstures jautājumiem veltīto konferences darba grupu vadīja J. Veinbergs, un tajā arī es uzstājos ar referātu, kā pamatā bija Latvijas Universitātē pirms gada aizstāvētais diplomdarbs [2]. Jāatzīst, ka tā bija prof. J. Veinberga iniciatīva. Šī pirmā mana konference vienlaicīgi bija laba iespēja iepazīties ar PSRS un vispārējās vēstures katedras zinātnisko potenciālu, kura veidošanā katedras vadītājam J. Veinbergam bija būtiski nopelni.

Atsevišķa uzmanība pievēršama tēmai par jaunā pasniedzēja lekciju sagatavošanu un darbaudzinātāja lomu šajā procesā. Jautājumā par lekciju rakstīšanu darbaudzinātājam prof. J. Veinbergam bija diezgan strikts viedoklis – jaunam pasniedzējam lekciju tekstam jābūt uzrakstītam. Tā nebija formāla prasība, bet garants pasniedzēja izaugsmei. Par to liecināja fakts, ka pirmais prof. J. Veinberga uzdotsis akadēmiskais uzdevums bija lekciju tēmu saraksta veidošana jaunāko laiku vēsturē. Jaunajam pasniedzējam tas izrādījās diezgan sarežģīts uzdevums, jo vakardienas studentam, protams, pietrūka sistemātiska kopskata par 20. gadsimta sarežģītajām vēstures problēmām. Manu lekciju tēmu saraksta izskatīšana notika īsas konsultācijas laikā, kad prof. J. Veinbergs no šī saraksta svītroja vairākas tēmas un aizrādīja, ka lekcijās konkrētie vēstures jautājumi nav būtiski un interesanti. No tā es secināju, ka Padomju Savienības augstskolu vēstures kursa obligātās programmas prasības prof. J. Veinbergs skatīja radoši un elastīgi.

Darbaudzinātāja pūliņi jaunā pasniedzēja uzrakstīto lekciju satura izskatīšanā un apspriešanā bija virzīti uz jaunu zināšanu apguvi un prasmju attīstību. Lekciju materiālu analīze parasti notika pasniedzēju konsultāciju laikā, kas toreiz bija svarīga darba forma augstskolā. J. Veinbergam tolaik konsultācijas notika katru nedēļu ceturtdienās, plkst. 15:00, tāpēc viņš vēlējās, lai darbaudzināmajam konsultācijas sāktos stundu vēlāk. Starp citu, kopš tā

laika mans konsultāciju laiks universitātē ir palicis nemainīgs – ceturtdiena, plkst. 16:00. Ir pagājuši daudzi gadi, tomēr esmu saglabājis vairāku šo lekciju tekstus ar profesora piezīmēm. Viena no būtiskākajām piezīmēm bija norāde parniecīgo informāciju lekcijās par dažādu personību lomu vēsturē. Piemēram, J. Veinbergs uzstāja, ka vēsturē ievēribu ir pelnījuši Spānijas pilsoņu kara pretējo grupējumu cīnītāji, to vadītāji. Lekcijā par Angliju 20. gs. 30. gadu politiskās cīņas epizodes profesors ieteica aizstāt ar stāstījumu par karaļa Edvarda VIII (*Edward Albert Christian George Andrew Patrick David of Windsor*, 1894–1972) dzīvi un atteikšanos no troņa. Savukārt, pēc Otrā pasaules kara lekciju konspektu apspriešanas prof. J. Veinbergs lika saprast, ka tolaik valdošā padomju historiogrāfija nespēj un nevēlas atbildēt uz daudziem aktuāliem kara pētniecības jautājumiem un augstskolas pasniedzējam jāprot izskaidrot šie jautājumi, iespēju robežās iepazīstoties arī ar Rietumu literatūras atziņām. No tā izriet, ka darbs ar lekciju tekstiem nebija vēstures materiāla apguves pārbaude, bet mudinājums izzināt jauno, to pārrunāt un darba gaitā izdarīt secinājumus.

1981. gada 28. oktobrī notika mana pirmā lekcija DPI. Īsus ievadvārdus lekcijai teica katedras vadītājs J. Veinbergs, kurš novēlēja studentiem un jaunajam pasniedzējam abpusēju sapratni. Ar sev raksturīgu ironiju profesors piemetināja, ka neizbēgami dzīvē pieredzējušiem kolēģiem jādod vieta jaunajai paaudzei. J. Veinbergs lekcijā nepiedalījās. Kaut arī bija liels uztraukums, sapratu, ka profesors ieklausīsies auditorijā notiekošajā. Lekcija notika 217. auditorijā, kurai bija tieša izeja uz blakus esošo katedras telpu. Papildus uztraukumam radīja arī diezgan sarežģītā kursa ievadlekcijas tēma – jaunāko laiku vēstures periodizācija. Lekcija notika krievu valodā, jo tajā laikā specialitāti “Vēsture” apguva Filoloģijas fakultātes krievu filologi kā otro specialitāti. Klausītāji bija ceturta kursa studenti. Man par nelielu pārsteigumu profesors J. Veinbergs atturējās no šīs lekcijas sikākas analīzes un tikai norādīja, ka ieteicams kāpināt lekcijas tempu. No tā sapratu, ka turpmāk gaidāma pārējo katedras kolēģu ierašanās uz lekciju, ko tajā laikā mēdza saukt par “atklāto lekciju”. Pēc tradīcijas šī lekcija tika apspriesta kārtējā katedras sēdē. Labi atceros, ka jau pirmajā darba mēnesī notika profesora atklātā lekcija “Seno Austrumu kultūra 3.–2. g.t. p.m.ē.”. Drīz lekcija tika apspriesta katedras sēdē profesora vadībā un visi klātesošie izteica savas domas. Arī man bija jāizsaka domas par darbaudzinātāja lekciju. Par to vēsta 1981. gada 19. novembra katedras sēdes protokols [3, 887. l., 5. lp.]. Vēl jo vairāk, tā bija pirmā reize, kad es uzrunāju kolēģus katedrā.

Manas lekcijas katedras docētāji sākumā apmeklēja individuāli. Man bija iespēja pašam izvēlēties laiku un lekcijas tēmu. Pirmā manu lekciju apmeklētāja bija vecākā pasniedzēja Noemi Miheloviča. Pārrunas pēc lekcijas bija lietišķas un noritēja labvēlīgā gaisotnē. N. Miheloviča savus iespaidus fiksēja katedrai iesniegtajā atskaitē [3, 1015. l., 17. lp.]. Pēc profesora J. Veinberga ieteikuma 1984. gada pavasarī notika lekcijas apmeklējums, kurā piedalījās visi katedras docētāji. Man bija iespēja pašam izvēlēties šīs lekcijas tēmu. Vēloties kolēģus ieinteresēt jaunāko laiku vēstures norisēs, izvēlējos stāstījumu par Kubu 20. gadsimta 50.–60. gados. 1984. gada 24. aprīļa katedras sēdē kolēģi izteicās par iespaidiem lekcijas apmeklējumā. Kā vēsta sēdes protokols, kolēģu teikto rezumēja profesors J. Veinbergs. Viņš atzīmēja, ka lektoram jaušamas konkrētās tēmas plašas zināšanas, ir izmantots plašs ģeogrāfijas materiāls. Nobeigumā sekoja profesora atziņa “Kolēģis H. Soms ir izaudzis kā zinātnieks un pasniedzējs” [3, 1098. l., 38. lp.]. Tas neapšaubāmi bija ļoti pagodinoši – jaunajam pasniedzējam dzirdēt tādu novērtējumu no sava darbaudzinātāja.

Darbaudzināšanā svarīga loma ir godīgumam un ilgstošai abpusējais uzticībai. Tās stiprināšanā liela nozīme bija komunikācijai, kas notika ārpus darba. Profesors J. Veinbergs vairākkārt izteica priekšlikumu viņu pavadīt līdz dzīvoklim un pa ceļam pārrunāt darba lietas. Mierīgā ritmā gājiens no darba vietas 5. Augusta (tagad Vienības) ielā 13 līdz dzīvoklim 5. Augusta ielā 23 parasti aizņēma mazāk par desmit minūtēm. Šajā īsajā laikā izdevās pārrunāt vairākus būtiskus jautājumus. Parasti pēc šādām pārrunām jaunajam pasniedzējam bija vēlēšanās izteiktās domas steidzami sistematizēt un pat piefiksēt. Savukārt, citāds raksturs bija nejaušām tikšanās reizēm pilsētas pastaigu laikā. Profesors kopā ar kundzi devās pastaigā, kas bija arī iepirkšanās reizes. Šādos gadījumos profesors bija veikala tuvumā un pacietīgi gaidīja savu kundzi iznākam. Tā bija iespēja aprunāties ar profesoru. Nekad netika runāts par darba lietām, tās bija sarunas par ģimeni, mūsu meitu skolas gaitām. Profesors nekad neizteikta komplimentu, labu vārdu par veiksmīgi padarīto darbu. Man kā aizbilstamajam joprojām atmiņā ir gadījums Veinbergu dzīvoklī. Toreiz profesors, it kā starp citu, savai kundzei manā klātbūtnē sāka stāstīt jaunumus katedrā un pieminēja arī mani, kurš, profesoraaprāt, labi ir iejuties jaunajā darba kolektīvā. Tas man, protams, bija liels pārsteigums.

Darbaudzināšanas kā procesa būtiska iezīme ir darbaudzināšanas attiecību skaidrs sākums un beigas. No šī viedokļa darbaudzināšanas sākums sakrita ar manu patstāvīgo darba gaitu sākumu DPI 1981. gada oktobrī. Kā

izriet no katedras 1981. gada septembra sēdes protokola, katedras gada darba plānā profesors J. Veinbergs kopš oktobra norīkots par jaunā pasniedzēja Henriha Soma stažēšanās vadītāju. Tolaik jaunam pasniedzējam augstskolā bija paredzēts stažēšanās laiks – viens gads. Pirmā atskaite pēc plāna bija paredzēta jau nākamā gada maijā [3, 887. l., 5. lp.]. 1982. gada 25. maija katedras sēdē klausījās profesora J. Veinberga ziņojumu par H. Soma stažēšanās 1. pusgadu. Izteicās docents A. Salmiņš, pasniedzēja G. Barkovska, pasniedzēja I. Lazdāne. Sēdes protokolam pievienota atskaite “Par pasniedzēja H. Soma pusgada stažēšanās rezultātiem” 1 lappuses apjomā [3, 887. l., 102., 114. lp.]. Savukārt, 1982. gada 8. decembrī katedras sēdē klausījās profesors J. Veinberga atskaiti par H. Soma gada stažēšanos [3, 1015. l., 18. lp.].

Darbaudzināšanas rezultāti ir jāskata kontekstā ar darbaudzināšanas galvenā mērķa sasniegšanu – pasniedzēja akadēmisko prasmju un zinātnisko iemaņu nostiprināšanu, kuras summējās doktora darba aizstāvēšanā. 1993. gadā Latvijas Universitātē tika aizstāvēta disertācija un viens no mana darba oficiālajiem recenzentiem bija profesors un darbaudzinātājs J. Veinbergs [4]. Jānorāda, ka J. Veinbergs ar disertācijas tekstu iepazinās vēl darba nobeiguma stadijā un sniedza vērtīgus, pat principiālus norādījumus teksta pilnveidošanai. Profesors strikti norādīja, ka zinātnē drosmīgāk jāizmanto jaunās iespējas Rietumu literatūras apguvē (bija 1992. gads) un jāpārvar, jāatbrīvojas no padomju zinātnes dogmatiskajiem priekšstatiem. “Jūs esat jauns, jums jābūt brīvam no dogmatisma!” Šie profesora vārdi lika man mobilizēties, kritiski skatīt uzrakstīto un veikt labojumus. Šis profesora aizrādījums netika iekļauts disertācijas recenzijā, kas liecināja, ka mans darbaudzinātājs joprojām (vismaz līdz disertācijas aizstāvēšanai) ir J. Veinbergs, tolaik jau ne katedras vadītājs, ne katedras loceklis, ne arī Latvijas iedzīvotājs.

Nav nekas neparasts, ka darbaudzināmo un aizbilstamo attiecības pārtop gadiem ilgstošā draudzībā. Tieši tas sakāms arī par mūsu kontaktiem pēc profesora aizbraukšanas uz Izraēlu. Bija izveidojusies tradīcija rakstīt profesoram garākas vēstules dzimšanas dienā 1. septembrī un jaunā gada sākumā. Pēc kāda laika mūsu ģimene vienmēr saņēma atbildes vēstules no Izraēlas.

Manas dzīves lielākā laimes loze – nejauša (varbūt tomēr likumsakarīga) tikšanās ar profesoru J. Veinbergu, kas radikāli ietekmēja manas dzīves un darba gaitas. Profesora Joela Veinberga personā bija skaidri saskatāma izcila darbaudzinātāja personība, kuru raksturo patiesa ieinteresētība citu izaugsmē, spēja izprast problēmas, plašs zināšanu un prasmju loks, ko var nodot tālāk.

Avoti un literatūra

1. Organizācijas vadība. EU-CoE Youth Partnership. http://youth-partnership-eu.coe.int/youth-partnership/documents/Publications/T_kits/1/Latvian/3_managing_people.pdf (2012.10.22).
2. Soms, H. "Jauni atzinumi par Latvijas tirdzniecības politiku pasaules ekonomiskās krīzes gados un to atspoguļojums vēstures stundā." Grām.: *Материалы научно-методической конференции ДПИ. 21.–22. октября 1982 года.* Даугавпилс, 1982. С. 83–84.
3. Daugavpils Zonālais valsts arhīvs, 246. fonds (Daugavpils Pedagoģiskā institūta PSRS vēstures un vispārējās vēstures katedra), 7. apr.
4. "Paziņojumi." *Zinātnes Vēstnesis*, 1993. oktobris.

Summary

Professor Joel Weinberg – Mentor of Young Lecturers

I met professor Joel Weinberg (1922–2011) in 1981 at a student academic conference held at the University of Latvia. Later, he invited me to work at Daugavpils Pedagogical Institute where he was the head of the department and became my mentor.

One of the most essential features of mentoring is the protected relationship within which the framework of knowledge is acquired. In mentoring, protected relationships are usually oriented towards the acquisition of knowledge and the development of skills. At the very beginning, J. Weinberg helped me realize that for a young lecturer, it was important to prepare for postgraduate studies. In this respect, he considered it essential to protect his young lecturers' from too extensive of a workload. Simultaneously, J. Weinberg persistently and purposefully endeavored to involve all department lecturers in scholarly work.

J. Weinberg bestowed special attention to the issue of how young lecturers prepared for delivering their lecture courses. The professor had a strict position – a young lecturer must prepare his lectures in written form. This was not a formal requirement, but rather a firm suggestion for a young lecturer's professional growth.

In mentoring relations, both honesty and mutual loyalty had important roles. The communication we had with him during our meetings outside of work contributed substantially to strengthening these relationships.

An essential feature of a mentoring process is a clear beginning and end to mentoring relations. The beginning of my mentoring coincided with my starting independent work at DPI in October 1981. The end and the results of mentoring should be viewed within the context of achieving the principal goal of mentoring – developing and increasing the lecturer's academic abilities and scientific skills, which then culminate in defending the doctoral thesis. In 1993, I defended my doctoral thesis at the University of Latvia. One of the official reviewers of my thesis was professor and my mentor J. Weinberg.

Quite often, the relationships that have existed between a mentor and a mentee later develop into friendships that lasts for years. This could be said about our contacts with the professor after his departure for Israel. Professor Joel Weinberg was an outstanding mentor, who personally felt a true concern about the development and growth of other people, who was able to understand problems, and who had vast knowledge and skills to share with others.

Juris Zarāns

Teologa piezīmes: Joels Veinbergs un Vecā Derība

Pontifikālā Bībeles komisija 1993. gadā publicēja dokumentu *Par Bībeles interpretāciju Baznīcā*, veselu nodaļu veltot mūsdienās pastāvošajām Svēto Rakstu interpretācijas metodēm, atspoguļojot to pozitīvos un negatīvos aspektus [6]. Tomēr šeit neatrodam norādes par sekulāro Bībeles skaidrojumu. Bet pastāv pētījumi par Bībeli, kuru pamatā ir, piemēram, feministiska, psihoanalītiska, literatūrkritiska vai kāda cita sekulāra pieeja.

Profesors Joels Veinbergs (1922–2011) ir viens no tiem autoriem, kuri runā par Bībeli ne no reliģiskā, bet gan no sekulārā viedokļa. Par šo tēmu ir arī viņa darbs “Ievads Tanakhā”. Bībelei ir daudz nosaukumu, kāpēc J. Veinbergs ir izvēlējis tieši šo, viņš sniedz skaidrojumu darba ievadā [5, 13–15].

Bībele jau pati par sevi neizslēdz sekulāru skatījumu uz pasauli un cilvēku, balstoties galvenajās ticības patiesībās – *ticībā radīšanai* un *ticībā iemiesošanai*.

Ticība radīšanai. Bībeles sekulārais skatījums uz šo pasauli desakralizē to. Bībele veidojās laikā un telpā (runa ir par vairākiem gadsimtiem) sabiedrībās ar atšķirīgām kultūrām un valodām. Piemēram, Kanaāna zemē dabas parādības tika uzskatītas par dievības pamatu – dievišķotas un mitoloģizētas (Baala kults – auglības pielūgsmē). Savā veidā jūdu tautas Svētie Raksti ir Dieva un cilvēka attiecību pieredzes fiksējums, tie atņem dabai dievišķo spēku, atzīstot Dievu par debesu un zemes – tātad visas pasaules – Radītāju.

Demitoloģizācija ir vērsta uz to, ko mēs saucam par kultūru: politika, kari, seksualitāte... Desakralizācijas pamatu veido apziņa, ka šīs sfēras šķautnēm ir zināma autonomija, un katrai šķautnei var būt pozitīvs (piemēram, politika, seksualitāte, laulība) vai negatīvs (piemēram, karš un slimības) raksturs. Autonomija nozīmē, ka tām ir sava loģika un izskaidrojums, piemēram: slimības nav Dieva sūtītas; karš nav svēta lieta; politika, seksualitāte, laulība, lai gan ir saistītas ar dievišķo kārtību, tomēr nav dievišķās manifestācijas.

Sekulārā domāšana ir reliģiskās ticības rezultāts. Tas ir monoteistiskas reliģijas jaunums – pirmo reizi tiek pateikts, ka sakrālais un profānais ir šķirtas jomas. Debesis un zeme ir divas šķirtas realitātes: “Debesis pieder Kungam, bet zemi Viņš atdeva cilvēku dēliem” [1, 632]. Tātad, debesis ir “Dieva telpa”: “Debesis ir mans tronis, zeme – manu kāju pamešls” [1, 740].

Tātad ticība radīšanai ietver sevī sekulāro dimensiju. Daba un kultūra netiek noliegtas savā realitātē, tomēr tām nepiemīt dievišķās realitātes spēks. Tiek atzīta dabas un kultūras pozitīvā nozīme, tomēr radības ietvaros.

Ticība iemiesošanai. Arī šī ticības patiesība iekļauj sevī sekulāro dimensiju. Seno jūdu, tāpat kā pārējās tā laika reliģijās, tiek izraudzīts speciāls personāls kulta veikšanai un izvēlētas konkrētas vietas, kurās drīkst veikt Dieva godināšanu [1, 1198]. Jēzus vārdos balstītā kristīgā pieredze likvidē šo nošķirtību: “Nāk stunda, kad jūs Tēvu nepielūgsiet ne šinī kalnā, ne Jeruzalemē, bet pielūgsiet Garā un patiesībā” [1, 1033]. Tagad kulta norit Jēzus vārdu un gara norādītajā vietā: visa pasaule pieder Dievam un katra cilvēka dzīve kļūst par lūgšanu. Jaunajā Derībā garīgais vai patiesais kulta ir ar Dieva nodomu saskanīga eksistence.

Sekulārs Bībeles skaidrojums var ietvert vairākus aspektus, par ko liecina J. Veinberga grāmata. “Ievada Tanakhā” autors galveno uzmanību pievērš cilvēkam visos viņa izpausmes veidos, tādos kā “es”, “mēs”, “viņi”, cilvēka jūtas un domas, viņa darbība, viņa attiecības ar Dievu un cilvēkiem. J. Veinberga sekulārā Bībeles interpretācija ļauj izcelt vismaz piecas galvenās idejas.

1. Bībele kā lielais Rietumu kodekss

Sekulārās pieejas skaidrotāji redz Bībeli kā mūsu civilizācijas, Rietumu apziņas un tās literatūras, mākslas un mūzikas pamatu. Ja vēlamies saprast Rietumu literatūru, nozīmīgākos mākslas darbus un svarīgākās atbrīvošanās kustības, mums jāvērsas pie Bībeles kā lielā Rietumu kultūras kodeksa [4]. No Bībeles ir aizgūti ne vien personāži, kuri ir galvenie prototipi mākslā, bet arī motīvi, kuri palīdz cilvēkiem saprast pasauli un sevi tajā – tādi kā izceļošana (atbrīvošanas simbols), pasaules radīšana un pasaules gals. Pieeju Bībelei pavada apziņa, ka mēs atrodamies pie viena no lielākajiem kultūras mantojuma avotiem, pateicoties kuriem, mēs esam tādi, kādi esam. Bībele ir ebreju radīta grāmata ebrejiem, bet tajā tiek runāts par cilvēku vispār un cilvēci kopumā. Tanakha spēja kļūt par autoritatīvu grāmatu vēl divās pasaules reliģijās – kristietībā un islāmā – liecina par tā universāli globālu nozīmi [5, 8].

2. Bībele kā ebreju pasaules izziņas avots starpkultūru dialogā

Tas, kurš ir ieinteresēts dialogā ar ebreju kultūru, vēlas izprast ebreju dzīves pasauli, vērsas pie Bībeles ar sekulāru pieeju, lai iepazītu šīs pasaules avotu un vērtības. Tanakha bija un ir ebreju tautas vienojošais sākums, tās būtības iemiesojums, kas rada savu izteiksmi ebreju pašapziņumā “Grāmatas tauta”. Ebreju tautas vēsture ir apmēram 4 000 gadu sena, un vairāk kā pusi šī ceļa Tanakha bija tautas pamatvienotāja un sargātāja, tās nacionālā identitāte un pašapziņa, aizstājot zaudēto teritoriālo kopību, kopējās valodas un kultūras kopību... [5, 7–8].

3. Pievēršanās zemes lietām

Par šīs pieejas attīstītāju varam uzskatīt vācu luterāņu teologu D. Bonhēferu (*Dietrich Bonhoeffer*, 1906–1945), kurš savās vēstulēs no cietuma lieto izteicienu – *Bībeles nerelīgiskā interpretācija* [2, 348–349; 446]. Šīs vēstules ir rakstītas vietā, kas liedz jebkādu dzīves baudīšanas iespēju, kur brīvība ir ierobežota, dzīves apstākļi ir neciešami un autors apzinās, ka viņu gaida nāve. Nepieciešams Vecajā Derībā no jauna ieraudzīt laicīgo lietu nozīmi. Ja Dievs cauri gadsimtiem ir vadījis savu tautu, atklājot savus apsolījumus ikdienas dzīvē, tad tas ir noticis tāpēc, lai atsegtu apsolījumu reliģisko nozīmi. Tādēļ mums jāiemācās lasīt Veco Derību nerelīgiskā veidā. Šāds Bībeles interpretācijas veids ir sekulārs ne tāpēc, ka tas neatsaucas uz Dievu, bet gan tāpēc, ka jēdzieni, kuros iemiesojas Dieva apsolījumi, ir saistīti ar profāno realitāti, kas ir mūsu ikdienas dzīve. Tanakhā laika gaitā ar pieaugošu intensitāti parādās arī zinātniski loģiskai domāšanai piemērots antropocentrisms, t.i., cilvēks tiek atzīts par pasaules centru un galveno saturu, nesaraujami saistīts ar šīs domāšanas vērtībām, kurā valda cilvēks, pie relatīvas patiesības, kuras izteicējs arī ir cilvēks. To apstiprina pieaugošā partnerattiecību nozīme starp cilvēku un Dievu. Dievs – cilvēks, cilvēks – Dievs [5, 48–49].

4. Zinātniskie kritēriji?

Bieži veidojas konflikts starp Bībeli un mūsdienu filosofiju; rodas nesaņķas starp tiem, kuriem Bībele ir ticības teksts, un tiem, kuri Bībeli uztver kā jebkuru citu tekstu, mēģinot to skaidrot ar zinātniskām metodēm, kas saskalda un atkal saliek kopā tekstu, lai atklātu, kā tas ir radies un kā funkcionē. Tā ir operācija, ko izmanto literatūras kritiķi ikviena literatūras vai vēstures darba analīzei. Šos pašus paņēmienus var izmantot Jaunās un Vecās Derības pētniecībā, nenoliedzot to reliģisko nozīmi, bet gan pretēji, lai parādītu, kā tās ir izveidotas, lai kalpotu ticībai un tās interesēm. Tātad, nepastāv opozīcija starp zinātnisko metodi un ticību; zinātniskā metode ir instruments, lai atklātu teksta sākotnējo saturu un patieso nozīmi [3, 554–555]. J. Veinberga darba pamatā ir sekulāri zinātniskais skatījums uz Bībeli, kas principiāli atšķiras no “zinātniski” ateistiskās pieejas, īpaši tās padomju marksistiskā-ļeņinskā varianta. Mūsdienu biblistika ir izstrādājusi dažādas Tanakha izpētes metodes: vēsturiski literāro un vēsturiski ģeogrāfisko, socioloģisko un struktūrālo, tradīciju izpēti u. c. Savā pētījumā J. Veinbergs izmanto dažādas izpētes metodes, bet īpaša uzmanība tiek veltīta lingvostatistikajai metodei kopā ar semantisko un kontekstuālo analīzi kā vienai no objektīvākajām metodēm [5, 10].

5. Bībele – teksts, kas domāts visiem

Bībele ir teksts, kas kaut ko vēsta ikvienam cilvēkam. Lasot Bībeles tekstus, mēs varam atklāt vērtību pasauli ar universālo raksturu, to saskaņu ar mūsu apziņu un atbildību. Lasot Bībeles tekstus, mēs varam ieraudzīt cilvēka eksistenciālo problēmu jēgu. Tādējādi veidojas attiecības – hermeneitisks loks – starp manu ētisko pieredzi, pasaules jēgu un Bībeles tekstu. Svētie Raksti palīdz cilvēkam noskaidrot savas esības pieredzi un pienākumu būt. Mana apziņa palīdz saprast, ka Bībeles teksts saka kaut ko tādu, kas uz mani attiecas personīgi. *Res tua agitur*: Bībele runā par tevi, ne tikai par tevi – ticīgo, bet par tevi – cilvēku.

Pētīt Bībeli kā nekonfesionālu un neekskluzīvu reliģisku, bet ētisku vērtību pasauli, nozīmē to pētīt sekulāri. Šāds Bībeles pētīšanas veids ir noderīgs un svarīgs šodien, kad piedzīvojam vērtību un racionalitātes krīzi. Mānīgi visaptverošajam un visu ietverošajam universālajam saprātam norietot, morālās vērtības var pastāvēt kā pieredzes interpretācija. Bībeles teksti, autentiski interpretēti, var iemācīt no jauna, ko nozīmē “labi dzīvot”.

Šajā saprāta pašpietiekamības krīzē daudzi klaji atzīst vajadzību smelties no tekstiem, kas runā par jēgu un atbildību, lai varētu atbildēt uz trim lielākajiem jautājumiem, kurus uzdod cilvēks identitātes meklējumus: Ko es varu zināt? Kas man ir jādara? Uz ko es varu cerēt?

Saprāts meklē jēgas pēdas lielajā cilvēces vēsturē. Tautām vienmēr ir bijuši priekšstati – kā dzīvot labi, cīnīties pret ļaunumu un dzīvot atbildīgi. Mums ir jāmācās no vēstures, bet nav iespējams pavadīt dzīvi, studējot visu tautu tradīcijas, tāpēc mēs Rietumos uzlūkojam Bībeli. Tanakha veidošanas un noformēšanas laiks aptver veselu tūkstošgadi. Ilglaicīgai teksta veidošanai var būt dažādas sekas, bet viena no svarīgākajām ir tā, ka, jo ilgāk kāds teksts tiek veidots, jo bagātāka un daudzšķautņaināka tajā ir cilvēciskā, vēsturiskā pieredze, un šajā ziņā Tanakham nav līdzvērtīgu [5, 28].

Bibliogrāfija

1. *Bībele*. Rīga: Latvijas Bībeles Biedrība, 1998. 1203 lpp.
2. Bonhoeffer, D. *Resistenza e resa. Lettere e scritti dal carcere*. Cinisello Balsamo (Milano): San Paolo, 1996. 578 p.
3. Concilio Vaticano II. *Constituzioni, Decreti, Dichiarazioni. Discorsi e Messaggi* Bologna: EDB, 2001. 415 p.
4. Frye, N. *Il grande codice. La Bibbia e la letteratura*. Torino: Einaidi, 1986. 306 p.
5. Вейнберг И. *Введение в Танах*. Москва: Мосты Культуры, 2002. 431 с.

6. Vatikāna mājas lapa. “Pontificia Commissione Biblica. 34. L’interpretazione della Bibbia nella Chiesa.” http://www.vatican.va/roman_curial/congregations/cfaith/pcb_doc_index_it.htm (2012.20.02).

Summary

Joel Weinberg and the Old Testament

There are numerous ways in which to read and interpret the Bible. Joel Weinberg is one of those authors who does not speak about the Bible from the religious point of view, but looks at it from the secular perspective. He has written a work called, “Introduction to the Tanakh”. I have scetched out five points that could describe Joel Weinberg’s secular interpretation of the Bible.

1. The Bible as the master code for the Western world. If we wish to understand western literature, the most important works of art and the most important freedom movements, we must turn to the Bible. It is the main prototype for paintings up until the 17th century, for inspirational stories such as the Exodus, and a symbol of liberation. The content of the Tanakh, is a book created by the Jewish nation for the Jews, but within it man and humanity are described. Therefore, the Tanakh was able to become an authoritative book in two other world religions – Christianity and Islam.
2. The Hebrew Bible as the source of the Jewish world for intercultural dialogue. The Hebrew Bible can be studied in order to understand Jews. The Tanakh was and is the unifying begining of the Jewish nation, and the embodiment of their being. It finds its expression in the Jewish selfidentity as the “Nation of the Book”.
3. Turning to the earth. This interpretaion of the Hebrew Bible is secular not because it does not mention God, because the promises of God are connected to and incorporated with the secular and with everyday life. Throughout time, in the Tanakh, the man is recognised as the center of the world. This is strengthened by the increasing value of the partnership between man and God.
4. Scientific criteria. There is no opposition between the scientific method and faith – The scientific method is an instrument to discover the original meaning of the text. In his research, J. Weinberg uses numerous methods of research, but with special attention to the linguistic – statistical method together with sematic and contextual examination as some of the most objective approaches to analysis.

5. The Bible as a text meant for everyone. Hebrew scriptures help humans to find out about the experience of their being, their obligations as human beings, and vice versa. This awareness can help one understand how Bible texts refer to them personally. The Bible speaks not only about the faithful, but also about the human being. To research the Bible as an ethical text means to research it secularly. This mode of research is usefull and important today when we go through a value and rationality crisis. The original documents of the Bible text researched as primary sources, can teach anew what it means “to live well”.

Тамара Абросимова

Реформирование высшей школы в России (февраль—октябрь 1917 г.)

С победой Февральской революции 1917 года появилась надежда на то, что высшие учебные заведения в России станут автономными и в них произойдут демократические преобразования. Отчасти этим надеждам суждено было сбыться.

К началу 1917 года на территории Российской империи было более 20 вузовских центров. Самыми крупными являлись Петроград — 25 государственных и 13 частных вузов и Москва — 10 государственных и 10 частных вузов. Но для страны такого масштаба и военно-политического положения существовавшая система высшей школы была совершенно недостаточна. Определённые успехи в развитии высшей школы не смогли отменить общей печальной картины бюрократического сдерживания роста вузов в России. Центральные губернии и особенно окраины испытывали большую нужду в развитии высшей школы. Разные области социально-политической жизни государства нуждались в специалистах с высшим образованием. Получить разрешение на создание новых университетов, а тем более получить государственное финансирование, было чрезвычайно трудно. Не хватало профессорских мест. К тому же вузы подчинялись разным министерствам: народного просвещения, торговли и промышленности, земледелия, почт и телеграфов, путей сообщения и т.д. Это значительно затрудняло процесс управления ими.

Жёсткий контроль со стороны государства за образованием раздражал профессоров и руководство вузов. К примеру, в Западной Европе университеты всегда имели университетскую автономию. В России же вся деятельность императорских университетов и всех высших учебных заведений должна была подчиняться правительственным Уставам. Профессора фактически были лишены прав «участия в управлении университетом» [23, 155]. Неудивительно, что либеральная профессура была настроена на необходимость быстрее реформирования образования. Профессора достаточно резко выступали против существующей системы образования. Так, профессор Московского университета, основоположник русской школы физиологии растений К.А. Тимирязев в статье «Академические свободы. Мысли вслух старого профессора» указал на необходимость освобождения университетов от бюрократической опе-

ки, уничтожении полицейского надзора, свободного доступа женщин к университетскому образованию и подчеркнул, что жалкое состояние просвещения в России объясняется политикой самодержавия, имеющей полицейский характер [20]. Царское правительство препятствовало получению образования, утверждая дискриминационные требования при поступлении в университет (сословные, национальные, религиозные).

С победой Февральской революции 1917 года, казалось, ожиданиям профессоров суждено было сбыться. Большинство профессоров и студентов встретило революцию с нескрываемой радостью. Вузовской интеллигенции была близка идея народного просвещения. Поэтому она охотно откликнулась на призыв Временного правительства идти «в народ» [6, 126]. Преподаватели вузов вели просветительскую работу для населения, лишенного возможности получить высшее образование. Но не все профессора и преподаватели разделяли точку зрения, что нужно читать публичные лекции и отдавать приоритет общеполитическим задачам. По этому вопросу возникали споры. Об этом шёл спор на заседании Совета Петроградского университета 3 марта. К примеру, русский математик, действительный член Петербургской Академии наук (1912), вице-президент АН СССР В.А. Стеклов считал, что, несмотря на всё происходящее, «хоть землетрясение», нужно заниматься наукой [21, 31 об.]. Именно так он себя и вел, лекции не отменял.

Большинство студентов поддержало и встретило Февральскую революцию с величайшим энтузиазмом. Ликованию не было предела. Девушки-курсистки рвали свои красные блузки (красный материал и бумага с прилавков исчезали мгновенно) и делали из них «символы революции» [1].

Обучение в вузах фактически прекратилось. Студенты появлялись во всех частях города, присоединялись к разным митингам [5, 72—76]. Часть митингов организовывалась непосредственно в актовом зале университетов.

К сожалению, увлеченность общественно-политической жизнью отодвинула учёбу, основное занятие студентов, на задний план. Министерство народного просвещения принимало меры для свёртывания студенческой активности, наделяя дополнительными правами ректоров и Советы высших учебных заведений. К примеру, Совет и ректор могли запретить собрания студентов и различных организаций в стенах университета, а для поддержания порядка и спокойствия превысить существующую у них власть [11, 3]. Но большого результата это не принесло.

Профессора после победы Февральской революции сосредоточили своё внимание на реализации идеи реформирования высшего образования.

Временное правительство, в котором министром народного просвещения стал экономист профессор А.А. Мануйлов, уделило серьёзное внимание реформированию высшей школы. Временное правительство создало при Министерстве народного просвещения Государственный комитет по народному образованию и учредило комиссию по реформе высшего, среднего, низшего и внешкольного образования [3]. Возглавил комиссию член Государственной думы кадет М.М. Новиков. В состав комиссии входило более 15 человек, в основном преподаватели высшей школы, учёные, общественные деятели, большинство из которых члены кадетской партии. Среди них естествоиспытатель академик В.И. Вернадский, востоковед академик С.Ф. Ольденбург, историк И.М. Гревс, юрист В.Э. Грабарь, зоолог академик В.М. Шимкевич [9, 25]. Председатель комиссии М.М. Новиков в письме от 10 марта министру народного просвещения акцентировал внимание на то, что «отсутствие широких реформ в ближайшее время явится в глазах населения признаком слабости Временного правительства и может привести к самым нежелательным последствиям...» [10, 6]. М.М. Новиков считал необходимым осуществить реформы уставов высших учебных заведений, разработать сеть новых университетов, а в числе неотложных мер — предоставить студентам право быть членами обществ и союзов. Часть этих пожеланий была учтена комиссией по реформе высших учебных заведений.

Членами комиссии было разработано около 40 законопроектов. Прежде всего, предлагалось построить систему высшего образования на принципах полной автономии и академической свободы.

Все понимали, что в новых условиях организационные изменения неизбежны. Вместе с тем, профессоров заботило сохранение положения Советов высших учебных заведений. Большинство из профессоров противилось созданию комитетов и комиссий, которые ущемляли бы работу Советов вузов. Основным требованием профессоров являлось отчисление из состава Советов назначенцев царской администрации и возвращение либеральных профессоров, уволенных из Совета во время чистки 1911 года. Они ходатайствовали о восстановлении в правах своих бывших коллег. Напомним, в 1910—1914 годах министром народного просвещения был Л.А. Кассо, с которым у либеральных профессоров был серьёзный конфликт, и часть из них лишилась работы. Нынешний министр народного просвещения А.А. Мануйлов попал в их число. Неуди-

вительно, что новое Министерство подготовило ряд распоряжений, направленных на восстановление академических свобод, дарованных учебным заведениям указом 27 августа 1905 года.

Одним из распоряжений допускалось освобождать от должности ученых, не прошедших утверждение факультетом и университетским советом [22, 34]. На основании соответствующего постановления ректорам был разослан циркуляр [4]. Результатом явилась замена в ряде вузов ректоров, проректоров и деканов [2]. Другим министерским распоряжением разрешалось учёным, отстраненным за политическую деятельность, после предоставления соответствующего ходатайства беспрепятственно возвращаться в университет. Часть профессоров считала целесообразным на этом и закончить преобразования. Но младшие преподаватели и студенты также жаждали, чтобы с их мнением считались. Они желали не только автономии, но прежде всего демократизации высшей школы, требовали пополнить Советы своими представителями. Нередко возникали конфликты, которые не так просто было уладить.

Комиссия по реформе высшей школы смогла обсудить этот вопрос только в июне 1917 года. При обсуждении стало очевидным, что профессора боялись и не хотели допускать к принятию решений слишком большого количества новых людей, но искали компромиссы и готовы были пойти на них. Выход нашёл министр просвещения А.А. Мануйлов, он предложил восстановить институт доцентуры [12, 93 об.]. Эта идея была поддержана большинством участников комиссии. При обсуждении выражалась надежда, что штатные доценты отнесутся со всей серьезностью к решаемым вопросам и помогут быть в курсе «царивших в университете настроений» [13, 97 об.]. На них возлагалась обязанность быть связующим звеном между профессорами и младшими преподавателями. Профессора боялись предоставлять право голоса широкому кругу лиц из-за возможности потерять безраздельное управление факультетами и университетом в целом. На участие в заседаниях с решающим голосом могли рассчитывать только доценты. В дальнейшем, представительство членов Совета с правом решающего голоса в университетских и институтских Советах расширилось за счет не только доцентов, но и ассистентов, «ответствующих необходимым требованиям» [16].

Комиссией по реформе высшей школы был подготовлен законопроект, позволивший изъять высшие учебные заведения из ведения попечителей учебных округов. В результате их прежние полномочия были распределены между министром, ректором и университетским Советом.

Спорным вопросом в комиссии по реформе высшей школы оказался вопрос о приеме женщин в университеты. Представители некоторых университетов, признавая, в целом, необходимость уравнивать в правах мужчин и женщин при поступлении, находили причины, препятствующие этому. Но большинство членов комиссии высказалось за необходимость допустить женщин в университет на равных с мужчинами правах.

Принятые комиссией по реформе высшей школы законопроекты привели к значительной демократизации правил приёма в вузы: абитуриентами могли стать выпускники реальных, коммерческих училищ, женских средних учебных заведений. Департамент народного просвещения распорядился о возможности возвращения в вузы студентов, отчисленных по политическим и религиозным убеждениям. При приеме не требовался документ о политической благонадежности. Это значительно расширило социальную базу студентов.

Было открыто 10 новых вузов в различных городах России: Иркутске, Ярославле, Екатеринбурге, Вологде, Самаре и т.д.; разработаны подробные планы открытия высших учебных заведений в Воронеже и других городах. Эти шаги действительно отвечали демократизации высшей школы и распространению высшего образования в России. Впервые профессора получили возможность самостоятельно управлять учебным процессом, научной и хозяйственной деятельностью в своем вузе.

Дальнейшее развитие высших учебных заведений сказалось в организационном строительстве.

7–10 июня 1917 года в Москве был созван IV делегатский съезд Всероссийского академического союза. В нем приняло участие 70 делегатов из Москвы, Петрограда, Киева, Харькова, Одессы, Перми, Ростова и т.д. Предполагалось, что делегатов будет гораздо больше. Кворум был, но народу приехало мало [14]. На съезде приняли резолюцию «Задачи высшей школы». В резолюции отмечалось: «Русская высшая школа — автономное учено-учебное учреждение» [17]. Это означало запрет чрезмерно активным студентам использовать высшую школу в политических целях [15]. Любопытно, что часть делегатов предлагала отказаться от подготовки в вузах специалистов, в частности, инженеров, врачей и т.д., считая, что нужно всё внимание уделять научной работе [18]. Но это предложение поддержки не получило. Съезд считал необходимым учебные программы разгрузить, убрать часть предметов и отказаться от магистерских и докторских экзаменов [19]. Вообще резолюции съезда были достаточно мягкими и обтекаемыми. Решение сложных вопросов оставили на

будущее, в связи с малочисленностью делегатов, принимавших участие в съезде. Ни слова на съезде не говорилось о серьёзных материальных проблемах высших учебных заведений, о нуждах преподавателей.

Планировалось все острые вопросы вынести на съезд по реформе высшей школы, который, предполагалось, будет более представительным и состоится осенью 1917 года [8, 26].

С началом летних каникул наступило некоторое затишье. Министр просвещения А.А. Мануйлов был отправлен в отставку. Новым министром стал секретарь Академии наук профессор С.Ф. Ольденбург, прослуживший на этом посту чуть больше месяца, до начала сентября 1917 года. Перспективы работы высших учебных заведений в новом учебном году были довольно мрачными. Временное правительство, в связи с ухудшающимся положением в стране, предполагало приостановить занятия на неопределенный срок. Академический союз расценил приостановку учебных занятий как «национальное бедствие» [7, 320]. Решение о возобновлении учебных занятий было принято только в начале октября.

Кризис, разразившийся в стране осенью 1917 года, привёл высшие учебные заведения к разрухе и нищете. Студентов осталось меньше половины. Часть студентов была мобилизована в армию. Некоторые учебные заведения были эвакуированы из Петрограда. Студенты голодали и были вынуждены бросать учёбу. В этой ситуации речь шла о выживании высших учебных заведений, испытывавших колоссальные трудности. Сложившуюся ситуацию современники характеризовали как «развал высшей школы» [9]. Несмотря на конструктивные попытки реформирования высшей школы (демократизация правил приёма в вузы; расширение сети высших учебных заведений; автономизация управления вузами), предпринятые в 1917 году, сделать, в силу сложившихся обстоятельств, ничего не удалось.

Политика Временного правительства в отношении высшей школы была направлена на её развитие и преобразование. После Февральской революции жизнь в вузах оживилась, в перспективе их работа могла стать более эффективной. Вполне можно было рассчитывать на рост количества высших учебных заведений.

Однако дальнейшие события практически парализовали жизнедеятельность института высшей школы. Высшие учебные заведения оказались в разрухе, а студенты и преподаватели — в депрессии и нищете.

Источники и литература

1. *Биржевые ведомости*, 1917. 10 марта.
2. *Биржевые ведомости*, 1917. 29 марта.
3. *Вестник Временного правительства*, 1917. 23 марта.
4. *Вестник Временного правительства*, 1917. 15 марта.
5. Государственный архив Российской Федерации, ф. 2315, оп. 1, д. 26, л. 72.—76.
6. *Журнал министерства народного просвещения*, 1917, № 6.
7. Знаменский О.Н. *Интеллигенция накануне великого Октября*. 348 с.
8. Купайгородская А.П. *Высшая школа Ленинграда в первые годы советской власти (1917—1925)*. Ленинград, 1984. 197 с.
9. *Новая жизнь*, 1917. 29 октября.
10. Российский Государственный исторический архив (далее РГИА), ф. 733, оп. 226, д. 274.
11. РГИА, ф. 733, оп. 226, д. 303.
12. РГИА, ф. 733, оп. 226, д. 274.
13. РГИА, ф. 733, оп. 226, д. 274.
14. *Речь*, 1917. 17 июня.
15. *Речь*, 1917. 25 июня.
16. *Русские ведомости*, 1917. 16 сентября.
17. *Русские ведомости*, 1917. 8 июня.
18. *Русские ведомости*, 1917. 9 мая.
19. *Русские ведомости*, 1917. 13 июня.
20. *Русские ведомости*, № 330, 1904. 27 ноября.
21. Санкт-Петербургский федеральный архив Российской академии наук, ф. 162, оп. 3, д. 168, л. 31 об.
22. Центральный Государственный архив Санкт-Петербурга, ф. 7240, оп. 14, д. 1, л. 34.
23. Щетинина Г.И. *Идейная жизнь русской интеллигенции*. Москва, 1995. 155 с.

Kopsavilkums

Augstākās izglītības reformēšana Krievijā (1917. gada februāris – oktobris)

Augstākās izglītības mācību iestādes ir svarīga valsts sastāvdaļa, tās atspoguļo sabiedrības kultūras attīstības līmeni kopumā. 1917. gads kļuva par lūzuma gadu visas Krievijas un tās augstskolu liktenī. Augstskolu attīstības ceļā radās virkne dažādu grūtību un problēmu. Likās, ka līdz ar Februāra revolūcijas uzvaru notiks demokrātiski pārveidojumi, augstskolas iegūs autonomiju. Daļēji šīs cerības arī piepildījās. Dzīve augstskolās atdzīvojās, perspektīvā to darbība varēja kļūt efektīvāka. Varēja rēķināties ar augstskolu skaita pieaugumu. Taču tālākie notikumi praktiski paralizēja augstskolu dzīvi. Tās nonāca sabrukumā, studenti un pasniedzēji – nabadzībā.

Summary

Democratization of Higher Education in Russia in 1917

Higher education is an important aspect of every country and is an indicator of an overall cultural development of a society. In the development of higher education, there have frequently been issues and challenges. The year 1917, was critical for the entire country of Russia. After the victory of the February Revolution, it seemed that there would be fewer problems due to democratic changes and higher education establishments that would have become independent. Partially, these hopes turned out to be true. University life became more dynamic and eventually the work of universities became more effective. As a result, one would suspect that the number of colleges and universities would grow. However, further political events in Russia almost paralyzed higher education. Colleges and universities found themselves destroyed. Students and faculty ended up in poverty.

Ilga Apine

Politiskās elites vieta nacionālās identitātes veidošanā Latvijas sabiedrībā

1. Nacionālās identitātes pētīšanas iespējas

Nacionālā identitāte tiek Latvijā intensīvi pētīta visus pēdējos gadus: gan saistībā ar politiskās nācijas nākotni, gan ar integrācijas programmas izveidi un īstenošanu. Tam veltīto zinātnisko publikāciju loks (1995–2008) pētnieciskajā vidē ir iepazīts. Pēdējos trijos četros gados ir notikuši nozīmīgi zinātnieku saieti un nākuši klajā jauni pētījumi. Tie paver jaunas perspektīvas nacionālās identitātes dziļākai izpētei. 2011. gada oktobrī Rīgā notika Apvienotais pasaules latviešu zinātnieku kongress un Letonikas 4. kongress. Kongresa gaitā dažādu zinātņu nozaru pārstāvji analizēja nacionālo identitāti daudzos aspektos: saistībā ar mobilitāti, ricibspēju, modernitāti, migrāciju un emigrāciju. Kā turpmāk diskutējama iezīmējās problēma (E. Levits, N. Muižnieks) par nacionālās identitātes atšķirīgu izpratni zinātnieku aprindās un plašā sabiedrībā; vai zinātne var nerēķināties ar tradicionālo uzstādījumu par nacionālās identitātes ciešo saistību ar latviešu etniskajām vērtībām, un kādai jābūt zinātnieku taktikai, lai tuvinātu abas izpratnes [9, 3, 114]?

Ļoti nozīmīga zinātniskā informācija atrodama divos pēdējos pārskatos par tautas attīstību, kas sagatavoti LU Sociālo un politisko pētījumu institūtā. Pārskatā par tautas attīstību 2008./2009. gadā analizētas Latvijai ļoti aktuālas atbildības un politiskās līdzdalības problēmas. Pirmoreiz zinātniskai izpētei pakļauts Latvijas vēstures zinātnes stāvoklis. Pārskats par tautas attīstību 2010./2011. gadā veltīts nacionālās identitātes saistībai ar migrācijas procesiem un reģionālo identitāti. Plašāk nekā līdz šim tika darīts, tur izklāstītas Rietumu zinātnieku koncepcijas par nacionālās identitātes būtību un tās dimensijām. Plašie socioloģiskie pētījumi pārliecinoši parāda, kādas nacionālās identitātes dimensijas spētu vienot visu Latvijas sabiedrību un kādas šķir latviešus un krievvalodīgos.

2011. gada novembrī LU Filozofijas un socioloģijas institūtā notika starptautiska zinātniska konference “Nacionālā identitāte: saliedētība un dažādība mūsdienu Eiropā.” Konferences publicētajās tēzēs atrodamas vērtīgas atziņas: J. Broks atklāja nacionālās identitātes darbības mehānismu un Latvijai piemītošo specifiku. A. Dimants saskatīja nacionālās identitātes attīstības kavējošo faktoru žurnālistikas kultūras zemajā līmenī [7, 81–82, 87].

Nav iespējams pieminēt visas nozīmīgās publikācijas, kas tapušas pēdējos gados un varētu ietekmēt nacionālās identitātes veidošanos. Pieminēsim vēsturnieku kolektīvo darbu “Karojoša atmiņa: 16. marts un 9. maijs” (atbildīgie redaktori Nils Muižnieks un Vita Zelče). Rūpīga faktu sistematizācija par abiem datumiem un to rituāliem Latvijā labi ilustrē patiesību: sabiedrības priekšstati par vēstures notikumiem un pašu veterānu atmiņa varēja nekļūt karojoša, ja nenāktu klāt politiskie un ideoloģiskie imperatīvi no politisko aprindu puses.

Nacionālās identitātes pētīšanai joprojām ir plašas perspektīvas. Līdz šim publicētie darbi vairāk parāda nacionālo identitāti kavējošos faktoros: nepārvarētās vecās identitātes, politiskās elites uzspiestos viedokļus. Mazāk pētītas neizmantotās iespējas. Piemēram, kopnacionālās identitātes potenciāls Latvijas intelektuāļu pienesumā. Arī cittautiešu intelīgences varētu būt palīgs godīga dialoga veidošanā starp latviešiem un mazākumtautībām. Referendums par otro valsts valodu Latvijā 2012. gada 18. februārī sekmēja divas etniskās mobilizācijas (latviešu un krievvalodīgo vidū). Sociologu uzdevums būs pētīt referenduma sekas iedzīvotāju sabiedriskajā apziņā. Nacionālās identitātes pētījumos iesaistīto zinātnieku loks ir visai plašs. Autoru vidū pamanāmi ir Brigita Zepa, Vita Zelče, Mihails Hazāns, Maija Kūle, Jānis Broks, Nils Muižnieks, Baiba Bela, Kaspars Zellis, Evija Kļave un citi.

2. Izpratne par nacionālo identitāti Latvijā

Nacionālās identitātes – vienojošas attieksmes pret pilsoniskām, valstiskām vērtībām – Latvijā vēl nav. Turklāt izpratne par nacionālās identitātes būtību ir pretrunīga, atšķirīga zinātnieku vidū un plašākā sabiedrībā, citāda latviešu un cittautiešu vidū. Jaunās identitātes Latvijas sabiedrībā sāka veidoties pēc neatkarības atgūšanas 1991. gadā, jo vecās bija vai nu sabrukušas, vai izmainītas. Procesā būtiska iezīme bija tā, ka minoritāte un majoritāte nonāca mainītās lomās. Latviešiem no diskriminētās minoritātes pašsajūtas PSRS laikā vajadzēja pārslēgties uz dominējošās, vadošās tautas statusu atjaunotajā neatkarīgajā valstī. Turpretim krievi – no valdošās, galvenās nācijas pašsajūtas lielvalstī – uz minoritātes statusa pieņemšanu mazajā neatkarīgajā valstī [1, 17]. Bet tas bija tikai pirmais solis ceļā uz visu sabiedrību vienojošu nacionālo identitāti.

Nacionālā identitāte nevar rasties spontāni, stihiski, kā tas zināmā mērā notiek ar agrīno etnisko pašsajūtu. Nacionālā identitāte tiek konstruēta. Kā tas notiek, labi parāda spāņu zinātnieks Manuels Kastello. Viņš uzsver varas ietekmi uz šo procesu. Taču varas pārstāvji leģitimizē tikai tās identitātes,

kas atbilst varas politikai un izpratnei. Citas identitātes tiek uztvertas kā opozicionāras [6, 17–18]. Tad kādus signālus no savas politiskās elites sāka saņemt latviešu sabiedrība jau 90. gados? Latvijas valsts etnopolitikā iezīmējās etnocentrisma vaibsti – valsts institūcijas nebija atvērtas dialogam ar Latvijas minoritātēm, bet spontāni stājušās latviešu interešu sardzē [2, 37].

Visā Austrumeiropā totalitāro režīmu sabrukumu pavadīja etniskā nacionālisma uzplūdi. Latvieši vēlējās atjaunot savu zaudēto valsti, bet 1940. gadā pastāvēja ulmaniskā Latvija, kad politikā ņēma pārsvaru etniskais nacionālisms. Situācija bija izmainījusies radikāli. Toreiz krievu iedzīvotāji (vien 10%) bija galvenokārt sen adaptējušies Latgales zemnieki, tagad – milzīga neintegrēto pēckara ieceļotāju masa. Tas prasītu pārdomātu, elastīgu etnopolitiku, taču 90. gados pieņemtie likumi vairāk atbilda monoetniskās valsts situācijai.

Latvijas politiķi izpelnījās kritiku no Rietumu zinātnieku un Eiropas starptautisko institūciju ekspertu puses un pārmetumus, ka Latvijā netiek ievēroti demokrātiskie standarti attiecībā ar citām etniskām grupām. Sevišķi bargu kritiku Latvijas politiķi saņēma par 1994. gadā pieņemto Pilsonības likumu. Šlezvīgas-Holšteinas institūta pētniece Margreta Birkenbaha, pamatojoties uz starptautisko ekspertu ziņojumiem, secināja, ka Latvijas politiskā šķira neatzīst par partneriem lielu daļu sabiedrības, nevēlas dialogu ar to, bet aizstāv tikai savu politisko pozīciju. Tas var draudēt ar hronisku konfliktu sabiedrībā [10, 87, 90]. Pazīstamais politoloģijas profesors no Manheimas Egberts Jans rakstīja, ka nacionālisms kavē integrācijas procesu Latvijā un ka Latvijai (arī Igaunijai) jāatbrīvojas no etniskā nacionālisma un jāvirzās uz valstisko patriotismu (viņš to dēvēja par plebiscitāro). Tikai valstiskais nacionālisms spētu vienot visas sabiedrības grupas un tikai tāds nacionālisms saskan ar demokrātiju [11, 260, 286].

Latviešu pieķeršanās savām etniskajām vērtībām izskaidrojama vēsturiski un psiholoģiski. Tā bija raksturīga arī citām Austrumeiropas mazajām tautām pēc totalitārisma režīmu sabrukuma. Ungāru pētnieks Georgs Šopflins izskaidroja, ka bažas par savu izdzīvošanu šīm tautām nepazūd, bet etnicizācija (ar to domāts etniskās pašapziņas pieaugums) pat pieaug [6, 17]. Ja to var uzskatīt par objektīvi pastāvošu un visam reģionam raksturīgu problēmu, tad Latvijā savu lomu nospēlēja politiskās elites realizētā politika. Latvieši tika pieradināti justies un uzvesties tā, it kā dzīvotu monoetniskā, nevis etniski raibā Latvijā. Vienojoša nacionālā identitāte tādos apstākļos veidoties nevarēja.

Politisku spiedienu izjuta ne vien latvieši, bet arī otra sabiedrības daļa – krievvalodīgie. Atjaunotajā neatkarīgajā Latvijas valstī viņi nonāca politisku izmaiņu rezultātā un ar smagu padomiskās audzināšanas nastu. Šim manto-

jumam nāca klāt etniskās dzimtenes – Krievijas ideoloģiskā ietekme. Negatīvu lādiņu savai identitātei Latvijas krievi, iespējams, sāka izjust V. Putina prezidentūras laikā. Krievijā pastiprinājās centieni restaurēt Krievijas vecās impēriskās vēstures dogmas. Jūtamu emocionālu iespaidu uz Latvijas krieviem atstāja Lielā Tēvijas kara heroizācijas kampaņa. Krievu pašapziņa bija smagi cietusi PSRS sabrukuma rezultātā. Uzvara karā palika kā vienīgais neapšaubāmi pozitīvais moments viņu identitātē. 9. maija dienu pie Uzvaras monumenta Rīgā sāka atzīmēt pārspilēti un demonstratīvi. Latvijā līdz ar to izveidojās divas paralēlās atmiņas telpas divos datumos – 16. martā un 9. maijā. Sabiedrību tas šķēla vēl vairāk [4, 366–368].

3. Vēsture kā nacionālās identitātes sastāvdaļa

Attieksme pret savu vēsturi ir jebkuras tautas identitātes sastāvdaļa. Un jebkurā valstī varam saskatīt arī elites mēģinājumus manipulēt ar vēstures faktiem, lai ietekmētu tautu. Latvijas gadījumā nacionālās identitātes veidošanās grūtības lielā mērā saistītas ar atšķirīgu izpratni sabiedrībā par 20. gadsimta vēsturi. Pētnieki atzīst, ka šī atšķirīgā izpratne par vēsturi šķēļ dziļāk nekā pilsonības, valodas un citi jautājumi. Tāpēc latviešu attiecības ar savu vēsturi ir ļoti nozīmīga tēma.

Latvieši ir savas vēstures fanātiski aizstāvji. Zināmā mērā to var teikt par visiem baltiešiem. Traģiski pazaudējuši savu valsti un arī savu nacionālo vēsturi, viņi neko nevēlējās tik ļoti, kā to visu atgūt. Ārvalstu pētnieki (Viskonsinas Universitātes profesors Marks Beisindžers) to nosauca par restauracionisma ideoloģiju, kuras centrs bija sava *status quo* atgūšana un atgriešanās Eiropā [12, 304–305]. Vēstures fakti par Molotova–Rībentropa paktu, par okupāciju 1940. gada jūnijā kļuva latviešiem par politisko kapitālu un mobilizācijas ieroci Atmodas laikā. Latvieši sajutās kā cīnītāji par zaudēto valstiskumu un vēsturiskās patiesības atjaunošanu.

No kurienes pēcatmodas laikā radās latvieša kā upura tēls visos vēstures notikumos? Tas notika arī politiskās elites veidotās atmosfēras iespaidā. Plašais atmiņu birums par padomju laika represijām emocionāli iespaidoja, tāpat memoriālu un sēru rituālu daudzums. Sociālantropoloģe Vieda Skultāns savu pētījumu rezultātā secina, ka “[..] latviešu stāsti par represijām veido viņu identitātes galveno iezīmi, tāpat kā ebrejiem – holokausta atcere” [5, 44]. Arī Okupācijas muzejam vajadzēja kļūt par latviešu identitātes daļu, jo politiskajai elitei bija svarīgi tautas atmiņā atstāt visu padomju periodu, zīmētu vienīgi melnās krāsās. Piebildīsim, ka Latvijas krievu iedzīvotāju daļa no šīs plašās sērošanas kultūras tika izolēta, viņiem atlika veidot savu, atšķirīgu.

No upura nevar prasīt kritisku, analītisku pieeju savai ciešanu un traumu epopejai, atbildību par savas tautas noieto vēstures ceļu, kurā nenovēršami bija gan tautas maldi, gan vadoņu kļūdas. Pētnieki latviešu tautā arī konstatē zemu atbildības līmeni par savu vēsturi, kamēr mūsdienīgs eiropieks redzējums prasa uzņemties pilnu atbildību par savu vēsturi – arī maldiem un kļūdām [5, 54]. Ir nostiprinājusies arī dzelžaina nepiekāpība spriedumos, nespēja ieklausīties citu sabiedrības grupu vērtējumos, kam bijusi citādāka vēsturiska pieredze. Jaunie vēstures pētījumi, vēstures ekspertu viedokļi maz ietekmē masu apziņā saglabātos mītus un ierastos apzīmējumus (kā “baigais gads”, “genocīds” u.c.).

Pārskatā par tautas attīstību 2008./2009. gadā pirmoreiz speciāli pakļauts zinātniskai analīzei stāvoklis Latvijas vēstures zinātnē (Vita Zelče). Pirms tam stāvokli Latvijas vēstures zinātnē analizēja Leo Dribins un Imants Mednis, aplūkojot dažādas izpratnes par to sabiedrībā [8, 44–64]. Pētījumi apliecina, ka Latvijas profesionālie vēsturnieki strādājuši daudz un darījuši to godprātīgi. Atgūtās neatkarības gados publicēts apmēram pustūkstotis grāmatu par Latvijas vēsturi. Latvijas vēstures komisija izdevusi vairākus pētījumu sējumus, sevišķi rūpīgi izpētot Holokausta norises Latvijas teritorijā. Latvijas augstskolās funkcionē vairāki vēstures izpētes zinātniskie centri, ir trīs speciāli žurnāli un ap 200 muzeju visā Latvijas teritorijā. Redzams, ka par profesionālās intereses trūkumu šī humanitārās nozares daļa nevar sūdzēties. Tomēr analītisks skatījums ļāva pamanīt arī vājās vietas.

Vēsture, kā neviena cita zinātne, ir saķēdēta ar politiku. Arī Latvijas vēstures zinātne neatkarības periodā izjuta politiķu uzmanību un atkarību no politiskās elites nostādnēm un no kolektīvās atmiņas spiediena. Tāpēc arī profesionālo vēsturnieku vidē no emigrācijas ielūda vēstures faktu nacionāl-konservatīva interpretācija un kolektīvās atmiņas vēstures mītu atspulgi. Nepietiekami izmantots bija vidējās un jaunākās paaudzes profesionālais potenciāls [5, 48]. Rakstot šīs rindas 2012. gadā, ar gandarījumu var konstatēt dažas pozitīvas izmaiņas. Latvijas vēsturnieku komisijas akadēmiski elitārais sastāvs papildināts tagad ar jauniem spēkiem, kuri piedalās fundamentālos pētījumos un iekļauti arī komisijas sastāvā, kas veidos profesionālu dialogu par 20. gadsimta vēstures problēmām ar Krievijas vēsturniekiem.

4. Politiskās elites piedāvājums nacionālās identitātes veidošanā

Latvijas sabiedrības abās daļās – latviešu un cittautiešu, darbojas viens un tas pats attīstību bremzējošais psiholoģiskais mehānisms – kavēšanās savās agrākajās identitātēs, kuras kļuvušas par traucēkli ceļā uz nacionālo identitāti.

Latvijā grūti nostiprinās atziņa, ka jaunajā kvalitātē – pilsoniskajā nācijā (Latvijas nācijā) ar nacionālo identitāti, jāintegrejas visai sabiedrībai, arī latviešiem. Pieņemts uzskatīt, ka integrācija attiecas tikai uz cittautiešiem. Abām sabiedrības daļām kaut kas no savām agrākām identitātēm jāatstāj pagātnē. Krieviem – padomiskās domāšanas paliekas un atkarība no etniskajā dzimtenē veidotiem vēstures mītiem, latviešiem – pārmērīgu iestigšanu savās etniskajās vērtībās un neadekvātas bažas par to saglabāšanu.

Vai Latvijas politiskā elite spēs veicināt šādu procesu? Latvijas Kultūras ministrijas 2011. gadā izstrādātais dokuments “Nacionālā identitāte un sabiedrības integrācija – problēmas un mērķi” par to neliecina. Komentējot dokumentu, toreizējā ministre Sarmīte Ēlerte pauda pārliecību, ka “nācijas un integrācijas pamats ir latviešu valoda un latviskā kultūrtelpa”. Valstsnācija ir tikai latvieši, citiem ir jāpieņem latviskās vērtības [3]. Šo nostāju pauž 11. Saeimas valdošā koalīcija un solās turpināt jaunā kultūras ministre Žaneta Jaunzeme-Grende. Ar to politiskā elite piedāvā vērtības, kas nespēs sabiedrību vienot. Etniskās vērtības katrai etniskai kopai ir savas, un piedāvājumā integrities tikai uz latvisko vērtību bāzes tās pamatoti saskatīs asimilāciju.

Nacionālās identitātes daudzo dimensiju (valstiskā, politiskā, ekonomiskā, teritoriālā, sociālā u.c.) vidū neapšaubāmi ir arī etniskā dimensija. Latvijas apstākļos latviskās vērtības vienmēr ieņems galvenās pozīcijas šajā jomā. Bet nacionālo identitāti nevar balstīt uz etniskiem komponentiem. Kultūras ministrijas piedāvātais modelis ir novecojis etniskā nacionālisma modelis. Tiek ignorētas galvenās vērtības – pilsoniskā un politiskā vienotība. Brigitas Zepas un Evijas Kļaves vadībā veiktie plašie socioloģiskie pētījumi pierāda, ka ir daudzas vērtības, kas spētu vienot latviešus un krievus. Pētījumā par iedzīvotāju attieksmi pret nacionālās identitātes dimensijām pētnieki secina: “Pilsoniskās vērtības varētu kalpot kā nacionālo kopienu vienojošs princips, jo pilsoniskās vērtības vienlīdz svarīgas ir kā latviešu, tā citu Latvijā dzīvojošo tautību skatījumā” [6, 23].

Bibliogrāfija

1. Apine, I. “Mazākums un vairākums mainītās lomās.” Grām.: *Sabiedrība un kultūra XII*. Liepāja: Liepājas Universitāte, 2010.
2. Apine, I., Dribins, L., Jansons, A., Vēbers, E., Volkovs, V., Zankovska, S. *Etnopolitika Latvijā. Pārskats par etnopolitisko stāvokli Latvijā un tā ietekme uz sabiedrības integrāciju*. Rīga: Elpa, 2001.
3. Bojārs, G., Lūsiņa, I. “Jāpanāk, lai latviešu valoda skanētu vairāk.” *Diena*, 2010. 13. novembris.

4. *Karojošā atmiņa: 16. marts un 9. maijs*. Atb. redaktori N. Muižnieks un V. Zelče. Rīga: Zinātne, 2011.
5. *Latvija. Pārskats par tautas attīstību 2008./2009. gadā*. Rīga: LU SPPI, 2009.
6. *Latvija. Pārskats par tautas attīstību 2010./2011. gadā*. Rīga: LU SPPI, 2011.
7. *Nacionālā identitāte: sabiedrība un dažādība mūsdienu Eiropā. Konferences tēzes un citi materiāli*. Rīga: ERAF, 2011.
8. *Pretestība sabiedrības integrācijai: cēloņi un sekas. Rakstu krājums*. Vad. Leo Dribins. Rīga: LU FSI, JUMSIL, 2007.
9. *Zinātne, sabiedrība un nacionālā identitāte. PLZK. Letonika. Ielūgums un programma*. Rīga: Zinātne, 2011.
10. Биркенбах Х.М. *Расследование фактов как средство превентивной дипломатии / взгляд международных организаций на конфликты по поводу гражданства в Эстонии и Латвии*. Москва: Инст. Этнологии и антропологии РАН, 1998.
11. Ян Э. *Исследование проблем мира в период и после конфликта «Восток-Запад»*. Москва: ЛИТ «Прогресс», 1997.
12. *Страны Балтии и Россия: общества и государства*. Москва: Референдум, 2002.

Summary

The Place of Political Elite in the Formation of National Identity in the Society of Latvia

National identity in Latvia has been intensively examined. An especially significant step forward in this research was the 3rd United World Congress of Latvian Scientists and the 4th Letonika Congress in October 2011. A serious contradiction was realized within this conference regarding the conception of national identity. Notably, that the notion of self-identity is different between scholars and the wider society. It is not clear, how to draw these conceptions closer. National identity – the collective attitude of the society towards civic, loyal values – has not yet developed in Latvia.

National identity cannot emerge spontaneously, as it occurs with the early ethnic identity. National identity is constructed, and in this process the role of authorities is of great importance. They strive to influence the strengthening of identity corresponding to their political views. After the reestablishment of Latvia's independence, the ethnopoltics realized by the political elite of Latvia corresponded to the ideology of ethnic, not state nationalism.

The devotion of Latvians to their ethnic values has both historical and psychological explanations. In the nineties, ideological pressure from authorities contributed to these rationalizations. In turn, the other part of society felt political and ideological influence from the ethnic fatherland, Russia. Different ideological and political assumptions split the society even more. Both parts of the society (Latvians and non-Latvians) held to their former identities.

The concept of “civic nationalism” as a form of nationalism is different from ethnic nationalism. In it, both Latvians, along with other nationalities living in Latvia must integrate. All the parts of society must leave in the past some part of their former identities: for the Russians, this means the remnants of Soviet thinking, for the Latvians, devotion to their ethnic values as the only ones in this country. The political elites of Latvia have not encouraged this process of mutual acceptance. The integration and national identity development programmes brought forth by the Ministry of Culture of Latvia correspond to an outdated model of ethnic nationalism, and will not be able to unite the society. Only civic values seeking the good for the community as a whole can become a conjunctive principle of the society.

Tatjana Bartele

Rīgas Aleksandra ģimnāzijas atskaite (1871–1914) kā avots tās vēstures izpētē

1868. gada janvārī darbu uzsāka ģimnāzija, kas bija nosaukta imperatora Aleksandra II vārdā. Imperators tikko kā 1867. gadā bija apmeklējis Rīgu. Baltijā pirmās krievu ģimnāzijas atklāšana notika laikā, kad kā visā Krievijā, tā arī Baltijā norisa Aleksandra II realizētās reformas, būtiski mainījās sabiedriskie apstākļi.

1867. gadā Rīgā dzīvoja 102 590 cilvēku. Iedzīvotāju nacionālais sastāvs bija raibs. 60. gados vācieši sastādīja 42,9%, krievi – 25,1%, latvieši – 23,6%, ebreji – 5,1% no visiem iedzīvotājiem [9, 62].

19. gadsimta vidū latviešu apdzīvotajās Vidzemes un Kurzemes guberņās bija tikai divas ģimnāzijas: Rīgā (Vidzemes guberņas ģimnāzija, bijušais Licejs) un Jelgavā (Kurzemes guberņas bijusī *Akademia Petrīna*). Tās sniedza izglītību vācu valodā.

Vidzemes un Kurzemes guberņu latviešu, krievu un ebreju jaunieši, kuri vēlējās iegūt izglītību un kāpt pa karjeras kāpnēm, bija spiesti apmeklēt vācu ģimnāzijas. Tomēr tādu izglītību guvušie Baltijas neprivilēģēto slāņu pārstāvji novadā parasti nespēja sekmīgi konkurēt ar vācbaltiešiem, kurus vienoja korporatīvā solidaritāte. Izglītotie latviešu jaunieši bija spiesti meklēt darbu un iztiku aiz Baltijas robežām. Taču tur bija nepieciešamas krievu valodas zināšanas. Jaunieši asi izjuta tādu izglītības iestāžu trūkumu, kur viņi varētu apgūt visus ģimnāzijas kursa mācību priekšmetus krievu valodā un pēc tam iestāties studēt Krievijas augstākajās mācību iestādēs. Vēlme iegūt izglītību Krievijā, īpaši tās galvaspilsētās, bija liela. Tā Pēterburgā 19. gadsimta otrajā pusē mācījās latviešu mākslinieki, mūziķi u.c. Maskavā studēja juristi (tai skaitā divi pirmie nākamās Latvijas Republikas prezidenti), ekonomisti u.c.

Tajā pat laikā vietējie krievu iedzīvotāji, kuri nevarēja saviem bērniem uz vietas nodrošināt vidējo izglītību krievu valodā, sāka izteikt varas iestādēm lūgumus par vīriešu un sieviešu ģimnāziju ar krievu mācību valodu atklāšanu.

Baltijas ģenerālgubernators P. Šuvalovs (*Петр Андреевич Шувалов*, 1827–1889) lika priekšā nodibināt Rīgā un Rēvelē (tagad Tallina) krievu klasiskās ģimnāzijas ar vienu seno (latīņu) valodu (grieķu valodas mācības tika ieviestas vēlāk). To galvenais mērķis bija krievu valodas zināšanu stiprināšana Baltijā. Ievērojot abu jaunveidojamo ģimnāziju specifiku, viņš

uzskatīja, ka ir pieļaujamas dažas atkāpes no toreiz spēkā esošajiem, 1864. gada 19. novembrī pieņemtajiem ģimnāziju statūtiem. Tām, pirmkārt, bija jāskar valodu mācīšana, jo no paša sākuma bija paredzēts, ka ģimnāzijās mācīsies dažādu tautību jaunieši un būs nepieciešams viņiem atvieglot mācības krievu valodā [2, 7]. Ar Aleksandra ģimnāzijas atklāšanu spertais solis to mērķu sasniegšanā, pēc kuriem tiecās varas iestādes, sakrita ar lielas vietējās sabiedrības daļas vēlmēm.

Izsekot Baltijā pirmās krievu ģimnāzijas vēsturei var pēc saglabātajām ikgada atskaitēm. Pavisam izdevās izpētīt 16 atskaite, sākot ar 1871./72. līdz 1883./84. mācību gadam, kā arī par 1888. gadu un 1912./13. un 1913./14. mācību gadu. Turklāt atskaitē par 1872./73. mācību gadu ir pievienota vēsturiska izziņa par Rīgas Aleksandra ģimnāziju, kurā diezgan sīki rakstīts par ģimnāzijas izveides vēsturi un tās pirmajiem darba gadiem, tāpat saglabāties arī ģimnāzijas 25 gadu jubilejai veltīts izdevums.

Šie dokumenti izraisa lielu interesi, tie ļauj izsekot jaunās mācību iestādes attīstībai, pārkārtošanai par pilna kursa klasisko ģimnāziju, saskatīt dažas tās darba specifiskas iezīmes, kas saistītas ar atrašanos Baltijā. Atskaišu saturs un to struktūra pakāpeniski tika pilnveidota. Piemēram, atskaitēs atklājas pasniedzēju sastāvs, stundu sadalījums, visos mācību priekšmetos izskatītās vielas apskati, skolnieku skaits, viņu ticība un sociālais sastāvs, ģimnāziju beigušo uzvārdi un daudz citu ziņu. Atskaite atspoguļoja praktiski visu ģimnāzijas dzīvi un laika gaitā notikušās pārmaiņas. Ir jāpiebilst, ka katru ģimnāzijas darba jomu var pētīt atsevišķi, un ne tikai no vēsturiskā, bet arī praktiskā viedokļa.

Vispirms gribētos pievērst uzmanību sadaļai “Ticība”, kuru biežāk tabulās, bet dažkārt arī teksta veidā satur visas atskaite. Sadaļa sniedz priekšstatu par skolnieku nacionālo sastāvu, kaut atsevišķi atskaitēs ziņas par tautību netika sniegtas. Sadaļa par ģimnāzistu tautību parādījās tikai atskaitēs par 1912./13. un 1913./14. mācību gadu.

Rīgas Aleksandra ģimnāzija nebija veidota pēc etniskā principa. Visus savas pastāvēšanas gadus tā bija daudznacionāla kā pēc ģimnāzistu, tā arī pasniedzēju sastāva. 1. tabulā ir parādīts pareizticīgo un vecticībnieku skaits, kuri savā vairākumā bija krievi. Divu pēdējo atskaišu dati par tautībām to apstiprina.

1. tabula

Ģimnāzijas audzēkņu nacionālais sastāvs

Mācību gads	Kopējais ģimnāzistu skaits	Pareizticīgie, un vecticībnieki	Krievi	Latvieši
1869	144	96 64,6%		
1870	193	120 62,2%		
1871/1872	216	131 60,7%		
1872/1873	199	129 65%		
1873/1874	195	123 63%		
1874/1875	219	131 60%		
1878/1879	303	168 55%		
1882/1883	483	223 46%		
1889		403	142 35,5%	
1912/1913	686	292 44,4%	275 40,1%	166 24,2%
1913/1914	652	246 37,7%	242 37,2%	183 26,5%

Dati nerada iespēju precīzi izanalizēt ģimnāzistu nacionālo sastāvu, taču noteikti rāda, ka ģimnāzija bija populāra dažādu tautību cilvēku vidū, jo krievu ģimnāzistu īpatsvars nepārsniedza divas trešdaļas. Turklāt par to interesējās arī kaimiņos esošo guberņu, īpaši Kauņas, Vitebskas, Minskas un Viļņas, iedzīvotāji.

Ilggadējais ģimnāzijas pasniedzējs O. Miļevskis (*Орест Николаевич Милевский*, 1836–1900) ģimnāzijas jubilejas atskaitē rakstīja, ka “bērnu izglītošanas apstākļi Rīgā ir daudzējādā ziņā izdevīgāki nekā citās pilsētās. Rīgā var ātrāk iegūt vācu valodas praktiskās iemaņas, Rīgā var mazāk baidīties no tām kaitīgajām ietekmēm, kuras šai laikā postoši iedarbojās uz skolu jaunatni.” [2, 56]

Precīzu latviešu ģimnāzistu skaitu visā Aleksandra ģimnāzijas pastāvēšanas laikā nav iespējams noteikt jau minētās sadaļas “Tautība” neesamības dēļ. Taču pēdējo gadu atskaitēs minētā $\frac{1}{4}$ daļa latviešu ģimnāzistu, spriežot pēc netiešiem datiem, bija pilnīgi reāla arī iepriekšējos gados. Jāpiezīmē, ka iestāties ģimnāzijā, īpaši tās pirmajos pastāvēšanas gados, latviešiem nemaz nebija viegli. Atsaucoties uz ģimnāzijas atklāšanas gadadienu, avīze “Rīgas Vēstnesis” (*Рижский Вестник*) rakstīja, ka “daudzi lauku iedzīvotāji – latvieši – gribēja sūtīt savus bērnus ģimnāzijā. Diemžēl pārāk zemā sagatavotība un liels vecums.. daudziem gribētājiem slēdza mācību iestādes durvis.” [7, 2]

Jubilejas atskaitē teikts, ka ģimnāzistu no latviešu zemnieku aprindām bija nedaudz un tikai no 19. gs. 80. gadiem viņu skaits sāka pieaugt. Ar retiem izņēmumiem, kā atzīmējis atskaites autors O. Miļevskis, “visi latvieši parādīja lielu darba mīlestību un māku izdzīvot ar pašiem trūcīgākajiem līdzekļiem, gūstot redzamus panākumus ģimnāzijas kursa apgūvē.” [2, 82]

Esošās atskaites sniedz iespēju ar lielāku vai mazāku pieļāvumu (latviešu un citu nekrievu uzvārdu tā laika krieviskā transkripcija nerada pilnīgu pārlicību) redzēt, cik latviešu pabeidza mācības, kā arī, absolvējot ģimnāziju, saņēma zelta un sudraba medaļas. Kā piemēru var nosaukt vēlāko akadēmiķi Paulu Stradiņu (1896–1958), kurš bija apbalvots ar zelta medaļu [6, 17].

Līdz 1887. gada likuma pieņemšanai par ebreju jauniešu piekļuves ierobežošanu vidējās un augstākajās mācību iestādēs viņu īpatsvars Aleksandra ģimnāzijā bija ļoti liels, dažos gados sasniedza gandrīz 25%, kas vairākkārt pārsniedza ebreju īpatsvaru Rīgas iedzīvotāju vidū [4, 7]. No 80. gadu sākuma ģimnāzijā sāka uzņemt tikai 5% ebreju. Tas kļuva par vienu no cēloņiem, kāpēc samazinājās arī kopējais ģimnāzistu skaits.

2. tabula

**Izmaiņas ģimnāzistu skaitā pēc “Likuma par ķēkšu bērniem”
un citu ierobežojumu pieņemšanas**

Gads	Kopējais ģimnāzistu skaits
1887	480
1888	415
1889	403
1890	421

Ģimnāzijā mācījās relatīvi daudz poļu, kā arī citu tautību jauniešu. Diemžēl jau minētā iemesla dēļ nevar nosaukt precīzus skaitļus.

Kā neobligāts mācību priekšmets Rīgas Aleksandra ģimnāzijā tika mācīta latviešu valoda, bet līdz 1871. gadam, kad Rēvelē tika atklāta tāda pat Alek-

sandra ģimnāzija, arī igauņu valoda. Latviešu valodas pasniedzējs saņēma 750 rubļu gadā par 10 stundām nedēļā. Algas un pensijas ziņā viņš bija pielīdzināts jauno svešvalodu pasniedzējiem [1, 12–13]. 20. gadsimta sākumā mācīja arī grieķu, angļu, poļu un lietuviešu valodu. Poļu valodu 1912./13. mācību gadā mācījās 39 cilvēki [5, 76].

Lielu interesi var izraisīt ģimnāzijā apgūstamā mācību viela. Tās uzskaitījums ir sniegts visos mācību priekšmetos katrā atskaitē. Kā piemēru var minēt krievu valodas mācību programmas ģimnāzijas jaunākajās klasēs, tās zināšanu paaugstināšanas līdzekļu meklējumus citu tautību skolēniem, to atspoguļojumu ģimnāzijas pedagoģiskās padomes darbā [2, 40–41; 6, 28–33]. Šodien mēs raizējamies par skolēnu un studentu sliktajām rakstīšanas iemaņām, lielo kļūdu skaitu. Valodas pasniedzējiem un mācību grāmatu autoriem būtu derīgi palūkoties, kāda mācību metodika tika lietota toreiz. Tiesa, vecāka gada gājuma cilvēki tur neko jaunu neatradīs, jo viņiem skolās krievu valodu tāpat vien mācīja, tikai mēs, būdami padomju skolēni, protams, nezinājām, ka mūs māca pēc tām pašām vecajām cara laika ģimnāziju programmām.

Literatūras pasniedzējiem būtu interesanti pasekot, kādas sacerējumu tēmas, tai skaitā no audzināšanas uzdevumu viedokļa, tika dotas ģimnāzistiem kā mācību procesā, tā arī noslēguma pārbaudījumos. Runa nav par vienkāršu tēmu kopēšanu vai ideālu piemēru atrašanu, bet par vēsturiskās pieredzes izpēti. Turklāt, neraugoties uz stingro izglītības birokratizāciju, ģimnāzija, ievērojot savu audzēkņu daudz nacionālo sastāvu, lūdza atļaut tai pašai noteikt sacerējumu tēmas [2, 40–41].

Atskaite sniedz vienreizēji interesantu materiālu ģimnāzijas pasniedzēju sastāva izvērtēšanai. Atrodamas ziņas par izglītības līmeni, kopējo darba stāžu Izglītības ministrijas sistēmā un atsevišķi Aleksandra ģimnāzijā, zinātnisko darbību, dienesta pakāpju un apbalvojumu saņemšanu.

Starp pasniedzējiem bez krieviem bija dažādu tautību pārstāvji: vācieši, poļi, čehi u.c. No Latvijā plaši pazīstamiem cilvēkiem ģimnāzijā strādāja jaunlatviešu kustības redzams darbinieks Kaspars Biezbārdis (1806–1886), 20 gadus ģimnāzijā pasniedza latviešu valodniecības celmlauzis Kārlis Milenbahs (*Karl Mühlenbach*, 1853–1916), kuram bija piešķirta valsts padomnieka (*стамескуи советник*) pakāpe [3, 4–5; 6, 10]. Tā bija pēdējā pakāpe, kuru varēja sasniegt par izdienu, augstākas piešķīra jau imperators par īpašiem nopelniem.

Atskaite atspoguļo nopietno metodisko un zinātnisko darbu, kuru veica ģimnāzijas pasniedzēji. Viņu darbus publicēja vietējā prese, arī Viskrievijas izdevumi. Ģimnāzijas direktors E. Beļavskis (*Егор Васильевич Белявский*, 1838–1903) bija pazīstamā pētījuma “Senās baznīcslāvu un krievu valodas

etimoloģija, tuvināta grieķu un latīņu valodas etimoloģijai” (*Этимология древнего церковно-славянского и русского языка, сближенная с этимологией языков греческого и латинского*) autors. Grāmatas pirmais izdevums iznāca 1869. gadā, pēc tam tā daudzkārt tika izdota atkārtoti, pēdējo reizi – 2009. gadā. O. Miļevskis publicēja savus darbus, tulkoja krievu valodā vēstures avotu “Stefana Batorija pēdējā karagājiena dienasgrāmata (Pleskavas aplenkums)” (*Дневник последнего похода Стефана Батория на Россию (Осада Пскова)*) u.c., kurus izdeva Maskavā.

Atskaite atspoguļo to, kā ģimnāzijā tika mācīts Dieva vārds. 1871. gada 30. jūlijā apstiprinātie ģimnāziju un proģimnāziju statūti Aleksandra ģimnāzijā pilnībā spēkā stājās 1873./74. mācību gada sākumā. Ģimnāzijā lietotajos statūtos, tāpat kā iepriekšējos, bija dažas atkāpes no vispārējiem. Tās atspoguļoja Baltijas nacionālās un reliģiskās īpatnības. Tā, piemēram, ģimnāzijai pienācās luterāņu konfesijas pasniedzējs, kurš strādāja ar tādiem pašiem noteikumiem kā pareizticīgais garīdznieks. Baznīcslāvu valoda bija obligāta tikai krievu skolniekiem. Pareizticīgie un luterāņu garīdznieki bija štata pasniedzēji, bet katoļu un jūdaiistu priesteri strādāja “uz stundām” [1, 12–13]. Tādējādi Aleksandra ģimnāzijas izveide pavēra iespējas iegūt vidējo izglītību krievu valodā dažādu tautību jauniešiem.

Pēc atskaitēm var noteikt tās augstākās izglītības jomas, kuras vislabprātāk izvēlējās ģimnāzijas absolventi. Daudzi no viņiem nākotnē kļuva par dažādās valstīs pazīstamiem cilvēkiem, augstas raudzes speciālistiem. Latvijā tādi bija Pauls Stradiņš (1896–1958) un Augusts Kirhenšteins (1872–1963), Jānis (Johans) Ernests Teodors Felsbergs (1866–1928), Latvijas Universitātes profesors, faktiski tās pirmais rektors.

Ģimnāzijas absolvents bija Fēlikss Cielēns (1888–1964) – publicists, politiķis, sociāldemokrātu deputāts visu pirmskara Saeimu sastāvos. Savās jau emigrācijā uzrakstītajās un Zviedrijā publicētajās atmiņās viņš ļoti sirsnīgi rakstīja par ģimnāzijā pavadītajiem gadiem, kā arī tās pasniedzējiem. Pēc viņa domām krievu klasiskā ģimnāzija 19. gs. beigās un 20. gs. sākumā nebija sliktāka par Rietumu vidējām mācību iestādēm un deva viņam tādas klasiskās izglītības pamatus, kuri ne tikai nodarēja studiju gados Pēterburgas universitātes Juridiskajā fakultātē, bet veicināja garīgo izaugsmi visas dzīves garumā [8, 110].

Radot iespēju iegūt izglītību dažādu tautību jauniešiem, Aleksandra ģimnāzijas atklāšana nekādi nevarēja būt par atskaite punktu rusifikācijas sākšanai, kā to uzskatīja M. Skujenieks (1886–1941) [11, 370] un atkārtoti daži mūsdienu publicisti [10, 7]. Tādiem apgalvojumiem nav nopietna pamata.

Pirmkārt, Aleksandra ģimnāzijā ik gadus mācījās tikai daži simti jauniešu (no 144 audzēkņiem 1869. gadā līdz 686 ģimnāzistiem 1913. gadā), 25 gadu (1868–1893) laikā to absolvēja 307 cilvēki [2. pielikums; 5, 16].

Otrkārt, tā bija maksas mācību iestāde, kurp vecāki savus bērnus nodeva mācīties brīvprātīgi, izvēloties iegūt vidējo izglītību krievu vai vācu valodā. Iestājai ģimnāzijā bija jānodrošina iestājekšāmeni, ko izdarīt spēja nebūt ne visi gribētāji. Tā jau otrajā gadā pēc ģimnāzijas atklāšanas sākās iestājpārbaudījumi, uz kuriem ieradās 179 pretendenti. Sagatavošanas un pirmajās četrās atveramajās klasēs tika uzņemti 131 cilvēks. Arī turpmāk pat ne visi pārbaudījumus sekmīgi nokārtojušie tika uzņemti, jo vienkārši trūka vietu [1, 4]. Treškārt, ģimnāzijas uzdevums bija sagatavot audzēkņus iestājai augstākajās mācību iestādēs. Ģimnāzijas Krievijā vispār, un Rīgas Aleksandra ģimnāzija īpaši, 19. gadsimta otrajā pusē bija privilēģēta mācību iestāde. Rīgas Aleksandra ģimnāzijas atklāšanas laikā Krievijā līdzīgas mācību iestādes parasti pastāvēja tikai guberņu pilsētās, bet 1892. gadā, kad tā atzīmēja pastāvēšanas 25 gadu jubileju, visā Krievijā bija tikai 180 ģimnāziju. Krievu ģimnāziju atklāšana Rīgā, bet pēc tam arī Rēvelē (1871) faktiski bija kompromiss, jo Baltijā vēl saglabājās līdz tam pastāvējusi izglītības sistēma vācu valodā. Valdībai arī trūka līdzekļu, lai realizētu straujas izmaiņas. Baltijas vācieši, pirmkārt, jau muižnieki, brīvprātīgi finansēja izglītību. Kardināli mainoties mācību valodai, viņi no tā atteiktos (kas vēlāk arī notika, kad īstenoja pāreju uz krievu mācību valodu draudzes u.c. skolās). Par nopietnu rusifikācijas, t.i. – asimilācijas, mēģinājumu var runāt no brīža, kad krievu valoda tika ieviesta sākumskolā.

Veiktā atskaišu pirmējā analīze ļauj ar pārliecību runāt par to, ka Aleksandra ģimnāzija bija ievērojams izglītības un kultūras centrs daudznacionālā novadā, kurš ne tikai vēra ceļu lielajā dzīvē daudziem dažādu tautību jauniešiem, bet arī atstāja plašas pēdas lielas vietējo iedzīvotāju daļas garīgajā dzīvē. Pašas atskaite ir pietiekami plašs faktu materiālu kopojums par vidējās izglītības attīstību Baltijā.

Avoti

1. Историческая записка о Рижской Александровской гимназии и отчет о состоянии ее в 1872/3 учебн. году. Рига, 1873. 32 с.
2. Милевский О. Двадцатипятилетие Рижской Александровской гимназии. Исторический очерк состояния с 1868 по 1893 год. Рига, 1893.
3. Отчет о состоянии Рижской Александровской гимназии в 1871/2 учебном году. Рига, 1872. С. 53.

4. Отчет о состоянии Рижской Александровской гимназии в 1882–1883 учебном году. Рига, 1883. С. 21.
5. Отчет о состоянии Рижской Александровской гимназии за 1912/13 учебный год. Рига, 1914. С. 107, 41.
6. Отчет о состоянии Рижской Александровской гимназии за 1913/14 учебный год. Рига, 1915. С. 134.
7. *Рижский Вестник*, 1869. 25 января, № 8, С. 2.

Literatūra

8. Cielēns, F. *Laikmeta maiņa*. 1. sējums. Zviedrija: Memento, 1961.
9. *Latvija 19. gadsimtā: Vēstures apceres*. Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds, 2000.
10. "Ievads." Grām.: *Migranti Latvijā. 1944–1989. Dokumenti*. Rīga: Latvijas Valsts arhivs, 2004.
11. Skujenieks, M. *Latvija. Zeme un iedzīvotāji*. Rīga, 1920.

Summary

Reports of Riga Alexander Gymnasium (1871–1914) as a Source for the Study of the History of the Gymnasium

In January 1868, the first Russian gymnasium was opened in the Baltic region in Riga. The main goal of the gymnasium was to prepare students for entrance examinations at a higher education establishment. The institution was named after Emperor Alexander II. Tracing the history of the gymnasium is possible owing to the survival of 16 annual reports and an anniversary publication commemorating 25 years since the establishment of the gymnasium. These reports contain information on virtually all aspects of gymnasium life and changes that were taking place at the time. During the entire existence of the Riga Alexander Gymnasium, its staff and students were multinational. Latvian as well as Estonian languages were offered as non-obligatory subjects for a substantial time until 1871, when the Alexander Gymnasium was also opened in Revel. At the beginning of the 20th century, also Polish and Lithuanian were offered as non-obligatory subjects. The scholars P. Stradins and A. Kirhensteins, and notably E. Felsbergs, who was the de facto first rector of the University of Latvia, graduated from this gymnasium. Alexander Gymnasium was a prominent center for education and culture in the multicultural region.

Edgars Ceske

Rīgas ārsta Nikolausa fon Himzeļa ceļojumu apraksts (1752–1757): Apgaismības ideju refleksijas

“Ceļojumi ir liela pasaules grāmata, no kuriem tas, kurš prot to pareizi lasīt, var iegūt tūkstošiem novērojumu. Slikti tikai, ka ne katrs to spēj – vai arī neprot tos pareizi izmantot savā labā,” – šie vārdi rakstīti vairāk nekā pirms 250 gadiem un tie pieder jaunam rīdziniekam Nikolausam fon Himzelim (*Nicolaus von Himsel*, 1729–1764). Viņa apjomīgais (vairāk nekā 1 600 lappuses), manuskriptā palikušais ceļojumu apraksts līdz šim nav pievērsis pētnieku padziļinātu uzmanību. Tā konspektīvu izklāstu sniedzis vienīgi literatūrzinātnieks O. Zanders [2, 119–122]. Pēc Rīgas domskolas beigšanas un mācībām Kēnigsbergas, vēlāk – Getingenas universitātē N. Fon Himzelis, izpildot vecāku vēlēšanos, 1752. gada pavasarī dodas apmēram 5 gadus ilgos ceļojumos pa Eiropu. Viņš apmeklē Prūsiju, Austriju un citas vācu valstis, Holandi, Austrijas Nīderlandi, Franciju, Itāliju, Austriju, vēlreiz Nīderlandi, Angliju, vēlreiz Holandi, Dāniju, Zviedriju un Krievijas galvaspilsētu Pēterburgu, un Rīgā atgriežas 1757. gada marta sākumā.

1751. gadā – tikai gadu pirms viņa ceļojuma – klajā nāk Denī Didro (*Denis Diderot*, 1713–1784) un citu franču apgaismotāju izdotās “Enciklopēdijas” pirmais sējums. Lai arī nekur savā ceļojumu aprakstā N. fon Himzelis “Enciklopēdiju” nepiemin, tomēr viss tālāk teiktais apstiprina, ka viņam pieņēmis ne tikai enciklopēdista domāšanas veids, bet arī tāda paša apjoma zināšanas.

N. fon Himzeļa ceļojumi paši par sevi nav nekas unikāls. Došanās īsākos vai garākos ceļojumos teorētisko izglītību ieguvušajiem 17.–18. gadsimtā bija ne vien patīkama (lai arī grūta) izklaide, bet arī amata pienākums. Ceļojumi tajos laikos tika uzskatīti par dabisku turpinājumu profesionālo zināšanu apguvei. Unikālitate meklējama autora interešu daudzpusīgumā, kā arī nepārstāstībai bagātajā faktu materiālā. N. fon Himzeli interesē burtiski viss, ko viņš redz, – ne vien apceļojamo pilsētu arhitektūras un mākslas pieminekļi, ceļu stāvoklis un nocietinājumi, arsenāli un pilsētu parki, sauszemes un jūras kara spēks, ostas, flote, matrožu un kuģu virsnieku algas, slimnīcas, patversmes un peldu iestādes, vājpērātīgo nami, skolas un cietumi, klosteri un iebraucamās vietas, valdnieku rezidences, teātri, koncerti un baznīcas svētki, nacionālie ēdieni, tautas raksturs, dzīvesveids un brīvā laika pavadīšanas iespējas, bet arī politiskā iekārta, tirdzniecība, lauksaimniecība un manufaktūras, dažādu konfesiju un reliģiju līdzāspastāvēšana, ebreju jautājums, zemnieku stāvoklis,

sabiedriskais transports, valoda, klimats, dabas bagātības un kultūraugi, preču un pakalpojumu cenas, muitas, monetārās sistēmas, ceļošanas apstākļi utt. Un, pats par sevi saprotams, – universitātes, bibliotēkas, zinātņu akadēmijas, botāniskie dārzi, gleznu, gravīru un monētu galerijas, kā arī muzeji, ko tolaik dēvēja par Retumu istabām (*Kunstkammern*) vai “naturāliju kabinetiem”. Tomēr par visu vairāk – un šeit, bez šaubām, jaušama Apgaismības ietekme – tie atklājumi un izgudrojumi, kas nosaka progresu tehnikā, dabaszinātnēs, valsts iekārtā un sociālajā sfērā.

Visvērtīgākais ieguvums no ceļojumiem N. fon Himzelim šķiet iepazīšanās ar daudziem slaveniem zinātniekiem, ārstiem, izgudrotājiem, māksliniekiem un diplomātiem, piemēram, pasauleslaveno botāniķi Kārli Linneju (*Carl Linnaeus*, 1707–1778), ievērojamo itāļu fiziķi un dabaszinātnieci Lauru Bassi (*Laura Bassi*, 1711–1778), vijolnieku Džuzepi Tartini (*Giuseppe Tartini*, 1692–1770) un daudziem citiem. Tiešā, teorētiskā veidā Apgaismības idejas N. fon Himzeļa ceļojumu aprakstā neparādās. Tomēr tās transformējas kā attieksme pret to vai citu sociālu parādību vai politiskās iekārtas formu un līdz ar to norāda ne vien uz paša autora politiskajiem un sabiedriskajiem uzskatiem, bet arī uz tām sociālajām un politiskajām simpātijām, kādas, acīmredzot, valdīja tajā vidē, kur auga un veidojās viņa personība. Gan uzskatu, gan radniecības saitēm Nikolauss fon Himzelis bija saistīts ar bagātajiem un izglītotajiem Rīgas tirgotājiem Bērensiem (*Berens*), kā arī ar Rīgas birģermeistaru Melhioru fon Vīdavu (*Melchior von Wiedau*, 1716–1787), kuri paši bija kaislīgi Eiropas apceļotāji.

Tādēļ nav brīnums, ka visām N. fon Himzeļa ceļojumu piezīmēm vijas cauri simpātijas tieši tirgotāju kārtai un tām raksturīgas diezgan pamatīgas studijas ekonomiskajos jautājumos. Aprakstot kādu valsti, N. fon Himzelis noteikti piemin, kādas preces tā eksportē, bet, runājot par ostas pilsētām, raksturo to izaugsmi un pagrimumu, analizējot pēdējā cēloņus. Tā, piemēram, rakstot par Hamburgu, viņš norāda: lai arī tā esot labākā vācu tirdzniecības pilsēta, tomēr tās ziedu laiki beigušies jau pirms vairākiem gadiem, kopš Dānijā, Zviedrijā un Vācijā, jo īpaši Brandenburgā, ierīkotas dažādas fabrikas, kas ražojot preces (lai arī dārgākas), ko agrāk tie pirkuši Hamburgā. Agrāk, piemēram, šeit bijušas vairāk nekā 500 cukura vāritavas, tagad palikušas vairs tikai 150. Cukura fabriku izveidošana Kopenhāgenā, Stokholmā un Berlīnē novedusi pie tā, ka Hamburga uz šiem apgabaliem vairs neko izvest nevarot [1, III: 241–242]. Līdzīgi apraksti sniegti arī par Dancigu, Amsterdamu, Antverpeni, Venēciju un Londonu.

Toties jo vairāk manufaktūras un tirdzniecība uzplaukst Holandē. Sārdamā un vēl trīs ciemos netālu no Amsterdamas, kā apliecina N. fon Himzelis,

darbojas 900 (!) dažādas “dzirnavas” (ar vēja vai ūdens enerģiju darbināmās manufaktūras) – kokzāģētavas, papīra ražotnes, graudu, kafijas un tabakas maltuves, kā arī kaņepju eļļas spiestuves. Sārdama slavena arī ar savām kuģu būvētavām. Tādēļ šejienes zemnieki esot neparasti bagāti, un daudziem no viņiem piederot pat vairāk nekā viens miljons Holandes dālderu [1, I: 56].

Tomēr īsta tirdzniecības paraugzeme, pēc Rīgas ārsta domām, ir Anglija: “Tirdzniecība ir tā, kas padarījusi šos saliniekus tik laimīgus [...] un Angliju patiesi var nosaukt par Eiropas Peru. Tā tirgojas ar it visām Eiropas valstīm. Tirdzniecības apgrozījums ar Amerikas kolonijām ienes lielu peļņu, un, pateicoties Ostindijas kompānijai, arī tirdzniecība ar Āziju kļūst aizvien nozīmīgāka [...] [1, III: 38]. Tieši tirdzniecības dēļ Anglijā attīstās zinātnes un mākslas. Tā, pēc N. fon Himzeļa domām, spēj padarīt laimīgas un bagātas it visas kārtas, muižniekus un zemniekus ieskaitot. “Kaut nu”, raksta N. fon Himzelis, “Anglijas piemērs pamudinātu pārējās nācijas vairāk domāt par tirdzniecības uzsākšanu un attīstīšanu.” [1, III: 39]

Tomēr visvairāk Apgaismības idejas ietekmējušas N. fon Himzeļa sabiedriskos uzskatus. Tas izpaužas augstajā novērtējumā, kādu viņš, tāpat kā viens no franču Apgaismības pamatlicējiem, Šarls Lui Monteskjē (*Charles Louis Montesquieu*, 1686–1755), sniedz Anglijas konstitucionālajai monarhijai.

Šis valsts politiskajai iekārtai līdzīga liberālisma modeļa pasaulē 18. gadsimta vidū, kā zināms, vēl nebija nekur. “Angļu nācija mīl savu brīvību vairāk par visu, un tās ierobežojumiem pretojas, cik vien spēj.” N. fon Himzelis raksta, ka angļi “mīl savu karali, tie godā viņu to pasākumu dēļ, ko tas izvēlas [veikt] savas valsts un pavalstnieku labā [...], tomēr necieš ne mazākos likuma grozījumus, kas kaitētu viņu interesēm, nekādus brīvības ierobežojumus, tie ciena un paklausa vienīgi likumam, kuram paši labprātīgi piekrituši [1, III: 26]. Vislielāko autora sajūsmu izraisa visu kārtu vienlīdzība likuma priekšā: “Anglijā var novērot lielu visu kārtu vienlīdzību, kas noved pie laimīgākajām sekām”. Vēstulē no Londonas kādai nezināmai personai N. fon Himzelis izsakās vēl konkrētāk: “Mazākais līdzpilsonis bauda tādas pašas tiesības kā augstdzimušie; viņi ir droši, ka tās [viņu tiesības] neapspiedīs lielmaņi. Bez kārtas un dzimuma izšķirības viņi visi dzīvo likuma aizsardzībā.” [1, III, 218] Unikāls viņam šķiet arī fakts, ka “bagātam tirgotājam tikpat labi kā Anglijas pēram var piederēt vieta un balsstiesības parlamentā.” [1, III: 39]

Ceļotāju ārkārtīgi pārsteidz arī neparasti lielais periodisko izdevumu skaits Anglijā un tas, ka par izteiktajiem uzskatiem nevienu vajāt nedrīkst – proti, preses brīvības pastāvēšana: “Tik liela brīvība, kāda piemīt šiem publikajiem izdevumiem (*öffentliche Blätter*), kuros ikviens apbrīnojamā kārtā

var likt nodrukāt jebko [...], nevienā valstī netiek praktizēta lielākā mērā kā šeit. Dažs labs brīvdomātājs uzbrūk pat Augstākajai tiesai, parlamentam un reizēm pašam karalim – un cik reti tāds tiek noķerts.” [1, III: 27] N. fon Himzelim varētu pārnest Anglijas sabiedriskās iekārtas un pašas sabiedrības idealizāciju, ja viņam par labu nerunātu tas reālisms, ar kādu viņš atsedz šīs sabiedrības sociālās negācijas, īpaši galvaspilsētā. “Tik lielā pilsētā kā Londona netrūkst cilvēku degradācijas, un starp tik daudziem bagātiem un labvēlīgi noskaņotiem iedzīvotājiem visur sastopami arī daudzi nabadzīgi un ļauni [cilvēki]. Slinkums, nabadzība un žūpošana daudzus pamudina nežēlīgiem darbiem, un laupīšana un slepkavības nav nekas neparasts [...]. Pūlis Anglijā gan ļoti nodevies žūpošanai, un dzeršana šeit ir vispārējs lāsts. Sievietes no vienkāršās tautas šeit noslēdz derības ar vīriešiem, kurš kuru nodzers zem galda. Pie tam viņas arī padevušās netiklībai. No šāda dzīves veida viņu dzīslās rit nevis asinis, bet duļķes. Izlaidīgu sieviešu skaitam nav ne gala, ne malas, viņu brīvība nezina mēra, un viņu nekaunība sniedzas tiktāl, ka tās ne tikai uzrunā garāmejošus vīriešus vakara krēslā uz ielām, bet pat gaišā dienas laikā ar varu mēģina aizvilkt sev līdzi.” [1, III: 19–21]

Anglijā ceļotāju sajūsmina preses brīvība, taču pilnīgi pretēja kārtība valda visā pārējā Eiropā. Raksturīgākais piemērs ir iebrucēju bagāžas pārmeklēšana Austrijā. N. fon Himzeļa sašutumu izraisa nevis ierēdņu rupjība, bet “aizliegto grāmatu” konfiscēšana pēc īpaša saraksta (arī Himzelim tiek konfiscētas vairākas grāmatas, tostarp daži franču rakstnieka marķīza de Aržāna (*Jean-Baptiste de Boyer, Marquis d'Argens*, 1704–1771) darbi [1, II: 401].

Reliģiskā tolerance ir viena no svarīgākajām apgaismotāju prasībām. Tā cieši saistīta ar personas neaizskaramību un preses brīvību. Tādēļ saprotami, ka N. fon Himzeli interesē arī ticības brīvība valstīs, kurām viņš brauc cauri. Anglija, pēc N. fon Himzeļa domām, var būt paraugs arī šajā ziņā: “Anglis mīl savu brīvību it visās lietās: tas attiecas arī uz ticības lietām, un sektu skaits ir neparasti liels.” [1, III: 70] N. fon Himzeli kritizē ne vien katoļu, bet arī protestantu fanātismu – tā, rakstot par Ženēvu, viņš norāda, ka šeit, saskaņā ar kalvinisma prasībām, aizliegtas jebkādas izklaides, jo sevišķi teātris un dejas [1, II: 272], turklāt policijas uzraudzība esot ļoti stingra. Anglijā pastāv aizliegums strādāt svētdienās [1, III: 202], protams, slēgti arī teātri un citas izklaides vietas. “Lai arī cik slavējams būtu šis likums”, raksta N. fon Himzeli, “tomēr mani izbrīnīja, ka tai pašā laikā netiek mēģināts iegrožot rupjās izpriecas, kādām nododas vienkāršā tauta, un no visām nedēļas dienām tieši svētdiena tiek visvairāk zaimota (*entheiliget wird*) ar vakara un nakts uzdzīvi, žūpošanu un netiklību.” [1, III: 15]

Būdams ārsts, N. fon Himzelis, protams, lielu uzmanību velta ārstēšanas paņēmieniem, ārstniecības līdzekļiem, hospitāļiem un kūrortiem dažādās valstīs. Šajā jomā viņš vairāk nekā citur atklājas kā zinātnes aizstāvis cīņā pret māņticību un aizspriedumiem. Rakstot par medicīnas stāvokli Anglijā, viņš kā pozitīvu parādību piemin, pirmkārt, to, ka ārsti šeit vairāk sekojot dabai, nevis paļaujoties uz dažādiem brīnumlīdzekļiem vai eliksīriem, kā tas joprojām notiekot Vācijā [1, III: 47]. Otrkārt, studenti bieži apmeklējot hospitāļus un novērojot sarežģītas operācijas un vispār slimnieku atveseļošanās gaitu [1, III: 96–97]. Aptiekas esot labi apgādātas ar zālēm, un atšķirībā no kontinenta, kur zāles dozējot pa karotei vai citos nenoteiktos mēros, šeit esot parādījies jaunums – zāles pārdodot jau safasētas porcijās, kas novēršot iespēju kļūdoties [1, III: 50].

Visuzskatāmāk N. fon Himzeļa progresīvie uzskati atklājas jautājumā par baku potēšanu. Bakas tūlīt aiz mēra bija otra lielākā epidēmiskā slimība jaunos laikos, kas noveda kapā tūkstošiem cilvēku. 18. gadsimta vidū vēl nebija pazīstama t.s. vakcinācijas metode – seruma iegūšana no bakas pārslimmojušas govīs asinīm. To, kā zināms, tikai gadsimta pašās beigās (1796) atklāja angļu ārsts Edvards Dženners (*Edward Jenner*, 1749–1823). N. fon Himzeļa dzīves laikā pazina tikai t.s. variolāciju – novājinātu baku iedīglu, ko ieguva no slimību izslimojuša un tātad imunitāti ieguvuša cilvēka, pārstādīšanu citiem. Tiesa, šī metode vēl bija nepilnīga un pat bīstama, jo varēja inficēties ar kādu blakus slimību. Tomēr tā bija labāka par nepotēšanos vispār. Baku potēšanas vēsturei un izplatībai Eiropas valstīs N. fon Himzelis velta veselu nodaļu, aizstāvot variolāciju pret dažādiem iebildumiem, galvenokārt no tumsonīgu garīdznieku puses. Ar statistikas datu palīdzību pierādījis baku potēšanas noderīgumu, viņš retoriski jautā: “Vai tā [variolācija] vēl ilgi būtu uzskatāma par Dieva izaicināšanu, par sodāmu iejaukšanos Viņa nodomos un par tādu pasākumu, kas izraisa riebumu? Vai cilvēkam nav atļauts izmantot jebkuru līdzekli, ja tā mērķis ir savas veselības un dzīvības saglabāšana? [...] Lai slavēti šādi centieni, ar kuru palīdzību cilvēks nekļūdīgi atklāj zināmus līdzekļus tās vai citas slimības izdeldēšanai [...]” [1, III: 196–197]

Pēc atgriešanās no ceļojumiem N. fon Himzelis strādā par ārstu Rīgā, visu brīvo laiku veltot kolekciju kārtošanai. Inficējies no kāda slimnieka ar “lipīgu drudzi”, viņš mirst 1764. gada 10. decembrī tikai 35 gadu vecumā. Izpildot dēla vēlēšanos, viņa māte 1773. gada janvārī visas kolekcijas nodod Rīgas pilsētai.

N. fon Himzeļa ceļojumu piezīmes sniedz bagātīgu izziņas materiālu par viņa apceļoto zemju politisko, saimniecisko un kultūras dzīvi 18. gadsimta vidū. Vienlaikus tās rosina pārskatīt līdzšinējos priekšstatus par Apgaismības ideju izplatības aizsākumiem, gaitu un emisāriem Vidzemē.

Bibliogrāfija

1. H. Nicl. v. Himsel, der Artzney-Belahrtheit Doctors hinterlassener, eigenhändigen Nachrichten über seine Reisen [...] Bd. I–III. Latvijas Universitātes Akadēmiskās bibliotēkas Reto grāmatu un rokrakstu nodaļā (Ms 188, I–III).
2. Zanders, O. *Gadsimtu silueti Rīgas bruģakmeņos*. Rīga: Jumava, 2002.

Summary

**The Travel Descriptions (1752–1757) of Riga's Physician
Nicolaus von Himsel: the Reflections of Ideas of the Enlightenment**

Physician, Nikolaus von Himsel (1729–1764), was born into a wealthy family in Riga. His ancestors from both his mother's and his father's sides were known as avid book collectors. In 1747, Himsel finished the Riga Dom-school and started his studies in Königsberg University, then – from 1750 – in Göttingen. Soon after graduating, Himsel started his extensive journey through Europe. After returning to Riga, he worked as a doctor, simultaneously devoting his time to research and collecting. After being infected by one of his patients, Himsel died at the age of 35. His mother bequeathed his entire collection to the city of Riga.

Himsel's journey through Europe started in March 1752 and continued for 5 years. While travelling in Prussia, Austria and other German states, Holland, Austrian Netherlands, France, Italian states, Switzerland, the Holy Roman Empire, England, Denmark, Sweden and St. Petersburg, Himsel became acquainted with many famous scientists of those times (including world-famous ones like Carl Linnaeus). This considerably widened his knowledge, and increased materials for his research in the natural sciences and art collection. Wherever he went, he visited universities, scientific societies, palaces, churches, monasteries, libraries, cabinets of natural history and rarities, botanical gardens, manufactories, mines, hospitals, charity institutions, etc. Himsel took detailed notes on the architecture, arts, theatre and music, economy, politics, technical innovations, etc. about the cities and countries he visited. He compared different politic systems in European states; his favourite politic system was that of England with its constitutional monarchy, freedom of speech and equality of all citizens before the law.

Himsel was an observant traveler with versatile interests and encyclopedic knowledge. His travel journals are priceless historical sources about European culture in the middle of 18th century, although till now rarely utilized by historians.

Kārlis Dambītis

Latvijas armijas artilērijas vienību formēšanas problēmas(1918–1921)¹

Katra karaspēka kodolu veido kājnieki, taču to spēcīgākais palīgs ir artilērija, kuru izmanto gan pretinieka nocietinājumu graušanai, gan dzīvā spēka iznīcināšanai [16, 240]. Artilērijas vienību formēšana ir īpatnēja, jo tās ir skaitliski mazākas, taču ar lielāku zirgu skaitu; virsniekiem, instruktoriem un kareivjiem ir atšķirīgs bruņojums un specifiska apmācība, bet vienības uzturēšana ir dārgāka un sarežģītāka. Latvijas Atbrīvošanas kara laikā sekmiņa artilērijas sagatavošanās uguns bija būtiska vairāku operāciju izpildē. Artilērijas izveidē joprojām pastāv nepētīti jautājumi. Atbildes uz tiem ļauj ne tikai izziņāt specifiskus militārās vēstures jautājumus, bet arī analizēt procesus, kas norisinājās sabiedrībā, veidojoties jaunai valstij. Aplūkots laika periods iekļauj Latvijas armijas izveidošanos un noformēšanos līdz tās pāriešanai uz miera laika stāvokli 1921. gada 1. aprīli.

Darbā izmantoti līdz šim npublicēti avoti, no kuriem iespējams iegūt jaunus un precizēt zināmos faktus. Lielāko npublicēto avotu daļu veido Latvijas Valsts vēstures arhīva fondos glabātās lietas [3–6; 7; 8–11; 12–15]. To starpā ir apsardzības ministra, armijas komandiera, atsevišķu karaspēka apakšvienību komandieru pavēles, atskaides par veiktajām inspekcijām, mācību plāni u. c. informācija. Atsevišķi jāpiemin lietas ar nosaukumiem “Dažāda sarakste”. Tajās apvienoti maznozīmīgi dokumenti: ziņojumi, atskaides un rīkojumi, taču arī tie rāda attiecīgā brīža aktualitātes un problēmas. No izmantotās literatūras jāmin 1930. gadu beigās un trimdā publicētā Vidzemes artilērijas pulka karavīru sastādītā “Vidzemes artilērijas pulka vēsture” [19]. Kopējo ieskatu Latvijas armijas vēsturē sniedz Edgara Andersona darbs “Latvijas bruņotie spēki un to priekšvēsture” [16] un arhīvu materiālos balstītā brošūra “Latvijas armija” [17].

Latvijas bruņoto vienību artilērijas veidošanos nosacīti var iedalīt vairākos posmos, kurus nepieciešams raksturot, lai varētu veikt pilnvērtīgu analīzi:

- Pirmais mēģinājums no 1918. gada 25. novembra līdz 1919. gada 1. janvārim bija Apsardzības ministrijas pakļautībā 1918. gada 25. novembrī

¹ Šis darbs izstrādāts ar Eiropas Sociālā fonda atbalstu projektā “Atbalsts doktora studijām Latvijas Universitātē”.

izveidotā Artilērijas nodaļa, par kuras priekšnieku iecēla bijušo Krievijas armijas artilērijas speciālistu, plkv.-ltn. Rūdolfu Ruškevicu (1883–1942) [3, 2]. 1918. gada 7. decembrī noslēgtais līgums par Baltijas Landesvēra formēšanu paredzēja izveidot arī artilērijas apakšvienības – 5 baterijas, no kurām trīs būtu latviešu, bet divas – vācu. Katrā baterijā paredzēja 110 vīru, 70 zirgu un 4 lielgabalus [5, 1]. Bruņojumu solīja piešķirt Vācijas puse no tās rīcībā esošajām 8. armijas rezervēm. Neraugoties uz noslēgto līgumu, Latvijas Pagaidu valdības spēki bruņojumu nesaņēma, turklāt Latvijas iedzīvotāji vāji atsaucās valdības aicinājumiem stāties armijā. Kopumā ministrijas Artilērijas daļā plānoja izveidot trīs apakšnodaļas ar 14 pamata štata darbiniekiem [5, 24–25]. Nodaļas galvenais uzdevums tobrīd bija ieroču meklēšana formējamajām apakšvienībām, un daļas vadītājs izpildīja arī Tehniskās daļas vadītāja pienākumus. Nodaļa beidza pastāvēt 1919. gada 1. janvārī, ministrijai evakuējoties no Rīgas.

- Pēc Rīgas atstāšanas un latviešu bruņoto apakšvienību apvienošanas Latviešu atsevišķajā bataljonā, kas 1919. gada 21. martā pārtapa par Dienvidlatvijas brigādi, sekoja nākamais mēģinājums. Tomēr artilērijas apakšvienības formēšana nesekmējās ieroču trūkuma dēļ, turklāt to kavēja Liepājas puča notikumi [6, 123]. Šie centieni realizējās tikai 1919. gada maijā [1, 258]. Frontē esošās apakšvienības artilērijas atbalstu saņēma no tām piekomandētajām vācu baterijām [18, 46, 63, 95, 124–128].
- Paralēli ciņām Kurzemē, 1919. gada februārī un martā Igaunijas teritorijā plkv. Jorģis Zemītāns (1873–1928) uzsāka formēt Ziemeļlatvijas brigādi, kuras sastāvā 1919. gada februārī un martā formēja artilērijas divizionu. Divizona saformēšana izdevās 1919. gada martā–jūnijā, pateicoties sabiedrotās Igaunijas un Lielbritānijas atbalstam. Igaunijā un Ziemeļlatvijā situācija bija daudz labvēlīgāka, jo civiliedzīvotāji uz latviešu vienībām lūkojās daudz pozitīvāk un atbalstīja latviešu karaspēka vienību formēšanu [19, 14–20].
- Latvijas armijas izveidošana un ciņas no 1919. gada rudens līdz 1920. gada augustam ir laika ziņā plašākās. Šajā laikā radās pirmie aizmetņi kopējai 20.–30. gadu armijas sistēmai, kuru veidoja pēc bijušās Krievijas armijas parauga [4, 34, 66]. Šis posms raksturīgs ar vienību formēšanas centralizāciju, par bāzi izmantojot t.s. armijas Artilērijas rezervi un sākot sistemātisku apmācību. Jāpiebilst, ka 1919. gada rudenī, Rietumu brīvprātīgo armijas uzbrukuma laikā, vienību formēšana notika paātrinātā režīmā [1, 531–562].

- Pāreja uz miera laika stāvokli no 1920. gada 13. augusta līdz 1921. gada 1. aprīlim, kad lielāku nozīmi piešķīra sistemātiskai karaspēka apmācībai un novietošanai miera laika mītnēs.

Katram no šiem posmiem bija raksturīgas savas, gan kopīgas, gan atšķirīgas problēmas, ar kurām nācās saskarties ne vien artilēristiem, bet arī visam karaspēkam kopumā.

Vienību formēšanā būtisks bija personāla profesionālais līmenis. Miera laikā artilēristu apmācībai veltīja pat vairākus gadus, taču karā tas nebija iespējams. Daži Ziemeļlatvijas brigādes artilērijas virsnieki bija ar ievērojamu pieredzi, piemēram, vēlākais Latvijas armijas Artilērijas inspektors ģenerālis Eduards Kalniņš (1876–1964), kurš bija viens no izglītotākajiem un pieredzes bagātākajiem artilērijas virsniekiem. Kopumā artilērijas virsnieku sastāvs Atbrīvošanas kara laikā veidojās no bijušās Krievijas impērijas virsniekiem, taču to bija par maz, bet no jauna sagatavotie virsnieki un to vietu izpildītāji – instruktori – nespēja pienācīgā kvalitātē izpildīt noteiktos uzdevumus, līdz ar to Latvijas armijas artilērijas vienību kaujas spējas, it sevišķi sākumposmā, bija ļoti atšķirīgas. Dažas vadīja artilērijas, bet citas kājnieku virsnieki. Ņemot vērā virsnieku trūkumu, Armijas virspavēlnieks atļāva virsnieku vietās iecelt labākos instruktorus un pat kareivjus, tos paaugstinot par vienu dienesta pakāpi [10, 26]. Vairākām vienībām trūka ieroču, arī apmācība daudzviet atšķīrās. Vienības, kuras 1920. gada vasarā samērā ātri nosūtīja uz nākamajām dislokācijas vietām, apmācību varēja izvest salīdzinoši veiksmīgi. Turpretī, piemēram, Latgales artilērijas pulkā vienota apmācība nebija iespējama, jo daudzi virsnieki un instruktori nebija artilēristi un nespēja atbilstoši apmācīt savus padotos. Turklāt šī pulka apakšvienības izvietoja decentralizēti – visā Latgales teritorijā, tāpēc daudz resursu prasīja saimniecības darbi un sardžu dienests, bet apmācībai laika neatlika. Turklāt 1920. gada vasarā bija nepieciešams mobilizētos atlaist atvaļinājumā lauku darbu veikšanai [9, 32]. Karavīru pamatsastāvu 1919. gada sākumā pārsvarā veidoja brīvprātīgie, bet sākot ar martu – mobilizētie.

Raksturīga problēma visā armijā bija disciplīnas pārkāpumi, azartspēles un alkohola lietošana. Karavīri neievēroja savstarpējās sveicināšanas un pieklājības normas. Par to vairākkārtīgas norādes lasāmas Armijas virspavēlnieka izdotajās pavēlēs. Raksturīgu situāciju disciplīnas jautājumos apraksta Galvenās artilērijas pārvaldes priekšnieks plkv. E. Kalniņš. Viņš kādā no 1920. gada februāra inspekcijām apmeklēja Artilērijas rezerves 7. bateriju. Inspekcija konstatēja, ka kareivji dzēra tēju un par ieradušos inspekciju neizrādīja nekādu interesi. Tikai tad, kad viesi bija vairākas reizes apstaigājuši telpas, pie viņiem

pienāca dežurants un paziņoja, ka baterijā viss ir kārtībā. Dežurējošais bija “izlaidīgi” apģērbts, uz vietas nebija neviena virsnieka, bet sarunās ar kareivjiem noskaidrojās, ka nekāda apmācība netiek veikta. Netika sagatavoti ne instruktori, ne telefonisti, ne novērotāji, ne arī izlūki. Virsseržants apgalvoja, ka kareivji ir aizņēmti sardžu dienestā. Tomēr, pēc inspektora novērojuma, uz vietas atradās pietiekami daudz karavīru, kuri neko nedarīja. Inspekcijas laikā ieradās virsnieki, kuriem, pēc plkv. E. Kalniņa domām, nekavējoties būtu bijis jāsāk organizēt gan sev, gan karavīriem mācību stundas, ar domu, lai karavīri un virsnieki tiktu nodarbināti visu dienu un vienībā nevaldītu bezdarbība [11, 19].

Zinot, ka karavīru un virsnieku kontingents ir ļoti raibs, sevišķa uzmanība tika pievērsta karaspēka iekšējai drošībai. Te jāmin virkne pārkāpumu, kuri ar mainīgu biežumu atkārtojās ne tikai artilērijas, bet arī citās apakšvienībās. Bija gadījumi, kad atsevišķi virsnieki atteicās pat pakļauties Latvijas Pagaidu valdības izdotajiem likumiem, savukārt karavīri rakstīja sūdzību vēstules valdībai, neievērojot padotību, tajās atklāti atspoguļojot daudzās negatīvās lietas, ar kurām tiem nācās saskarties [11, 7]. Problēmas sagādāja atsevišķi kreisi noskaņotie aktivisti un bijušie sarkanarmieši, kuriem bija izdevies brīvprātīgi iestāties Latvijas armijā un tikai laika gaitā atklājās, ka šie cilvēki, dienot Sarkanajā armijā ir pat nodarbojušies ar marodierismu [11, 20]. Atsevišķi jāpiemin personas, kuras uzdevās par virsniekiem un kuru teikto vajadzēja pārbaudīt, kā gadījumā ar kareivi Jāni Stolbikovu, kurš uzdevās par leitnantu, lai gan rakstīja ar pamatīgām ortogrāfijas kļūdām un nespēja savu izglītību dokumentāli pierādīt [11, 27]. Tomēr visvairāk problēmu radīja alkohola lietošana un tā sekas [11, 33, 50].

Uzdevumu veikšanu traucēja vājā apmācība un latviešu valodā tulkotu reglamentu trūkums. Daudziem karavīriem, it sevišķi sākumposmā, nebija artilēristu pieredzes. Precīzai uguns vadībai trūka pietiekami izglītotu instruktoru, kas spētu pienācīgi strādāt ar mērķēšanas ierīcēm. Artilērijas komandu sadarbība bija vāja. Situāciju pasliktināja mācību materiālu trūkums. Ja Krievijas armijas lielgabalu apkalpēm bija pieejami šo ieroču lietošanai nepieciešamie reglamenti, tad angļu lielgabalu apkalpēm tādu nebija, tāpēc to lietošanai mēģināja pielāgot krievu 3” lauka lielgabalu apkalpju reglamentus [11, 43]. Negatīvu iespaidu atstāja arī munīcijas taupīšanas nolūkā un poligonu trūkuma dēļ apmācību procesā neieviesta kaujas šaušana, kuru ieviesa tikai pēc kara beigām [7, 5–6].

Kritisku situāciju radīja ieroču, tēmēšanas un sakaru ierīču trūkums. Diemžēl bieži saņemtā tehnika bija bojāta apzināti – pretinieks atkāpjoties

šīs ierīces sabojāja vai paņēma līdzī, bet Latvijas armijas kareivji, neprotot ar tām apieties un izmantojot citiem mērķiem, tās salauza. Visvairāk trūka optisko un mērīerīču [8, 17]. Vairākas vienības bija saformētas un teorētiski skaitījās kaujas spējīgas, tomēr tām lielgabalu trūkuma dēļ kaujās vajadzēja piedalīties kā kājniekiem. 1919. gada oktobrī Latvijas armijai joprojām trūka artilērijas vienību štos paredzēto 72 lielgabalu ar nepieciešamo munīciju. Vienībās atradās tikai ap 20 lielgabalu, tāpēc nozīmīga bija katras trofejas iegūšana. Sarežģīto ieroču un munīcijas uzskaiti un sadali atvieglāja Artilērijas pārvalde. Tās pienākums bija uzskaitīt arī kājnieku ieročus un munīciju, tāpēc pārvaldē nonāca informācija par pilnīgi visiem armijas rīcībā esošajiem krājumiem – arī t.s. kājnieku jeb tranšeju artilērijas ieročiem. Salīdzinot ar pretiniekiem – Rietumu brīvprātīgo armiju, kurā bija aptuveni 100 lielgabalu, un Sarkano armiju Latgales frontē, kurai bija pat 180 lielgabalu, Latvijas armijas artilērijas uguns spējas bija vājas. Kopumā cīņu laikā kā trofejas tika saņemti 42 lielgabali [17, 37]. Bija pat atsevišķi gadījumi, kad Latvijas armijas pusē pārnāca vesela Sarkanās armijas artilērijas apakšvienība ar visu materiālo daļu.

Munīcijas savākšanu, šķirošanu, labošanu, glabāšanu un izdali karaspēka vienībām organizēja ar artilērijas noliktavu un laboratorijas palīdzību. 1919. gada rudenī Galvenās artilērijas noliktavas veidoja divas daļas – kaujas rajonu kpt. Jēkaba Tirziša (1883–1969) un tuvāko aizmuguri vlt. Vimbas vadībā [12, 56]. Diemžēl vēlāk zemā atalgojuma dēļ, vairāki profesionāli artilērijas pirotehniķi izvēlējās atstāt dienestu un strādāt par skolotājiem, saņemot lielāku algu, nekā turpināt darbu noliktavās [14, 1001].

Ieroču trūkums radīja vairākas problēmas. Artilērijas rezerve sagatavotos karavīrus nosūtīja uz dienesta vietām bez bruņojuma un materiālās daļas – to plānoja piešķirt jaunajā dienesta vietā. Tā, piemēram, Artilērijas rezerves 10. bateriju 1919. gada decembrī nosūtīja uz Liepāju [15, 34], taču baterijai paredzētie artilērijas ieroči Liepājā nebija aizvesti.

Zemgales artilērijas pulks mēģināja izveidot savu, īpatnēju pulka sastāvu, kas atšķirās no Galvenās artilērijas pārvaldes noteiktajiem štatiem, laužot kopējo armijas saimniecības organizāciju. Pulka komandieris plkv.-lt. Adolfs Zemgalnieks (1884–1971) to skaidroja ar pastāvošo situāciju, kad atsevišķas baterijas atradās atstatu no divizionā štāba, kas atradās pie kājnieku pulka. Tāpēc bateriju komandieriem savas apakšvienības saimniecības organizēšanai bija jādod daudz plašākas pilnvaras nekā divizona komandierim [13, 19, 28]. Šāda situācija saglabājās līdz brīdim, kad karaspēks atgriezās savos novietojumos.

Rezumējot jāsecina, ka Latvijas armijas artilērijas vienību formēšana notika samērā organizēti, taču to gatavība kaujas darbībai bija vāja. Galve-

nokārt tajā vainojama vājā apmācība, ieroču un materiālās daļas trūkums, kā arī karavīru un virsnieku nolaidība. Tomēr to nevar teikt par visām apakšvienībām – dažas, par spīti grūtībām, izdevās īsā laikā sagatavot un gandrīz pilnvērtīgi iesaistīt frontes dienestā. Tas jāsaka par vienībām, kuru kodolu veidoja brīvprātīgie, kam bija augstāka motivācija nekā mobilizētajiem. Sava loma bija arī karavīru, sevišķi virsnieku, sagatavotībai un spējai organizēt gan apakšvienību saimniecību, gan apmācību, jo bez stingras kontroles, kāda kara apstākļos nebija iespējama, daudzviet tika pieļauta nolaidība.

Avoti

1. Latvijas Kara muzejs (turpmāk – LKM), b/n Karaspēka daļu vēstures. Artilērija. Dokumentu noraksti. 1920.–1930. gadi. 647 lpp.
2. LKM, b/n Karaspēka daļu vēstures. Citas karaspēka vienības. Dokumentu noraksti. 1920.–1930. gadi. 315 lpp.
3. LVVA, 1468. f. (Kara ministrijas sekretariāts), 1. apr., 1. l. (Apsardzības ministra pavēles).
4. LVVA, 1468. f. (Kara ministrijas sekretariāts), 1. apr., 102. l. (Dažāda sarakste).
5. LVVA, 1468. f. (Kara ministrijas sekretariāts), 1. apr., 124. l. (Vienošanās par landesvēra dibināšanu, sarakste ar baltgvardu armijām un citi jau-tājumi).
6. LVVA, 1468. f. (Kara ministrijas sekretariāts), 1. apr., 131. l. (Ziņojumi un sarakste par stāvokli frontē).
7. LVVA, 1481. f. (Artilērijas inspektors), 1. apr., 118. l. (Sarakste par artilērijas daļu vēsturi).
8. LVVA, 3595. f. (Armijas artilērijas rezerves priekšnieks), 1. apr., 3. l. (Armijas virspavēlnieka pavēles).
9. LVVA, 3595. f. (Armijas artilērijas rezerves priekšnieks), 1. apr., 4. l.
10. LVVA, 3595. f. (Armijas artilērijas rezerves priekšnieks), 1. apr., 5. l.
11. LVVA, 3595. f. (Armijas artilērijas rezerves priekšnieks), 1. apr., 20. l.
12. LVVA, 4756. f. (Artilērijas apgādības pārvalde), 1. apr., 2. l. (Armijas artilērijas pārvaldes un armijas artilērijas apgādes pr. pavēles).
13. LVVA, 4756. f. (Artilērijas apgādības pārvalde), 1. apr., 11. l.
14. LVVA, 4756. f. (Artilērijas apgādības pārvalde), 1. apr., 12. l. (Ziņas par ieroču un munīcijas sastāvu karaspēka daļās).
15. LVVA, 4756. f. (Artilērijas apgādības pārvalde), 1. apr., 59. l.

Literatūra

16. Andersons, E. *Latvijas bruņotie spēki un to priekšvēsture*. Toronto: DVA, 1983. 832 lpp.
17. Bērziņš, V., Bambals, A. *Latvijas armija*. Rīga: Zinātne, 1991. 107 lpp.
18. Kripēns, A. *Kalpaka bataljons un Baloža brigāde*. Sidneja: [b.i.], 1963. 212 lpp.
19. *Vidzemes artilērijas pulka vēsture*. Autoru kolektīvs. Rīga: VAP, 1938. 327 lpp.

Summary

The Problems in Forming the Latvian Army artillery units: 1918–1921

The Latvian artillery began forming in late 1918, when the Provisional Government signed an agreement to establish the Baltic Landeswehr, which included three Latvian battalions. Unfortunately, the Soviets pressured the Latvian and German forces to leave Riga in early January 1919. The first Latvian artillery units were formed in the territory of Estonia in the spring of 1919. These units took part in the battle of Wenden and accounted for the North-Latvian artillery battalion.

The main problem was the lack of arms. In October, when the battle against the West Russian Volunteer Army was launched, there were only 20 cannons in the entire army. Great Britain and France helped the Latvians substantially with supplies and even artillery support in battle. During the entire war, Latvians took 42 cannons as war trophies. Many of them were damaged or without pointing devices.

Additionally, there were difficulties in training and discipline, because a large number of soldiers had little military experience, and some officers were without standard military education. In critical moments, the officer's duties were performed by instructors. Given the fact that units were on the front line, they had little time for training. Even worse, some of the units had problems with their support, communications etc.

Despite these issues, the units participated in battles and performed successfully up to the end of war, and reestablished themselves as a peace time unit on the first of April in 1921.

Ineta Didrihsone-Tomaševska

Austrālijas latviešu kopienas sabiedriski politisko aktivitāšu noteicošie faktori 20. gs. (50. gadu beigas – 70. gadu vidus)

Pēc II pasaules kara latviešu ieceļotāji Austrālijā bija vieni no pirmajiem, kas saskārās ar valsts jauno imigrācijas politiku. Vietējie latviešus uztvēra kā jaunaustrāliešus, kuri pakāpeniski integrēties vietējā sabiedrībā. Tomēr latvieši sevi neuzskatīja par imigrantiem, bet gan politiskajiem bēgļiem [10] un līdz ar to arī visa latviešu politiskās emigrācijas sabiedrība, sākot no biedrībām līdz atsevišķu mītņu zemju un globālo organizāciju līmenim, veidojot savus sabiedriski politiskos ideālus un darbības metodes, vadījās pēc šī uzstādījuma, kas plašāk izvērstis aicinājumā “Latvieša stāja svešumā” [29]. Pēc nokļūšanas ASV, Kanādā, Austrālijā vai kādā citā valstī, visas latviešu politiskās emigrācijas sabiedrības galvenais uzdevums bija pašpasludinātā cīņa par latviešu tautas brīvību un Latvijas valsts neatkarības atgūšanu [27, 305]. Protams, par latviešu ienaidnieku Nr. 1 tika pasludināta Padomju Savienība un komunisms. Likumsakarīgi, ka latvieši iepriekšminēto uzdevumu sasniegšanā galvenās cerības saistīja ar Rietumeiropas valstīm, bet jo īpaši ar ASV. Īpaši aktīvi uz t.s. proamerikānisko ārpolitikas diskursu, kā to nodēvējis igauņu vēsturnieks V. Madess, nosliecās Baltijas valstu diplomātiskās pārstāvniecības [23, 110]. Tomēr arī vairums parasto trimdinieku, vismaz Austrālijā vēl 50. gados cerēja, ka “Eisenhuvers kuru katru dienu uzsāks karu ar krieviem un 3 mēnešu laikā tos utainos sasiītis lupatās.” [1, 64] Šis tukšās cerības Latvijas goda konsulāta Melburnā sekretārs – kancelejas vadītājs O. Rozītis raksturojis kā latviešiem piemītošu *wishful thinking* pazīmi jeb “vēlmju domāšanu” (kas vēlamo uzdod kā patiesību) [1, 51–52]. Zināmas pārmaiņas laika gaitā ieviesa starptautiskā situācija, kad aizvien nereālāka kļuva tieša Rietumvalstu un Padomju Savienības sadursme t.s. savstarpējās iznīcināšanas draudu dēļ [18, 97].

Neraugoties uz pārmaiņām starptautiskajās attiecībās, latviešu politiskās emigrācijas locekļu galvenās darbības metodes gadu gaitā palika nemainīgas. Populārākā bija t.s. “stāsta metode”, ar kuras starpniecību Rietumvalstīm tika vēstīts gan par latviešu tautas vēsturi, gan Otrā pasaules kara notikumiem un Padomju Savienības okupāciju, gan vēlmi atgūt Latvijas Republikas neatkarību. Tomēr, kā secinājis Kanādas latviešu nacionālās apvienības vadītājs V. Upešlācis, šī metode tomēr nebija nekas vairāk kā “mierīga politiska neatlai-

dība labu manieru robežās” [25, 32] un taustāmākus panākumus par Rietumvalstu pastāvīgi izteiktu atbalstu Latvijas inkorporācijas neatzīšanā tā arī nedeļa. “Stāsta metodes” vietā V. Upeslācis ieteica ne tikai attiecībās ar Padomju Savienību, bet arī ar vietējiem [mītņu zemju] politiķiem un valdībām izmantot t.s. “uzbrukuma metodi” [25, 31]. Tā saucamās “uzbrukuma metodes” lietderību praksē apliecināja 1974., 1975. gada notikumi Austrālijā, kad Austrālijas valdības lēmums par Baltijas valstu okupācijas atzīšanu radīja plašas politiskās emigrācijas sabiedrības demonstrācijas visā pasaulē, kas daļēji sekmēja minētā lēmuma atcelšanu 1975. gada beigās. Arī Austrālijas latviešu kopienas sabiedriskais darbinieks J. Ritenis gadu pēc t.s. Austrālijas kaujas secināja, ka vienīgais līdzeklis, kas politiskajiem emigrantiem pēckara gados ir devis konkrētus labumus, ir “politiska spiediena efektīva radīšana un izmantošana” [19, 5].

Politiskajai izceļošanai ieilgstot, vecākās paaudzes pārstāvji pakāpeniski saprata, ka viņi nav īslaicīgi politiskie emigranti jeb trimdinieki un ir jādombā ilgtermiņā, proti, pastiprināti jāpievēršas savās mītnes zemēs augošo un skolojamo bērnu audzināšanai latviskā garā un, cik iespējams, jācenšas tos iesaistīt savās sabiedriskajās aktivitātēs. Pakāpeniski tas arī notika – 20. gs. 60. un 70. gados Austrālijas latviešu sabiedriskajā dzīvē ienāca tie, kas Latviju pameta, būdami mazi bērni, bija dzimuši bēgļu nometnēs Vācijā vai jau jaunajā mītnes zemē. Personiskas pieredzes trūkuma dēļ šīs paaudzes pārstāvjus vairs nesaistīja vecākās paaudzes aizspriedumi pret komunismu un kontaktiem ar Latviju. Līdz ar to viņi bija tie, kas izmantoja jau iepriekš minēto “uzbrukuma metodi”, to papildinot arī ar ienaidnieka iepazīšanas metodi, viesojoties okupētajā Latvijā.

Galvenie determinanti, kas noteica latviešu kopienas sabiedriski politiskās aktivitātes un no tiem izrietošos tālākos procesus no 20. gs. 50. gadu beigām līdz 70. gadiem, bija Padomju Savienība un tās kultivētā komunisma ideoloģija, tās politika pret padomju teritorijā iekļauto Baltijas valstu iedzīvotājiem un baltiešu izcelsmes emigrantiem Rietumu pasaulē.

Padomju Savienības sakari ar trimdu. Līdz 50. gadu vidum Padomju Savienības galvenais mērķis bija repatriēt visus Otrā pasaules kara laikā bēgļu gaitās izklīdušos Baltijas valstu un citu okupēto valstu iedzīvotājus. Tā sasniegšanai 1955. gada aprīlī, saskaņā ar Padomju Savienības Komunistiskās partijas Centrālās komitejas un Padomju Sociālistisko Republiku Savienības Ministru padomes lēmumiem, Austrumberlīnē tika nodibināta Valsts drošības komitejas segorganizācija – komiteja “Par atgriešanos Dzimtenē”. Komitejas izdotajā avīzē “*Par atgriešanos Dzimtenē*” (no 1958. gada “Dzimtenes Balss”)

[26, 20] kā tulki darbojās arī latvieši, kuri rūpējās, lai tā sasniegtu ārzemēs dzīvojošos latviešus. Neraugoties uz lielajiem attālumiem, padomju propagandas materiāli sasniedza arī Austrālijas latviešu pastkastītes. Tā, piemēram, 1957. gadā latvieši savās pastkastītēs atrada vēstules no “Komitejas par atgriešanos dzimtenē”, kas šķietami draudzīgi aicināja atgriezties dzimtenē un vēstulju saņēmšanu lūdza uzskatīt par ierosinājumu “sakaru atjaunošanai ar dzimteni” [22]. Tā kā šajā laikā saistībā ar kādu spiegošanas lietu [14] Austrālija bija pārtraukusi diplomātiskās attiecības ar Padomju Savienību (1954–1959) [28, 516], uz padomju propagandu reaģēja Austrālijas valdība, apsolut baltiešiem drošu patvērumu [15]. Pēc abu valstu attiecību atjaunošanas 1959. gadā padomju puse apsoliya, ka tā atļaus izceļot tiem Padomju Latvijas iedzīvotājiem, kurus būs pieprasījuši tuvinieki Austrālijā. Tā, pateicoties Padomju Savienības “labajai gribai”, ārpus “dzelzs priekškara” uz Austrāliju izceļoja 25–30 cilvēki [8; 12; 13; 17], no kuriem vairums bija krietni pāri pusmūžam [6; 7]. Retos gadījumos uz Austrāliju izlaida arī tos, kas bija atgriezušies no Sibīrijas izsūtījuma [9].

Pēc 1961. gada iecelotāju skaits Austrālijā no Latvijas strauji samazinājās [5], jo Padomju Savienība veica masveida repatriācijas kampaņas paplašināšanu, tajā iekļaujot propagandas darbību pret Rietumeiropas valstīs mītošajiem emigrantiem, tai skaitā pret Austrālijas latviešiem [26, 21]. Kampaņas paplašināšanas ietvaros pēc Latvijas Komunistiskās partijas Centrālās komitejas sekretāra A. Pelšes slepena lūguma 1964. gadā izveidoja Latvijas Kultūras sakaru komiteju ar tautiešiem ārzemēs [26, 24; 29].

Līdz ar propagandas kampaņas izvēšanu Padomju Savienības sūtniecība Kanberā realizēja Austrālijas latviešu kopienas nomelnošanas kampaņu, kas vissekmīgāk izdevās 1964. gadā ar brošūras “Kas viņi ir?” (1. piez.) izplatīšanu Austrālijas parlamentā akreditētajiem preses pārstāvjiem. Pēc tam Padomju Savienība aktivizēja t.s. kultūras sakaru politiku, kuras rezultātā Austrālijā viesojās ne tikai Maskavas cirks, Maskavas futbola komanda, baleta izrādes, bet, piemēram, 1967. gadā Austrāliju un Jaunzēlandi apciemoja arī padomju tūristu grupas, kuru vidū bija arī daži latvieši (2. piez.).

Ko Padomju Savienība vēlējās panākt ar šādu ekskursiju palīdzību? Jādomā, ka tās mērķis bija savākt noderīgu informāciju par trimdas vadošajiem darbiniekiem, iegūt materiālus tālākam propagandas darbam, kā arī radīt emigrantos interesi par PSRS tik lielā mērā, lai tie apciemotu savu dzimteni, kur tos varētu pievērst svarīgajam “kultūras” kopšanas darbam. Kā šos tūrisma braucienus nosaucis V. Nollendorfs – tie bija sava veida komunistiskās varas izlūkģājieni trimdas sabiedrībā [18, 97].

Politisko emigrantu sakari ar Latviju. Austrālijas latvieši nelabprāt uzskatīja sevi par trimdas “*tālumniekiem*”, tomēr, jāatzīst, viņi tādi bija. Austrālijas attālums no Eiropas bija arī viens no iemesliem, kādēļ Austrālijas latviešu diskusijas par iespējamiem Latvijas apciemojumiem sākās tikai 1963. gadā. Salīdzinājumam – Zviedrijas un Vācijas latviešu kopienu vidū šāds jautājums bija aktuāls jau kopš 1957. gada, kad Latvijas PSR teritorija tika atvērta “brīviem” ārzemnieku apmeklējumiem [18, 29; 4]. Domājams, ka lielais attālums bija viens no iemesliem, kādēļ Austrālijas latviešu diskusijas arī nebija tik asas kā, piemēram, Zviedrijas latviešu vidū [4].

Pamatā diskusijas par šo mūžīgo latviešu politiskās emigrācijas dilemmu notika starp divu pretēju viedokļu paudējiem – tiem pārsvarā jaunākās paaudzes pārstāvjiem [2], kas uzskatīja, ka ir nepieciešams veidot kontaktus, un t.s. stingrās nostājas paudējiem, kas atturējās no jebkādas iespējamās saskarsmes ar latviešiem Padomju Latvijā. Starp pēdējiem vairums bija vecākā gada gājuma latvieši. Šai grupā dominēja uzskats, ka Padomju Savienības izdotās vīzas saņemšana vien jau nozīmēja padomju varas režīma atzīšanu Latvijā [20, 60]. Līdzīgi kā citur, arī Austrālijā aktuāli bija šādu braucienu nopelumi. Tāpat aktīvi diskutēja par to, kādu iespaidu Rietumu emigrantu ceļojumi varētu atstāt gan uz tuviniekiem Latvijā, gan arī uz pašu svešzemju ciemiņiem. Jādomā, ka emigrācijas sabiedrībai viens no nepatīkamākajiem aspektiem Latvijas apmeklējuma reizēs bija apziņa, ka viņi ar savu klātbūtni un dzimtenē atstātajiem materiālajiem līdzekļiem it kā sekmē nicinātās Padomju Savienības attīstību. Tāpat nepatīkams bija fakts, ka t.s. kultūras sakari no padomju puses tiek atbalstīti tikai tādā mērā, cik tas tai ir izdevīgi. Praktiski trimdas sabiedrībai bija atņemtas iespējas iepazīstināt Latvijas sabiedrību ar savu kultūru jebkādā formātā [21, 425–427]. Līdz ar ierobežoto domu apmaiņu Austrālijā tika runāts par vienpusēju padomju eksportu šajā jautājumā [3; 24, 48]. Tomēr arī trimdai nepiemita tikai devējas raksturs, arī tai padomju puse zināmā mērā maksāja nodevas. Tā maksāja, K. Ābeles vārdiem runājot, ar to, ka tās iedzīvotāji nebija pilnīgi aizsargāti “no rietumiem importētās korupcijas” [2].

Tiesa, lielā attāluma dēļ potenciālo braucēju skaits no Austrālijas uz Latviju bija samērā neliels, jo vairums to nevarēja atļauties – tas bija visai dārgs priekšs. Austrālijas latviešu vidū bija vērojama tendence, ka visi, kas Austrālijas latviešu kopienas publiskajā telpā dalījās savos iespaidos par viesošanās Latvijā, to bija apmeklējuši vai nu pasaules ceļojumu laikā, kas bija pārņemta tradīcija no austrāliešiem, vai arī izmantoja gadījumus, kad Eiropas kontinentā bija jāpiedalās kādās konferencēs vai semināros [11; 16].

Pēckara situācijā latviešu bēgļi devās tālākā emigrācijā uz daudzām pasaules valstīm, tāpēc likumsakarīgi, ka viņu kultūras un sabiedriski politiskās aktivitātes noteica faktori, kurus mainīt nebija viņu spēkos. Galvenie faktori, no kuriem bija atkarīga ne tikai latviešu emigrantu Rietumos, bet arī Padomju Latvijas latviešu turpmākā pastāvēšana pēckara pasaulē, pamatvilcienos izveidojās uzreiz pēc Otrā pasaules kara beigām. Viens no noteicošajiem faktoriem bija Padomju Savienības izveidošanās par vienu no pasaules lielvarām, tā bija galvenā Rietumvalstu idejiskā pretiniece. Tāpat sava loma bija “aukstajam karam” starp Rietumiem un Austrumiem, kur cilvēciskie kontakti ilgu laiku bija neiespējami vai traucēti.

Niecīgais latviešu politisko emigrantu skaits Rietumu pasaulē nekādi nespēja ietekmēt lielvalstu politiku un sekmēt Baltijas valstu neatkarības atgūšanu. Tādēļ vienīgais, ko trimdas latvieši varēja darīt, bija atgādināt un informēt Rietumvalstis par Padomju Savienības nelikumīgo Baltijas valstu aneksiju un cīnīties, lai tās nemaina savu nostāju un turpina atzīt Latvijas *de iure* pastāvēšanu arī turpmāk.

Piezīmes

1. Minētajā brošūrā par kara noziedzniekiem bija nosaukti vairāki Austrālijā dzīvojošie latvieši, bet Daugavas Vanagu organizācija nodēvēta par “SS un gestapo vīru vienību”.
2. Precizāk, tie bija divi – čekists L. Rimjānis un Rīgas radiofona diktors A. Liepa. Skat. “Sarkanais viesis atskatās.” *Austrālijas Latvietis*, 1967. 3. februāris. Padomju Latvijas tūristi Austrālijā viesojās arī 1976. gadā, un tolaik starp atbraucējiem bija arī komponists R. Pauls. Skat. LVVA, 293. f., 1. apr., 1602. l. (Sarakste ar LAAJ par E. Dēliņa kandidatūru Latvijas konsulārā pārstāvja amatam, viņa iecelšanu par goda vicekonsulu Viktorijā un Tasmānijā, ziņojumi par Latvijas iedzīvotāju viesošanās Austrālijā un Jaunzēlandē), 76 lp.

Avoti un literatūra

1. Latvijas Valsts vēstures arhīvs (turpmāk – LVVA), 293. f. (Latvijas sūtniecība Vašingtonā), 1. apr., 602. l. (Sarakste ar konsulu Austrālijā O. Rozīti par latviešu sabiedrisko dzīvi Austrālijā, politiskajiem notikumiem pasaulē un to atspoguļojumu presē), 266 lp.
2. Ābele, K. “Sakari ar Latviju.” *Austrālijas Latvietis*, 1971. 3. decembris.
3. Dēliņš, E. “Mēs un viņi.” *Austrālijas Latvietis*, 1973. 14. septembris, Nr. 1194.

4. "Braucieni uz Latviju." *Austrālijas Latvietis*, 1963. 20. jūlijs.
5. "Es redzu, ka te dara daudz." *Austrālijas Latvietis*, 1969. 11. jūlijs.
6. "Gaidīti un beidzot sagaidīti." *Austrālijas Latvietis*. 1959. 17. oktobris.
7. "Ierodas atkal piecas tautietes no dzimtenes." *Austrālijas Latvietis*, 1959. 24. oktobris.
8. "Jaunietis un sirmgalve atbrauc no Latvijas." *Austrālijas Latvietis*, 1960. 15. oktobris.
9. "Latvija-Sibīrija-Austrālija." *Austrālijas Latvietis*, 1960. 2. jūlijs.
10. "Neaizmirsīsim paši un neļausim aizmirst citiem." *Austrālijas Latvietis*, 1971. 6. augusts.
11. "Nedēļas piezīmes." *Austrālijas Latvietis*, 1972. 3. novembris.
12. "Nenogurdināms rekordists." *Austrālijas Latvietis*, 1961. 12. janvāris.
13. "Pateicas Dievam par brīvību." *Austrālijas Latvietis*, 1960. 23. aprīlis.
14. "Pavisam negribēts kompliments." *Austrālijas Latvietis*, 1963. 13. jūlijs.
15. "Sola aizsardzību." *Austrālijas Latvietis*, 1957. 27. jūlijs.
16. "Uz citas planētas." *Austrālijas Latvietis*, 1969. 6. jūnijs.
17. "17 gadus nokavētas kāzas." *Austrālijas Latvietis*, 1961. 8. jūlijs.
18. Nollendorfs, V. "Trimdas literārie sakari ar Latviju un Latviešu Rakstnieku Apvienības dibināšana 20. gs. 70. g." *Latvijas vēsturnieku komisijas raksti*. 20. sēj. Rīga: Latvijas Vēstures Institūta apgāds, 2007. 96.–115. lpp.
19. Ritenis, J. "Latvijas problēmas pasaules politikā." *Daugavas Vanagu Mēnešraksts*, 1976, Nr. 2.
20. Spilners, I. *Mēs uzvarējām!* Rīga: Elpa, 1998. 248 lpp.
21. Strods, H. "Trimdas izdevumu cenzūra Latvijas PSR (1958–1990)." *Latvijas vēsturnieku komisijas raksti*. 21. sēj. Rīga: Latvijas Vēstures Institūta apgāds, 2007. 425.–451. lpp.
22. Šmits, A. "Nedēļas piezīmes." *Austrālijas Latvietis*, 1957. 27. aprīlis.
23. Taurēns, J. "Latvijas sūtniecība ASV un aukstā kara lielās politikas problēmas." *Latvijas Vēsture*, 2008, Nr. 1: 110–115. lpp.
24. Upeslācis, V. "Kultūras sakaru jautājums citā skatījumā." *Daugavas Vanagu Mēnešraksts*, 1973, Nr. 3.
25. Upeslācis, V. "Pieeja informācijas darbam." *Daugavas Vanagu Mēnešraksts*, 1971, Nr. 5.
26. Zaļkalne, L. "Kultūras sakari" – sākums un izveide (1955–1961)." *Trimda. Kultūra. Nacionālā identitāte*. Rīga: Nordik, 2004. 20.–31. lpp.
27. *Latvju enciklopēdija, 1962–1982*. II daļa (J–Ļ). /red. E. Andersons. Rockville: ALA Latviešu institūts, 1985. 305 lpp.

28. *Latvijas Padomju enciklopēdija*. 1. sēj. (A-Bh). Rīga: Galvenā Enciklopēdiju redakcija, 1981. 516 lpp.
29. "Latvieša stāja svešumā." <http://www.laikraksts.com/raksti/foto/LL112/Latviesu-staja-svesuma-1947.jpg> (2012.09.03).

Summary

Determinants of Social Political Activities of Latvian Community in Australia: Late 50s till Mid 70s in 20th Century

Latvians were among the first immigrants who faced the new Australian immigration policy after World War II. Local citizens viewed the Latvian émigré as "new Australians" who would be easily integrated in the state's society. However, Latvians thought differently. They considered themselves political refugees who were forced to leave their fatherland. The entire Latvian exile community, from grass roots societies to global organizations, followed this world view when forming their social political ideals and method of activities. After reaching their new homes in countries such as the USA, Canada, Australia, etc, the main objective of Latvian exile communities was their self-proclaimed struggle for the freedom of the Latvian nation and the restoration of independence for the Latvian state. The key factors for social and political activities for Latvian communities in exile from the late fifties to the seventies was against Soviet Union's ideology of communism which was perceived as hostile to the Baltic citizens in the USSR and political emigrants in the West.

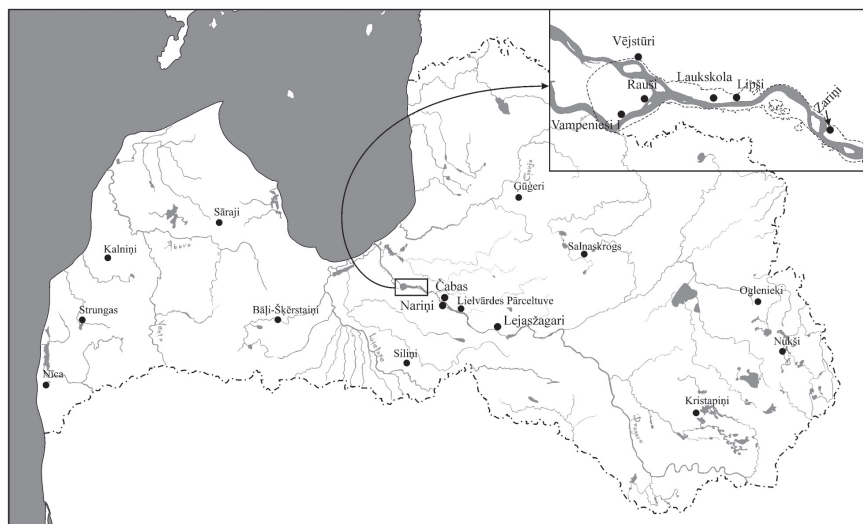
In fact, the politically and numerically insignificant Latvian community in Australia had no serious influence on the politics of Western superpowers, and they could not facilitate the restoration of an independent Latvia. So the only measure available to the Latvians, was to remind and inform Western countries of the illegal annexation of the Baltic countries, and to maintain their position of Latvian *de jure* existence in the future.

Inga Doniņa

Rituālās bedres kā avots vēlā dzelzs laikmeta religisko priekšstatu izpētē

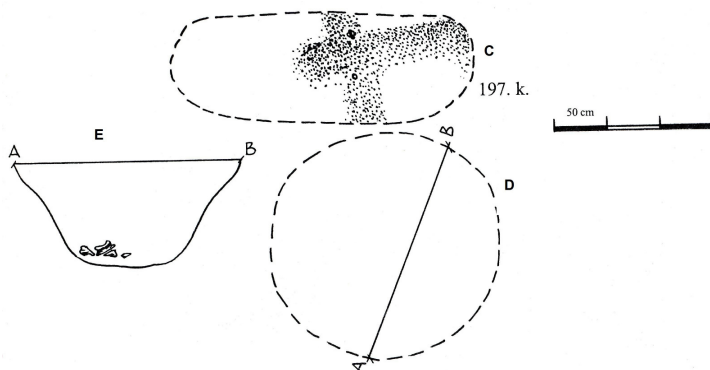
Vēlā dzelzs laikmeta (9.–12. gs.) kapulaukos Latvijas teritorijā pastāvēja gan inhumācija, gan kremācija, kad mirušais vai sārta paliekas ievietotas iepriekš izraktā bedrē. Tomēr atsevišķos šī laika kapulaukos līdztekus kapu bedrēm atrodamas bedres, kurās trūkst mirušo atlieku. Šādas bedres, kurās trūkst skeleta kaulu palieku, zinātniskajā literatūrā dēvē par simboliskajiem apbedījumiem un rituālām (upura) bedrēm. Ar simboliskajiem kapiem jeb kenotafiem saista tās kapa bedres, kas pēc saviem izmēriem, orientācijas un pildījuma neatšķiras no skeletkapu bedrēm, bet kurās trūkst skeleta kaulu palieku. Simboliskie kapi tiek saistīti ar tātumā kritušu vai mirušu cilvēku simboliskajiem apbedījumiem [19, 33–34; 22]. Šajā rakstā tiks apskatītas rituālās (upura) bedres. Atsevišķās Latvijas arheologu publikācijās galvenokārt pastarpinātā veidā tiek aplūkots jautājums par rituālajām bedrēm saistībā ar vēlā dzelzs laikmeta Austrumlatvijas teritoriju (Radiņš u. c.). Tomēr rituālās bedres pārējā Latvijas teritorijā arheologu publikācijās nav skatītas, līdz ar to šis raksts veltīts to pētniecībai Latvijas teritorijā.

Galvenā problēma rituālo bedru pētniecībā ir tā, ka tās ne vienmēr var atšķirt no kapu bedrēm. Tas saistīts ar skeletu slikto saglabāšanās pakāpi un kapu postījumiem. Ugunskaļus, atšķirībā no skeletkapiem, ir labāk saglabājušies degušie kauli, un tas ļauj vieglāk izdalīt rituālās bedres, kurās trūkst kalcinēto kaulu, sārta izdedžu un senlietu sakusumu. Ievērojot iepriekšminētos argumentus, jāsaista, ka šādas rituālās bedres atrodamas latgaļu, kuršu, lībiešu, un arī atsevišķos zemgaļu kapulaukos. Šajā rakstā analizēti Latvijas Vēstures institūta Arheoloģisko materiālu krātuves avoti par Latvijas vēlā dzelzs laikmeta kapulaukiem. No tiem rituālās bedres konstatētas 21 kapulaukā (1. att.) (1. piez.), kur no apskatītā materiāla šāds bedru skaits vienā kapulaukā svārstās no 1 (Strungas [23], Kalniņi [10] u.c.) līdz pat 43 (Nīcas senkapi [22]) vienībām. Rakstā aplūkotas tikai galvenās šo bedru iezīmes ar atsevišķiem piemēriem un skaidrota to nozīme. Kopumā arheoloģiskajos avotos ir grūti identificēt rituālos paradumus, jo tie tiešā veidā neatklāj ne pašu rituālu, ne tā norisi. Tomēr iegūtie avoti ļauj analizēt attiecīgā laika materiālās un garīgās kultūras aspektus.

1. attēls. Kapulauki ar rituālo bedru atradumu vietām.

Pievēršoties pašām rituālām bedrēm, jāmin, ka nav izdalāmas noteiktas pazīmes, kas būtu raksturīgas tikai kādam atsevišķam Latvijas teritorijas reģionam. Vairumā gadījumu tās pēc formas un izmēriem ir atbilstošas kapu bedrēm. Šīs bedres var atšķirties pēc formas, kur izdalāmas mazas, apaļas vai ovālas, lielas, garenas, kā arī nenoteiktas formas bedres. Šo bedru izmēri ir dažādi, vidēji diametrā no 50 cm līdz pat 3 m. To dziļums svārstās no 30 cm līdz 1,5 m, bet pamatne veidota dažādi – muldveidīga, piltuvveidīga, četrstūra formas veidā u. c. Šo bedru izmēri un formas var atšķirties pat vienā kapulaukā. Rituālās bedres lielākoties izvietotas apbedījumu vidū starp kapiem, tos neskarot. Protams, ir izņēmuma gadījumi, kad šīs bedres atradās cieši blakus kapiem (Kristapiņi, 197. kaps [11, 21–23] (2. att.), Siliņi, 6. kaps [9]), vai pat bija ar tiem savienotas (Sāraji 8. kaps [6]). Pārsvārā tās pildītas ar tumšu zemi, kam mēdz būt oglišu un pelnu piejaukums, kā arī atsevišķiem degušiem kaulu fragmentiem, akmeņiem, māla trauku lauskām un senlietām. Daļai bedru pildījumā nav konstatēti atradumi, izņemot akmeņus. Jāpiebilst, ka dažādā skaitā akmeņi konstatējami lielākajā daļā šo bedru.

2. attēls. C – 197. kaps; D – rituālā bedrē; E – rituālās bedres šķērsgriezums (A-B) (pēc: Kuniga, I. *Kristapiņu kapulauks* 8. gs. beigās – 12. gs. Rīga, 2000. 22. lpp.).

Pēc atradumiem rituālās bedrēs var iedalīt, pirmkārt, bedrēs ar tajās novietotu vienu vai vairākām senlietām, tā, piemēram, cirvis kā vienīgais atradums (Nica [22], Strungas [23], Vējstūri [32; 33], Vampenieši [24], Ģūģeri [1; 2; 3; 4] u. c.). Strungu senkapos starp ugunskaapiem vienā bedrē, kas pēc formas un izmēriem līdzinājās kapa bedrei, novietots miniatūrais cirvītis [23], līdzīgi arī Nicas senkapos 14 bedrēs bija novietoti miniatūrie cirviši [22]. Jāpiezīmē, ka vēlajā dzelzs laikmetā kurši mirušajiem kapos līdzī lika miniatūros priekšmetus, tai skaitā miniatūros cirvišus. Kopumā rituālajās bedrēs atrodamas dažādas senlietas, kādas raksturīgas arī kapiem, piemēram, zobens, cirvis, nazis, gredzens, sakta, piekariņš, krellītes u. c.

Otrkārt, var izdalīt bedrēs, kurās atrodamas māla trauku lauskas (Kristapiņi [11], Vampenieši [24] u. c.). Atsevišķos gadījumos konstatēti veseli māla podi. Piemēram, Vējstūru kapulaukā kapam līdzīgā bedrē kā vienīgais atradums ievietots māla pods ar dzintaru [32; 33]. Tāpat arī Čabu kapulaukā rituālajā bedrē bija novietots māla pods, dzirkles un ornamentēts raga cirvis [21]. Tomēr vairumā gadījumu rituālajās bedrēs atrodamas gan māla trauku lauskas, gan atsevišķas senlietas vai to fragmenti (Kalniņi [10], Lejasžagari [25; 26], Vampenieši [24] u. c.).

Atsevišķos gadījumos grūti ir novilkt robežu starp rituālajām bedrēm un ugunsкура vai pavarda vietām (Kristapiņi [11, 21–23], Vējstūri [32; 33], Lielvārdes pārceltuve [31], Laukskola [34, 23–24]). Tādējādi rodas zināma nekonsekvenca to pētniecībā. Ugunsкура vietas tā tiek sauktas to intensīvā deguma

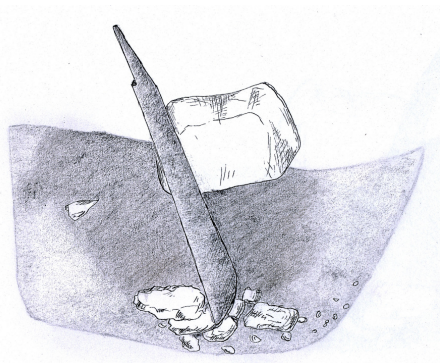
slāņa dēļ, lai gan pēc uzbūves un pildījuma tās daudz neatšķiras no iepriekš aprakstītajām rituālajām bedrēm. To pildījumā atrod dažus kalcinētu kaulu gabaliņus, pa kādam dzīvnieka kaulam, māla lauskai un atsevišķai senlietai. Līdz ar to atsevišķos gadījumos ir grūti nodalīt rituālās bedres no ugunsкура vietām. Tādā veidā neskaidrs paliek jautājums, vai šīm bedrēm un ugunsкура vietām bija vienāda funkcija un nozīmes vai tomēr atšķirīga. Daļa pētnieku šīs ugunsкура vietas saista gan ar piemiņas rituālu darbību, gan veļu kultu (Zariņa [34, 24]). Jāteic, ka atsevišķi ugunsкура konstatēti arī 14.–18. gadsimta kapsētās, galvenokārt Augšdaugavā [16, 203].

Lietuvas teritorijā 6 kuršu kapulaukos (2. piez.) šādu bedru skaits vienā kapulaukā sniedzas līdz 150 vienībām, piemēram, Gintališku (*Gintališkē*) kapulaukā starp 88 kapiem atklātas 150 rituālās bedres un 16 pavardi [12, 426]. Šīm bedrēm ar Latvijas teritorijā atrastajām saskatāmas kopīgas iezīmes, tajās tāpat trūkst apbedījumiem raksturīgā inventāra un mirušo atlieku, tās pildītas ar jauktu ogļainu zemi, un tajās atrodamas pa kādai atsevišķai senlietai un māla lauskai. Pēc formas tās lielākoties ir mazas un apaļas, tomēr sastopamas arī lielas ovālas formas bedres. Tur rituālās bedres tiek datētas ar 8.–15. gs. [12, 421–443]. Starp tām var izdalīt bedres, kurās kā vienīgais atradums iegūts koks ar tam virsū uzvērtu spirālaproci vai spirālgredzenu [28]. Lietuvas pētnieks V. Valatka (*Vitas Valatka*) rituālās bedres saista ar senču vai mirušo pagodināšanas rituālu, kura laikā tikusi kurta uguns. Viņš pieņem, ka, iespējams, svarīgas ir bijušas bedres ar atbilstošu rituālo rīku – koku, uz kura uzvilktā spirāle. Šo bedru rašanos viņš saista ar mirušo kremācijas paražu izplatīšanos Rietumlietuvā. Piemēram, Gintališku kapulaukā dažas no konstatētajām rituālajām bedrēm raktas, saārdot 15. gs. sākuma kapus, kas parāda to, ka šo bedru rakšanas paražas eksistēja līdz kristietības ieviešanai Lietuvā [29]. Kopumā tās tiek saistītas arī ar mirušo simboliskajiem apbedīšanas rituāliem [27].

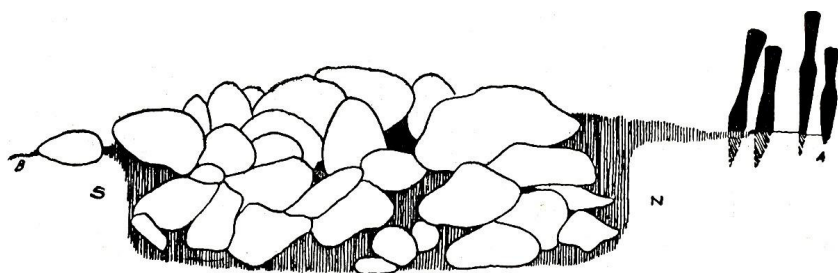
Latvijas teritorijā atrodamās rituālās bedres vairumā gadījumu atbilst kapa bedrēm, tādējādi tas ļauj dažādi traktēt iegūto materiālu [19, 34]. Skaidrojot šo bedru nozīmi, viens variants ir skatīt to atbilstību ar latviešu bērnu tautasdziesmām: Lai tie mira, kam patika, / Es nemieršu, man netika; / Es ieviešu bērza kluci / Savāi kapa vietīnai (LD 27358-1). Šeit saskatāma norāde par sava veida rituālu, ar kura palīdzību rituāla veicējs var atpirkties vai apmānīt nāvi, tādā veidā paildzinot savu dzīvošanu. Šo tautasdziesmu pamatā ir darbība, kad šī rituāla veicējs savā kapa vietā (3. piez.) met/ sviež/ ripina/ veļ blūķi, akmeni vai cirvi (4. piez.). Visbiežāk akmens tiek mests kopā ar cirvi, dažos variantos parādās bērza sieksta, blūķa vai kluča velšana kapa bedrē. Citos variantos paralēli funkcionē puķe, zelts un sudrabs, kā arī nauda,

kas iespējams iezīmē jaunāku laika posmu [35]. Šādu darbību var saistīt ar sava veida maģisku rituālu, kur priekšmets (akmens, cirvis, bluķis) var tikt attiecināts uz pašu cilvēku, kā tā simbolisks aizstājējs. Tādējādi ar šādas maģiskas darbības palīdzību cilvēks varēja censties panākt sev ilgāku mūžu, tādā kārtā novirzot nevēlamo nāvi uz simboliskajiem tēliem, kuri attiecīgajā situācijā varētu noderēt par cilvēka izpalīgiem, apmānot nāvi [15, 101–103]. Iespējams, šāda ceremonija varēja pārveidot individuālo nāvi citā plāksnē, un ticība rituāla spēkam varēja ietekmēt cilvēka likteni.

Līdzīga rituāla darbība atspoguļojas tautasdziesmās par zobena mešanu vai duršanu kapulaukā vai kapsētā: Es iedūru zobentiņu / Kapsētiņas maliņā; / Še guleja tas brālītis, / Še rūseja zobentiņš (LD 27688-0); Es iedūru zobentiņu / Baltā smilkšu kalniņā; / Lai tas trūd, lai rūseja / Līdz manam mūžiņam (LD 27332-1). Šīm tautasdziesmām ekvivalentas iezīmes saskatāmas arheoloģiskajā materiālā, kad ierocis ir iedurts kapulauka teritorijā, piemēram, Bālu-Šķērstaiņu kapulaukā konstatēti divi šādi gadījumi. Pirmajā gadījumā – nelielā bedrē stāvus iedurts kaujas nazis (3. att.), kas bez akmeņiem ir vienīgais atradums [7, 26], otrā gadījumā – blakus bedrei, kura pildīta ar akmeņiem, bija stāvus iedurti četri šķēpi (4. att.) [8, XIII–XIV]. Ko varētu skaidrot kā specifiski reliģisku vai piemiņas rituālu ar ziedojumiem. Iespējams, līdzīga nozīme ir bijusi senlietu noguldījumiem kapulauku teritorijā, kur nelielā bedrītē vienkopus kaudzē saliktas senlietas (Jaunsaules Siliņi [9], Gramzdas Upīši [5, 21–22] u. c.).

3. attēls. Bālu-Šķērstaiņu kapulauks, bedre ar kaujas naza ziedojumu (LVI AMK Inv. Nr. 235-1:33) (M. Atgāža 1979. gada izrakumi).

4. attēls. Bāļu-Šķērstaiņu kapulauks, bedre ar šķēpu ziedojumiem
(pēc: *Latviešu kultūra senatnē*. Rīga, 1937. – XIV)
(F. Baloža 1926. gada izrakumi).

Skaidrojot rituālo bedru nozīmi ar tautasdziesmu palīdzību, jāpiezīmē, ka pastāv dažādi viedokļi par tautasdziesmu rašanās laiku un paralēlu vilkšanu ar arheoloģiskajiem avotiem. Tomēr nevar noliegt atzinumu, ka tautasdziesmas veidojušās ilgākā laika posmā, ietverot senu paražu atskaņu, jo cilvēku pasaules uztvere un tradīcijas veidojušās vairāku tūkstošu gadu laikā [14, 25]. Nevar droši noteikt šo tautasdziesmu rašanās laiku, tāpat nevar pilnīgi droši pateikt, vai tajās vērojama atskaņa no vēlā dzelzs laikmeta kapulaukos atrastajām rituālajām bedrēm, tomēr tās samērā precīzi ataino to, ko iespējams konstatēt arheoloģiskajos izrakumos. Runājot par šīm pašām tautasdziesmām, jāsaaka, ka starp arheoloģiski pētītām vēsturisko laiku apbedīšanas vietām tām nav atrasta atbilstība [16, 203]. Iespējams, ka tādā veidā šajās tautasdziesmās saglabāties senāku tradīciju atspoguļojums. Uz to netieši var norādīt arī šo tautasdziesmu plašā izplatība Latvijas teritorijā [35]. Šo tautasdziesmu pārmantotību varētu skaidrot ar to, ka tās varēja saglabāties nemainīgā veidā kā daļa no bērū ceremonijas. Piemēram, Kurzemē šāda tipa tautasdziesmas dziedātas pēc mirušā apbedīšanas piemiņas mielasta laikā [20, 151].

Jā rituālo bedru nozīmes skaidrošanā nenoliedzam iepriekš apskatīto tautasdziesmu pārmantojamību, tad jāsaaka, ka šāda rituāla darbība varēja būt zīmīgs akts, kas demonstrēja nāves apzināšanos un var tikt saistīts ar noteiktiem simboliem un rituāliem [30, 193–212] centienos paildzināt dzīvi, kā arī mēģinājumu skaidrot bailes, ko izraisīja nāve. Līdz ar to cilvēki varēja vēlēties dažādos veidos paildzināt savu dzīves ilgumu. Un, iespējams, tādā veidā cenšoties ietekmēt apbedīšanas vietai it kā piemītošo varu pār dzīvību un nāvi [18, 98]. Tādā kārtā šādas rituālas darbības varēja izrietēt no aktīvas uzvedības un būt daļa no aktīvas manipulācijas par cilvēku uztveri, ticējumiem

un lojalitāti [17, 32]. Turklāt nav izslēdzama iespēja rituālās bedres skaidrot ar veļu vai senču kultu, kuru laikā izraktās bedrēs tika kurināts ugunskurs un pēc tam novietoti ziedojumi vai šādu bedru piepildīšanā izmantota pavardu zeme no mītņu vietām. Tāpat nav izslēdzama praktiskā nozīme šo bedru izmantošanā, kas varēja būt kā neatņemama sastāvdaļa no apbedīšanas rituāla [13, 195]. To rakšana var būt saistīta ar zemes iegūšanu kapu uzkalniņu uzbēršanai, bet pēc tam šīs bedres varēja kalpot kādu noteiktu rituālu veikšanai [21, 53].

Nobeigumā var secināt, ka iepriekš aplūkotās rituālās bedres nevar uzskatīt par nejauša rakstura parādībām, bet, ka tās veidotas ar kādu noteiktu mērķi. Uz to norāda ne tikai šādu bedru izplatība plašākā areālā, bet arī to daudzskaitlīga pastāvēšana vienā kapulaukā. Tāpat nevar noliegt to saistību ar kādu noteiktu rituālu vai pagodināšanas aktu, uz ko norāda šādu bedru atrašanās kapulauka teritorijā, kas identificējama ar mirušo atdusas vietu, kur tika veidota saikne starp dzīvajiem un mirušajiem.

Piezīmes

1. Šeit apkopota informācija par kapulaukiem, kas glabājas Latvijas Vēstures institūta Arheoloģisko materiālu krātuvē (LVI AMK). Apkopojot informāciju par kapulaukiem, par kuriem nav ziņu LVI AMK, šis skaitlis var mainīties. Tāpat šeit netika vērā ņemtas tās bedres, kuras var tikt uzskatītas par agrāku vai vēlāku laiku saimnieciskās darbības paliekām vai postījuma pazīmēm. Norādītajā kapulauku skaitā atsevišķi netiek izdalītas ugunsкура vietas.
2. Gintališkē, Godeliai, Kukiai, Kuršai, Palanga, Užpelkiai.
3. Savā kapā vietnā; Sava kapā dibenā; Savas dobes dibenā.
4. Sviežu cirvi, veļ' akmeni Savā kapā vietnā; Lai rūs cirvis, pel akmenis, Ne kā manis augumiņš. (LD 27333-1)

Bibliogrāfija

1. Apala, Z. *Pārskats par 1988. g. arheoloģiskajiem izrakumiem Ģūģeru kapulaukā*. Inv. Nr. VIAA: 625 (Glabājas LU Latvijas Vēstures institūta Arheoloģisko materiālu krātuvē).
2. Apala, Z. *Pārskats par 1989. g. arheoloģiskajiem izrakumiem Ģūģeru kapulaukā*. Inv. Nr. VIAA: 662 (Glabājas LU Latvijas Vēstures institūta Arheoloģisko materiālu krātuvē).
3. Apala, Z. *Pārskats par 1990. g. arheoloģiskajiem izrakumiem Ģūģeru kapulaukā*. Inv. Nr. VIAA: 726 (Glabājas LU Latvijas Vēstures institūta Arheoloģisko materiālu krātuvē).

4. Apala, Z. *Pārskats par 1991. g. arheoloģiskajiem izrakumiem Ģūģeru kapulaukā*. Inv. Nr. VIAA: 816 (Glabājas LU Latvijas Vēstures institūta Arheoloģisko materiālu krātuvē).
5. Asaris, J. "Arheoloģiskie pētījumi Sāraju un Upīšu senkapos." *Zinātniskās atskaites sesijas materiāli par arheologu un etnogrāfu 1990. un 1991. gada pētījumu rezultātiem*. 1992. 21.–22. lpp.
6. Asaris, J. *Pārskats par 1989. g. arheoloģiskajiem izrakumiem Sāraju senkapos*. Inv. Nr. VI AA: 663 (Glabājas LU Latvijas Vēstures institūta Arheoloģisko materiālu krātuvē).
7. Atgāzis, M. "Bāļu-Šķērstaiņu arheoloģiskās ekspedīcijas darbs un aizsardzības izrakumi Mežotnes centra senkapos." *Zinātniskās atskaites sesijas materiāli par arheologu un etnogrāfu 1979. gada pētījumu rezultātiem*. 1980. 26. lpp.
8. Balodis, F. "Ievadam." Grām.: *Latviešu kultūra senatnē*. Rīga, 1937. XIII–XIV.
9. Caune, A. *Pārskats par izrakumiem Jaunsaules Siliņu kapulaukā 1976. g.* Inv. Nr. VI AA: 354 (Glabājas LU Latvijas Vēstures institūta Arheoloģisko materiālu krātuvē).
10. Cimermane, I. *Pārskats par izrakumiem Alsungas Kalniņu kapulaukā 1960. g.* Inv. Nr. VIAA: 100 (Glabājas LU Latvijas Vēstures institūta Arheoloģisko materiālu krātuvē).
11. Kuniga, I. *Kristapiņu kapulauks 8. gs. beigas – 12. gs.* Rīga, 2000. 21.–23. lpp.
12. *Kuršiai. Genties kultūra laidosenos duomenimis. Katalogas*. Vilnius, 2009. 421.–443. p.
13. *Latvijas PSR arheoloģija*. Rīga, 1974. 195 lpp.
14. Lazdiņa, I. "Jostas latviešu folklorā." *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 2009, Nr. 2: 25.
15. Mežale, B. "Akmens un tā paralēltēlu funkcijas apbedīšanas ieražu dziesmās." *Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, 1986, Nr. 10: 101.–103. lpp.
16. Muižnieks, V. *Arheoloģiskās liecības par 14.–18. gs. apbedīšanas tradīcijām Latvijas teritorijā: promocijas darbs*. LU Vēstures un filozofijas fakultāte. Rīga, 2011. 203 lpp.
17. Parker Pearson, M. *The Archaeology of Death and Burial*. Texass A&M University Press, 2008. P. 32.
18. Radiņš, A. "Apbedījumi ar sievietes rotu kompleksa "ziedojumiem" latgaļu apdzīvotajā teritorijā 11.–13. gs." *Arheoloģija un etnogrāfija XVIII*. Rīga, 1996. 98 lpp.

19. Radiņš, A. *10.–13. gadsimta senkapi latgaļu apdzīvotajā teritorijā un Austrumlatvijas etniskās, sociālās un politiskās vēstures jautājumi*. Rīga, 1999. 33.–34. lpp.
20. Senkēviča, B. *Godi Vidus – Kursā*. Rīga, 1939. 151 lpp.
21. Spirģis, R. “Arheoloģiskie pētījumi Ogresgala Čabās 2007. gadā.” *Arheologu pētījumi Latvijā 2006. un 2007. gadā*. Rīga, 2008. 53.–54. lpp.
22. Stepiņš, P. *Pārskats par izrakumiem Nīcas kuršu ugunskaļos 1964. g.* Inv. Nr. VIAA: 137 (Glabājas LU Latvijas Vēstures institūta Arheoloģisko materiālu krātuvē).
23. Stepiņš, P. *Pārskats par izrakumiem Rāvas Strungu kapulaukā 1960., 1961. g.* Inv. Nr. VI AA: 105 (Glabājas LU Latvijas Vēstures institūta Arheoloģisko materiālu krātuvē).
24. Šnore, E. *Vampeniešu I kapulauks*. Inv. Nr. Pd.: 124–8 (Glabājas LU Latvijas Vēstures institūta Arheoloģisko materiālu krātuvē).
25. Urtāns, V. *Pārskats par arheoloģiskajiem izrakumiem Aizkraukles Lejasžagaru kapulaukā 1972. g.* Inv. Nr. VI AA: 269 (Glabājas LU Latvijas Vēstures institūta Arheoloģisko materiālu krātuvē).
26. Urtāns, V. *Pārskats par arheoloģiskajiem izrakumiem Aizkraukles Lejasžagaru kapulaukā 1974. g.* Inv. Nr. VI AA: 307 (Glabājas LU Latvijas Vēstures institūta Arheoloģisko materiālu krātuvē).
27. Valatkienē, L., Karalienē, D. “Iškalbingi žemaičių žemės kapinynai.” *Žemaičių žemės*, 2004, Nr. 3. http://samogitia.mch.mii.lt/kultural/Zemaitijos_kapinynai.htm (2012.11.01).
28. Valatkiene, V. “Godeliu kapinyno tyrinejimai.” *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1986 ir 1987 metais*. Vilnius, 1988. 108.–109. p.
29. “Vito Valatkos rašytinis palikimas. Gintališės kapinyno apeiginės duobės.” http://zam.mch.mii.lt/Mokslas/Gintaliskes_duobes.htm (2012.10.01).
30. Williams, H. “An ideology of transformation: Cremation rites and animal sacrifice in Anglo-saxon Endland.” In: *The Archaeology of Shamanism*. Routledge, 2001. P. 193–212.
31. Zariņa, A. *Pārskats par arheoloģiskajiem izrakumiem Lielvārdē 1977. g.* Inv. Nr. VI AA: 371 (Glabājas LU Latvijas Vēstures institūta Arheoloģisko materiālu krātuvē).
32. Zariņa, A. *Pārskats par arheoloģiskajiem izrakumiem Salaspils Vējstūros 1968. g.* Inv. Nr. VIAA: 209 (Glabājas LU Latvijas Vēstures institūta Arheoloģisko materiālu krātuvē).

33. Zariņa, A. *Pārskats par arheoloģiskajiem izrakumiem Salaspils Vēstūros* 1967. g. Inv. Nr. VIAA: 176 (Glabājas LU Latvijas Vēstures institūta Arheoloģisko materiālu krātuvē).
34. Zariņa, A. *Salaspils Laukskolas 10.–13. gadsimts*. Rīga, 2006. 23.–24. lpp.
35. Latviešu tautas dziesmu krātuve. <http://www.dainuskapis.lv/>

Summary

Ritual Pits as a Source of Religious Concepts in The Late Iron Age

During the Late Iron Age in the territory of Latvia, among burial sites along with inhumation and cremation graves, pits can be found, which do not fit the *grave* category. These pits, typically considered ritual pits, are without any traces of human remains. Until now, these pits have not received much attention in Latvian archaeological literature, where scholars have given little notice to burial sites in the Eastern part of Latvia. My task in this article is to give overall information about the distribution and the main characteristics of these ritual pits.

Ritual pits have been found in the territories of the Latgians, Curonians, Livs and Semigallians, where they have been recognized in 21 cemeteries. The amount of pits in one cemetery varies from 1 to 43 units. They do not have common characteristics to distinguish them between regions. Ritual pits do not contain any human remains and grave goods. They are usually filled with soil mixed with charcoal. Singular finds, such as a few potsherds and stones sometimes can be found there. The sizes and shapes are similar within the composition of the graves.

Analogical ritual pits are known from the Curonian area in Lithuania, where they were discovered in six cemeteries.

Scholars suggest that pits were made with certain a goal, although the meaning is not clear. They could be considered as a part of a burying ritual or ancestral cult. The continuity of ritual pits can be seen in funeral folk songs, such as to pay off the death, an axe, stone or log should be sacrificed, which was considered as symbolic replacement of the human body.

Татьяна Философова

Из истории русского старообрядчества: стих А.А. Надеждина «Рассказ скорбного старца»

XIX век стал важной вехой в истории развития старообрядческой мысли. Учреждение единоверческой церкви указом императора Павла в 1800-ом году привело, с одной стороны, к усилению споров и разногласий по догматическим вопросам внутри русского старообрядчества. С другой стороны, ужесточилась полемика старообрядцев с миссионерами официальной православной церкви, которые направлялись церковными властными структурами в районы с преобладающим старообрядческим населением. Главной задачей миссионеров была просветительская деятельность среди местного старообрядческого населения и «увещевание» последователей «древляго благочестия» для того, чтобы они отказались от своих убеждений и перешли в лоно официальной православной церкви [4, 147, 379]. В старообрядчестве миссионерская деятельность православной церкви встречала упорное сопротивление. Идеологическое противостояние старообрядцев и православных миссионеров часто заканчивалось арестами и ссылкой наиболее активных местных старообрядческих наставников и начетчиков, насильственным выдворением старообрядцев с территории старообрядческих скитов и монастырей. Все эти исторические факты нашли отражение в сочинениях писателей-старообрядцев того времени Ф.Е. Мельникова (1874–1960), Л.Ф. Пичугина (1859–1912) и др.

Среди известных начетчиков второй половины XIX века, внесших большой вклад в сохранение старообрядческой культуры, письменности и идеологии, большой популярностью и уважением пользовался А. А. Надеждин (1836–1909). Судьба А.А. Надеждина довольно необычна для старообрядческого деятеля [3, 178]. Он родился в семье православного священнослужителя и получил образование в семинарии официальной православной церкви. Знакомство с дореформенными древними служебными книгами изменило его убеждения, и он осознанно перешел в старообрядчество, приняв крещение от поморского наставника. По свидетельству современников, А.А. Надеждин обладал природным даром красноречия и умел убедительно излагать свои мысли в простой и доступной форме. Он неоднократно принимал участие в старообрядческих собо-

рах, полемизировал с православными миссионерами в Саратовской губернии, выступал на беседах против своих идеологических оппонентов, за что был отдан под суд и приговорен к тюремному заключению. Многие полемические сочинения А.А. Надеждина были изданы посредством гектографа в типографии П. М. Безводина в Сызрани и таким образом получили широкую известность среди старообрядцев. Среди них: «Ответы некоему вопросителю», «Ответы грекоуниатским миссионерам» и др. (Прим. 1). А.А. Надеждин также является автором стихотворного сочинения «Рассказ скорбного старца», которое представляет собой оригинальную интерпретацию реальных событий из истории русского старообрядчества и объясняет причины раскола. «Рассказ скорбного старца» был опубликован в «Приложении» к старообрядческому журналу «Щит веры» за 1914 г. с указанием имени автора [5, 1–8].

Однако помимо данного известного издания, текст неоднократно копировался посредством гектографа. В частности, мне удалось обнаружить ранее неизвестный список стиха в составе сборника-гектографа конца XIX – начала XX веков [2, 1–10]. В состав сборника, помимо стиха А. А. Надеждина, вошли полемические сочинения о браке и о вопросах церковного строительства. В настоящее время сборник находится в составе коллекции староверческого деятеля Латвии И. Н. Заволоко (1897–1984) в фонде рукописных и старопечатных книг Древлехранилища ИРЛИ (Санкт-Петербург, Россия). Тот факт, что текст был включен в гектографическое издание местным книжником, свидетельствует, прежде всего, о широкой начитанности и осведомленности составителя сборника, который, несомненно, был в курсе текущих событий и актуальной полемики старообрядческих начетчиков с миссионерами официальной православной церкви. Возможно, составитель сборника лично присутствовал на беседах А. А. Надеждина с православными миссионерами или приобрел рукописные копии его сочинений. В старообрядческой книжной традиции от вкусов и уровня образования местных книжников во многом зависел репертуар чтения в местной общине. Помимо служебных сборников, состав которых, как правило, не претерпевал значительных изменений, местные книжники составляли и переписывали большое количество сборников, обслуживающих общебытовое благочестие. Критерием отбора сочинений для таких сборников было «душеполезное», как говорили сами старообрядцы, содержание текстов. Стих «Рассказ скорбного старца», несомненно, соответствовал критерию «пользы для души», если он был включен в состав гектографа.

Список стиха из гектографа коллекции И. Н. Заволоко оформлен в соответствии с традициями рукописной и старопечатной книги: текст написан подражанием полууставу, с сохранением титл и буквенным выражением чисел, в списке использованы характерные для гектографов того времени синие и фиолетовые чернила. Стих сопровождается портретом «скорбного старца» — автора стихотворения. Портрет «старца» соответствует стереотипам о том, как должен выглядеть старообрядец — истинный хранитель «древляго благочестия». «Старец» изображен с длинной седой бородой, в традиционной крестьянской рубаше; его суровый взгляд передает твердость и решительность. В сборник стих был включен как анонимный, без указания имени автора. Тексту предшествует заглавие, поясняющее суть повествования: «Биографический простой мотив из былин реформации Никона и его сотрудников. Рассказ скорбного старца». Первая часть заглавия не была включена в известную публикацию стиха в журнале «Щит веры». Это дает возможность предположить, что данное пояснительное предложение не является авторским, а было внесено в текст составителем сборника.

Создание стихотворных произведений полемической и догматической направленности является неотъемлемой частью старообрядческой письменной культуры. У истоков этой традиции стоял протопоп Аввакум (Аввакум Петрович Кондратьев, 1620 или 1621–1682). Например, приписываемый ему стих «Враг злодей нападе на меня...» резко обличает сущность реформ патриарха Никона (мирское имя Никита Минин (Минов), 1605–1681) [7, 244]. Книжники Выговской литературной школы внесли большой вклад в развитие стихотворной старообрядческой полемики [6, 274–290]. Чаще всего стихи полемической и дидактической направленности создавались в эпистолярном жанре или в качестве предисловий и послесловий к прозаическим полемическим сочинениям. Стихотворная форма помогала передавать сжато и образно ключевые идеи, находить яркие метафоры и сравнения и создавать атмосферу личного общения с собеседником или оппонентом. Рифма и ритмика стихов также открывала возможность говорить о сложных догматических вопросах в несколько упрощенном виде, используя просторечия и идиомы. Довольно типичным был прием самоуничижения автора, который предстал перед читателем в образе простоватого мужичка. Все сказанное выше можно отнести и к стихотворному сочинению А.А. Надеждина «Рассказ скорбного старца» (Прим. 2). Повествование в стихе ведется от лица некоего «скорбного старца», твердого последователя и хранителя

устоев «древляго благочестия». Текст написан раешным стихом в форме доверительной беседы с единомышленниками. Стих начинается с обращения к братьям по вере:

«Любезная братия,
Древле-православные христиане,
Верные миряне!» [7, 358]

Остановки в повествовании, присказки и восклицания автора, обилие просторечий создают непринужденную атмосферу спонтанной речи:

«Ну, теперь довольно!
Мне стало голову больно.
Немножко отдохну,
Да потом опять начну...» [7, 359]

Стих разделен на восемь самостоятельных разделов (или «слов», как называет их автор). В каждом «слове» описываются те реальные исторические события, которые, по мнению автора, стали причиной гонений на старообрядцев. Автор последовательно описывает церковные соборы 1654–1667 гг., проведение реформ патриарха Никона, узаконенную правку книг и изменения в церковных обрядах:

«Тут есть соборное повеление,
Для всех нас удивление —
Что в книгах Никоном было исправлено,
И бывшему собору доставлено,
То собор сие утверждает,
И служить по ним повелевает.» [7, 360–361]

После детального объяснения причин раскола автор переходит к критике своих оппонентов-современников. Среди них — миссионеры официальной православной церкви, против которых автор неоднократно выступал на беседах в доме Шумова в Нижнем Новгороде, — известный старообрядческий деятель П. Прусский (1821–1895), перешедший в единоверие, и даже выдающийся исследователь русского старообрядчества профессор Н.И. Субботин (1827–1905). Характерно, что все оппоненты старообрядцев представлены автором как люди невежественные, агрессивные, озлобленные и не обладающие даром красноречия. Однако в их руках — власть, и они с готовностью применяют физическую силу против старообрядцев. Вот как описывает автор противостояние епископа

Павла Коломенского (Прим. 3), который был убежденным противником церковных реформ и патриарха Никона:

«До того он на Павла разсвирепелся,
И как голодный тигр руками в него вцепился ...
А как только выпал снежок,
То Никон Павла сжег...» [7, 359]

Однако это повествование о трагических событиях из истории русского старообрядчества имеет неожиданно «счастливый конец». А.А. Надеждин заканчивает свое сочинение с большим оптимизмом и надеждой на скорейшее прекращение преследований старообрядцев. В заключительных строках своего сочинения он прославляет царя и благодарит его за дарованные старообрядцам свободы.

К сожалению, ограниченные рамки данной статьи позволили сделать только краткий обзор этого интересного сочинения А.А. Надеждина. Полагаю, что дальнейшее изучение богатого письменного наследия местных старообрядческих книжников поможет нам лучше узнать самобытную культуру, традиции и мировоззрение русских старообрядцев.

Примечания

1. О старообрядческих типографиях и книгоиздательской деятельности см. работу А. Вознесенского, приведенную в библиографии.
2. Текст по списку в собрании И.Н. Заволоко полностью опубликован в нашей монографии, приведенной в библиографии. Далее стих цитируется по этому изданию.
3. Павел Коломенский — епископ Русской Православной церкви, активно выступавший против церковных реформ. Он был сожжен в срубе в 1656 г. и почитается старообрядцами как мученик, пострадавший за свои убеждения.

Источники и литература

1. Вознесенский А., Мангилев П., Починская И. *Книгоиздательская деятельность старообрядцев (1701–1918): Материалы к словарю*. Екатеринбург: Ур. гос. ун-т, 1996. 81 с.
2. Древлехранилище им. В.И. Малышева ИРЛИ (Пушкинский Дом), коллекция И.Н. Заволоко, № 318 (Стих «Рассказ скорбного старца»).
3. *Лица, события, предметы и символы. Старообрядчество. Опыт энциклопедического словаря*. Под ред. С. Вургарфт, И. Ушакова. Москва: Церковь, 1996. 318 с.

4. Мельников Ф. *Краткая история Древлеправославной (старообрядческой церкви)*. Барнаул: БГПУ, 1999. 556 с.
5. Надеждин А. «Рассказ скорбного старца.» *Щит веры*, 1914, Приложение 18.
6. Поньрко Н. «Выговское силлабическое стихотворство.» *Труды Отдела Древнерусской литературы*, 1974. Т. 29. С. 274.–290.
7. Filosofova, T. *Geistliche Lieder der Altgläubigen in Russland*. Köln Weimar: Böhlau Verlag, 2010. 464 s.

Копсавilkums

No krievu vecticības vēstures: A. Nadeždina dzejojums “Skumīgā sirmgalvja stāsts”

Izcilāko krievu vecticībnieku dzīve un jaunrade ir diezgan labi izpētīta, viņu darbi ir zināmi plašam lasītāju lokam. Taču daudzu mazāk pazīstamu talantīgu vecticībnieku grāmatnieku radošais mantojums vēl ir palicis nepētīts, kaut arī viņu dzejas un prozas darbi ir vērtīgs informācijas avots par vecticībnieku kultūru, vēsturi, ideoloģiju un pasaules uzskatu. Interesi var izraisīt talantīgā, savu laikabiedru lielu cieņu baudījušā vecticībnieku reliģisko tekstu pazinēja A. Nadeždina (1836–1909) jaunrade. 19. gs. otrajā pusē un 20. gs. sākumā viņš ieguva popularitāti, jo atklāti polemizēja ar oficiālās pareizticīgās baznīcas misionāriem un uzstājās ar publiskām runām dogmatiskos jautājumos. Nīžņijnovgorodā un Sizraņā. A. Nadeždins bija arī polemiska un dogmatiska rakstura sacerējumu autors baznīcas teoloģijas jautājumos. No viņa dzejas darbiem ievēribu pelnījis dzejojums “Skumīgā sirmgalvja stāsts”, kurš plaši izplatījās vecticībnieku vidē, daudzkārt tika kopēts ar hektogrāfa palīdzību, kā arī 1914. gadā tika publicēts vecticībnieku žurnālā “Ticības Vairogs” («Щит веры»).

Raksta autorei ir izdevies atrast līdz šim nezināmu dzejojuma norakstu I. Zavoloko kolekcijā Krievu literatūras institūta Rokrakstu un seno drukāto grāmatu krātuvē. Hektografētā krājumā A. Nadeždina sacerējums ievietots kā kāda anonīma “skumīgā sirmgalvja” sacerējums, kam pievienots arī autora portrets. Dzejojums sastāv no astoņām daļām (“dziesmām”) un atveido reālus notikumus vecticībnieku vēsturē no baznīcas šķelšanās sākuma līdz 1907. gada liberālajām reformām. Dzejojumā atveidoti pāridarījumi un vajāšanas, ko pārcieta vecās ticības aizstāvji triju gadsimtu garumā. Rakstā izanalizēts dzejojums un sniegts īss komentārs par tajā minētajiem vēstures notikumiem.

Summary

Some Notes on the History of the Russian Old Believers: the Poem “The Tale by the Old Sorrowful Man” by an Old Believer Author A.A. Nadezhdin

The lives and works of many outstanding Russian Old Believers have been extensively studied and are well known to a wide audience. However, works by many lesser known yet gifted and educated men of letters in Old Believer communities have yet to be examined. Their polemic and didactic prose and poetry give us valuable insights to Old Believers culture, history, ideology and world outlook. In particular, A.A. Nadezhdin (1836–1909) was one of the most popular and respected men of letters of his time in the Old Believer community. He achieved fame when participating in debates against missionaries of the official Russian Orthodox Church in Nizhnii Novgorod and Syzran’ in the second half of the 19th through the beginning of the 20th centuries. He was an author of a number of polemic works in which he disputed the key issues of the Old Believer doctrine, such as the old Orthodox sign of the cross, and ways of conducting church services, etc. He also wrote a poem about the history of the Old Believer movement entitled, “The Tale by the Old Sorrowful Man”. The poem became so popular that it was copied as an anonymous poem through the use of a hectograph before it was published by an official Old Believer journal “Shchit Very (Shield of the Faith)” in 1914. I have come across one unknown copy of the poem which is kept in the Ancient Records’ Repository of the Research Institute of Russian Literature (St Petersburg, Russia) in the collection of I.N. Zavoloko. The poem is presented as an anonymous work although decorated with a portrait of the author. The poem contains several parts (“songs”) and takes the reader through the history of the Old Believers from the very beginning of the schism to the 1907 reforms, which granted freedom of religion. The poem depicts atrocities and unfair treatment towards the Old Believers by patriarch Nikon and his followers through three centuries. This article examines the poem and provides a historical background of the events and people described by the author.

Guntis Gerhards

Avotu liecības par Lielo badu Vidzemē (1601–1602)

Mūsdienās vairums vēsturnieku ir pārliecināti, ka viduslaikos un līdz pat Pirmajam pasaules karam daudz vairāk cilvēku aizgāja bojā no slimībām un bada nekā krita kaujas laukā. 17. gs. Latvijas vēsturē saistās ar vairākiem dramatiskiem notikumiem. Parastā secība bija karš, bads un sērgas. Šajā rakstā analizēts pats gadsimta sākums, kas Latvijas vēstures historiogrāfijā galvenokārt saistās ar Polijas – Zviedrijas kara (1600–1629) notikumiem. Neražas, sērgas un bads parasti tiek minēti vienā isā teikumā bez izvērstas analīzes, nereti uzskatot, ka karš ir bijis galvenais cēlonis to izraisīšanai. Taču pēdējos gados ir būtiski paplašinājusies avotu bāze, tāpēc ir radusies iespēja atsevišķus vēstures notikumus precizēt un no jauna izvērtēt. Raksta mērķis ir sniegt ieskatu dažādu avotu liecībās par 17. gs. sākuma notikumiem Vidzemē, jo par šo kultūrvēsturisko novadu pašreiz avotu bāze ir visplašākā.

Kas ir bads? No fizioloģiskā viedokļa bads ir organisma stāvoklis, kurā pilnīgi vai daļēji pārtraukta barības vielu uzņemšana. Bada laikā dzīvību uztur enerģija, ko organisms iegūst no uzkrātajām rezervēm (vispirms patērē taukus un glikogēnu, tad muskuļu un iekšējo orgānu olbaltumvielas). Nāve iestājas, ja tiek noārdīti 40–45% organisma olbaltumvielu. Bads var būt absolūts (nav ne pārtikas, ne ūdens), pilnīgs (ir ūdens, nav pārtikas), nepilnīgs (saņem nepietiekamu uztura devu) un daļējs (trūkst kādas uzturvielas) [17]. Latvijas teritorijā līdz pat 19. gs. otrajai pusei, it sevišķi laukos, periodiski bija nepilnīgs un/vai daļējs bads [5, 125–126].

Informāciju par badu Vidzemē 17. gs. sākumā var gūt no dažādām avotu grupām: rakstītajiem vēstures avotiem (hronikas, mācītāju un muižnieku iedzīvotāju vizītāciju materiāli, arklu revīzijas, ceļotāju apraksti u.c.) un lietiskajiem vēstures avotiem (paleoklimatoģiskie dati, arheoloģiskās un etnogrāfiskās liecības, antropoloģiskie dati). Izmantojot rakstītos vēstures avotus, jāņem vērā, ka nereti tiem ir subjektīvs raksturs, ko nosaka vairāki apstākļi. Pirmkārt, viduslaiku hronisti rakstīja vai nu rātes, ordeņa, bīskapa, vai klostera uzdevumā un to vajadzībām, vispirms izceļot pasūtītāja varoņdarbus un nopelnus, reti minot vienkāršos iedzīvotājus, kurus posts parasti skāra vissmagāk. Otrkārt, ne visos gadījumos hronisti ir bijuši notikumu aculiecinieki. Var tikai pieņemt, bet ne dokumentāri pierādīt, ka hronisti savos darbos par noti-

kumiem, kuriem paši nav bijuši aculiecinieki, izmantojoši autentiskus dokumentus, kuri dažādu iemeslu dēļ līdz mūsdienu pētniekiem nav saglabājušies.

Analizējot rakstiskos avotus, uzmanība jāpievērš ne tikai bada minēšanas faktam, bet arī apstākļiem, kas to varēja izraisīt. Nepietiekamus pārtikas resursus var izraisīt dažādi cēloņi: klimatiskie apstākļi, kas izraisa neražu (īss augu veģetācijas periods, kad pavasaris iestājas vēlu, bet rudens agri; vasaras un rudens salnas; lieli nokrišņi vasarā un rudenī; sausums vasarā; auksta ziema); augu un dzīvnieku slimības; saimnieciski ekonomiskie faktori (agrotehnikas un zemkopības sistēmas efektivitāte; iztikas resursu atkarība no noteiktas augu kultūras) [11, 220–225]; demogrāfiskie (iedzīvotāju skaits pārāk liels vai arī pārāk mazs, piemēram, lai varētu apstrādāt laukus); sabiedriski sociālie (karš, nodevas, klaudas) [9, 1278–1280].

Rakstītie avoti liecina, ka 17. gs. sākumā Latvijas un t.sk. Vidzemes teritorijā divus gadus pēc kārtas bija neraža. To izraisīja klimatiskie apstākļi. Apkopojot rakstiskos avotus, redzams, ka 1600./1601. gadā bija ļoti sniegota, bet maiga ziema, tāpēc ziemāji slikti pārziemoja. Pavasaris 1601. gadā iestājās agri. Vasarā no 29. jūnija sākās ilgstošs lietus (12 nedēļas), jūlija beigās uznāca pēkšņas salnas, augustā uzsnīga sniegs, gāja bojā gan ziemāji, gan vasarāji un dārzeņi. Rudenī turpinājās lietus, kas padarīja zemes darbus neiespējamus. Daudzviet labība palika uz lauka [22, 202]. Oktobra sākumā sniga vairāk kā nedēļu, bet oktobra beigās pilnībā aizsala Daugava [1, 5–6]. 1601.–1602. gada ziema bija ar lielu sniegu un salu [12, 58–60]. 1602. gada pavasaris iestājās kā parasti, tika iesēta labība. Desmitajā nedēļā pēc Lieldienām sals iznīcināja visu ziedošo: sējumus un dārzeņus. Labība vispār neienācās, bet palika “zaļa kā zāle”. 1602./1603. gada ziema bija auksta, bet pavasaris – vēss, jūnijā vēl vietām saglabājās sniegs [22, 202–203]. Tomēr rudenī beidzot pēc diviem neražas gadiem varēja ievākt labību.

Paleoklimatoloģiskie pētījumi apstiprina rakstīto vēstures avotu ziņas. Koku gadskārtu izpēte (dendrohronoloģija) liecina, ka 1601. gads koku augšanai bijis pats nelabvēlīgākais pēdējo sešu gadsimtu laikā Eiropas ziemeļdaļā, kad gadskārtējais koksnes pieaugums bija tikai viena ceturtdaļa salīdzinājumā ar citiem gadiem [18, 855–664]. Savukārt Eiropas dienvidu daļā laikposms no 1601. līdz 1605. gadam bijis viens no nokrišņiem bagātākajiem vēsturē [20, 75–98].

Mūsdienās uzskata, ka 17. gs. sākuma globālās klimata katastrofas cēlonis bija Peru vulkāna *Huaynaputina* izvirdums 1600. gada 19. februārī. Izvirduma laikā vulkāniskie pelni tika izsviesti 30 km augstumā, vēlāk, 1601. gada pavasarī, sasniedza Ziemeļu puslodi, un tad bija “gads bez vasaras”.

Vulkāna tuvākajā apkārtnē ar lauksaimniecību varēja atsākt nodarboties pēc 150 gadiem. Ilgtermiņā ziemeļu puslodē gada vidējā temperatūra pazeminājās par 0,8 grādiem. 1601./1602. gada ziema bija ceturtā aukstākā ziema Ziemeļu puslodē pēdējo 1 500 gadu laikā [4, 455–458].

1601.–1602. gada klimata izmaiņas Vidzemē izraisīja neražu, un iestājās nepieredzēts bads. Rīgas Lielās Ģildes eltermaņu grāmatā par 1601. gadu rakstīts, ka “rudeni nelaikā atnākušā sala dēļ bojā aizgājusi visa labība. Sācies tāds posts un nabadzība, ka cilvēki ēduši pat peles un žurkas. Cilvēkus vajājis karš, bads un sērgas. Ziemā zemnieki devušies uz pilsētu, bet daudzi palikuši guļam uz ceļa: gan jauni, gan veci. Citi, kas atnākuši līdz pilsētai, neesot nekur varējuši rast siltumu un ēdienu. Gaiss visapkārt smirdējis no mirušo pīšļiem.” [3, 249–250] Dabas radīto postu vēl vairāk pastiprināja Polijas–Zviedrijas karš. 1600. gada maijā zviedru karaspēks ieņēma Ziemeļgauriņu un daļu Vidzemes teritorijas. 1601. gada augustā zviedri aplenca Rīgu, taču ieņemt to neizdevās un septembrī viņi bija spiesti atkāpties, jo armijā sākās sērgas, trūka pārtikas un silta apģērba [7, 176–177]. 1601. gada rudenī – ziemā Vidzemi sistemātiski laupīja sirojošo poļu un lietuviešu karaspēka daļas. Tās teritorija tika stipri nopostīta, un saimnieciskā dzīve daudzviet sagrauta [19, 160]. To dienu notikumi sevišķi spilgti aprakstīti Rīgas birģermeistara F. Nīenstedes (*Frantz z(Nyenstede)z Nienstede*, 1540–1622) hronikā. Viņš raksta, ka neražas dēļ Vidzemē izcēlies liels bads. Sirotāji un marodieri zemniekiem atņēma lopus un maizi, nereti tos spīdzināja un nogalināja, mājas nodedzināja. Cilvēki nelielās grupās devās uz Rīgu pēc palīdzības. Kad viņiem teica, ka tur visiem nevarēs palīdzēt, sekoja atbilde, ka vienalga, kur mirt, galvenais, lai viņus apglabātu Rīgā, savādāk suņi un vilki tos apgrauzis [8, 112–113]. Savukārt Rīgas rātskunga Johana Bodekera (*Johann Bodecker*, 1597–1627) hronika vēstī, ka tūkstošiem salstošu un izsalkušu cilvēku no tuvākas un tālākas apkārtnes pulcējās ārpus Rīgas mūriem pie Kubes kalna. Rīgas pilsēta centās palīdzēt ar pārtiku, tomēr daudzus glābt neizdevās. Bez tam 1602. gada rudenī sākās mēris un daudz cilvēku nomira no aukstuma, bada un sērgas [1, 7–8, 15]. Mirušie tika apglabāti Kubes kalna kapsētā un Sv. Ģertrūdes baznīcas kapsētā.

Kubes kalna kapsētas pirmsākumi acīmredzot saistāmi ar Sv. Jura hospitāli, ko ap 14. gs beigām pārcēla ārpus Rīgas mūriem, starp Jēkaba un Smilšu vārtiem Kubes kalna pakājē. Iespējams, ka sākotnēji tur apglabāja galvenokārt hospitāli mirušos. Kapsētas loma mainījās, sākoties poļu–zviedru karam, kad tā kļuva par trūcīgo ļaužu kapsētu [2, 239].

Viena no svarīgākajām arheoloģiskajām liecībām saistībā ar rakstā skarto tematiku gūta 2006. gada arheoloģiskajos izrakumos Rīgas Sv. Ģertrūdes

baznīcas kapsētā. Senatnē Sv. Ģertrūdes baznīca atradās ārpus pilsētas mūriem lielā Smilšu ceļa tuvumā, kas savienoja Rīgu ar Vidzemi. Izrakumu laikā tika atsegti 709 apbedījumi, no kuriem 283 indivīdi bija apbedīti masu kapos. Tos veidoja divi savstarpēji paralēli, 2–3 m plati un līdz 1,5 m dziļi grāvji, kuros ļoti īsā laikā vienkopus bija apglabāti vairāki simti mirušo, jo grāvji turpinājās ārpus izpētes zonas. Mirušie masu kapos guldīti cieši cits citam līdzās, un, kad viena rinda bijusi piepildīta, virs tās likta nākošā apbedījumu rinda, vietām sasniedzot pat 7–8 kārtas. Hronoloģiski abi masu apbedījumi tiek datēti ar 16. un 17. gs. miju [15, 143–151]. Paleopatoloģiskās izpētes rezultāti liecina, ka Sv. Ģertrūdes kapsētas masu apbedījumu indivīdu kaulos netika konstatētas vardarbīgas nāves pazīmes. Tāpēc iespējams, ka divos pērtajos masu kapos apbedītie indivīdi miruši no bada un/vai slimībām. Interesanti, ka starp masu kapos apbedītajiem salīdzinoši maz bija bērnu vecumā līdz 7 gadiem, bet vairāk kā puse indivīdu miruši 15–30 gadu vecumā [10, 195–196]. Tas saskan ar F. Nīnstedes hronikas aprakstu, ka zemnieki 1601. gada rudenī, dodoties uz Rīgu, līdzī ņēma vienu bērnu, pārējos atstājot mājās, apziņoties, ka tāpat nespēs visus pabarot [8, 113].

Bēgļi Kubes kalna nometnē uzturējās līdz pat 1603. gada augustam, kad tika paziņots par bada beigām, noturēts dievkalpojums un rīkoti svētki, kas vēlāk ieguva Umurkumura nosaukumu. Pēc dažu pētnieku domām, šis vārds cēlies no vācu “Hungerkummer”, t.i., “bads un raizes”, un svētki radušies, atzīmējot rīdzinieku nopelnus cīņā ar badu 1601. un 1602. gadā. Svētki tradicionāli notika rudenī, un to laikā Rīgas pilsēta paēdināja un apdāvināja visus trūkcimcietējus. Svētku laikā notika arī plašs rudens tirgus, tomēr to galvenā atrakcija bija rāpšanās stabā, kas simboliski attēloja kādreizējos notikumus (bada bēgļu nometnes vidū bija augsts stabs, kur izlika signālus par gaidāmajiem notikumiem: pārtikas saņemšanu, dievkalpojumiem, kara norisi u.c.). Staba galā piekāra dažādus priekšmetus, ko varēja iegūt tas, kam izdevās uzrāpties līdz augšai [2, 461–463].

Pārdzīvotās bada šausmas ilgstoši saglabājās cilvēku atmiņā. Tā, piemēram, mācītājs Georgs Mancelis (1593–1654) savus pārdzīvojumus vēlāk izteica sprediķos, atgādinot par 1601. un 1602. gada notikumiem: “Dievs sūtīja mums tādu badu, ka viens cilvēks otru ēda. Zagļi no karātavām un uz rata nomaitātie kļuva pa nakti noņemti un apēsti. Vīrs nokāva savu sievu un bērnus, iesālīja tos mucā un no lielā bada ēda. Dievs sūtīja mums mēri, ar ko viņš mūs tā aicināja, ka mēs redzējām miroņus ceļmalās guļam. Tos ēda suņi, vilki un citi zvēri. Nebija cilvēku, kas citus apglabātu.” [16, 37–38] G. Manceļa minēto kanibālismu spilgti aprakstījis Sīķeles mācītājs Frīdrihs Engelkens

(*Friedrich Engelken*) savā ziņojumā “Par Lielo badu un citām piedzīvotajām šausmām 1602. gadā.” [6, 657–665] Tas minēts arī J. Bodekera hronikā [1, 8–13].

Nav iespējams precīzi vai pat aptuveni noteikt, cik iedzīvotāju Vidzemē 1601. un 1602. gadā gāja bojā no bada, aukstuma un sērgām. Historiogrāfijā tiek minēts mirušo skaits – 30 000, ko pirmoreiz savā Livonijas vēstures hronikā ir norādījis luterāņu mācītājs Kristians Kelhs (*Christian Kelch*, 1657–1710) [13, 477] un ko pēc tam pārņēma citi pētnieki. Šis skaitlis nav pārbaudāms, jo trūkst datu. Galvenā problēma nav mirušo skaits, bet gan iedzīvotāju skaita noteikšana tagadējās Latvijas teritorijā 16. gs. beigās un 17. gs. sākumā. Šim nolūkam nevar izmantot 1582.–1599. gadā poļu veikto Pārdaugavas hercogistes arklu revīzijas materiālus, jo tie nesniedz tiešus datus par iedzīvotāju skaitu. Jāpiebilst, ka lielākā daļa poļu revīziju materiālu savulaik izvesti un daļēji gājuši bojā [21, 97–103]. Tāpat attiecībā uz 17. gs. sākuma notikumiem nevar izmantot zviedru revīziju materiālus, jo tie aptver pārāk plašu laika posmu (pilnīgākā revīzija veikta 1638. gadā) un atspoguļo gan zviedru–poļu kara, gan citu notikumu (piemēram, mēra epidēmiju 1623.–1625. gadā) sekas.

Klimata izmaiņas 17. gs. sākumā skāra samērā plašas teritorijas un Eiropas ziemeļu daļā (Norvēģija, Somija, Zviedrija, Igaunija u.c.) izraisīja neražu, kas vietumis bija par cēloni badam. Īpaši smagi neraža un bads skāra Krievijas teritoriju. Uzskata, ka no bada Krievijā 1601.–1603. gadā nomira trešdaļa iedzīvotāju (Maskavā vairāk kā 120 000) un tā ir bijusi viena no lielākajām šāda veida katastrofām [22, 106–110].

Kā jau iepriekš minēts, Vidzemē neražu izraisīto badu vēl vairāk pastiprināja poļu–zviedru karš, kad sirojušās karaspēka daļas aplaupīja zemniekus, atņemot tiem pēdējos iztikas līdzekļus. Jāņem vērā, ka jau iepriekšējais Livonijas karš (1558–1583) Vidzemi bija pārvērtis postažā. Zemi bija izlaupījuši ne tikai poļi un krievi, bet arī bijušie ordeņa brāļi. Cilvēki bija apkauti vai aizvesti gūstā, bet ciemi un sētas daudzviet bija nodedzinātas. Kāds ceļotājs 1586. gadā, braucot caur Vidzemi, rakstīja, ka tīrumi bija apauguši ar jaunu mežu [19, 160–161]. Livonijas kara sekas bija viens no faktoriem, kāpēc 1601. un 1602. gada bads tik smagi skāra Vidzemi. Jāmin arī paradoksālā situācija, kad, no vienas puses, poļu–zviedru karš pilnībā izpostīja daudzus Vidzemes zemniekus, bet, no otras puses, sākoties karam, poļi 1601. gada pavasarī un vasarā, baidoties no ilgstošas Rīgas aplenkšanas, pilsētā ieveda lielus pārtikas krājumus. Vēlāk bada laikā tas glāba daudzu pilsētnieku un bēgļu dzīvības.

Nobeigumā jāmin, ka pašās 17. gs. beigās (1695–1697) Vidzemi atkal piemeklēja liels bads. Miera apstākļos zviedru pārvaldītājā Vidzemē no bada nomira katrs piektais zemnieks [14, 48]. To apstākļu analīze, kas badu izraisīja, ir jau cita pētījuma uzdevums.

Avoti un literatūra

1. Bodeckers Chronik Livländischer und Rigascher Ereignisse 1593–1638. Herausgegeben von der Gesellschaft für Geschichte und Alterthumskunde des Oseeprovinzen Russlands. Riga: N. Kymmels Buchhandlung, 1890. 158 S.
2. Broce, J. K. *Zīmējumi un apraksti: Rīgas skati, ļaudis un ēkas*. 1. sējums. Rīga: Zinātne, 1992. 339 lpp.
3. “Das Buch der Aeltermänner grosser Gilde von 1540–1611.” *Monumenta Livoniae Antiquae*, 1844. – Bd. 4: 249–250.
4. De Silva, S. L., Zielinski, G. A. “Global influence of the AD 1600 eruption of Huaynaputina, Peru.” *Nature*, 1998, No. 393, P. 455–458.
5. Dumpe, L. “Par zemnieku uzturu Latvijā bada gados.” Grām.: *Etnogrāfs profesors Dr. habil. hist. Saulvedis Cimmermanis*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 1999. 118.–128. lpp.
6. Engelken, F. “Von dem grossen Hunger, so sich im 1602. Jar, nur allein im Fürstenthumb Semgaln zugetragen.” *Scriptores Rerum Livonicarum*. Riga: Leipzig, 1848, Bd. 2: 657–665.
7. *Feodālā Rīga*. Rīga: Zinātne, 1978. 534 lpp.
8. “Franz Nyenstädt’s Livländische Chronik.” *Monumenta Livoniae Antiquae*. Riga; Leipzig: Verlag von Eduard Frantzen’s Buchhandlung, 1839. – Bd. 2.
9. Fraser, E. D. “Can economic, land use and climatic stresses lead to famine, disease, warfare and death? Using Europe’s calamitous 14th century as a parable for the modern age.” *Ecological Economics*, 2011, Vol. 70: 1269–1279.
10. Gerhards, G. “2006. un 2007. gada arheoloģiskajos izrakumos iegūtais antropoloģiskais materiāls paleopatoloģiskā skatījumā.” Grām.: *Arheologu pētījumi Latvijā 2006.–2007. gadā*. Rīga: Zinātne, 2008. 195.–196. lpp.
11. Holopainen, J., Helama, S. “Little Ice Age farming in Finland: Preindustrial Agriculture on the Edge of the Grim Reaper’s Scythe.” *Human Ecology*, 2009, Vol. 37: 213–225.
12. Jevrejeva, S. “Severity of winter seasons in the northern Baltic Sea between 1529 and 1990: Reconstruction and analysis.” *Climate Research*, 2001, No. 17: 55–62.

13. Kelch, C. *Liefländische Historia, oder kurtze Beschreibung der Denkwürdigsten Kriegs- und Friedens-Geschichte Esth- Lief- und Lettlandes*. Revel, 1695. 639 S.
14. Liepiņa, Dz. “Vidzemes zemnieku cīņa par sava stāvokļa uzlabošanu 17. gs. beigās.” *Latvijas Arhīvi*, 2003, Nr. 3: 39–51.
15. Lūsēns, M. “Arheoloģiskie pētījumi Sv. Ģertrūdes baznīcas kapsētā Rīgā.” Grām.: *Arheologu pētījumi Latvijā 2006.–2007. gadā*. Rīga: Zinātne, 2008. 143.–151. lpp.
16. Mancelius, G. *Langgewünschte Lettische Postill*. Rīga, 1654. Bd 2, 449 S.
17. *Populārā medicīnas enciklopēdija*. Rīga: Galvenā enciklopēdiju redakcija, 1984. 623 lpp.
18. Shumilov, O., Kasatkina, E., Mielikainen, K., Timonen, M., Kanatjev A. “Palaeovolcanos, Solar activity and pine tree-rings from the Kola Peninsula (northwestern Russia) over the last 560 years.” *International Journal Environmental Research*, 2011, Vol. 5 (4). P. 855–864.
19. Švābe, A. *Latvijas vēsture. I daļa*. Rīga: Avots, 1990. 237 lpp.
20. Touchan, R. et al “Reconstructions of spring/summer precipitation for the Eastern Mediterranean from tree-ring widths and its connection to large-scale atmospheric circulation.” *Climate Dynamics*, 2005, Vol. 25, No. 1: 75–98.
21. Zeids, T. *Senākie rakstītie Latvijas vēstures avoti*. Rīga: Zvaigzne, 1992. 215 lpp.
22. Борисенков Е., Пасецкий В. *Экстремальные природные явления в русских летописях XI–XVII вв.* Ленинград: Гидрометеиздат, 1983. С. 240.

Summary

Sources of Evidence on the Great Famine in Vidzeme in 1601–1602

In this day and age, historians are convinced that during medieval and early modern times, more people died of hunger, disease and pestilence than on the battlefield. Information about famine in Vidzeme in the beginning of the 17th century can be derived from written sources (chronicles, reports etc.) as well from paleoclimatological and archaeological data.

Extremely poor harvests were encountered in 1601–1603. Tree ring data gathered throughout the Northern Hemisphere indicate that 1601 was, on average, the coldest year out of the last 600. Famine was part of worldwide record cold winters and crop failure, which paleoclimatologists link to the volcanic eruption of Huaynaputina in Peru. Large portions of Livonia received

heavy rains in the summer of 1601. By the end of the growing season, it was clear that most crops would fail. Franca Nienstedes and Johana Baedeker's chronicles provide information about the famine in Livonia of 1601 and 1602. In this years, emaciated refugees from the Polish-Swedish war came to Riga from battle-scarred regions. The citizens of Riga selflessly shared their food stores and managed to save some of them from starvation. Nevertheless, many people died from the hunger, cold and diseases.

Archaeological data confirms great population mortality in the beginning of the 17th century. Mass graves have been found in the excavations of St. Gertrude's cemetery. The period from 1601 to 1602 was one of the worst famines in all of Latvian history. In the territory of Vidzeme alone, the famine killed more than 30,000 inhabitants.

Евгений Гребень

Устные источники о нацистской оккупации Беларуси

В белорусской исторической науке устной истории уделяется крайне мало внимания, несмотря на то, что очевидцы многих трагических событий истории XX века еще живы. Воспоминания очевидцев нацистской оккупации являются исключительно ценным источником в условиях некомплектности архивных материалов по некоторым районам и отдельным волостям оккупированной Беларуси. Архивные документы не дают возможности реконструировать локальную историю, а относительно отдельных регионов альтернатива устным источникам отсутствует. К тому же архивные источники периода нацистской оккупации — это, как правило, административная переписка органов коллаборационистской администрации, за которой не всегда видна повседневная жизнь граждан. По ним можно судить о политике оккупационных властей, но не всегда — о ее эффективности. Воспоминания простых людей помогают получить представление об оккупации, реалиях оккупационной повседневности. В реферате использованы воспоминания жителей, проживавших в период нацистской оккупации в северо-восточной части Витебской области. Воспоминания записаны автором в 2007–2009 гг. Опрашиваемые граждане 1918–1933 года рождения, крестьяне, на момент оккупации имели образование 4 класса или учились в начальной школе.

Начало войны ассоциировалось со страхом, неуверенностью. Большинство вспоминает проходящие части вермахта спокойно. Как правило, в деревнях надолго они не задерживались, и в первые месяцы оккупации, до начала массового партизанского движения, репрессий со стороны немцев не последовало. В воспоминаниях немцы фигурируют в хорошем обмундировании («в кино только таких показывают, победитель всегда выглядит красиво») [5]. Упоминаются реквизиции продуктов питания, хотя отдельные опрошенные говорят и о том, что немцы просили продукты или выменивали их [1, 6, 7]. Надолго в населенных пунктах они не задерживались, в первый год оккупации появлялись sporadически. Первые контакты с расквартированными солдатами вермахта, как правило, происходили у детей. Детское любопытство выливалось в обменные операции с немцами, иногда в воровство продуктов [3].

Первое время повседневность изменилась мало, люди просто занимались сельским хозяйством. Были ликвидированы колхозы, разделены

земля и скот. Несмотря на дефицит промышленных товаров, в первый период оккупации люди, как правило, еще не голодали. Изредка удавалось сходить в ближайший город на базар (с развитием партизанского движения выход населения из партизанских зон усложнился), однако доставать промтовары было крайне сложно. Некоторые гнали самогон, чтобы поменять его на необходимые промтовары. Медицинская помощь для большинства граждан была недоступна, болезнь переносили на ногах. В условиях дефицита медикаментов, предметов гигиены настоящим бедствием стали чесотка, тиф [1, 3, 4, 9, 10].

Достаточно фрагментарны сведения о представителях коллаборационистской администрации. Практически невозможно определить структуру органов власти, систему налогообложения по причине того, что большинство опрошенных граждан проживало в местности, подконтрольной партизанам, где оккупационная администрация либо не функционировала, либо функционировала sporadически. Восприятие сотрудников коллаборационистской администрации и полиции варьируется от нейтрального до негативного. В некоторых случаях сельский староста или волостной бургомистр описываются как такая же жертва нацистского режима, как и остальные, как лицо, вынужденное исполнять свои обязанности по приказу оккупационных властей. Некоторые опрошенные упоминают практику поочередного исполнения обязанностей старосты всеми мужчинами деревни, что страховало их от мести партизан. В других случаях главы администрации или полицейские запомнились как исключительно жестокие люди, причем некоторые опрошенные отмечали, что они до войны не пострадали от советских репрессий, и их поведение нельзя рассматривать как месть советской системе. Полицейских помнят все. Они были или в своей, или в соседней деревне. Часть опрошенных вспоминает их исключительно негативно («были хуже немцев», «звери»), другие ничего плохого не говорят, рассматривая их как заложников обстоятельств. Негативную оценку дают им жители из деревень партизанской зоны, откуда в полицию практически никто не вступал, и с полицейскими местному населению приходилось встречаться лишь в ходе карательных операций. В некоторых воспоминаниях содержатся сведения о мобилизации старост и полицейских в армию после освобождения Беларуси; после войны все они получали различные сроки заключения независимо от заслуг на фронте в составе Красной армии или лояльного отношения к людям в годы оккупации [3, 4, 6, 7].

Устные источники дают информацию о действовавших в регионе вооруженных коллаборационистских формированиях. Есть сведения об украинском полицейском батальоне, который дислоцировался в Лепельском районе. Образ украинских полицейских в глазах местного населения достаточно нейтральный, поскольку они размещались здесь в начальный период оккупации, когда партизанское движение еще не было масштабным, соответственно, репрессий по отношению к гражданскому населению они не проводили [1]. Упоминаются также латышские полицейские батальоны, однако сведения очень расплывчатые. Жителям Лепельского района запомнились солдаты т.н. «Русской освободительной народной армии» (РОНА) Б. Каминского (*Бронислав Владиславович Каминский*, 1899–1944). Отношение к «каминцам» было двояким: с одной стороны, они воспринимаются как те, кто служил врагу, с другой стороны, оценка может быть достаточно нейтральной, поскольку они надолго стали частью повседневности Лепеля или окрестных деревень, тем более что в рядах РОНА служили насильственно мобилизованные туда местные жители [2]. Вообще на основании воспоминаний реконструировать действия вооруженных формирований достаточно сложно. Опрашиваемые могут путать национальность бойцов полицейских батальонов, вспоминают чехов, финнов, которых в Беларуси не было. Упоминаются голландцы и представители других национальностей, но непонятно, о ком идет речь, о добровольных помощниках вермахта, сотрудниках гражданской администрации или солдатах вооруженных формирований.

С ростом партизанского движения нацисты усилили репрессии против гражданского населения в партизанских зонах, поэтому большинство очевидцев описывают ужасы беженства, многомесячное проживание в землянках в лесу или болоте. Восприятие партизан, в подавляющем большинстве, положительное. Восточная и центральная часть Витебщины являлись регионом масштабного партизанского движения, как правило, в отрядах и бригадах доминировали местные жители, большая часть сельской местности находилась под полным или частичным контролем партизан. Естественно, что партизаны здесь воспринимались как «свои», поэтому в воспоминаниях присутствуют примеры помощи гражданского населения партизанам, многие партизанские отряды подолгу дислоцировались в деревнях, гражданское население включалось в работу по обслуживанию партизан (снабжение продуктами, готовка еды, стирка), оказывало помощь в боевых операциях (разведка, работа проводника-

ми, участие в отрядах самообороны). В воспоминаниях фигурируют имена партизанских командиров, можно проследить, когда в конкретной деревне дислоцировался тот или иной партизанский отряд или бригада. Часто в деревне отряды размещались поочередно, в одном доме могло проживать до 15 партизан [1, 3, 7, 8, 9, 10]. Масштабных реквизиций продуктов в таких деревнях партизаны не производили (хоть изредка было и такое), скот и хлеб, как правило, заготавливались в деревнях вне партизанской зоны, подконтрольных немцам и полиции. Однако в некоторых воспоминаниях образ партизан негативный. Это касается тех граждан, которые проживали в деревнях, подконтрольных оккупационным властям, там, где размещались гарнизоны вермахта и полиции, или в населенных пунктах, находившихся на границе партизанских зон, где действовали и партизаны, и немцы. В таких деревнях партизаны могли терроризировать гражданское население [1, 6, 9].

Воспоминания местных жителей отображают проводимые немцами карательные операции как их реакцию на действия партизан. Даты карательных операций вспоминаются очень приблизительно, но можно определить, в ходе какой именно акции был уничтожен конкретный населенный пункт, проследить судьбу жителей сожженных нацистами деревень. Так, после уничтожения ряда деревень Лепельского района в ходе операции «Коттбус» (*“Kottbus”*) (май–июнь 1943 года) часть граждан была расселена по деревням, подконтрольным оккупационной администрации; другие были вывезены на принудительные работы в Германию, куда в первую очередь отправлялись семьи партизан. Иногда члены семей партизан могли сами соглашаться ехать в Германию, чтобы избежать репрессий. Некоторым эвакуированным удалось позднее вернуться в родные деревни, которые полностью были уничтожены. Жить приходилось в землянках, в редких уцелевших строениях [1, 4, 8, 10]. Несмотря на то, что относительно оккупантов интервьюируемые не имели никаких иллюзий, во многих воспоминаниях описание послевоенной действительности предстает в еще более трагическом виде. Вспоминается тотальный голод (если даже после блокады партизанских районов и сожжения деревень люди могли еще копать картофель на полях, пользоваться уцелевшим скотом, то теперь не было и этого), довоенные налоги, перекладываемые на оставшееся немногочисленное население, тяжелый труд женщин, стариков, подростков и немногих мужчин в разрушенных колхозах [2, 9].

Вне зависимости от того, как сложилась судьба конкретного человека в годы войны, смог ли он пережить военное лихолетье относительно благополучно или испытал на себе нацистскую политику геноцида, этот период своей жизни все опрошенные воспринимают как самый трагический («война для всех была война») [3].

Конечно, любые воспоминания достаточно субъективны. На полноту картины, точность излагаемых фактов влияет ряд факторов, таких как возраст человека, образование, место жительства, социальное положение. Критически следует относиться к трактовке отдельных событий. Мало кто помнит процесс уплаты налогов (но многие помнят случаи мародерства немцев), что можно объяснить тем, что глав хозяйств, которые контактировали с оккупационными властями, уже нет в живых, поскольку это поколение родителей опрашиваемых граждан. Часто вопрос, «учились ли вы в школе», вызывает недоумение или даже негативную реакцию. Затруднена датировка событий, в памяти многих перепутались проводимые немцами блокады, неоднократное прятанье в лесу в землянках от карателей. Более точны воспоминания относительно военного быта. Естественно, что скудный рацион питания, отсутствие промтоваров, трудовая повседневность запомнились. Что-то спустя десятилетия забылось, исказилось под влиянием идеологии, принятой в обществе схемы восприятия военных событий. С другой стороны, необходимо учитывать, что война – это самый страшный период жизни людей, многие события врезались в память. Конечно, большинство опрошенных проживало в «партизанских» деревнях, повседневность которых отличалась от повседневности в других частях Беларуси, и это следует учитывать при реконструкции общей картины жизни и быта населения в годы нацистской оккупации. В то же время, именно потому, что по причине активности партизан коллаборационистская администрация во многих населенных пунктах не функционировала, а значит, архивные источники фрагментарны, воспоминания местных жителей зачастую являются единственным и чрезвычайно важным источником для воссоздания истории периода нацистской оккупации.

Источники

Воспоминания жителей северо-восточной Беларуси записаны Е. Гребенем, аудиозаписи интервью хранятся в личном архиве исследователя.

1. Богданович Владимир Романович интервьюирован в дер. Велевщина Лепельского района 10 июля 2009 года (46 минут на русском языке).
2. Бороденок Татьяна Ивановна интервьюирована в дер. Медвёдовка Лепельского района 13 августа 2007 года (85 минут на русском языке).
3. Грибов Владимир Никифорович интервьюирован в дер. Барань Оршанского района 20 июня 2009 года (94 минуты на русском языке).
4. Дединкина Зинаида Ермолаевна интервьюирована в дер. Малые Трубахи Витебского района 24 августа 2009 года (81 минута на русском языке).
5. Дмитраченко Федор Александрович интервьюирован в дер. Замошье Витебского района 4 июля 2009 года (105 минут на русском языке).
6. Марченко Мария Федоровна интервьюирована в дер. Лапицкие Витебского района 14 августа 2008 года (90 минут на русском языке).
7. Павлова Нина Максимовна интервьюирована в г. Витебске 20 августа 2008 года (79 минут на русском языке).
8. Петько Михаил Иосифович интервьюирован в дер. Велевщина Лепельского района 10 июля 2009 года (44 минуты на русском языке).
9. Санковская Лидия Васильевна интервьюирована в г. Витебске 11 августа 2008 года (67 минут на русском языке).
10. Тарасевич Валентина Филипповна интервьюирована в дер. Велевщина Лепельского района 10 июля 2009 года (71 минута на русском языке).

Kopsavilkums

Mutvārdu vēstures avoti par nacistu okupāciju Baltkrievijā

Baltkrievijas nacistiskās okupācijas aculiecinieku atmiņas ir vērtīgs avots, kurš būtiski papildina arhīva materiālus. Arhīva dokumenti parasti satur okupācijas varas iestāžu rīkojumus, kolaborantu administrācijas atskaites un cita veida administratīvo saraksti, uz kuru pamata nav iespējams pilnā mērā rekonstruēt “mazā cilvēka” ikdienas dzīvi. Mutvārdu vēstures avoti palīdz to izdarīt, ļaujot arī novērtēt vācu okupācijas politikas efektivitāti.

Summary

Oral Sources about the Nazi Occupation of Belarus

Witnesses' memories of Nazi occupation of Belarus are extremely valuable sources supplementing archival materials. Separate archival documents contain, as a rule, orders from the occupying authorities, reports of collaborative administration and other kinds of administrative correspondence, from which it is not possible to fully reconstruct the daily life of the common man. Oral sources allow us to reconstruct the daily lives of the civilian population in order to assess the effectiveness of Nazi occupation policy.

Sandra Grigaravičiūtė

Why did Lithuania Need a Consulate in Vilnius in 1939? New Sources and Versions

For the first time historians showed their interest in Consulate of Lithuania in Vilnius in 1994. Arūnas Gumuliauskas was the first to speak about this topic. The publication of documents (in Šiauliai press [21; 19]) on his own initiative was followed by a 4-year silence, which was disturbed by Vytautas Petras Plečkaitis and Jan Widacki in 1998, asserting that there was no Consulate of Lithuania in Vilnius (actually, certain Polish historians [22] do not mention it as well). It seems that this was the end of the discussion on the Consulate of Lithuania in Vilnius in the 20th century.

In 2007, Alfredas Bumblauskas brought again the issue of the consulate in Vilnius to the fore by dedicating a television programme to the discussion about this topic. It served as an impulse for Lithuanian historians to return to the topic once again. In 2008, Arūnas Gumuliauskas expressed his position on the topic; in 2009, the author of this paper presented her findings as well. Documents concerning foreign policy of the Republic of Lithuania published in 2009 [14] and the film shown on the Lithuanian National TV in 2010 [12] inspired the author to present a paper at the conference in Daugavpils University in 2011 – “The Consulate of Lithuania in Vilnius (1939): New Sources and Conceptions”. I gave my commentary on the facts mentioned in the collection of documents [14] and the film on the Consulate-General of Lithuania in Vilnius [12], which merit the attention of historians, and made the following conclusions: 1) “Information provided by the most up-to-date sources corrects the existing historiographic situation and encourages historians to reconsider the motives of establishment of the Consulate-General of Lithuania in Vilnius and the merits of its employees for the sake of Lithuania and the international community in a new light” and 2) “This is not the last time when Lithuanian historians and the public have to come to close quarters in the quest of real motives, which had driven Lithuanians in the establishment of the consulate in Vilnius – a desire to resume control over their historical capital or to help Polish war refugees” [16]. Back then, I was not aware that the authors of the film about the consulate would apply to the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Lithuania asking to attach a commemorative plaque to the former seat of the Consulate-General of Lithuania (currently – hotel *Vilnius*)

commemorating the merits of the employees of the consulate in saving Polish war refugees. Hence, the feeling that “this is not the last time when Lithuanian historians and the public have to come to close quarters”, which struck me in January 2011, proved to be right.

In May 2011, Evaldas Ignatavičius, Vice-Minister of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Lithuania, called on historians to evaluate the activities of Consulate-General of Lithuania in Vilnius in 1939. It encouraged a repetitive review of the documents from the Lithuanian Central State Archives (record group of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Lithuania (f. 383); record group of the Lithuanian Legation in London (f. 648)), published documents [11; 13; 14] and the press of that time, and to ask once again: Why did Lithuania need a consulate in Vilnius in 1939?

The search for the answer to this question revealed a surprising gap in records kept in the Lithuanian Central State Archives. Only microscopic fragments of the process of establishment and functioning of the consulate could be found in the files related and unrelated to Lithuanian-Polish relations dating back to 1939. The situation is as follows: the files contain information until the end of August 1939, which is followed by a gap, then there appear the documents executed in November 1939. With the exception of several fragments in telegrams and several sentences in *pro memoria* of diplomats or Director of the Department of Politics of the Ministry of Foreign Affairs, the documents executed before the end of August 1939 do not include any references to the establishment of the Consulate of Lithuania in Vilnius. A researcher can be struck by impression that Lithuania did not even need a consulate in Vilnius, and it was established for the sole reason of the continuous (March 1938–January 1939) pressure on the part of Poland urging Lithuania to sign the agreement on consulates [8] to get an opportunity to open its consulate in Klaipėda. Nevertheless, such an impression is very misleading. The documents discovered in the archives make it clear that Lithuanians from Vilnius Region also called on the Ministry of Foreign Affairs of Lithuania to establish a consulate in Vilnius at the earliest possible opportunity (July 1938–May 1939) [1].

In 1938–1939, the periodicals (*Aidas*, *Vilniaus žodis*, *Vilniaus aušra*, *Diena*, *Vakarai*, *Žemaičių priedėlius*) proved to be far more informative. It helped to check and correct facts mentioned in the archival sources, as well as in the Lithuanian [16; 17; 19; 20; 21; 25; 26] and Polish [22; 23; 24] historiography.

The aim of this paper is to present all versions of the motives behind the establishment of the Consulate-General of Lithuania in Vilnius, which may be given today, and to answer the question why Lithuania needed a consulate in Vilnius in 1939. The study was carried out by means of analytical and descriptive methods, as well as comparative method applied to sources and literature.

Historiography [16] supports three versions of establishment of the consulate. The first version belongs to Jurgis Šaulys, Envoy Extraordinary and Minister Plenipotentiary of Lithuania in Poland: the consulate was established to ease the issue of visas to individuals willing to enter Lithuania. The second version is offered by a freelance employee of the consulate Birutė Verkelytė-Fedaravičienė: the consulate was founded in Vilnius in order to help Polish war refugees to obtain transit visas and to flee abroad. The third version was developed by the author of this article: after the collapse of Poland, the Government of Lithuania sought to prevent other countries from occupying Vilnius Region. The first, the second and the third versions were discussed by the author of the article in detail in the journal *Lituanistica* in 2011. I will reveal what was left out in the above-mentioned publication: how each version came into being and how its reasoning gradually transformed.

The first version (the consulate was established to ease the issue of visas to individuals willing to enter Lithuania) was first raised at the international seminar in Wrocław in 2009 dedicated to commemoration of the millennium of Lithuania's name. Such a version appeared in the interview given by Jurgis Šaulys to the newspaper of Vilnius Region in February 1939 where he asserted that functioning of the consulate in Vilnius would "significantly ease the matters of the interested parties; there would be no need to go from Vilnius to Warsaw for a visa. 50 percent of all applicants to the Consular Department of the Legation of Lithuania were from Vilnius Region" [9]. It was only in summer, 2011 that additional search in archives helped to realise what the diplomat actually meant by saying "significantly ease the matters of the interested parties". On 14 July 1938, the Lithuanians from Vilnius Region (through their representative sent to the Ministry of Foreign Affairs in Kaunas) asked to establish the consulate in Vilnius to ensure that "the arrivals to, and the departures from Vilnius Region would be as intensive as possible" [1]. In this way, the sign was given to Lithuanians from Vilnius Region in February 1939 that their voice expressed in summer of 1938 had been heard.

The second version (establishing of the consulate was an attempt to help Polish war refugees to obtain transit visas and to flee abroad) was offered

by the members of *Vilniečių ainių klubas* (*Club of the Descendants of Vilnius Residents*) at the meeting with the author of the paper in March 2010. At the meeting, I found out that a consulate employee Birutė Verkelytė-Fedaravičienė was still alive and that the film about the activities of the Consulate of Lithuania in Vilnius was to be produced. The members of *Vilniečių ainių klubas* were convinced that I was wrong to believe that the consulate was established to ease the issue of visas to the residents of Vilnius Region willing to enter Lithuania. Their position was grounded on the memories of Birutė Verkelytė-Fedaravičienė. According to them, the true reason of the establishment of the consulate was “an attempt to help Polish war refugees” [12]. The members of the club expressed their “truth” in the film “Consulate-General of Lithuania in Vilnius in 1939”. The film was presented to the public in Vilnius Town Hall on 27 October 2010 and shown on the Lithuanian National TV a few days later (on 29 October) [12]. To be fair, it should be added that the phrase “the Consulate of Lithuania in Vilnius was founded to help Polish war refugees” was not directly expressed in the film. Nevertheless, the film dedicated a considerable share of time to the activities of the consulate employees saving Polish war refugees, i.e. issuing transit visas to them to enable their flee abroad (across Lithuania) and twice regretted that the employees of the consulate were not “on the honorary list of righteous diplomats” [19, 270].

The key argument of the authors of the film was “thousands of transit visas issued”, which meant a ticket to freedom for Polish war refugees [12]. I would like to offer several counterarguments against this version.

First, there is still no tangible proof that the consulate could issue “thousands of visas” because the consulate functioned for 8 days only until Vilnius was captured by the Soviets [19, 269]. It is very hard to believe that it was possible to issue “thousands of visas” in 8 days because visas were not issued without communication with the Ministry of Foreign Affairs in Kaunas, which was impossible after 19 September 1939 (when the Soviets discontinued any communication of the consulate with Kaunas) [19, 263].

Second, in the film, Birutė Verkelytė-Fedaravičienė mentions around 200 high-ranking Polish officials who were allowed to cross the border with transit visas, whereas the archives keep barely several documents asking to issue transit visas to high-ranking Polish officials and the Poles whose close friends or relatives lived in Lithuania [19, 269]. Most likely, some 200 transit visas were actually issued.

Third, the Consulate of Lithuania in Vilnius was not the only one. Career Consulate of Latvia [11], Honorary Consulate of Estonia, Honorary Consulate

of Spain and Honorary Consulate of Romania functioned in Vilnius at that time. The consulate of Latvia certainly issued transit visas to Polish war refugees [19, 270]. Finally, only a Lithuanian who does not have the slightest awareness of the political situation can sincerely believe that after all the years of diplomatic fights Lithuania established the consulate in Vilnius for the sole reason of helping the citizens of the country, which had occupied its historical capital. The author of the paper believes that the Government of Lithuania could have only one motive related with Polish war refugees when establishing the consulate in Vilnius, i.e. to control their flow.

The third version (to prevent other countries from occupying Vilnius after the collapse of Poland) was prompted by the documents of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Lithuania published in 2009, which give a clear indication that Lithuanian diplomats encouraged the Ministry of Foreign Affairs to get ready for “subsequent eventualities” and to consider “what diplomatic and military measures to take in order to resume control over Vilnius Region before it is occupied by Germans or invaded by the Red Army of Soviet Russia” “in case Soviet Russia and Germany agreed on the partition of Poland” [3]. This version was first brought forward at the international conference held at Daugavpils University in January 2011 [16].

In summer 2011, I succeeded in finding additional information in the archives to support this version. On 26 August 1939, Polish officials informed that Germany was planning to “capture Vilnius by the hands of Lithuania” [5]. What did that mean? It meant that Germans were planning to disguise the soldiers in the uniforms of the Lithuanian Army and to capture Vilnius. Such a scenario would make the entire world think that Lithuania resumed control over its historical capital by force. The presence of the Consulate of Lithuania in Vilnius would have allowed to monitor the situation and to prevent from similar German manipulations by disseminating information worldwide, if required. It should be noted that there is only one document concerning the German plans “to capture Vilnius by the hands of Lithuania” and the author of the paper has not yet been able to check to what extent the said plan was realistic. However, the fact that Germans were highly interested in the takeover of Vilnius also reveals in the phone-call records of a Lithuanian diplomat in Berlin Kazys Škirpa in September 1939, which include information about the press conferences held by German Foreign Office. From 15 September 1939, the press conferences of Ausamt (Foreign Office of Germany) continuously raised the issue of Vilnius and press representatives were made aware that Vilnius would sooner or later return to Lithuania [5].

The documents about the requests of Lithuanians from Vilnius Region to establish a consulate in Vilnius, dated 14 July 1938, which were found in the Lithuanian Central State Archives in summer, 2011, and the periodicals of Vilnius Lithuanians of that time analysed within the context of the said documents led to come up with a new – **the fourth – version**, according to which the consulate in Vilnius was to concentrate and to coordinate the activities of Lithuanians in Vilnius Region and to render moral support to compatriots. The latter version allows us to counter the opinion actively promoted by the members of *Vilniečių ainių klubas*, according to which the consulate in Vilnius was founded for the sole reason of helping Polish war refugees.

On 14 July 1938, Jurgis Šaulys was visited by a Lithuanian from Vilnius; *pro memoria* (“On the situation in Vilnius Region”) fails to include a mention of his name. He asked to establish the consulate in Vilnius as soon as possible [1]. In fact, support was requested due to affairs of the Committee of Vilnius Lithuanians. The Committee was mostly preoccupied with cultural-social (charity, school, etc.) affairs, and the situation forced them to take care of political matters as well: “with reference to that matter, the majority of the people request that our consulate in Vilnius would be established at the earliest possible opportunity, and that a person capable of invisible direction of overall activities would act in the capacity of a consul. <...> I believe that the issue of the consulate should be raised as soon as possible because it is important to ensure that arrivals to, and departures from Vilnius Region would be as intensive as possible. In turn, it will exert a significant influence: after all, people come, they see each other, thus raising their spirits immediately; it does not only regard Lithuanians but also Poles; it inspires common thoughts and ideas. In particular, in Vilnius Region, where everyone feels like an outcast” [1]. In other words, in summer of 1938 the consulate in Vilnius was more required by Lithuanians from Vilnius Region than Lithuania itself.

For what reason was concentration and coordination of political activities of Lithuanians required if Lithuania was deprived of Vilnius? Perhaps the Government of Lithuania had some action plan how to resume control over it. A comparison of the activities of the consulate of Poland in Suvalkija region [2] and the consulate of Germany in Klaipėda presented by Bronius Kazys Balutis and considerations of Gintautas Jakštys whether Lithuanians were not planning to draw together the Lithuanian forces, e.g. “Lithuanian militia”, through the Consulate of Lithuania in Vilnius and to use it for a revolt encouraged to think of the parallels with the takeover of Klaipėda. Of

course, the question is hypothetical, however, it took more than one year for Lithuania to prepare for the recapture of Klaipėda and its representative office in Klaipėda, which served as the headquarters for coordination of all preparatory works, was established for that purpose (1920–1922) [18]. A part of civil servants working in the said representative office were riflemen. Exactly the riflemen forces were assigned to “organise a revolt” in Klaipėda Region.

While considering such a hypothetical version, the key question is whether “Lithuanian militia” led by Pranas Žižmaras had the capacities for taking control over Vilnius City after 1 September 1939? The available archival data and the published documents [10] show that “Lithuanian militia” maintained close contacts with Consul of Lithuania in Vilnius and coordinated its actions with him. On 23 October 1939, “Lithuanian militia”, waiting for the entry of the Lithuanian armed forces to Vilnius, unhoisted red flags and hoisted the flags of the Republic of Lithuania in Vilnius City. Seeing that “Lithuanian militia” coordinated its actions with the consulate, “the local Soviet administration (provisional government)” and “temporary chairman of the City Council” arrived in the office of the Consulate of Lithuania and asked for “support of the consulate” in ensuring a smooth handover [of Vilnius City and Region – *note by S.G.*]. Soviet officers requested that the Soviet flags would be hoisted next to Lithuanian flags “on the occasion of the farewell to the Soviet government”. The consulate “assigned the militia” to go from house to house asking to hoist the red flags but the residents refused to do it” [7]. Of course, such a “flag episode” does not prove that “Lithuanian militia”, in collaboration with the consul, was capable of recapture and control of Vilnius and Vilnius Region, but apparently that was their goal. In September 1939, when Vilnius had already been occupied by the Soviets, Pranas Žižmaras urged Consul Antanas Trimakas to provide assistance in arming “Lithuanian militia” [6].

Other facts would also indirectly support the hypothetical **fifth version**, according to which Lithuania established its consulate in Vilnius seeking to resume control over its historical capital (by means of a revolt or otherwise). One of them is fear expressed by Preston, British *chargé d'affaires* in Kaunas, to Kazys Bizauskas on 4 September 1939 by saying that he had received a telegram from Halifax asserting that “there are certain manifestations of the movement planning to march to Vilnius. It consists of certain political groups, university students and a part of the military, and this movement is planning

to organise a putsch” [4]. In fact, the Poles feared until the very last moment when the Soviet army occupied Vilnius that Lithuanians would not recapture Vilnius. On 14 September 1939, voivode Artur Maruszewski discussed the plan of defence of Vilnius with the commanders of the units of the Vilnius military garrison in the case Lithuania decided to take control over it [15]. It is not known whether ever be succeed in proving the fifth version but the research will be continued.

The archives provide very scarce information about the activities of the consulate from 19 September to 28 October 1939 and it is very difficult to reconstruct the activities of the consulate during that period. However, the lack of archival documents of that period is the major cause for suspicion of the author of the paper: there was either something to hide or... the question remains open.

The analysis of all five versions that is possible at this time makes it clear that in 1938 the establishment of the consulate was necessary for Lithuanians from Vilnius Region, whereas in the second half of 1939 the consulate was of utmost importance for the Government of Lithuania seeking to resume control over Vilnius Region by taking advantage of international circumstances.

In summer of 1938, it was important for Lithuanians in Vilnius Region to gather their forces and to ensure political and moral support of the Government of Lithuania (through the consul in Vilnius) to their activities, whereas in August 1939 it was essential to monitor the situation in Vilnius and, if required, to express the lawful claims of Lithuania to this territory.

Out of the five versions discussed in the paper, three versions of the establishment of the Consulate-General of Lithuania in Vilnius are most likely: the attempt to coordinate the political activities of Lithuanians from Vilnius Region and to render moral support to them; to ease the issue of visas to Lithuanians from Vilnius Region willing to enter Lithuania, and to prevent other countries from capturing Vilnius Region in the event of Poland's collapse.

References

1. 14.07.1938 Pro memoria of Jurgis Šaulys /Situation in Vilnius/. Lithuanian Central State Archives (hereafter – LCSA), 648. f., 1. i., 53. c., 303.–305. l.
2. 21.01.1939 Letter of Bronius Kazys Balutis to the Ministry of Foreign Affairs. LCSA, 383. f., 7. i., 2082. c., 3.–4. l.

3. “05.09.1939 Letter of Kazys Širpa to the Ministry of Foreign Affairs.” Iš: *Lietuvos Respublikos užsienio politika dokumentai, 1939–1940, t. 1*. Vilnius: VU leidykla, 2009. P. 125.
4. 05.09.1939 Pro memoria /Conversation between Deputy Prime Minister and Acting Minister of Foreign Affairs Mr. Kazys Bizauskas and the British *Chargé d'affaires* Mr. Preston/ 04.09.1939. LCSA, 648. f., 1. i., 54. c., 155. l.
5. 17.09.1939 Pro memoria of Eduardas Turauskas “Phone Report of Mr. Petras Škirpa from Berlin. LCSA, 648. f., 1. i., 54. c., 165–167. l.
6. 21.10.1939 Pro memoria of Eduardas Turauskas /Conversation with a Teacher from Vilnius Aleksandras Dundulis of 19 October/. LCSA, 648. f., 1. i., 54. c., 204. l.
7. 25.10.1939 Pro memoria of Viktoras Čecheta /Situation in Vilnius/. LCSA, 923. f., 1. i., 1082. c., 58. l.
8. “Lenkijos ir Lietuvos vyriausybių susitarimas dėl konsulatų steigimo.” *Vyriausybės žinios*, 1939. 9. kovo, Nr. 635: 57.
9. “Ten kur atstovaujama Lietuva.” *Aidas*, 1939. 7. vasario, Nr. 16: 2.
10. Cicėnas, J. *Vilnius tarp audrų*. 3-ias leid. Vilnius: Homo liber, 2010. Pp. 247.
11. Jēkabsons, Ē. “Latvijos konsulats Vilniuje ir konsulo Donaso pranešimai 1939 m. rudenį.” *Lietuvos istorijos metraštis*. 2009. 2. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2010, p. 153–190.
12. *Lietuvos generalinis konsulatas Vilniuje 1939 metais*. The film was created by: Gražina Mareckaitė, Juozas Sabolius, Egidijus Povilaitis, Giedrius Ilgūnas, Lionginas Grigonis, Algimantas Apanavičius, Rimantas Matuzevičius, Gražina Marozienė, Romas Gruodis. Vilnius: Lietuvos televizija, 2010.
13. *Lietuvos ir Lenkijos santykiai. 1917–1994*. Dokumentų rinkinys. Sud. V. P. Plečkaitis ir J. Widackis. Vilnius: Seimo leidykla “Valstybės žinios”, 1998. Pp. 109–110.
14. *Lietuvos Respublikos užsienio politika dokumentai, 1939–1940. T. 1–2*. Vilnius: VU leidykla, 2009.
15. Mitkiewicz, L. *Kauno atsiminimai (1938–1939)*. Baltos lankos, 2002. Pp. 278.
16. Grigaravičiūtė, S. “The Consulate of Lithuania in Vilnius (1939): New Sources and Conceptions.” *Vēsture: avoti un cilvēki. Proceedings of the 19th International Scientific Readings. History XIV*. Daugavpils Universitātes Akadēmiskais apgāds “Sauls”, 2012. 101.–111. lpp.

17. Grigaravičiūtė, S. "Konsulat Generalny Litwy w Wilnie w roku 1939." *Wrocław na litewskie millenium: materialy z uroczystej konferencji z okazji 1000-lecia udokumentowania nazwy Litwa*. Wrocław: Wydawnictwo Gajt, 2010. Pp. 121–130.
18. Grigaravičiūtė, S. "Lietuvos atstovybė Klaipėdos krašte." *Mažosios Lietuvos enciklopedija*, t. 2. Vilnius: MELI, 2003, p. 631–632.
19. Grigaravičiūtė, S. "Lietuvos konsulato Vilniuje steigimo aplinkybės (1938–1939 m.)." *Lituanistica*, 2011, No. 3, p. 262–275.
20. Gumuliauskas, A. "Dar kartą Vilniaus klausimu." *Istorija*, 2008, t. 70: 57, 58.
21. Gumuliauskas, A. "Kaip Antanas Smetona atidavė Vilnių." *Šiaulių kraštas*, 1994. 6. rugpjūčio. P. 2, 5.
22. *Historia dyplomacji Polskiej. Tom IV. 1918–1939*. Pod red. Piotra Łossowskiego. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1995.
23. Pałyga, J. E. *Stosunki konsularne Drugiej Rzeczypospolitej*. Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1970. S. 224, 231.
24. Skóra, W. *Służba konsularna Drugiej Rzeczypospolitej. Organizacja, kadry i działalność*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2006. S. 884.
25. Strelcovas, S. *Antrojo pasaulinio karo pabėgėliai Lietuvoje 1939–1940 metais*. Šiauliai: VšĮ Šiaulių universiteto leidykla, 2010. 180 p.
26. Žepkaitė, R. *Vilniaus istorijos atkarpą: 1939–1940*. Vilnius: Mokslas, 1990. Pp. 29.

Kopsavilkums

**Kāpēc 1939. gadā Lietuvai bija nepieciešams konsulāts Viļņā:
jauni vēstures avoti un versijas**

Rakstā aplūkotas piecas mūsdienās pastāvošās versijas par Lietuvas ģenerālā konsulāta Viļņā dibināšanas motīviem 1939. gadā. Autore par ticamākiem uzskata trīs motīvus: 1) sniegt morālo atbalstu Viļņas reģiona lietuviešiem un uzņemties viņu darbības koordināciju; 2) atvieglot Viļņas reģiona lietuviešiem vīzu iegūšanu iebraukšanai Lietuvā; 3) nepieļaut citām valstīm Viļņas reģiona ieņemšanu Polijas iznīcināšanas gadījumā.

Elīna Guščika

Agrā dzelzs laikmeta kapu uzkalniņi ar akmeņu riņķi Latgales teritorijā

Latgales teritorija (šeit un turpmāk vērā ņemts Latvijas kultūrvēsturiskais dalījums, kas pamatā atbilst no 17. gs. līdz 20. gs. trīsdesmitajiem gadiem pastāvošajiem dažādu veidu Latvijas teritorijas administratīvajiem apgabaliem) dzelzs laikmetā (1.–12. gs.) pēc bagātīgā pieminekļu skaita uzskatāma par vienu no intensīvāk apdzīvotajiem apgabaliem mūsdienu Latvijas teritorijā. Ap 80 no tiem attiecināmi arī uz agro dzelzs laikmetu (1.–4. gs.) [17, 189]. Izteikti lielākais pieminekļu vairums ir dzīvesvietas. Agrā dzelzs laikmeta apdzīvotība konstatēta apmēram 60 apmetnēs un pilskalnos. Tomēr šeit atklātās 1.–4. gs. liecības lielākoties ir visai fragmentāras [17, 191, 193–196]. Daļēji tieši šī iemesla dēļ dažādām Latgales teritorijas aizvēstures rekonstrukcijām bieži vien izmantots salīdzinoši nelielā skaitā zināmo apbedījumu vietu materiāls [17, 197, 223–229; 4, 34–36 u. c.]. Kapulauku dažādie veidi un apbedījumos atklātie priekšmetu komplekti sniedz nozīmīgas ziņas gan par norisēm, gan par sabiedrību aizvēsturē. Kopumā Latgales teritorijā atklāti ap 20 agrā dzelzs laikmeta kapulauki, tajā skaitā arī uzkalniņi ar akmeņu riņķi [8, 98–99; 17, 189].

Uzkalniņu ar akmeņu riņķi kapulauku izplatības areāls agrajā dzelzs laikmetā aizņem visai plašu mūsdienu Latvijas un Lietuvas teritoriju (Zemgali, Vidzemes rietumu daļu, Augšzemi, kā arī lielu daļu Lietuvas ziemeļu puses) [34, 67–75]. Kopumā zināmi ap 340 šāda veida kapulauki [6, 6]. Agrākie datējami ar 1. gs. pirmo pusi. Taču areāla austrumu daļā tie parādās galvenokārt tikai 2. gs. vidū [34, 68–71]. Uzkalniņu uzbūve pamatā ir visai vienkārša [17, 217–219; 14, 54–68]. Tās ir virszemes konstrukcijas, kur viens vai visbiežāk vairāki mirušie apbedīti uz pamatzemes izlikta akmeņu riņķa. Arī mirušie ir nevis ierakti zemē, bet gan apbērti ar smilšu kārtu, tādējādi veidojot vidēji 1 m augstu un diametrā ap 8–11 m lielu uzkalniņu. Visi atklātie agrā dzelzs laikmeta apbedījumi ir skeletkapi ar mirušajiem līdzīgi dotām senlietām (bronzas rotas, dzelzs ieroči un darbarīki). Raksturīga kapu iekārtojuma sastāvdaļa ir arī pie mirušā liktie atsevišķie akmeņi. Vienā kapulaukā atklāto uzkalniņu skaits ir dažāds, taču visbiežāk sastopami kapulauki, kur konstatēti no viena līdz 10 uzkalniņiem. Kā apbedījumu vietas šie uzkalniņi areāla austrumu daļā izmantoti līdz pat 6./7. gs., tomēr pēc 5. gs. jauni uzbūrumi vairs tikpat kā netika veidoti, bet mirušie ierakti jau esošajos [17, 219, 285].

Jau kopš 19. gs. otrās puses šie uzkalniņi kalpo kā nozīmīgs avots agrā dzelzs laikmeta iedzīvotāju etnoģenēzes, bet vēlāk arī sabiedrības sociālās struktūras izpētē [6, 12–14, 18–20, 24–26, 28–29]. Sākot ar 20. gs. divdesmitajiem gadiem, viennozīmīgi pieņemot uzkalniņu ar akmeņu riņķi kapulauku saistību ar baltiem, aizsākās diskusijas par to nozīmi atsevišķu cilšu etnoģenēzē. Apskatāmie uzkalniņi ilgstoši kalpoja kā galvenais rādītājs sēļu un latgaļu apdzīvotās teritorijas izdalīšanai Augšzemē un Latgales teritorijā, kā arī viņu kultūras raksturojumam agrajā dzelzs laikmetā (1. piez.). Kopš 20. gs. vidus uzkalniņu ar akmeņu riņķi kapulauki nereti analizēti arī kā sabiedrības sociālās uzbūves liecinieki (2. piez.). Tomēr jautājums par šī veida pieminekļu izplatības austrumu robežu jeb kapu uzkalniņiem ar akmeņu riņķi Latgales teritorijā nav skaidri atbildēts. Īsu ieskatu šajā problemātikā sniegusi Elvīra Šnore (1905–1996) [22, 80–81]. Savukārt Dubnas baseina dzelzs laikmeta apdzīvotības kontekstā šo jautājumu skārusi Antonija Vilcāne (1956) [26, 40–42].

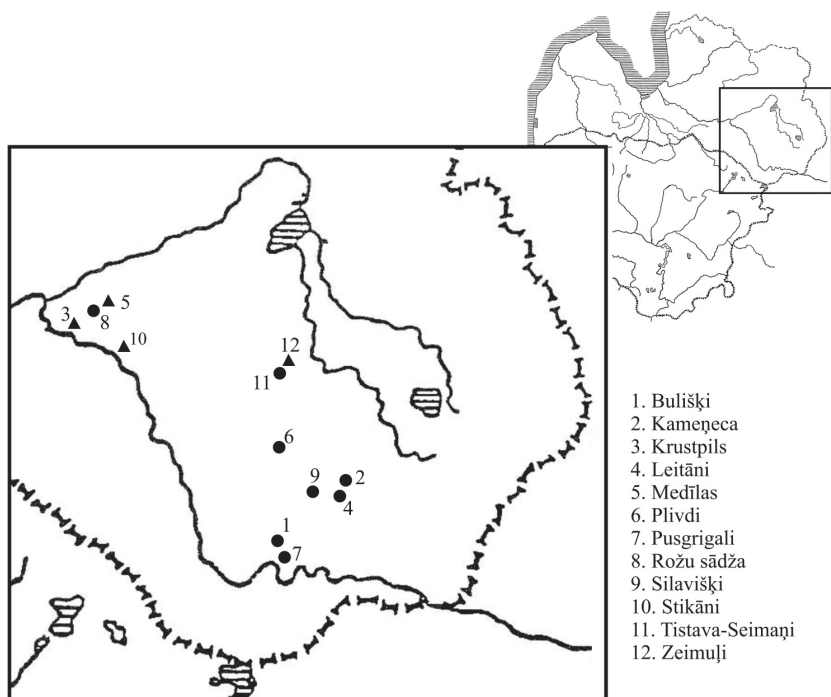
Vienīgais, skaidri zināmais uzkalniņu ar akmeņu riņķi kapulauks Latgales teritorijā atklāts netālu no Preiļiem Dubnas upes baseinā starp Tistovas un Seimaņu ciemiem (3. piez.). To jau 19. gs. vidū racis Preiļu muižas grāfs M. Borhs (*Michael Borch*, 1806–1881), bet aprakstījis Krāslavas muižas grāfs Ā. Plāters (*Adam Plater*, 1790–1862) [18, 25–28; tas pats: 19, 272–275]. Ā. Plāters min, ka kapulaukā bijuši deviņi uzkalniņi, kurus pie pamatnes ietver akmeņu riņķi. Izrokot trīs uzkalniņus, konstatēts, ka viens no tiem izmantots kā individuāla apbedījumu vieta, savukārt pārējos uzkalniņos atklāti divi un trīs skeletapbedījumi. Gandrīz visos gadījumos mirušajiem bija līdzī dotas dažādas senlietas un klāt likti atsevišķi akmeņi. Šie atklājumi pilnībā saskan ar citos uzkalniņu ar akmeņu riņķi kapulaukos atklātajām raksturīgākajām liecībām [17, 217–219; 14, 54–68; 22, 8–31; u. c.].

Rakstītajos avotos saglabājušās liecības par vēl vairākām nepētītām uzkalniņu kapulauku vietām Latgales teritorijā. Taču šīs ziņas ne vienmēr sniedz pietiekamu informāciju, lai noteiktu minēto uzkalniņu piederību kādai pieminekļu grupai. Nereti ziņojumos vienkārši minēts uzkalniņš bez kāda konkrētāka apraksta, atsevišķos gadījumos pievienoti fotoattēli. Mēģinot rast pilnīgāku apskatāmo pieminekļu izplatības ainu Latgales teritorijā, jāņem vērā, ka uzkalniņu ar akmeņu riņķi kapulauki šeit nav vienīgās apbedījumu vietas ar virszemes konstrukcijām. Jau periodā no 1 500. līdz 500. g. p.m.ē. Latgales teritorijas rietumu un arī vidusdaļā bijuši pēc ārējām pazīmēm līdzīgi uzkalniņu kapi [33, 41, 47, 49], kuru atšķirības lielākoties nosakāmas tikai

to izrakumu gaitā. Šiem uzkalniņiem nav veidoti akmeņu riņķi, bet gan dažādas cita veida akmeņu konstrukcijas; atsevišķos gadījumos tos ieskauj grāvītis. Arī Latgales ziemeļaustrumu daļā izdalāms uzkalniņu bez akmeņu riņķa, kurus nereti ieskauj grāvītis, areāls, kas attiecināms uz laiku no 1. g.t. p.m.ē. līdz 2. gs. m.ē. Šādi uzkalniņi tāpat gan pēc formas, gan izmēriem kopumā atbilst agrā dzelzs laikmeta uzkalniņiem ar akmeņu riņķi [4, 23–38]. Ārēji līdzīgi uzkalniņu kapulauki Latgales teritorijas dienvidu un austrumu daļā bija izplatīti arī 10.–13. gs., turklāt daļai no tiem apkārt veidots akmeņu riņķis [20, 35–52]. Šo kapulauku būtiskākā atšķirība saistāma ar uzkalniņu skaitu. Uz 10.–13. gs. attiecināmie pieminekļi lielākoties sastāv no vairākiem desmitiem un simtiem uzkalniņu. Tie arī izmēros kopumā mazāki par apskatāmajiem agrā dzelzs laikmeta uzkalniņiem un diametrā reti pārsniedz 5–7 metrus.

Ņemot vērā šos faktus, starp nepētītajiem pieminekļiem agrā dzelzs laikmeta uzkalniņu ar akmeņu riņķi kapulaukus Latgales teritorijā ir visai grūti identificēt. Iepriekš nosauktās pazīmes – akmeņu riņķa neesamība, uzkalniņu skaits kapulaukā vai to lielums – ne vienmēr ir pietiekams pieminekļa veida noteikšanas kritērijs. Piemēram, arī apskatāmajiem uzkalniņiem ārēji akmeņu riņķis bieži vien nav novērojams, jo to pārklāj uzbēruma smilšu slānis. Nereti akmeņu riņķis ir stipri postīts, izlaužot akmeņus kādām saimnieciskām vajadzībām, turklāt izlauzto akmeņu vietas var iezīmēties kā sekls grāvītis [13, 47, 54]. Tāpat atsevišķos Austrumlatvijas agrā dzelzs laikmeta uzkalniņu ar akmeņu riņķi kapulaukos fiksēti daži samērā nelieli uzkalniņi, kas diametrā nepārsniedza 5 m [23, 15, 20 u.c.]. Attiecībā uz uzkalniņu ar akmeņu riņķi identifikāciju jāpiemin arī fakts, ka daudzas ziņas, kas iegūtas no attiecīgo vietu iedzīvotājiem, nav pārbaudītas. Intensīvākā šo vietu apzināšana un pārbaude notika 20. gs. septiņdesmito gadu nogalē galvenokārt Arņa Radiņa (1951) vadībā (4. piez.), taču bieži vien dabā nav izdevies noskaidrot ziņas minēto objektu lokalizāciju. Nevar izslēgt, ka daļa minēto uzkalniņu nemaz nesaistās ar uzkalniņu kapiem (5. piez.). Šo iemeslu dēļ pamatotākai dzelzs laikmeta uzkalniņu ar akmeņu riņķi kapulauku izplatības rekonstrukcijai Latgalē galvenokārt analizējami objekti tās rietumu daļā – ārpus uzkalniņu bez akmeņu riņķa un 10.–13. gs. uzkalniņu kapulauku izplatības pamatareāliem (6. piez.), kas pēc mūsdienu administratīvā iedalījuma aptver Latgales apgabalu līdz Rēzeknes un Krāslavas novadiem austrumos (tos neieskaitot). Tas gan neizslēdz iespēju, ka kapu uzkalniņi ar akmeņu riņķi varēja iesniegties arī iepriekšminēto pieminekļu zonā. Kopumā bez Tistovas-Seimaņu kapulauka apskatāmajā teritorijā ir informācija par vēl septiņiem varbūtējiem uzkalniņu

ar akmeņu riņķi kapulaukiem (skat. 1. att.). Visai skopas ziņas ir par trīs atsevišķu uzkalniņu vietām tagadējā Daugavpils novadā (Bulišķi, Pusgrigali, Silavišķi) [27, 1–2; 25, 1; 28, 2]. Šie eventuālie uzkalniņi, tāpat kā Aglonas novadā neskaidri fiksētās divas uzkalniņu vietas (Kameņeca, Leitāni) [29, 1–2; 11, 1–2], atrodas tuvu 10.–13. gs. uzkalniņu izplatības pamatareālam. Iespējams, tie ir izpostīti šī perioda kapulauki, no kuriem palicis tikai kāds no lielākajiem uzkalniņiem. Tāpat saglabājušās ziņas par vienu uzkalniņu vietu tagadējā Krustpils novadā (Rožu sādža), (7. piez.) [10, 1–2], kā arī Preiļu novadā (Plivdi) [30, 1].

- - Tistova-Seimaņu kapulauks un iespējamās agrā dzelzs laikmeta uzkalniņu ar akmeņu riņķi vietas
 ▲ - Agrā dzelzs laikmeta savrupatradumu vietas iespējamajā uzkalniņu ar akmeņu riņķi izplatības areālā

1. att. Tistovas-Seimaņu kapulauka aptuvenā atrašanās vieta un pārejās darbā minētās vietas (citu iespējamo uzkalniņu ar akmeņu riņķi kapulauku vietas Latgales teritorijā).

Apkopojot un salīdzinot šo informāciju ar situāciju pārējā uzkalniņu ar akmeņu riņķi izplatības teritorijā, secināms, ka Latgalē šie pieminekļi ir visai reta parādība. Latgales teritorija, protams, varēja būt savdabīga agrā dzelzs laikmeta uzkalniņu ar akmeņu riņķi kapulauku areāla daļa kaut vai viena iemesla dēļ – tā ir šo pieminekļu izplatības teritorijas perifērija un šeit atrodama uzkalniņu ar akmeņu riņķi kapulauku izplatības austrumu robeža. Iespējams, tieši tas noteica kādas uzkalniņu kapulauku īpatnības, tajā skaitā arī to sporādisku izplatību. Taču šīs savdabīgās iezīmes varēja noteikt arī reģiona vēsturiskās attīstības īpatnības. Jāņem vērā, ka Latgales teritorija jau kopš 17. gs., bet īpaši sākot ar 18. gs. otro pusi gan politiski, gan saimnieciski attīstījās visai atšķirti no pārējās Baltijas teritorijas, kas aptver agrā dzelzs laikmeta uzkalniņu ar akmeņu riņķi izplatības pamatareālu [2, 22–24; 1, 15, 21].

Jau E. Šnore minējusi, ka mūsdienu priekšstatus par agrā dzelzs laikmeta uzkalniņiem Latgalē varētu būt noteikusi no pārējās Latvijas teritorijas atšķirīga pieminekļu saglabātības pakāpe, kas saistīta ar agrārās sistēmas īpatnībām [22, 80]. To lielā mērā noteica 18. gs. Baltijas teritoriju iekļaušana dažādu Krievijas guberņu sastāvā un atšķirīgais zemes sadales modelis pēc zemnieku brīvīšanas [1, 84–85, 109, 112; 24, 211–222, 224]. Zemnieku zemes platība no kopējās teritorijas visā Baltijas reģionā procentuāli bija līdzīga – aptuveni 40 procenti. Taču Vidzemes un Kurzemes muižās zemi brīvīstajiem zemniekiem pārdeva samērā lielās platībās – vidēji 40 līdz 50 desetīnās (8. piez.) un lielākā lauku iedzīvotāju daļa kļuva bezzemnieki. Turpretī Vitebskas guberņā (kurā ietilpa Latgales teritorija) zemi saņēma katrs privāto muižu virietis, taču tā bija tikai 4 līdz 4,5 desetīnas liela. Teritoriju Vitebskas guberņā vēl vairāk sadrumstaloja zemes mantošanas tradīcijas [1, 109–111; 24, 224]. Pretēji Vidzemes un Kurzemes guberņām, kur zemi mantoja vecākais dēls, Vitebskas guberņas Latgales teritorijā tā katru reizi tika pārdalīta visiem mantiniekiem vienādās daļās. Jāpiemin, ka Latgales teritorijā 19. gs. vidū apdzīvotības blīvums palielinājās, pateicoties jaunu iedzīvotāju ienākšanai no citām reģiona guberņām (9. piez.) [1, 110–111; 24, 226]. Tādējādi Latgalē zemes pastāvīgi trūka un tā tika ļoti intensīvi apstrādāta.

Šādas intensīvas zemes apstrādes dēļ, visticamāk, jau 19. gs. liela daļa apskatāmo pieminekļu tika nopostīti, īpaši ņemot vērā, ka uzkalniņi ar akmeņu riņķi ir virszemes konstrukcijas. Iespējams, tāpēc arī cita perioda un veida uzkalniņu un pat akmeņu krāvumu kapulauki kopumā šeit zināmi visai maz [17, 120, 189]. Vienīgais izņēmums ir 10.–13. gs. atklātie ap 50 uzkalniņu kapulauki [20, 35–52], kas salīdzinoši ir visai liels skaits. To, iespējams, var skaidrot ar jau minēto izteikti atšķirīgo uzkalniņu skaitu agrā un vēlā dzelzs

laikmeta kapulaukos. Vēlā dzelzs laikmeta kapulauki ar vairākiem desmitiem un simtiem uzkalniņu, visticamāk, bija vizuāli samērā viegli pamanāmi. Turpretī agrā dzelzs laikmeta kapulauki, nereti tikai ar vienu vai pāris uzkalniņiem, nebija nopietns šķērslis teritorijas lauksaimnieciskai izmantošanai, tā rezultātā uzkalniņi pamazām nopostīti. Zīmīgi, ka vienīgais zināmais un pētītais uzkalniņu ar akmeņu riņķi kapulauks starp Tistovu un Seimaņiem sastāvēja no samērā liela uzkalniņu skaita (no deviņiem uzkalniņiem).

Agrārā sistēma, protams, ir nozīmīgs faktors pieminekļu saglabātībā, tomēr tas nevar būt vienīgais un galvenais, kas ietekmējis mūsdienu priekšstatus par uzkalniņu ar akmeņu riņķi kapulaukiem Latgalē. Neskatoties uz plašajiem postījumiem, šādai intensīvai zemes apstrādāšanai savā ziņā vajadzēja pat sekmēt arheoloģisko pieminekļu atklāšanu. Arī citur Latvijas un Lietuvas teritorijā vairums agrā dzelzs laikmeta uzkalniņu kapulauku atklāti tieši lauksaimnieciskās darbības rezultātā, iegūstot atsevišķas senlietas vai ievērojot cilvēku kaulu liecības. Tādēļ ar to īpaša uzmanība jāpievērš apskatāmo kapulauku inventāram atbilstošu agrā dzelzs laikmeta senlietu savrupatradumiem Latgales teritorijā. Tos kā nopostītu uzkalniņu kapulauku vietas jau uzskaitījusi E. Šnore [22, 80–81]. Daļa no šiem atradumiem attiecināmi uz 1.–2. gs. un, kā norādījis Jānis Ciglis (1964), visticamāk, saistāmi ar hronoloģiski nedaudz agrākajiem uzkalniņiem bez akmeņu riņķa [4, 24, 30]. Tomēr atsevišķos gadījumos senlietu tipoloģiskās formas attiecināmas uz visai plašu laika periodu, turklāt tās sastopamas gan apskatāmajos uzkalniņos ar akmeņu riņķi, gan hronoloģiski nedaudz agrākajos uzkalniņos bez akmeņu riņķa (10. piez.). Ar apskatāmajiem uzkalniņiem, domājams, visai droši varētu saistīt divas savrupatradumu vietas tagadējā Krustpils novadā (Krustpils, Medīlas), kā arī vienu Līvānu (Stikāni) un vienu Preiļu novadā (Zeimuļi), (11. piez.) [22, 81; 12, 1] (skat. 1. att.). Latgales muzejos un Lietuvā Viļņā glabājas arī vairākas agrā dzelzs laikmeta senlietas bez konkrētas norādes par to atrašanas vietu [22, 81; 12, 12, 19; 15, 43–44, 80]. Iespējams, daļā gadījumu šie atradumi nāk no nopostītiem uzkalniņu ar akmeņu riņķi kapulaukiem. Atsevišķi 2.–4. gs. atradumi iegūti arī tagadējos Krāslavas, Ludzas un Rēzeknes novados (Bradaiži, Cibla, Lazdavnieki, Ludvikova, Poļu Gorbuni, Svētaiņi) [22, 80–81; 4, 24, 30; 16, 693; 12, 1], taču to saistība ar apskatāmajiem pieminekļiem nav pierādāma.

Lai arī apskatāmo kapulauku un 2.–4. gs. savrupatradumu vietas Latgales teritorijā zināmas visai nelielā skaitā, tas joprojām pilnībā nepierāda, ka šeit uzkalniņu ar akmeņu riņķi bijis daudz mazāk kā pārējā šo pieminekļu izpla-

tības areālā. Tas, iespējams, saistīts ar Latgales arheoloģiskās izpētes īpatnībām.

Par vienu no intensīvākajiem uzkalniņu ar akmeņu riņķi kapulauku apzināšanas periodiem uzskatāma 19. gs. otrā puse un 20. gs. sākums, kad atklāta aptuveni viena trešdaļa no visiem šobrīd zināmajiem uzkalniņu ar akmeņu riņķi kapulaukiem [6, 11–12]. Šajā laikā Vitebskas guberņā iekļautā Latgales teritorija, kā jau minēts, attīstījās visai nošķirti no pārējiem uzkalniņu ar akmeņu riņķi areālu aptverošajiem apgabaliem, tajā skaitā arī senatnes liecību izpētes ziņā. Kurzemē un Vidzemes guberņās jau 19. gs. pirmajā pusē tika nodibinātas vairākas zinātniskās biedrības ar saviem muzejiem, kas ievērojami stimulēja arheoloģiskā materiāla apzināšanu un vākšanu [21, 371–377, 388, 401–412]. Līdz ar to tika aizsākti arheoloģisko pieminekļu, tostarp arī apskatāmo uzkalniņu kapulauku, sistemātiski izrakumi. Latgales teritorijā šādas biedrības neizveidojās un nebija arī kāda cita vienota izpētes centra. Zinātnes dzīve – tostarp arī senatnes izpēte – galvenokārt balstījās uz atsevišķu vietējo muižnieku iniciatīvu, kas vāca materiālus savām privātajām kolekcijām [21, 428; 32, 208–209, 228–235]. Par nozīmīgākajiem sava veida kultūras centriem ar ievērojamām arheoloģisko priekšmetu kolekcijām izveidojās K. Buiņickim (*Kazimierz Bujnicki*, 1788–1878) piederošā Dagdas muiža, Plāteru dzimtas īpašumā esošā Krāslavas muiža un Borhu dzimtas Preiļu un Varakļānu muiža. Zināms, ka arī vietējie zemnieki u. c. nereti rakuši uzkalniņos, tomēr nekādi apraksti par atklājumiem nav saglabājušies (visticamāk, vispār nebija veikti), arī par iegūtajām senlietām (ja tādas bija) nekas nav zināms [3, 513–514, 516–517]. Vitebskas guberņā bija izstrādātas arī reglamentētas prasības pieminekļu uzskaitē, aizsardzībā un izpētē [3, 513–520], tomēr tās ne vienmēr tika ievērotas un senatnes izpētei šeit nebija sistemātisks raksturs. Tāpat Latgales teritorijā nebija kādas vienotas vietas, kur uzkrāt un sistematizēt iegūtos artefaktus. Agrā dzelzs laikmeta uzkalniņu izpētei nozīmīgā Ā. Plātera kolekcija lielākoties saglabājusies, jo tika nodota Doma muzejam Rīgā (12. piez.). Jāpiemin, ka nebija arī kādu ilgstoši iznākošu periodisku izdevumu, kur varētu regulāri publicēt atklājumus. Kā redzams Kurzemes literatūras un mākslas biedrības un Baltijas provinču vēstures un senatnes pētītāju biedrības materiālos, tieši sistemātiski veidotie un arī izdotie sēžu protokoli nereti ir vienīgās pieejamās rakstītās liecības par noteiktiem atradumiem, to iegūšanas apstākļiem – senvietas veidu, uzbūvi utt. [6, 6–14]. Pirmais un vienīgais zinātniska rakstura periodiskais izdevums Latgalē bija 19. gs. vidū septiņus gadus iznākušais almanahs *Rubon* [21, 428; 32, 213–216], kurā arī publicēti Tistovas-Seimaņu kapulauka materiāli.

Kopumā var secināt, ka agrā dzelzs laikmeta uzkalniņu ar akmeņu riņķi kapulauku izplatības intensitāte un robeža Latgales teritorijā nav precīzi nosakāma. Šis jautājums lielā mērā saistāms gan ar pieminekļu identifikācijas problēmu, gan ar to dažādiem saglabātības faktoriem, gan ar arheoloģisko pieminekļu izpētes vēsturi Latgales teritorijā. Visos šajos gadījumos Latgales teritorija bijusi visai atšķirīgā situācijā nekā pārējais agrā dzelzs laikmeta uzkalniņu ar akmeņu riņķi izplatības areāls.

Piezīmes

1. Atsevišķi autori jau 20. gs. beigās pauduši viedokli, ka uzkalniņi ir tikai sēļu pieminekļi un par latgaļu ienākšanu Austrumlatvijā var runāt tikai kopš vidējā dzelzs laikmeta otrās puses, līdz ar lidzeno kapulauku parādīšanos Latgales teritorijā. Tieši šis viedoklis guvis atbalstu arī jaunākajos pētījumos.
2. Sākotnēji uzkalniņu kapulauki tika skatīti kā saimju kopienu apbedījumu vietas, kur katrs uzkalniņš ir sava veida mazās saimes jeb ģimenes kapsētiņa. Bet jaunākajos pētījumos secināts, ka uzkalniņos, visticamāk, nav apbedīti visi sabiedrības locekļi, tādējādi tie, iespējams, bija pavisam citāda sabiedrības hierarhijas modeļa liecinieki.
3. Precīza Tistovas-Seimaņu kapulauka atrašanās vieta nav zināma [31, 1–2].
4. Apzināšanas ziņojumi glabājas Valsts kultūras pieminekļu aizsardzības inspekcijas Pieminekļu dokumentācijas centra arhīvā.
5. Arī vēlāka perioda lidzenie kapi nereti ierīkoti nelielos pakalnos [20, 18–19], ko vietējie iedzīvotāji bieži vien dēvē par kapu uzkalniņu. Tāpat iespējams, ka ziņojumos minētie uzkalniņi tomēr ir dabīgi veidojumi un par arheoloģisku vietu nav uzskatāmi.
6. Vēlā bronzas laikmeta un senākā dzelzs laikmeta uzkalniņi ar akmeņu konstrukcijām Latgales teritorijā zināmi tik mazā skaitā, ka to izplatības pamatareāls šeit nav izdalāms.
7. E. Šnore pie iespējamiem uzkalniņu ar akmeņu riņķi kapulaukiem piešķaita arī tagadējā Krustpils novada Vīpes pagasta Ezerķiķaukos atklāto uzbērumu [22, 81]. Tomēr ziņojumā minētā uzkalniņa četrstūrveida forma un zem tā virskārtas konstatētie akmeņu krāvumi [9, 1–3], domājams, liecina par kāda cita veida apbedīšanas tradīcijām.
8. Laukuma mērvienība 1 desetina ir 1,09 ha.
9. Ieceļošanu galvenokārt noteica jau minētā zemes īpašumu nedalāmība t.s. Baltijas guberņās.

10. Piemēram, uzkalniņiem bez akmeņu riņķa raksturīgais kaklariņķis ar tauru galiem atklāts arī Cīruļu uzkalniņū ar akmeņu riņķi kapulaukā [5, 231–233] (tas gan ir vienīgais zināmais gadījums šī veida pieminekļos to izplatības austrumu daļā). Kopumā tas attiecināms uz periodu no 1. gs. beigām līdz pat 3. gs. [14, 88–89]. Aptuveni vienlaicīgi ar šāda veida kaklariņķi datējama arī, piemēram, tagadējā Krāslavas novada Ludvikovā kā savrupatradums iegūtā ripadata [16, 179–180, 693]. Bez plašāka konteksta (citiem kapa inventāra priekšmetiem utt.) šādu atradumu precīzāks datējums grūti nosakāms.
11. E. Šnore pieļauj, ka Zeimuļi (Zīmuļi-Zeimuļi) varētu būt tas pats Tistovas-Seimaņu kapulauks [22, 80].
12. Šobrīd kolekcija atrodas Latvijas Nacionālā vēstures muzeja Arheoloģijas departamenta krājumā.

Literatūra

1. Bērziņš, J. red. *Latvija 19. gadsimtā: vēstures apceres*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2000. 575 lpp.
2. Bleiere, D. u.c. *Latvijas vēsture: 20. gadsimts*. Rīga: Jumava, 2005. 478 lpp.
3. Brežģis (Brežgo), B. “Senatnes pieminekļu aizsardzība Latgalē laikmetā no XVIII–XX gs.” *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts*, 1931, Nr. 5–6: 511–522.
4. Ciglis, J. “Ziemeļaustrumu Latvija senākās dzelzs laikmeta beigās un agrā dzelzs laikmeta sākumā.” *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, A daļa, 2007, Nr. 4 (61. sēj.): 23–38.
5. Ebert, M. “Ein Hügelgrab der älteren Eisenzeit unter Meiran, Kirchsp. Luban.” Grām: *Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands aus dem Jahre 1913*. Rīga: Druck von W. F. Häcker, 1914. S. 231–234.
6. Guščika, E. “Latvijas un Lietuvas teritorijas uzkalniņu ar akmeņu riņķi kapulauku izpētes vēsture.” *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 2011, Nr. 2: 5–57.
7. Latvijas Nacionālā vēstures muzeja (turpmāk – LNVM) arheoloģisko objektu apzināšanas dokumentācija, Jēkabpils apriņķa Medņu pagasta Medīlu senkapu lieta. CVVM 239070, AO 3369 (P. Stepīņa 1937. gada 9. decembra ziņojums).
8. *Latvijas PSR arheoloģija*. Rīga: Zinātne, 1974. 374 lpp., 80 tab.
9. LNVM arheoloģisko objektu apzināšanas dokumentācija, Jēkabpils apriņķa Vīpes pagasta lieta, CVVM 239414:1-3, AO 3713:1-3 (Piemi-

- nekļu valde. Pieminekļu apraksta lapa. Ezera Ķīķaukas sādžā kapu kalniņš. Sastādījis A. Krimuldēns 1927. gada 1. jūlijā).
10. LNVM arheoloģisko objektu apzināšanas dokumentācija, Jēkabpils apriņķa Vīpes pagasta lieta, CVVM 239421:1-2, AO 3720:1-2 (Arch. atr. vietas: kapu kalniņš pie Rožu sādžas. Sastādītājs un sastādīšanas laiks nav minēts).
 11. LNVM arheoloģisko objektu apzināšanas dokumentācija, Daugavpils apriņķa Aglonas pagasta Leitānu senkapu lieta, CVVM 234484:1-2, AO 1607:1-2 (D. Jonana 1928. gada 4. novembra ziņojums).
 12. LNVM arheoloģisko objektu apzināšanas dokumentācija, Ludzas apriņķa lieta, CVVM 245309:1-25, AO 4804:1-25 (Ludzas muzeja arheoloģiskas senlietas. Izrakstīja J. Ciglis).
 13. Michelbertas, M. *Paragaudžio Pilkapynas*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 1997. 212 p.
 14. Michelbertas, M. *Senasis geležies amžius Lietuvoje*. Vilnius: Mokslas, 1986. 272 p.
 15. Moora, H. *Die Eisenzeit in Lettland bis etwa 500 n. Chr. 1. Teil: die Funde*. *Õpetatud Eesti seltsi Toimetused XXV = Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft XXV*. Tartu-Dorpat, 1929. 194 S., I–III tab.
 16. Moora, H. *Die Eisenzeit in Lettland bis etwa 500 n. Chr. II. Teil: Analyse*. *Õpetatud Eesti seltsi Toimetused = Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft = Commentationes Litterarum Societatis Esthonicae, XXIX*. Tartu: Npetatud Eesti selts, 1938. 749 S.
 17. Mugurēvičs, Ē. un Vasks, A. red. *Latvijas senākā vēsture 9. g. t. pr. Kr. – 1200. g.* Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2001. 463 lpp.
 18. Plater, A. “O dawnych grobach i starożytnościach odkrytych w Inflantach Polskich.” Grām.: *Rubon. Pismo zbiorowe, poświęcone pożytecznej roz rywce. Tom V*. Wilno: Drukiem Józefa Zawadzkiego, 1845. P. 7.–33., 3 tabl.
 19. Plater, A. “Ueber alte Gräber und Alterthümer in Polnisch-Livland.” Grām.: *Mittheilung aus dem Gebiete der geschichte Liv-, Ehst- und Kurland's, herausgegeben von der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der russischen Ostsee-Provinzen, IV*. Rīga: Nicolai Kymmels Buchhandlung, 1848. S. 272–275.
 20. Radīšs, A. 10.–13. gadsimta senkapi latgaļu apdzīvotajā teritorijā un Austrumlatvijas etniskās, sociālās un politiskās vēstures jautājumi. *Latvijas Vēstures muzeja raksti*. Nr. 5. Rīga: N.I.M.S., 1999. 199 lpp.
 21. Stradiņš, J. *Zinātnes un augstskolu sākotne Latvijā*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2009. 639 lpp.

22. Šnore, E. *Agrā dzelzs laikmeta uzkalniņi Latvijas austrumu daļā*. Rīga: Zinātne, 1993. 112 lpp., 2 pielik.
23. Šnore, E. *Izrakumi Slatas sila uzkalniņu kapos 1927. gadā. Pieminekļu valdes materiālu krājumi. Arheoloģijas raksti I*. sējums, pirmā daļa. Rīga: Pieminekļu valdes izdevums, 1933. 32 lpp., XXVIII tab.
24. Terentjeva, L. "No Latgales lauku apmetņu vēstures (18. gs.–20. gs. sākums)." Grām.: *Arheoloģija un etnogrāfija, X. Apcerējumi par Austrumlatvijas iedzīvotāju materiālās kultūras un dzīves veida vēsturi*. Rīga: Zinātne, 1973. 215.–234. lpp.
25. Valsts kultūras pieminekļu aizsardzības inspekcijas Pieminekļu dokumentācijas centrs (turpmāk – VKPAI PDC), Daugavpils raj. Naujenes pag. lieta. Inv. Nr. 3140/1052-2 I (Arheoloģiskā pieminekļa vai priekšmeta apraksts. Pusgrigalu mājas. Sastādījis A. Radiņš 1978. gada 22. novembrī).
26. Vilcāne, A. *Latgaļu kultūras veidošanās dzelzs laikmetā (1.–12. gs.) (pēc Dubnas upes baseina arheoloģiskā materiāla)*. Promocijas darbs. Rīga, 2001. 248 lpp., piel.
27. VKPAI PDC, Daugavpils raj. Naujenes pag. lieta. Inv. Nr. 11543/2580-2 I (Arheoloģiskā pieminekļa vai priekšmeta apraksts. Senkapi starp Sandarišķu un Bulišķu ciemiem. Sastādītājs un sastādīšanas laiks nav minēts. Pievienots Ē. Mugurēviča 1971. gada 13. maija ziņojuma noraksts).
28. VKPAI PDC, Daugavpils raj. Višķu pag. lieta. Inv. Nr. 3168/993-3 I (Arheoloģiskā pieminekļa vai priekšmeta apraksts. Silavišķu ciems. Sastādījis A. Radiņš 1978. gada 29. novembrī).
29. VKPAI PDC, Preiļu raj. Aglonas pag. lieta. Inv. Nr. 12587/1999-2 I (Arheoloģiskā pieminekļa vai priekšmeta apraksts. Bij. Kameņecas muiža. Sastādītājs un sastādīšanas laiks nav minēts. Pievienots R. Šnores 1928. gada 3. augusta ziņojuma noraksts).
30. VKPAI PDC, Preiļu raj. Preiļu pag. lieta. Inv. Nr. 12489/2143-1 I (Arheoloģiskā pieminekļa vai priekšmeta apraksts. Plivdu ciems. Sastādījis J. Urtāns 1977. gada 16. decembrī).
31. VKPAI PDC, Preiļu raj. Vārkavas pag. lieta. Inv. Nr. 29487/7317-2 I (A. Anspaka 1987. gada 28. jūlija vēstule J. Urtānam).
32. Zeile, P. *Latgales kultūras vēsture no akmens laikmeta līdz mūsdienām*. Rēzekne: Latgales kultūras centra izdevniecība, 2006. 746 lpp.
33. Граудонис Я. *Латвия в эпоху поздней бронзы и раннего железа*. Рига: Зинатне, 1967. 164 с., 75 рис., XLII таб.

34. Михельбертас М. «Заселение территории культуры курганов Жемайтии Северной Литвы и Южной Латвии в римский период.» Grām.: *Pētījumi zemgaļu senatnē. Latvijas Vēstures muzeja raksti*. Nr. 10. Rīga: N.I.M.S., 2004. 67.–75. lpp.

Summary

A Question about the Early Iron Age Barrow Cemeteries with Stone Circles in the Territory of Latgale

In the territory of Latgale, between different forms of Early Iron age (1st – 4th century) burial sites, there are also barrow cemeteries with stone circles. Overall in the territory of modern Southern-Latvia and Northern-Lithuania, there are about 340 such known cemeteries. Barrows in the eastern part of this area have typically been used as the main evidence in discussions about Sellonian and Latgallian ethnogenesis. Generally, these barrows can be used as important indicators for the reconstruction of the social and economical model of society. Despite intense discussions regarding this topic, questions about the barrows with stone circles in the territory of Latgale are not so easy to answer.

In territory of Latgale, only one known barrow cemetery has been clearly identified, – the Tistova-Seimani – excavated by M. Borh in the middle of the 19th century. The written sources point to information about the possibility of more barrows in this territory, although they are difficult to identify. In Latgale, there are also known barrow fields. Their construction is different, but the form and size are similar to the discussed barrows with stone circle. Even if we assume that these barrow fields are cemeteries of barrows with stone circles, their prevalence is sporadic. This, of course, could be the characteristic feature of these barrow cemeteries in this region, but it could be also caused by different historical circumstances. Different agrarian systems (the intensive fragmentation of the land) in comparison to the remainder of the discovery sites of the barrows in the 19th century, affected the preservation of archaeological monuments in Latgale and elsewhere. On the other hand, this factor may have been the key stimulant in discovering them. Most of the barrows were discovered by ploughing, etc. But also, the stray finds belonging to the 2nd to the 4th centuries have not been prevalent in Latgale. This could be explained by a different state of development of the inhabitants in the province of Vitebsk (including the territory of Latgale) in comparison with those in the provinces of Courland and Livland in the second part of the 19th century.

Aleksandrs Ivanovs, Aleksejs Varfolomejevs

“Datorizētā” avotpētniecība – vispārējās avotu mācības attīstības virziens

Vēstures izziņāšanas sistēmas pamatu veido avotu mācība un ar to saistītās vēstures speciālās zinātnes un vēstures palīgzinātnes, jo vēstures avots ir informācijas par pagātņi vienīgais nesējs. Tāpēc vēsturnieku uzmanības centrā vienmēr paliek vēstures avotu informācija: tās pilnība, vispusīgums, drošums un ticamība, objektivitātes un subjektivitātes pakāpe nosaka vēstures pētniecības panākumus un, vienlaikus, ierobežojumus. Informācijas tehnoloģiju straujās attīstības posmā neizbēgami rodas jautājums, vai uz datortehnoloģijām balstītās pētnieciskās metodes un pieejas tuvākā vai tālākā perspektīvā var kvalitatīvi mainīt tradicionālo (klasisko) avotu mācību.

“Datorizētā” – respektīvi, uz datortehnoloģijām balstītā avotpētniecība kā relatīvi patstāvīgs virziens vispārējās avotu mācības ietvaros faktiski sāka veidoties jau 20. gadsimta 90. gadu pirmajā pusē – vidū. Mūsdienās šis virziens joprojām ir tapšanas posmā, jo zinātnieku vidū turpinās diskusijas par datorizētās avotpētniecības uzdevumiem, saikni ar tradicionālo avotu mācību, no vienas puses, un informācijas zinātņi, no otras puses, kā arī par tās iespējamo priekšmetu [16, 57]. Turklāt šajā jomā trūkst arī studiju grāmatu; uz datortehnoloģijām balstītās avotpētnieciskās metodes tiek raksturotas vai nu studiju līdzekļos vēstures informātikā [10], vai arī rokasgrāmatās, kurās parādītas datortehnoloģiju izmantošanas iespējas dažādās humanitārajās zinātnēs [6]. Augstākā zinātniskā līmenī šo metožu pielietošanas iespējas vēstures jautājumu un avotu informācijas izpētē raksturotas speciālās publikācijās [piemēram, sk. rakstu krājumu: 2], kuru skaits gadu no gada pieaug. Datortehnoloģiju izmantošanas problēmas vēstures pētniecībā tiek aplūkotas arī starptautiskajās konferencēs. Par reprezentatīvāko var uzskatīt konferenci “*Digital Humanities*”, kuru katru gadu rīko pamišus Eiropā un ASV (1. piez.). Minamas arī specializētas konferences, piemēram, “*Digital Diplomats*”, kas veltītas diplomātikas metodēm un aktu avotu izpētes un reprezentācijas problēmām digitālajā vidē (2. piez.).

Ši raksta autoru uzkrātā pieredze liecina, ka datorizētā avotpētniecība nevar aprobežoties ar vēstures datu bāzu veidošanas tehnoloģijām un vēstures avotu (vai to informācijas) digitālu reprezentāciju internetā. Lai gan šis datu bāzes nodrošina atsevišķu vēstures avotu pieejamību un tādējādi atviegloja to izmantošanu vēstures pētniecībā un studiju procesā (3. piez.), tomēr vis-

spilgtāk datorizētās avotpētniecības potenciāls atklājas, datortehnoloģijas izmantojot vēstures avotu analītiskajā un sintētiskajā kritikā [sk. sīkāk: 4; 9; 13; 14; 17]. Tātad datorizētajai avotpētniecībai ir lietišķs raksturs un tehnoloģiskā (instrumentālā) ievirze, jo uz datortehnoloģijām balstīto metožu pielietošanas sfēras ir heuristiskā un metodiski analītiskā avotu mācība. Pie tam datortehnoloģijas nemaina ne vēstures avotu izpētes loģiku (algoritmu), ne avotpētniecisko metožu būtību: jaunajā tehnoloģiskajā līmenī tās secīgi atkārtot visus vēstures avotu analītiskās un sintētiskās kritikas posmus [17]. Tāpēc pašlaik par datorizētās avotpētniecības teorētisku un metodoloģisku patstāvību nevar runāt: tās teorētisko un metodoloģisko pamatu veido vispārējā avotu mācība, kura izstrādā vēstures avotu izziņāšanas teoriju. Taču nevar izslēgt varbūtību, ka perspektīvā datorizētā avotpētniecība spēs sniegt savu ieguldījumu arī vēstures gnozeoloģijā, pētot vēstures avota iedabu informācijas zinātnes kontekstā [18].

Datorizētās avotpētniecības nesaraujamās saites ar vispārējās avotu mācības teoriju un metodoloģiju nozīmē, ka diez vai datorizētajai avotpētniecībai ir savs priekšmets un izpētes objekts. Tāpēc datorizētā avotpētniecība uzskatāma nevis par atsevišķu, patstāvīgu vēstures palīgzinātni, bet par apakšnozari (virzienu) vispārējās avotu mācības ietvaros. Jādomā, ka šī apakšnozare pastāvēs samērā neilgi, kamēr datortehnoloģijas nekļūs vispāratzītas un plaši izplatītas vēstures jautājumā un vēstures avotu pētniecībā [20, 241–242].

Vēstures avotu pētniecības jomā jaunākās datortehnoloģijas var sekmēt vairāku nopietnu uzdevumu risināšanu: 1) vēstures avotu informācijas struktūras detalizētu izpēti [4; 20]; 2) avotu informatīvā potenciāla pilnīgu atklāšanu un netiešās (“slēptās”) informācijas iegūšanu [18]; 3) vēstures avotu informācijas vispusīgu verifikāciju [12]; 4) vairāku vēstures avotu – respektīvi vēstures avotu dabisko kompleksu [3] sniegtās informācijas semantisko sasaistīšanu (*linkage of sources*) [5; 8]; 5) “robu” aizpildīšanu vēstures avotu informācijā un jaunu zināšanu par pagātni ģenerēšanu [15]. Pēc raksta autoru domām, šo uzdevumu efektīvas risināšanas priekšnoteikums ir vēstures avotu kompleksu reprezentācija semantiskajos tīklos (respektīvi, vēstures avotu semantisko publikāciju sagatavošana) [1; 5; 8; 19], dalītās piekļuves tīklā iesaistīto pētnieku sadarbība apjomīgu vēstures avotu kompleksu apstrādē tiešsaistes režīmā [7; 9] un vēstures avotu izpētes rezultātu atkārtojamības nodrošināšana, saglabājot pētījumu metodikas un rezultātus koplietojamajās datu bāzēs. Līdz ar iepriekšminētajiem pamatuzdevumiem, datorizētās avotpētniecības instrumentārijs ir noderīgs vairāku konkrētu avotpētniecisku uzdevumu risināšanā. Datortehnoloģijas var izmantot, piemēram, tekstoloģijā,

veicot vēstures avotu tekstu dziļu izpēti [11], diplomātikā (viduslaiku aktu avotu pētniecībā), nodrošinot tā saucamās formulāra analīzes rezultātiem augstāku reprezentativitāti [4; 20] utt.

Avotu pētnieku un vēsturnieku skatījumā, tehnoloģijām, pieejām un metodēm, kas tiek izmantotas vēstures avotu kritikā, ir jābūt universālām, lai tiktu nodrošināta iespēja tās pielietot gan atsevišķu avotu, kuri attiecas uz dažādiem veidiem un paveidiem, dziļā analīzē, gan arī rakstīto avotu reprezentatīvu kopumu sistēmiskā izpētē. Acīmredzot datorizētā avotpētniecība var pilnīgi apmierināt šo prasību, jo datortehnoloģijas ir orientētas galvenokārt uz informācijas reprezentāciju, agregēšanu, sasaistišanu, meklēšanu un izpēti. Tāpēc arī datorizētās avotpētniecības uzmanības centrā ir vēstures avotu *informācija* kā tāda. Šajā sakarā būtu arī jāatzīmē, ka vēstures avotu (precīzāk – to informācijas) reprezentācija semantiskajos tīklos dod iespēju saglabāt šo avotu integritāti un “individualitāti”. Tāpēc semantiskā tīkla (vēstures avotu semantiskās publikācijas) lietotājam tiek nodrošināta iespēja gan izmantot sistēmiski sasaistītu, klasificētu un sistematizētu vairāku avotu sniegto informāciju, gan arī dziļi pētīt atsevišķus vēstures avotus.

Piezīmes

1. Pēdējā konference notikusi pavisam nesen, 2012. gada 16.–22. jūlijā Hamburgā. Sk. konferences mājas lapu: <http://www.dh2012.uni-hamburg.de/> (2012.06.08).
2. Sk., piemēram, informāciju par konferenci “*Digital Diplomats 2011: Tools for the Digital Diplomatist*”, kura notika Neapolē 2011. gadā no 29. septembra līdz 1. oktobrim: <http://www.cei.lmu.de/digdipl11/> (2012.06.08).
3. Sk., piemēram: Monasterium. Net: Europe’s virtual documents online [Monasterium Project]. <http://monasterium.net/> (2012. 06. 08); Codices Electronici Ecclesiae Coloniensis (CEEC). <http://www.ceec.uni-koeln.de/> (2012.06.08); Манускрипт. Славянское письменное наследие. <http://manuscripts.ru/> (2012.06.08); un daudzi citi projekti. Var minēt vairākas uz vēstures avotu reprezentāciju orientētās datu bāzes, kas tiek veidotas Latvijā: Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts vēstures arhīva projekts un datu bāze “Raduraksti” (<http://www.lvva-raduraksti.lv/>), datu bāze “Latvijas kultūras vēsture attēlos. Sērija A: Portreti” (<http://data.lnb.lv/retumiprojekts/main.htm>), Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts arhīva datu bāze “Deportēto Latvijas iedzīvotāju saraksti. 1941., 1949., 1945.–1953.” (<http://www.itl.rtu.lv/LVA/dep1941/meklesana41p>).

php?id=). Par vēstures avotu izpētes efektīvu līdzekli šis avotu publikācijas nevar uzskatīt, jo tām nav pievienots adekvāts (mūsdienīgs) pētniecisks un datu meklēšanas un sasaistīšanas instrumentārijs.

Bibliogrāfija

1. Ahonen, E., Hyvönen, E. "Publishing Historical Texts on the Semantic Web – A Case Study." In: *Proceedings of the Third IEEE International Conference on Semantic Computing (ICSC2009)*. Berkeley (CA), 2009. Pp. 167–173.
2. Greengrass, M., Hughes, L. (eds.). *The Virtual Representation of the Past*. [S. l.]: Ashgate, 2008 (reprinted in 2010). xxvi, 226 p.
3. Ivanovs, A. "Dokumentu kompleksa apzināšana, rekonstrukcija un izpēte: arheogrāfiskie un avotpētnieciskie aspekti." *Humanitāro Zinātņu Vēstnesis*, 2006, Nr. 10: 76–88.
4. Ivanovs, A., Varfolomejev, A. "Editing and Exploratory Analysis of Medieval Documents by Means of XML Technologies." In: *Humanities, Computers and Cultural Heritage*. Amsterdam: Royal Netherlands Academy of Arts and Sciences, 2005. Pp. 155–160.
5. Ivanovs, A., Varfolomejev, A. "Semantic Publications of Charter Corpora (The Case of a Diplomatic Edition of the Complex of Old Russian Charters 'Moscowitica–Ruthenica')." In: *International Conference "Digital Diplomats: Tools for the Digital Diplomatist"*. Naples, 2011. Pp. 36–40.
6. Schreibman, S., Siemens, R., Unsworth, J. (eds.). *A Companion to Digital Humanities*. Malden (MA); Oxford; Carlton: Blackwell Publishing, 2004. xxi, 611 p.
7. Varfolomejev, A., Ivanovs, A. "Knowledge-Based Scholarly Environment Project for Regional Historical Studies." In: *Interactive Systems and Technologies: The Problem of Human-Computer Interaction*. Vol. III: *Collection of Scientific Papers*. Ulyanovsk: Ulyanovsk State Technical University, 2009. Pp. 273–276.
8. Varfolomejev, A., Ivanovs, A. "Wiki Technologies for Semantic Publication of Old Russian Charters." In: *Digital Humanities 2012*. Hamburg: Hamburg University Press, 2012. Pp. 405–407.
9. Varfolomejev, A., Soms, H., Ivanovs, A. "Knowledge-Based Information Systems in Research of Regional History." In: *Digital Humanities 2008*. Oulu: University of Oulu, 2008. Pp. 210–211.
10. Бородин Л. (ред.). *Информационные технологии для историков: Учебное пособие к практикуму по курсу «Информатика и математика»*. Москва: МГУ, 2006. 236 с.

11. Варфоломеев А., Бабалык М., Пигин А. «О проекте виртуальной среды для исследования списков «Беседы трех святителей.»» В кн.: *Электронные библиотеки: перспективные методы и технологии, электронные коллекции: Труды XII Всероссийской научной конференции «RCDL’ 2010»*. Казань, 2010. С. 551–556.
12. Варфоломеев А., Иванов А. «Модели для адекватной репрезентации неполной и/или противоречивой исторической информации в исторической семантической сети: К постановке проблемы.» *Grām.: Vēsture: Avoti un cilvēki. Humanitārās fakultātes XIX starptautisko zinātnisko lasījumu materiāli. Vēsture XIII*. Daugavpils: Saule, 2010. 210.–216. lpp.
13. Варфоломеев А., Иванов А. «Принципы электронных публикаций комплексов исторических документов со средствами палеографического, текстологического и дипломатического анализа.» В кн.: *Современные информационные технологии и письменное наследие: от древних текстов к электронным библиотекам. El’Manuscript–08*. Казань: Издательство Казанского университета, 2008. С. 60–63.
14. Варфоломеев А., Иванов А. «Технология XML: Современная реализация источник-ориентированного подхода в работе с комплексами исторических документов.» В кн.: *Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер»*. № 34. Москва: Тамбов, 2006. С. 61–62.
15. Варфоломеев А., Кравцов И. «Приобретение и представление знаний в сетевом сообществе исследователей текстов.» В кн.: *Вторая конференция «Системный анализ и информационные технологии» САИТ-2007*. Т. 1. Москва, 2007. С. 104–106.
16. Иванов А. «Компьютерное источниковедение.» В кн.: *Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер»*. № 37. Петрозаводск, 2011. С. 56–62.
17. Иванов А. «Работа с XML-документом как воспроизведение основных этапов источниковедческой критики: новые технологии и возможность коррекции традиционных подходов.» В кн.: *Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер»*. № 34. Москва: Тамбов, 2006. С. 66–67.
18. Иванов А., Варфоломеев А. «Идеи И. Д. Ковальченко об информационной ценности и неисчерпаемости источника в современном компьютерном источниковедении.» В кн.: *Идеи академика И. Д. Ковальченко в XXI веке: Материалы IV научных чтений памяти академика И. Д. Ковальченко*. Москва: МГУ, 2009. С. 154–164.

19. Иванов А., Варфоломеев А. «Публикация и анализ рукописных исторических документов с помощью технологии XML.» *Humanitāro Zinātņu Vēstnesis*, 2009, Nr. 16: 69–84.
20. Иванов А., Варфоломеев А. «Технология XML как инструмент компьютерного источниковедения (на примере формулярного анализа документов приказного делопроизводства).» В кн.: *Круг идей: Алгоритмы и технологии исторической информатики*. Москва: Барнаул: Издательство Алтайского университета, 2005. С. 241–281.

Summary

Computer-Based Source Studies – Recent Trend in Development of Source Studies

In the age of e-science, the impact of computer-based technologies on traditional fields of historical research including historical source studies poses a number of theoretical and methodological problems concerning the interconnection between traditional historical source studies and computer-based source studies. In the authors' opinion, it is quite doubtful that computer-based source studies can be seen as a separate auxiliary historical discipline, since this field of historical source studies, which employs specific research methods and technologies, has no subject and object of its own. Therefore, computer-based source studies are methodologically integrated into traditional source studies.

Nevertheless, the application of computer-based technologies in source studies can be conducive to the representation on the Web and to the in-depth analysis of vast complexes of historical records, as well as to synthetic operations. On a higher technological level, computer-based source studies can perform the following tasks: in-depth analysis of internal structure of historical records; retrieval of potential (implicit) information from historical records; verification of the evidences provided by historical records; semantic linkage and aggregation of data extracted from sources; filling gaps in source information and the generation of new knowledge.

Галина Яковлева

Повседневность сельского учительства Советской России в начале новой экономической политики (на материалах Витебской губернии)

Учителя никогда не принадлежали к элитарным кругам российского общества, а сельские учителя среди всей преподавательской интеллигенции выделялись особой бедностью. До революции 1917 года признавалось, что социальное положение учительства не соответствует его предназначению, а уровень и образ жизни их были таковы, что многим, особенно семейным учителям, приходилось подыскивать подработку у местных крестьян. Социальные практики учительства в семье и на работе были жёстко регламентированы сословным статусом, конфессиональной принадлежностью, полом, традицией. Общественные потрясения 1917 года повлияли на все стороны повседневности российских учителей. Менялись идеологические и нравственные установки, образ жизни, взаимоотношения с учениками в школе, в самой учительской среде. Можно сказать, что учительство вместе со всей страной оказалось в ситуации «нормальной ненормальности», необходимости вписываться во всё новые и новые обстоятельства политико-идеологического, нравственного и бытового характера.

До 1924 года Витебская губерния входила в состав РСФСР. На примере реконструкции некоторых черт обыденной жизни сельских учителей Витебской губернии в 1921–1923 гг. рассмотрим, как введение новой экономической политики повлияло на повседневность учительства РСФСР.

Казалось, что окончание гражданской войны давало надежду на конец «чрезвычайщины», стабилизацию существования школы и учительства, восстановление традиционных бытовых практик мирной жизни. Однако переход к новой экономической политике стал новым испытанием для учивших и учившихся. Введение элементов рыночной экономики сопровождалось огромными трудностями в финансово-бюджетной сфере государства, которые моментально сказались на положении школы. Резко уменьшилось бюджетное финансирование Наркомпроса, началось массовое сокращение школ. Положение усугублялось голодом в ряде губерний страны. Государство вынуждено было начать переклады-

вать поддержку школ и учительства на местный бюджет. 15 сентября 1921 года Совет Народных Комиссаров (далее – СНК) РСФСР принял декрет «О мерах к улучшению снабжения школ и других просветительных учреждений». Декрет предусматривал ряд мер, направленных на максимальное использование местных ресурсов. Фабрично-заводские предприятия и советские учреждения должны были взять на себя заботу об обеспечении школы и работников просвещения в городах. Для снабжения школьных работников (шкрабов) в сельской местности, за исключением пораженных голодом, по особым постановлениям волостных съездов устанавливалось натуральное самообложение сельского населения. В городах и местечках создавались школьно-хозяйственные советы, которые должны были организовывать добровольные сборы на нужды школы, вводить самообложение родителей учащихся, заботиться о хозяйственном положении школ. Характерно, что в декрете упоминалось самообложение, а не обложение. Речь также шла то о самообложении сельского населения, то о самообложении только родителей учащихся. Это повлияло потом на реализацию декрета. Продукты, полученные в результате самообложения, становились официальным источником содержания учительства и школы. Размер платежа по самообложению не должен был превышать 10% продовольственного налога.

Декрет, вводивший принцип так называемого «добровольного самообложения», сначала вызвал отрицательное отношение всего губернского руководства «как подвергающий опасности принцип бесплатности школы» [1, л. 39 об.]. По самокритичному признанию властей, их колебания и несогласие с новым курсом в деле финансирования школы отрицательно повлияли на ситуацию с введением самообложения. Его реализация началась в ноябре и совпала с первой волной сокращения школ, детдомов, детсадов и массового увольнения шкрабов, хотя губернские власти сначала пытались ограничиться минимумом и «ликвидировать только то, что влачит жалкое существование» [2, л. 114 об.]. Следствием новой финансовой политики государства стало то, что в конце 1921 года около 2 000 учителей губернии, в основном сельских, оказались без поддержки государства и начали массово голодать.

Самообложение в деревне проходило с трудом. Вызывал недоразумения принцип его реализации. Крестьяне воспринимали самообложение как добровольное пожертвование, а те из них, кто не имел детей школьного возраста, отказывались от взносов. В Полоцком и Оршанском уездах постановления о самообложении населения приняли во всех

волостях, но реализация их тормозилась вследствие «невыяснения населением сути самообложения». В большинстве других уездов, как правило, 2—4 волости его вводить отказывались. Попытки провести самообложение в форме принудительной развёрстки необходимых средств по деревням приводили к конфликтам с местным населением. Так, съезд советов Обчугской волости Сенненского уезда в конце 1921 года дважды отказывался вводить самообложение на содержание местных школ. На третий раз, под давлением уездных властей, решение было принято, и особая волостная пятерка разверстала необходимое количество ржи на крестьян волости. На население деревни Прудины Обчугской волости было развёрстано 40 пудов ржи. Очевидное применение насилия в ходе реализации самообложения привело к тому, что население деревни отправило телеграмму в СНК Ленину [3, л. 67].

В конце марта 1922 года НКП отправил в СНК и ЦК РКП (б) письмо, в котором отмечалось катастрофическое положение, характеризовавшееся резким сокращением количества школ, повальным бегством учителей из них, нищенством голодного учительства. Кризис был вызван не только резким сокращением финансирования, но и тем, что государство не выполнило свои даже урезанные обязательства. Возникла огромная задолженность перед школой в 1 734 млрд. рублей [3, л. 15]. Тогда же Всероссийский съезд заведующих губернскими отделами народного образования (губоно), с одной стороны, высказался за перенесение части расходов на местные бюджеты, но, с другой стороны, отверг предложение о введении платности за обучение в школах 1 и 2 ступени [4, л. 8]. Споры охватили и регионы. В Витебской губернии одни категорически выступали против платности, другие считали, что её можно ввести в деревне, где большинство населения — мелкая и средняя буржуазия, третьи боялись усиления буржуазного влияния при введении платности школ. Глава губотдела профсоюза работников просвещения Анисимов в марте 1922 года выступил с дискуссионным докладом по вопросу о положении школы и возможности платы в ней. Он призвал посмотреть на школу «без очков» и признать, что от бесплатности школы осталась одна вывеска. «Лозунг «деньги на бочку» убил школу, и она осталась без дров, без пособий, не говоря уже о ремонте и прочее». Школа развалилась бы окончательно, если бы учителя стихийно не ввели анархическую «платность». Почти во всех без исключения школах Витебска «ученики сами» приносили по 80 тысяч рублей на ремонт, остекление, освещение, дрова и проч. «Кто не видел малышей с книжками в одной руке и с поленом дров — в

другой», — спрашивал Анисимов. Признав, что ни один городской учитель не может выжить на свое микроскопическое содержание, Анисимов признал, что ещё хуже обстоит дело с сельской школой, где ремонт производился не менее 4—5 лет тому назад. «Школа — развалина сегодня типичная наша сельская школа, но теперь она ещё без дров, без книг, без бумаги, карандашей и т.д.». Сельские работники, месяцами не получая содержания, дошли до нищенства, наиболее энергичные разбежались по другим учреждениям. «Многие из оставшихся питаются как пастухи по очереди по избам, попадая таким образом в прямую зависимость от отцов своих учеников» [5, л. 34 об.]. Он призвал прекратить споры и начать реализовывать принцип платности школ. Анисимов считал возможным иметь 3 типа городских школ: государственную, полностью бесплатную, государственную платную, субсидируемую государством (пайки, пособия) и общественно-кооперативную школу, при непременном идейном подчинении её губоно [5, л. 35].

В апреле 1922 года в Витгубоно пришло письмо от шкраба Невельского уезда Ф. Лаппо: «Самообложение по Сокольникской волости дало с ноября по 19-е апреля около 20 п[удов] хлеба и остановилось. <...> Полгода идет какая-то комедия самообложения, какая-то лицемерная игра, какое-то надувательство над шкрабами, обреченными на голод. Необходимо кончить эту игру, необходимо бросить эту систему «строгих» приказов, не дающих шкрабам хлеба <...> Я имею 9 душ, у меня умирает смертельно заболевшая от голода дочь, я не имею ни куска хлеба и никаких продуктов, прошу правление и Губоно срочно принять что-нибудь к спасению моих детей от голода» [6, л. 15]. В апреле 1922 года о катастрофичности положения заговорили полоцкие учителя, на общегородском собрании выдвинувшие идею объявления забастовки со 2 мая 1922 года как средства заставить местные власти обратить внимание на нужды школы и вынудить их начать поиск средств на поддержку народного просвещения. На собрании отмечалось, что школьные учителя и их профсоюз — единственные, кто никогда не бастовал и работал и в более тяжёлых условиях. Дело не только в материальных интересах, дело в полном игнорировании властями нужд школы [7, л. 66]. Общее собрание школьных работников Старинской волости Городокского уезда 29 июня 1922 года отметило, что «самообложение как добровольный вид обеспечения, при настоящем культурном уровне населения и пассивном отношении местной власти в ходе сбора самообложения не достигло цели и ставит школу и учительство в тяжелое положение» [6, л. 13]. Учителя заявили, что они честно

работали на пользу просвещения народа, но видя, что ставки учителей ниже ставок сторожей, не имеют сил так существовать далее. И доводят до уоно и профсоюза, что если до 5 июля не будет выдано вознаграждение за работу по ставкам рабочих на данный момент, то школы будут сданы в волоно [волостной отдел народного образования], учителя уйдут искать другие заработки, и будет подан судебный иск на взыскание долгов [6, л. 13].

Ситуация продолжала ухудшаться. Школьная работница Хотиничской школы Витебского уезда Ф. обратилась в уоно: «Тов. Василевский, я прошу Вас о переводе только в таком случае, если Вы можете дать мне место, где я не буду голодать и гибнуть от голода. В противном же случае прошу об увольнении, только тогда уж требую, чтобы мне было сполна заплачено за прошедшее время. Раз деньгами и рожью невозможно, то заплатите мануфактурой. Вы, может быть, сочтёте меня дерзкой. Но до чего голод может довести. Я уже двух кошек съела. Коммунары чуточку меня поддерживают, чтобы я не сдохла с голода, но они сами сейчас в критическом положении, так что их «милостыня» так ничтожна. Впрочем, разве они обязаны меня кормить» [6, л. 15]. «Факт употребления тов. Ф. кошек верен, ибо задолго до посылки ею письма, из совхоза приходили в уоно жаловаться, что учительница поела всех кошек», — отмечено в качестве примечания на документе.

Заместитель заведующего Витебского уоно Василевский так характеризовал положение учителей в 1922 году: «Исчерпать до дна чашу учительской нужды нельзя — ей нет числа и меры нет. <...> «Все, кто не имеет собственного крестьянского хозяйства или родителей в данной местности, голодают, босы, голы. Истинная нищета всегда стыдлива. Узнавать о бедствиях приходится случайно из других рук. Много из учительских трагедий остается под спудом». Учительница Р. на почве истощения совсем потеряла голос, учительница Б. пасла у крестьян скот, учителя Верховской школы Д. занимались ломкой известняка для известковых печей, учитель П. подрабатывал на железной дороге и поденной работе у крестьян. Учительницы М., Б., О., дабы не голодать, вышли замуж за хозяев квартир, старше или моложе себя, но с учительством не порвали [6, л. 14].

«Постыдное нищенство, болезнь жены и грудного 4-х месячного ребёнка, отсутствие побочного источника к существованию с семьёй в 5 человек при моей 10-летней непрерывной учительской службе и 14-летней [учительской службе] жены даёт право просить оказания помощи. Больше позорной голодовки и босячества я выносить не могу. Теперь я

рабски унижен, отдан в полную зависимость от тёмного крестьянина, злорадствующего безысходности школьного работника... <...> Разве это не погребение заживо голодного шкраба и просвещения. Кто же за это и вопли учителей ответить должен?» — спрашивал шкраб из Городокского уезда [8, л. 65, 66 об.].

Некоторые учителя ради выживания решались на девиантное поведение: учительница Б. Лосвидской волости «...промышляла артисткой», для прокормления себя сблизилась с деревенскими парнями, забеременела. «Отдаются за кусок хлеба — это обычное явление среди учительниц наших дней», — констатировал один из профсоюзных лидеров губернии [6, л. 14]. По-разному вели себя и крестьяне: одни за квартирные долги учителей захватывали их жалкие пожитки, другие по очереди кормили своего учителя до весны, третьи, сострадая, не только кормили учительницу с ребенком до весны, но и сшили ей шубу, свалили валенки.

Учителя эмоционально тяжело переносили своё нищенское и зависимое положение, определяемое ими как «босячество». Им приходилось сталкиваться с проявлениями презрительного и злорадного отношения к себе. «Некоторые с улыбкой заявляют, что школьные учителя могут сами дрова пилить для школы, могут и метлу купить» [2, л. 125]. Учителя ставили вопрос перед своим профсоюзом о том, может ли униженный, нищий и оборванный школьный работник быть авторитетом для своих учеников и их родителей? Под вопросом оставался и социальный статус учителей. Для зажиточных крестьян он шёл со знаком минус из-за бедности и зависимости шкрабов, для бедноты под вопросом оставалась их «советскость».

К лету 1922 года сеть школ была доведена до уровня 1914—1915 гг. Стало очевидно, что самообложение провалилось. По Витебской губернии оно смогло обеспечить только 20—25% необходимых для школы и учительства средств. После ожесточенных споров на 4-м губернском съезде заведующих оно было принято решение о введении платности за право обучения. Сохранялось 25% бесплатных мест для детей бедноты, освобождались от платы и дети работников просвещения [4, л. 28]. К августу 1922 года стала внедряться договорная система. Тяжелое материальное положение на местах вынудило Наркомпрос признать срочную необходимость заключения оно договоров с сельскими обществами о полном содержании школ средствами крестьянского населения на основе круговой поруки. Всем губернским отделам народного образования Наркомпрос разослал указание по внедрению договорной системы и проект до-

говора, который оно могли заключать с сельскими обществами. При этом заявлялось, что частная школа не будет допущена. Должны были отвергаться поползновения крестьян, которые «охотно изъявляют согласие на полное содержание школ, но ставят непременным условием введение Закона Божьего и других атрибутов старой школы» [3, л. 40]. В конце 1922 года Наркомпрос подводил итоги договорной кампании. Витебский губоно сообщал, что средства, собранные за право учения в школе, составили 50% доходов школ. С сельсоветами было заключено договоров в среднем на 50–60% сельских школ, однако ожидалось реальное выполнение только 15% их них [3, л. 70 об.]. Ситуация в экономике страны оставалась сложной, Наркомпрос вынужден был принять решение о переводе школ только на местное финансирование с 1.01.1923 [3, л. 73]. Полное прекращение госфинансирования школы тут же сказалось на положении учительства. В губоно из уездов вновь полетели телеграммы и письма об угрозе повторения голодания учительства [11, л. 41]. О ситуации в просвещении свидетельствовало появление в марте 1923 года двух обращений Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета (ВЦИК) за подписью его председателя М.И. Калинина (1875–1946), призывавших помочь школе. «Школьное дело в республике падает, школьный работник голодает, сеть школ сокращается. Пришла пора положить всему этому предел <...> Советскому работнику школы необходимо предоставить почетное место в рядах трудящихся республики. Пусть не чувствует он себя обойденным и забытым. <...> Школа должна перестать нищенствовать» [11, л. 62]. В Обращении ВЦИК ко всему крестьянству Советской России отмечалось, что школа во многих местах стоит заколоченная и разоренная, без стекол, без дров, школьный учитель голодает, дети во время занятий мёрзнут, в школах нет учебных пособий, тетрадей, карандашей. Признав, что без помощи широких слоев крестьянского населения сеть необходимых деревенских школ не может быть сохранена, массы крестьянства призывались поддержать сельскую школу через систему договоров, не жалея на школу и учителя нескольких лишних фунтов хлеба. До конца 1923 года ситуация оставалась сложной, сокращение школ и увольнение шкрабов ещё продолжалось. «Веруй, надейся и жди», «по одежке протягивай ножки», — так определяли учителя свое эмоционально-психологическое состояние.

Сложным оставалось отношение властей к учителям. Почти все учителя были беспартийными. И хотя признавалось, что они уже «говорят на общем языке с советской властью», но было очевидно, что большин-

ство сельских учителей было не готово к роли проводника в массы коммунистических идей. К тому же многие сельские учителя оказались не способны ни психологически, ни методически разобраться в новых методологических принципах, формах «трудового политехнического обучения», приёмах проведения «комплексов», работы без учебников и т.д. По мнению инспекторов НКП, выезжавших в регионы, в школах, в том числе и витебских, по-прежнему царил старый дух с отметками, опросами по одному, духом индивидуализма и зубрёжки. Большинство сельских учителей пытались опираться на старое школьное наследие и предыдущий опыт преподавания, что вызывало неодобрение губернского начальства. Весной 1923 года во все уезды было разослано письмо из Витебского губоно. В нём напоминалось о запрете любых попыток проведения экзаменов, которые «являются пережитком старой школы и противоречат духу новых» [9, л. 3Л]. Нормы старой царской школы становились отклонением от общепринятой нормы, а учитель, настаивавший на необходимости контроля знаний учеников и переводных экзаменов при переходе в следующий класс, рассматривался как реакционер, которого надо убирать из советской школы.

Менялась старая школьная повседневность и в связи с провозглашением принципа светского образования. Закрывались еврейские учебные заведения, а меламеды (учителя) из закрываемых витебских хедеров (еврейских религиозных начальных школ) подвергались общественному суду. Осуждались учителя польских школ губернии, которые проводили «молебны в честь пресвятой Богородицы», тайно преподавали Закон Божий, сохраняли иконы. Сами школьные работники оказались в ситуации, когда была поставлена под сомнение и контроль их частная жизнь. Церковь не только была отделена от школы, но и собственная, истинная или обыденная религиозность учителей, бывшая до 1917 года естественной нормой и частью их повседневной жизни, становилась объектом пристального внимания властей. Огромные проблемы возникали у учителей, которые сохраняли приверженность своим религиозным убеждениям. Наиболее очевидной религиозность становилась во время религиозных праздников. Были уволены несколько учительниц, одни из которых не вышли на работу на христианское Сретение, а другие — в «еврейский клерикальный праздник «Пурим»». Целое «дело» возникло в связи с тем, что ученики одной из школ 2-й ступени Витебска на масленицу на три дня не явились в школу, а потом устроили стихийную забастовку из-за увольнения заведующего школой, которого губоно обвинил в потворстве

религии. Школа была закрыта, «буржуазные дети были исключены, а пролетарские дети были переведены в другие школы» [10, л. 98, 178].

Возмущало учителей сохранение военно-приказных методов, используемых государством по отношению к ним, бесконечное привлечение их фактически бесплатно к проведению разного рода государственных мероприятий. «Мы требуем, чтобы с нами обращались как с гражданами республики, а не как с вещью», — требовали учителя Городокского уезда [8, л. 72]. Обыденностью становилась их добровольно-принудительная вовлечённость в многочисленные идеологизированные кампании: в поддержку Красной Армии, оказание помощи то немецким, то японским (!) рабочим и т.д.

Корректно отказывая в помощи японским рабочим, учителя проявляли солидарность по отношению к своим престарелым и больным коллегам. Несмотря на собственные материальные трудности, они провели двухнедельник по сбору средств бедствующим шкрабам Царицынской губернии, оказывали помощь в размещении на Витебщине более 2 000 детей из голодающих районов России. Умер, заразившись тифом, один из руководителей губоно Д. Могилянский, организовывавший приём и размещение этих детей [10, л. 12].

Таким образом, переход к НЭПу оказался для сельских учителей РСФСР продолжением ставшей уже обыденной «чрезвычайщины». Произошло «оповседневливание» кризисной фазы жизни [13, 44]. Голод часть учителей вынуждал к девиантному поведению. Под вопросом оставался социальный статус сельских учителей, и так невысокий до революции. В 1921—1923 гг. при отсутствии госфинансирования зависимость сельских учителей от желания или нежелания крестьян поддержать школу, существовавшая и до 1917 года, только усилилась. Унижение от того, что приходилось получать то, что дают, а не то, что положено, только увеличилось, подрывая желание работать, угнетая материально и морально [12, 27]. Своё положение и самоощущение учителя определяли как «босячество», с которым многие не желали мириться. Одни уходили из школы, другие пытались организовать забастовку и достучаться до властей. Менялись модели поведения и отношения на рабочем месте. Сложно проходила адаптация учителей к требованиям новой советской школы, отрицавшей экзамены, домашние задания, ликвидировавшей жесткую иерархию отношений между учениками и учителями. Новые реалии вынуждали скрывать религиозность. При сохранении некоторых черт старой обыденности многие старые нормы её становилась патологией, а старые аномалии — нормой.

Сокращения

СНК – Совет народных комиссаров.

НКП (Наркомпрос) – Народный комиссариат просвещения РСФСР.

Витгубоно – Витебский губернский отдел народного образования.

Уоно – уездный отдел народного образования.

Завуоно – заведующий уездным отделом народного образования.

Шкрабы – школьные работники.

НЭП – новая экономическая политика, введенная в марте 1921 года.

Источники

1. Государственный архив Витебской области (далее – ГАВО), ф. 9 (Органы партийного и государственного контроля Витебской губернии), оп. 3, д. 41 (Газета «Известия» Витгубисполкома и губкома РКП (б) от 14.06.1921).
2. ГАВО, ф. 59 (Витебский губотдел Всероссийского союза работников просвещения), оп. 1, д. 55 (Протоколы Витебского губернского делегатского съезда работников просвещения от 15 сентября 1921 года).
3. ГАВО, ф. 246 (Отдел народного образования исполкома Витгубсовета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов (Витгубоно)), оп. 1, д. 60 (Циркуляры, распоряжения НКП РСФСР и переписка с ним и унаробами Витебской губернии о проведении самообложения граждан на нужды народного образования).
4. ГАВО, ф. 246, оп. 1, д. 67 (Протоколы заседаний коллегии Витгубоно за май-октябрь 1922 года).
5. ГАВО, ф. 10 050-п. (Витебский губком РКП (б)), оп. 1, д. 294 (Протоколы заседаний бюро фракции РКП (б) Союза работников просвещения).
6. ГАВО, ф. 10050-п., оп. 1, д. 477 (Протоколы заседаний фракции РКП (б) Союза работников просвещения).
7. ГАВО, ф. 59, оп. 1, д. 63 (Протоколы съездов работников просвещения Полоцкого уезда, заседаний правления, президиума и общих собраний членов Полоцкого уездного отделения профсоюза работников просвещения).
8. ГАВО, ф. 59, оп. 1, д. 87 (Протоколы заседаний правления Городокского уездного отделения профсоюза).
9. ГАВО, ф. 246, оп. 1, д. 52 (Материалы Витебских губернских съездов и совещаний по народному образованию).

10. ГАВО, ф. 246, оп. 1, д. 146, т. 1 (Тарифное соглашение Витгубоно и Витгуботдела Всерабпроса, протоколы и выписки из протоколов заседаний месткомов).
11. ГАВО, ф. 246, оп. 1, д. 90 (Обращение ВЦИК от 3 марта 1923 г. ко всему крестьянству советской России о поддержке народной школы и народного учителя, циркуляры Наркомпроса РСФСР за 1923 год).

Литература

12. Астрога В. «Настаўніцы Беларусі ў другой палове XIX – пачатку XX ст.» *Беларускі гістарычны часопіс*, 2011, № 1: 23–29.
13. Пушкарёва Н. «История повседневности: предмет и методы.» В кн.: *Социальная история. Ежегодник*, 2007. Москва: РОССПЭН, 2008. С. 9.–54.

Kopsavilkums

Padomju Krievijas lauku skolotāju ikdiena jaunās ekonomiskās politikas sākumposmā (uz Vitebskas guberņas materiālu pamata)

Līdz 1924. gadam Vitebskas guberņa ietilpa KSFPР sastāvā. Uz Vitebskas apgabala Valsts arhīva (Baltkrievijas Republika) dokumentu pamata analizēta Jaunās ekonomiskās politikas ieviešanas ietekme uz KSFPР lauku skolotāju ikdienas dzīvi. Parādīts, ka strauja skolu finansēšanas samazināšana no valsts puses sagrāva cerības uz tradicionālās sadzīves atjaunošanos un skolu darbinieku dzīves normalizēšanos. Notika krīzes “ikdienišķošanās”. Sākās masveida skolu skaita samazināšana. Ar Tautas komisāru padomes 1921. gada 15. septembra dekrētu ieviestā zemnieku pašaplikšanās par labu skolai un skolotājiem noveda pie darba samaksas nestabilitātes un nedrošības par rītdienu. Lauku skolotāju atkarība no zemnieku vēlēšanās vai nevēlēšanās atbalstīt skolu, kura pastāvēja arī līdz 1917. gadam, tikai palielinājās. Bads daļu skolotāju spieda uz deviantu uzvedību.

Ar grūtībām norisa skolotāju adaptēšanās pie jaunās padomju skolas prasībām: stingri noteiktu attiecību starp skolēniem un skolotāju, eksāmenu un mājas uzdevumu noliegšanas. Jaunā sadzīve lika slēpt reliģiskās jūtas. Saglabājoties dažām vecās sadzīves iezīmēm, daudzas vecās normas kļuva par pataloģiju, bet vecās anomālijas – par normu.

Summary

Everyday Life of Rural Teachers in Soviet Russia During the First Years of NEP (Case of Vitebsk Region)

The Vitebsk province was a part of the RSFSR until the year 1924. This paper analyzes the effect of introducing new economic policy into everyday life of rural teachers in the RSFSR drawing on archival sources, specifically from the State Archives of Vitebsk region (The Republic of Belarus). The author argues that as a result of the sudden reduction of state financing for schools, the hopes for the recovery of traditional everyday practices and the normalization of school teachers' lives was destroyed. As a consequence, the number of schools decreased rapidly. Instability in labor payments and uncertainty in the near future increased sharply after the introduction the Decree of the CPC (Council of People's Commissars) from the 15th of September in 1921. The country teachers were dependent on the peasants' will to support the schools. Teachers were in a difficult financial position which caused their deviant behavior. The teachers' adaptation to the requirements of new Soviet school was rather complicated. People were forced to conceal their religious beliefs and practices. The old standards increasingly became promoted as a pathology, and abnormality appeared to be the norm.

Gintautas Jakštys

Latvia in the Lithuanian Military Press in 1919–1940

As Lithuania and Latvia are neighbouring countries, it is no wonder that in the period of 1919–1940 the Lithuanian military press paid exceptional attention to Latvia and its armed forces. Such attention causes no surprise because up to the First World War the major part of European nations belonged to multinational empires. However, after the fall of the Russian Empire and Austro-Hungarian Empire, many new countries, including Lithuania and Latvia, emerged as European nation states. The study of the Lithuanian military press of that time clearly shows the tendency to analyse the experience of the new states in different aspects. Since Latvia and Lithuania, similar in the size of territories and armed forces as well as population, had acquired similar historical experience (both countries and their armed forces had been newly established), the Lithuanian military command was interested in Latvia's experience of forming its National armed forces.

During the analyzed period, the main publications for the military were as follows: *Karys* (a weekly edition for servicemen, youth and society; published since 1919) [14, 443], *Kardas* (Lithuanian officers' illustrated magazine that analyzed relevant issues) [16, 205–206] and *Mūsų žinynas* (senior officers' monthly analytical magazine) that analyzed the issues of military science and history, organization of the Lithuanian Armed Forces, military training and education, armament, Lithuanian history and development of international relations [15, 625].

Each of the periodicals was intended for a particular military community and contributed greatly to forming public opinion about relations with neighbouring countries and situation worldwide.

The articles related to Latvia that were published in the Lithuanian military press can be analyzed in the following aspects: 1) articles about Latvia and its armed forces republished from the Latvian press of that time; 2) articles about Latvia written on the basis of the press of foreign countries; 3) Lithuanian authors' articles about Latvia and its armed forces.

Articles about Latvia and its Armed Forces Republished from the Latvian Press of That Time

It was common to translate Latvian articles and to republish them in the Lithuanian military press. However, difficulties occur when defining the original periodical the article was published in or only used as a basis. The best example was the article published in *Karys* in 1925. It pointed out Latvian National Defence Minister's thoughts on the Latvian Armed Forces [1, 371]. It is obvious that the mentioned article was prepared on the basis of the Latvian press; however, it is difficult to identify the author's contribution. Still the majority of republished publications indicated original publications. The most popular Latvian periodicals the articles from which were republished are as follows: *Brīvā Zeme*, *Rīts*, *Jaunākās Ziņas*, *Latvijas Kareivis* and *Militārais Apskats*. It allows us concluding that the Lithuanians were particularly interested in the Latvian press and society; they were acquainted with the most interesting and relevant articles. The topics of the republished articles varied significantly; they included internal and foreign affairs. Evidently, articles aimed at presentation of information about the life of Latvia and its armed forces. There can be mentioned articles related to the annual tradition of the Latvian Armed Forces to commemorate Commander in Chief Kalpak [2, 506] on the first Sunday of March and the article in *Jaunākās Ziņas* dealing with Latvians' protests against Germans' propaganda [4, 606]. Republished articles on military topics dominated. In the focus of attention, there was military training and further development of the armed forces. A certain interest was also paid to education and training of the Latvian Armed Forces [5, 225], engineering training [3, 117] and general relevant issues of the Latvian military life [11, 919].

Articles about Latvia Written on the Basis of the Press of Foreign Countries

In the Lithuanian military press, there were many articles prepared on the basis of the press of foreign countries. No references to original publications were found; nevertheless, some tendencies can be revealed. The characteristic feature of these articles is consistent problem presentation. Therefore, within the general context, *Brīvā Zeme*'s reply to the publication in the French press on the possibilities of Latvia's withdrawal from the Eastern Pact is considered to be an exception [6, 2]. The greatest part of the articles had references to the publications in the German and Polish press. Close attention was paid to the image of Latvia in the German and Polish press, development of intergovernmental relations and common problems. The analysis of rela-

tions between the Latvians and the Poles got special attention. The tension in Latgale caused by shutdown of several Polish schools was presented to Lithuanian readers as follows: “The Polish press that has always released friendly statements about Latvia now is attacking the Latvians and threatens to make a complaint against Latvia in the League of Nations. This is because the Latvians manage Polish activities in Latgale where citizens of Poland reside. The attack is an intervention in Polish internal affairs” [7, 556]. During the conflict between Latvia and Poland, the Lithuanian military press assumed the position of a Latvia’s supporter [8, 606]. Considerable attention was paid to anti-Latvian propaganda in the German press, e.g.: “The German press has finally started hostile propaganda against the Latvians, the relations with whom are better than the ones with the Lithuanians. The Germans are angry with the Latvian government as it forbade bringing in 100 German books. The books are full of Hitler propaganda” [12, 802; 13, 874]. The position of Latvia in respect of Germany was relevant to Lithuanian readers due to similar problems related to Klaipėda region and conflicts with the local German community.

Lithuanian Authors’ Articles on Latvia and its Armed Forces

The Lithuanian military press was aimed at military audience and military topics were in the first place; therefore, the majority of articles were devoted to the history of the Latvian Armed Forces, their education and press. Considering the contents and tone of the publications, we may distinguish 2 periods: 1) articles and publications up to 1931 and 2) publications since 1931. All the articles and information presented in the Lithuanian military press in 1919–1931 captured the essence and were rational and informative for the first acquaintance with the processes that took place in the Latvian Armed Forces. The number of articles (excluding messages and reports) about the Latvian Armed Forces was 90. Thus, it is obvious that despite cold intergovernmental relations, there was sufficient information on Latvia and its military. Since 1931, the Lithuanian military press paid more attention to Lithuania’s and Latvia’s intergovernmental relations. The efforts to change attitude towards relations of the Lithuanians and the Latvians were clearly apparent. Up to 1931, the relations were described as follows: “Now it is even difficult to understand and realize such an unpleasant and, thank goodness, almost forgotten phenomenon of brotherly Latvian and Lithuanian nations’ relations being very cold. The coldness manifested itself in both diplomatic relations and countries’ press. The coldness was perceived in the columns of military press. The awkward situation was faced by both countries’ officials and press representatives. Following the principle ‘better late than never’, they decided

to put right this unpleasant mistake” [10, 173]. It is interesting to notice that no article had ever raised a question concerning a culprit of this situation.

Since 1931, the number of articles regarding improvement in relations had increased considerably and both countries’ military press reflected it clearly. Lithuanian weekly military magazine *Karys* and Latvian military daily paper *Latvijas Kareivis* were particularly closely cooperating. This is how *Karys* introduced the article on commemoration of a Lithuanian public holiday published in the Latvian military press: “On the occasion of February 16, Latvian daily military paper *Latvijas Kareivis* No. 37 published a long article of Dr. A. Bilmanis, Head of the Press Department of the Ministry of Foreign Affairs, on the Latvians’ and Lithuanians’ mutual relations. Dr. Bilmanis encouraged both countries to become closer and unanimous thus educating the youth and forming common Lithuanian and Latvian language. The article ends with such words: ‘As our Daugava and Lithuanians’ Nemunas flow into the Baltic Sea, thus may our nations converge. Then the mighty stream will refresh our life’” [9, 170].

The improvement of Lithuanian-Latvian mutual relations was clearly reflected in the Lithuanian military press of that time. Exceptional attention, positivism and respect were paid to the history of the Latvian nation, its armed forces and state. It is best illustrated by the fact that the whole 45th number of *Karys* was dedicated to commemoration of the Latvian public holidays in November, 1935. Congratulations were written in Latvian and Lithuanian.

Conclusions

Different articles and reports dedicated to Latvia were found in almost every number of interwar Lithuanian military magazine or newspaper. The publications were prepared with reference to Latvian and other countries’ press. It proves that in 1919–1940 Lithuania showed great interest not only in the armed forces of the neighbouring country but also in its political and economic life. Since 1931, mutual efforts to improve and strengthen Latvian-Lithuanian intergovernmental relations were noticed. The weekly magazine *Karys* was distinguished for its huge amount of publications about Latvia and close cooperation with the daily paper *Latvijas Kareivis*. This magazine contributed a lot to adopting a positive society’s attitude towards intergovernmental relations of the countries. Lithuanian servicemen and society were thoroughly and constantly informed about life and events in Latvia. The majority of articles in the Lithuanian press were dedicated to military topics, however, a certain amount of publications on improvement of bilateral Lithuanian and Latvian relations could be found as well.

Sources and literature

1. Dilys, A. "Latvių karo ministeris apie latvių kariuomenę." *Karys*, 1925, Nr. 45: 371.
2. "Graži tradicija." *Karys*, 1935, Nr. 22: 506.
3. Irbe, P. "Latvijos parengimas fortifikacijos atžvilgiu." *Mūsų žinynas*, 1932, Nr. 89: 117–121.
4. "Latviai protestuoja prieš vokiečių propagandą." *Karys*, 1935, Nr. 26: 606.
5. "Latvių kariuomenės auklėjimas ir mokymas." *Mūsų žinynas*, 1929, Nr. 55: 225–232.
6. "Latvija ir rytų paktas." *Karys*, 1935, Nr. 1: 2.
7. "Latvių – Lenkų ginčas dėl mokyklų." *Karys*, 1934, Nr. 28: 556.
8. "Lenkai ir Latvius jau puola." *Karys*, 1935, Nr. 26: 606.
9. "Latvijas Kareivis paminėjo mūsų nepriklausomybės šventę." *Karys*, 1931, Nr. 9: 170.
10. S. K. "Mūsų santykiai su Latvija." *Karys*, 1932, Nr. 9: 173.
11. Vacietis. "Latvijos kariuomenė." *Karys*, 1933, Nr. 46: 919–921.
12. "Vokiečiai jau puola ir Latvius." *Karys*, 1935, Nr. 35: 802.
13. "Vokiečiai ir Latviais nepatenkinti." *Karys*, 1935, Nr. 38: 874.
14. *Visuotinė lietuvių enciklopedija*. T. IX (Juocevičius-Khiva). Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2006.
15. *Visuotinė lietuvių enciklopedija*. T. XV (Mezas-Nagurskiai). Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2009.
16. *Žurnalistikos enciklopedija*. Vilnius: Pradai, 1997.

Kopsavilkums

Latvijas norišu atspoguļojums Lietuvas militārajā presē (1919–1940)

Autors analizē starpkaru Lietuvas militārajā presē sniegtās ziņas par Latviju 1919.–1940. gadā. Rakstus par Latviju autors iedala trīs grupās: 1) Latvijas starpkaru perioda preses rakstu pārpublicējumi par Latviju un tās bruņotajiem spēkiem; 2) raksti par Latviju, kas balstīti uz ārzemju preses materiāliem; 3) lietuviešu autoru raksti par Latviju un tās bruņotajiem spēkiem. Rakstu vairākums veltīts militārajai tematikai, tāpat atrodama arī virkne rakstu par Lietuvas un Latvijas savstarpējo attiecību uzlabošanas. Pēc 1931. gada īpaši liela uzmanība pievērsta abpusējiem centieniem uzlabot un stiprināt Latvijas – Lietuvas strapvalstu attiecības.

Пранас Янаускас

Польско-литовские конфликты в католических костёлах Каунаса в 20-е годы XX века

Период литовского национального возрождения, Первая мировая война и особенно формирование литовского независимого государства — все эти факторы вели к поляризации литовско-польских отношений. Этой проблеме посвящена обширная историография как с польской, так и с литовской стороны. Однако в богатой историографии польско-литовские конфликты в католических костёлах города Каунаса в 1920—1930 годы являются *tabula rasa*. Пожалуй, только профессор К. Буховски (*Krzysztof Buchowski*, 1969) в контексте своих исследуемых проблем обращает внимание на польско-литовские столкновения в домах богослужения [1, 135—141]. На рубеже XIX—XX веков спор о том, на каком языке должна вестись церковная служба в костёлах Литвы, стал проявлением польско-литовского конфликта. Учитывая огромную роль, которую играли костёл и духовенство Литвы, польско-литовское соперничество стало не только языковым, но и национальным антагонизмом. Литовские правые силы в лице христианских демократов по сути дела ставили знак равенства между интересами государства, нации и католического костёла. Таким образом, польско-литовский спор о языке в домах богослужения встал на уровень литовского национального интереса. Вполне естественно, что это обстоятельство подвело нас к мысли исследовать инциденты, которые возникали между литовцами и поляками в католических костёлах Каунаса в 20-е годы XX века.

Основываясь на материалах, хранящихся в архиве курии Каунасского архиепископства, а также на литовскую и польскую периодическую печать того времени, делается попытка представить польско-литовские конфликты в среде прихожан Литовской католической церкви в Каунасе. Такой же конфликт существовал и среди священников, когда ксендзы — поляки отправлялись в этнически литовские приходы, а литовцы — туда, где доминировали поляки. В начале 20-ых годов XX века польский язык был вытеснен из Каунасской духовной семинарии. Однако конфликт между священниками выходит за рамки данного исследования.

В начале января 1919 г. Каунас стал временной столицей возродившегося Литовского государства. В то время на улицах этого города отчёт-

ливо можно было услышать три языка: польский, еврейский и русский [18, 30]. Ещё в конце XIX века во всех костёлах Каунаса языком богослужения был польский язык, только в кафедральном соборе можно было услышать литовский язык. Здесь и костельный хор пел, и проповедь была на литовском, так как здесь практику литовского языка проходили клерики каунасской католической духовной семинарии [16, 20]. В начале 1920-ых годов положение в католических костёлах Каунаса кардинально не изменилась.

Религиозная жизнь поляков Литвы в 20-ые годы минувшего столетия была очень сложной. Этому способствовали очень популярные в литовском обществе антипольские настроения, которые совпали с пиком европейского национализма, и, как отмечал Э. Хобсбаум (*Eric John Ernest Hobsbawm*, 1917), «если существовал такой момент в истории, когда «принцип национальности» образца XIX века одержал победу, то случилось это по окончании Первой мировой войны...» [17, 108]. Логическим следствием положения поляков Литвы были сложные отношения между Литвой и Польшей [10, 35–38]. К тому же, среди литовцев очень популярным было мнение, что почти все жители Литвы составляют совокупность лиц, которые имеют общее этническое происхождение, несмотря на их собственное национальное самоопределение. Дальнейшая логика такого рассуждения вела к выводу, что большинство поляков Литвы — это всего лишь «ополяченные», «полонизированные» литовцы и не более, так что их необходимо вернуть в объятия литовской нации [1, 34–42].

Пик польско-литовских конфликтов в костёлах Каунаса в 20-ые годы падает на 1924 г. и на сентябрь 1926 г. Поэтому мы вправе задаться вопросом: чему способствовало политическое положение тех лет в Литве? В этом контексте надо отметить, что 1920–1926 годы, — это правление христианских демократов, а с июня по декабрь 1926 г. у власти в Литве были левые силы: социал-демократы и крестьяне-народники.

После провозглашения Каунаса временной столицей Литвы процесс «литуанизации» пошёл успешно, а так как богослужение в большинстве каунасских костёлов продолжалось на польском языке, костёл превратился в элемент национального соперничества. По сути дела конфликты между литовцами и поляками стали ежедневным явлением, хотя они ограничивались словесными спорами. В 1924 г. эти конфликты окончательно превратились в проявления национального соперничества и самоутверждения. В первой половине 1924 г. конфликт между поляками и литовцами большой масштаб приобрел в костёлах Св. Троицы, Кармелитском, Иисуса Христа.

Польская печать сообщала, что во время исполнения поляками церковного пения в костёлы врывались вооруженные огнестрельным оружием и ножами литовцы и с криками «бей поляков», «прочь в Варшаву» начинали насилие. Далее подчёркивалась систематичность литовских акций и обвинялась церковную власть, которая, дескать, ничего положительного не предприняла, чтобы нормализовать национальные отношения в домах богослужения [11, 1; 12, 1; 7, 2–4, 15, 2].

Печать литовских христианских демократов ответственными за конфликты объявила поляков, которые якобы провоцировали литовскую молодёжь, виновными также были названы ксендзы — поляки [6, 3–4]. Газета «*Умро*» (*Rytas*) подчёркивала, что в костёлах должен доминировать литовский язык, так как литовцы составляют большинство жителей Каунаса [3, 5]. Христианские демократы ссылались на данные официальной статистики 1923 г. о том, что в городе Каунасе литовцы составляли 54 320 жителей, а поляки 4 083 [9, 20]. В то время в Каунасе проживало свыше 92 тысяч жителей [9, 20]. После конфликтов в 1924 г. в костёлах Каунаса заметно сократилось число богослужений на польском языке.

Вторая волна конфликтов захлестнула Каунас в сентябре 1926 г. Верующие поляки решили организовать шествие по центральной части города, а также обойти вокруг главных костёлов Каунаса. Участники процессии намеревались петь польские церковные песни с оркестром. Организаторами шествия были не духовные лица, а политики, лидером которых был член Литовского Сейма — поляк Т. Гижински (Tomasz Giżyński, 1884–1965). Последнее обстоятельство негативно расценивалось в литовской печати [2, 4; 8, 2]. Польско-литовский конфликт был представлен как военные действия: «первый поход в костёлы был их (польскими — П.Я.) вождями придуман по старому образцу, когда религиозный праздник превращается в «национальный поход», так поляки называют своё шествие» [14, 2]. Данная цитата свидетельствует, что поляков литовцы обвиняли в осквернении религиозных обрядов и использовании их в политических целях. По мнению автора статьи, поляки хотели подчеркнуть польское обличие литовской столицы, и это расценивалась как бестактность со стороны организаторов процессии. Сама же процессия закончилась побоищем между поляками и литовцами. Полиция с большим трудом контролировала ситуацию. Во время столкновения в ход пошли не только камни, но и огнестрельное оружие [14, 2]. И только спустя несколько часов конфликтующие стороны постепенно разошлись [14, 2]. Литовская и польская печать осудила этот конфликт. Только литовская печать старалась реа-

билитировать литовских хулиганов, а польская печать представляла поляков как жертв литовских варваров.

Руководство литовской католической церкви в лице каунасского архиепископа также строго осудило инцидент, признав его нехристианским [5]. Каунасский архиепископ И. Сквирецкас (*Juozapas Skvireckas*, 1873–1959) говорил: «не думаю, что это могли сделать люди, любящие костёл, им более чем другим должно быть известно, что костёл — это святое место, в котором каждому разрешается молиться на том языке, на котором ему надобно. Этот поступок нехристианский, и мы его очень сурово осуждаем» [4, 1]. Архиепископ запретил организовывать процессии, в которых участвовали бы представители нескольких церковных приходов, а также запретил участвовать организациям, оркестрам, нести флаги [4, 1; 13, 1].

Таким образом католическая церковь попробовала нормализовать польско-литовские отношения в костёлах. Однако, на наш взгляд, эти усилия можно расценивать лишь как незначительные, и по сути дела они вряд ли могли решить возникшие проблемы.

Необходимо отметить, что события сентября 1926 года были направлены не только против поляков Литвы, но и против левых политических сил, которые в то время были у власти в Литве. Их оппоненты — правые — были заинтересованы показать обществу, что левые напрасно отменили военное положение, что из-за этого, а также других демократических преобразований возникает большая опасность государству и обществу. Так правые литовские силы старались дискредитировать своих политических оппонентов и готовили государственный переворот, который состоялся 16 декабря 1926 г.

Обобщая, хотелось бы отметить, что, когда литовское общество поставило цель создать моноэтническое и национальное государство, польско-литовские конфликты по сути дела были запрограммированы. Усилия польской общественности удержать позиции польского языка в религиозной жизни литовцы расценивали однозначно — как стремление к польской гегемонии, которая уже по существу была опасна для литовцев. Польская и литовская печать конфликты в костёлах представляла как ответные действия «своей» стороны против представителей другой нации. Позиция руководителей Литовской католической церкви по сути дела совпадала с позицией представителей литовских христианских демократов. Так как инициатива проявлялась с обеих сторон, не по-хрис-

тиански было бы искать виновных. В начале 30-ых годов польский язык был почти полностью вытеснён из костёлов Каунаса. Однако вплоть до оккупации Литвы в 1940 г. всё же повторялись антипольские выступления.

Источники и литература

1. Buchowski, K. *Polacy w niepodległym państwie litewskim (1918–1940)*. Białystok, 1999.
2. “Dėl rugsėjo 26 d. įvykių šv. Trejybės bažnyčioje.” *Lietuva*, 1926 m. rugsėjo 27 d. nr. 217, p. 4.
3. “Ir vėl triukšmas.” *Rytas*, 1924 m. kovo 11 d., Nr. 58, p. 5.
4. “Jo Eks. Arkivyskupo Skvirecko nurodymai kai dėl jubiliejinių procesijų ruošos.” *Rytas*, 1926 m. spalio 5 d., Nr. 224, p. 1.
5. “Kauno arkivyskupijos kurijos archyvas, Tardymo protokolas dėl įvykio šv.” *Trejybės bažnyčioje*, 1926 m. rugsėjo 26 d. B. 122 (листы пронумерованы).
6. “Kauno lenkų karo žygiai prieš lietuvius.” *Rytas*, 1924 m. vasario 21 d. Nr. 43, p. 3–4.
7. “Kiedyś a teraz.” *Dzień Kowieński*, 15 marca 1924 r., s. 2–4.
8. “Lenkai jau terorizuoja Kauno mokytojus.” *Rytas*, 1926 m. rugsėjo 26 d. Nr. 217, p. 2.
9. *Lietuvos gyventojai. 1923 rugsėjo 17 d. surašymo duomenys*. Kaunas, 1926.
10. Łossowski, P. *Konflikt polsko-litewski 1918–1920*. Warszawa, 1996.
11. “Pobicie Polaków w kościele św. Trójcy w Kownie.” *Dzień Kowieński*, 26 lutego 1924 r., s. 1.
12. “Pogrom w kościele.” *Dzień Kowieński*, 27 lutego 1924 r., s. 1.
13. “Redakcijos žodis.” *Rytas*, 1926 m. rugsėjo 28 d. nr. 218, p. 1.
14. “Sekmadienio, IX–26, įvykiai šv. Trejybės bažnyčioje.” *Rytas*, 1926 m. spalio 1 d. Nr. 221, p. 2.
15. “Zajścia w kościele po karmelickim.” *Dzień Kowieński*, 19 lutego 1924 r., s. 2.
16. Žukas, K. *Žvilgsnis į praeitį. Žmogaus ir Kario atsiminimai. Medžiaga istorikams*. Chicago, 1959.
17. Хобсбаум Э. *Нации и национализм после 1780 года*. Санкт-Петербург, 1998.
18. Янаускас П. «Каунасская городская дума в межвоенный период: языковая ситуация.» В кн.: *Балтийско-русский сборник*. Stanford, 2004. С. 29.–40.

Kopsavilkums

Poļu – lietuviešu konflikti Kauņas katoļu baznīcās 20. gs. 20. gados

Balstoties uz Kauņas arhibīskapa kūrījā glabājamajiem materiāliem, kā arī uz lietuviešu un poļu periodiku, rakstā atspoguļoti poļu – lietuviešu konflikti Lietuvas Katoļu baznīcas draudzēs Kauņā. Poļu un lietuviešu ticīgo konflikti Kauņas baznīcās saasinājās 1924. gadā un 1926. gada septembrī.

Pēc tam, kad Kauņa bija kļuvusi par Lietuvas Pagaidu galvaspilsētu, baznīcas pārvērtās par nacionālās sāncensības vietu. Konflikti starp poļiem un lietuviešiem kļuva par ikdienišķu parādību, kaut arī parasti aprobežojās ar mutiskiem strīdiem. 1924. gadā baznīcas kļuva par nacionālās sāncensības un pašapliecināšanās izpausmju vietu. 1924. gada sākumā vislielāko mērogu konflikti ieguva Svētās Trīsvienības, Karmelītu un Jēzus Kristus baznīcās.

Otrs konfliktu vilnis uzliesmoja 1926. gada septembrī, kad poļu ticīgie nolēma sarīkot gājieni pilsētas centrālajā daļā, apejot arī galvenās Kauņas baznīcas. Sadursmes laikā tika izmantoti ne tikai akmeņi, bet arī šaujamieroči. Lietuvas Katoļu baznīcas vadība nosodīja incidentu, raksturojot to kā nekristīgu.

Nobeigumā tiek uzsvērts – jau ar to vien, ka lietuviešu sabiedrība izvirzīja mērķi radīt monoetnisku nacionālu valsti, pēc būtības bija ieprogrammēti nacionālie konflikti. Poļu sabiedrības pūliņi saglabāt poļu valodas pozīcijas viennozīmīgi tika vērtēti kā poļu centieni nodibināt savu hegemoniju, kas jau pēc savas būtības bija bīstama lietuviešiem. Tā kā iniciatīvu konfliktu izraisīšanā demonstrēja abas puses, būtu nekristīgi meklēt vainīgo. 30. gadu sākumā poļu valoda tika gandrīz pilnībā izspiesta no Kauņas baznīcām. Taču līdz pat Lietuvas okupācijai 1940. gadā tur tomēr atkārtojās antipoliskas uzstāšanās.

Summary

Polish-Lithuanian Conflicts in the Catholic Churches in Kaunas in the Third Decade of the 20th Century

Ongoing Lithuanian and Polish conflicts about the language of sermons in Kaunas Catholic Churches were common in the third decade of the 20th century. In 1924 and 1926, these conflicts escalated into riots. Instead of a peaceful search for consensus, people used stones and guns. Periodicals of the two nationalities participating in this conflict, specifically the Lithuanians and Poles, accused each other and defended their own positions. It was difficult for the leaders of the Catholic Church in Lithuania to settle these disputes. As a result, attendance of church services in the Polish language in Kaunas Catholic Churches greatly decreased.

Ilze Jermacāne

Sarkanās armijas 201. (43. gvardes) latviešu strēlnieku divīzijas komandieru (1941–1944) portrets: Jānis Veikins un Detlavs Brantkalns

Līdz šim Latvijā veiktajos pētījumos nav uzskaitīti visi tie latvieši un Latvijas iedzīvotāji, kuri Padomju Savienības Strādnieku un zemnieku Sarkanajā armijā (turpmāk – Sarkanajā armijā) pirms Otrā pasaules kara (1939–1945) ieņēma nozīmīgus amatus, precīzu datu nav arī par Vācijas – PSRS kara laiku (1. piez.). Šis pētījums ir par divām latviešu tautības militārpersonām, kuras dažādu gan objektīvu, gan subjektīvu apstākļu dēļ Pirmā pasaules kara laikā (1914–1918) nonāca Padomju Krievijā, pēc kara beigām neatgriezās Latvijā, bet izvēlējās palikt tur un kurām radās iespēja veidot militāro karjeru 1918. gadā dibinātajā Sarkanajā armijā. Lai arī šie cilvēki nekad nav bijuši saistīti ar Latvijas armiju, tomēr tie kā latviešu tautības militārpersonas ar saviem darbiem ir atstājuši zināmu vietu Latvijas militārajā vēsturē (tiesa – pretrunīgi vērtētu, ņemot vērā valsti, kuras armijā viņi dienēja). Katrs no viņiem bija mazs ritenītis lielajā Sarkanajā armijā, viņu nonākšana armijā bija atšķirīga, arī darbība tajā, un, zinot PSRS iekšpolitiskos notikumus – galvenokārt 1937./1938. gadā veiktās represijas pret Sarkanās armijas, arī latviešu tautības komandieriem, ir saprotams, ka ceļš uz ģenerāļa pakāpi nebija vienkāršs.

Sarkanās armijas 201. (no 1942. gada 5. oktobra – 43. gvardes) latviešu strēlnieku divīzijas (turpmāk – divīzijas) vēsturē Jānis Veikins (1897–1979) un Detlavs Brantkalns (1898–1979) ieņēma nozīmīgu lomu, bija tās komandieri. J. Veikins bija viens no galvenajiem divīzijas formētājiem, kurš nesa atbildību par to, lai kara sākumā valdošā haosa apstākļos radītu organizētu karaspēka vienību. Viņa vadībā divīzija piedalījās smagās kaujās Vācijas – PSRS kara (1941–1945) pirmajā posmā: pie Maskavas 1941. gada decembrī un pie Simonovas 1942. gada oktobrī – decembrī (pēc divīzijas neveiksmes pēdējā kaujā viņu atstādīnāja). D. Brantkalns kļuva par komandieri, viņa komandēšanas laikā divīzijas zaudējumi ievērojami samazinājās; D. Brantkalns bija arī 130. latviešu strēlnieku korpusa komandieris no 1944. gada jūnija līdz kara beigām. Jāatzīmē, ka abi ir netaisnīgi cietuši. D. Brantkalns tika arestēts 1938. gadā, savukārt J. Veikins 1938. gadā atvaļināts no armijas, bet 1942. gada decembrī pretrunīgos apstākļos atstādīnāts no amata.

Izveidot komandiera portretu ir sarežģīti. Pārlapojot pēckara grāmatas un presi, redzams, ka laikabiedru vērtējums par abiem nav viennozīmīgs, ir pat kļāji pretrunīgs. Ņemot vērā, ka neviens no viņiem nav atstājis publicētas atmiņas, priekšstats, kas par viņiem veidojas, galvenokārt ir laikabiedru radīts (no atmiņām, vēstulēm, publikācijām presē), to tikai papildina pašu komandieru pavēles, ziņojumi un citi dokumenti, kas šobrīd glabājas arhīvos.

Abi nākamie divīzijas komandieri ir dzimuši Latvijas teritorijā, pēc tautības – latvieši. Viņi atšķirīgi nokļuva Krievijā un armijā, un tā arī nav izdevies noskaidrot, vai abu dzīves ceļi krustojušies pirms kara vai kara laikā.

Militārās karjeras sākums

Detlavs Brantkalns ir dzimis 1898. gadā Valkas apriņķa Tirzas pagastā (tagad Gulbenes novadā ķieģeļu cepla strādnieku ģimenē. Viņš, būdams vēl mazs bērns, vēroja 1905. gada notikumus. Iespējams, tas viņu pievērsa kreisajām idejām, un no 1916. līdz 1919. gadam D. Brantkalns bija sociāldemokrātu partijas biedrs. 1916. gadā nonāca Petrogradā, kur sāka strādāt Ludviga Nobela (*Ludvig Emmanuel Nobel*, 1831–1888) mašīnbūves rūpnīcā, kur tolaik remontētas zemūdenes. Vēlāk strādāja aviācijas rūpnīcā, kur acīmredzot viņam radās interese par militārām lietām. No 1919. gada KSFPF pilsonis. Bija precējies ar tirgotāja meitu, pēc profesijas skolotāju.

Par D. Brantkalna aizbraukšanas iemesliem uz Krieviju iespējams uzzināt no viņa Iekšlietu Tautas komisariāta (turpmāk – IeTK) krimināllietas, kur lasāms, ka no Latvijas uz Krieviju aizbraucis, jo “gribējās dienēt armijā, tāpēc ierados Petrogradā. Iekārtojos darbā mašīnbūves rūpnīcā “Ludvig Nobel”” [4, 5–6]. No šīs rūpnīcas “cara” armijā cilvēki neesot ņemti. Trīs mēnešus D. Brantkalns nostrādāja par atslēdznieku, tad kļuva par meistaru, bet vēlāk tika atlaists. Fabrikās viņš strādāja līdz 1918. gada rudenim, pēc tam iestājās Sarkanajā armijā. Visa ģimene izbrauca no Latvijas 1919. gadā līdz ar Sarkanās armijas atkāpšanos. D. Brantkalns 1921. gadā piedalījās Kronštates dumpja apspiešanā. 1926. gadā beidza Sarkanās armijas komandējošā sastāva augstākos strēlnieku taktikas kvalifikācijas celšanas kursus “Šāviens” (*Выстрел*), kur tika ielikti pamati turpmākajai karjerai. Turpmāk dienēja Ļeņingradas un Sibīrijas apgabalos, kur ieņēma dažādus amatus.

Jānis Veikins dzimis 1897. gada 22. septembrī Valmieras apriņķa Limbažu pagastā. 1907. gadā sāka apmeklēt Vainižu pagastskolu, kur pabeidzis 4 klases. Tad sāka strādāt, palīdzot tēvam saimniecībā. 1916. gadā tika iesaukts cariskās Krievijas armijā. Vispirms bija divus mēnešus ilgās mācībās latviešu strēlnieku rezerves pulkā Tērbatā (Tartu), tad tika ieskaitīts 2. Rīgas

latviešu strēlnieku pulka 7. rotas 1. vadā, cīnījās Ziemassvētku kaujās. Divreiz ievainots. 1918. gada 3. martā kopā ar 2. Rīgas latviešu strēlnieku pulku ieradās Maskavā. Tur J. Veikins kļuva par vada komandieri. Atsevišķās Internacionālās divīzijas sastāvā cīnījās Latvijas teritorijā, tad 11. Petrogradas divīzijas sastāvā – Polijas teritorijā. 1920. gada oktobrī divīzijas štābs nosūtīja J. Veikinu uz Smoļenskas kara skolu. 1923.–1926. gadā viņš bija bataljona un pulka komandieris. Sekoja studijas M. Frunzes Kara akadēmijā, kuru viņš pabeidza 1929. gadā. Pirms Vācu–padomju kara strādāja par pasniedzēju un katedras vadītāju kara skolās Maskavā un Ļeņingradā. 1936.–1938. gadā J. Veikins mācījās Sarkanās armijas Ģenerālštāba akadēmijā.

1937.–1938. gads

1937./1938. gada represijas skāra abus, tiesa – mazliet atšķirīgi. 1937. gadā J. Veikins tika izslēgts no Vissavienības komunistiskās (boļševiku) partijas, 1938. gada 15. septembrī tika atlaists no Sarkanās armijas un turpināja darbu kā strādnieks autogarāžā. Tomēr pēc pusotra gada J. Veikinu atjaunoja Sarkanajā armijā un viņš sāka strādāt par vecāko pasniedzēju Ģenerālštāba Kara akadēmijā.

D. Brantkalnam bija citāds liktenis, un šobrīd Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts arhīvā iespējams iepazīties ar viņa krimināllietu [4]. Lieta pret D. Brantkalnu tika vesta gandrīz divus gadus – no 1938. gada 10. maija līdz 1940. gada 25. februārim. 1938. gada 10. maijā pret D. Brantkalnu tika izvirzīta apsūdzība, vadoties pēc Krievijas PFSR kriminālkodeksa (1926. gada redakcijā) 58–1.b (“Dzimtenes nodevība, ko izdarījusi militārpersona”), 58–8. (“teroristisku aktu veikšana”), 58–9. (“tiltu, ceļu, dzelzceļu spridzināšana”), 58–11. (“piedalīšanās kontrrevolucionārā organizācijā”) pantiem [7]. D. Brantkalns tika apsūdzēts kā “latviešu nacionālistiskās organizācijas dalībnieks”. Kā lasāms D. Brantkalna apsūdzības slēdzienā, tad izmeklēšana konstatējusi, ka apsūdzētais D. Brantkalns bijis latviešu nacionālistiskās organizācijas biedrs un no 1932. līdz 1937. gadam veicis spiegošanu pret PSRS, vācis ziņas un nodevis tās japāņu izlūkdienestiem [4, 52]. Konfrontēšanas laikā viens no lieciniekiem apgalvoja, ka D. Brantkalns esot nodarbojies ar disciplīnas graušanu, veicinājis dzeršanu komandieru vidū, sniedzis personisku piemēru kā kauslis un demolētājs [4, 38]. Jāatzīmē, ka represijas skāra arī D. Brantkalna ģimeni. IeTK arestēja abus viņa brāļus, kā arī māsu Austru. Brālis Toniuss, kurš bija Sarkanās armijas komandieris, pēc dienesta pakāpes kapteinis, studēja F. Dzeržinska Artillerijas akadēmijā Ļeņingradā un tika nošauts 1938. gada

22. janvārī. Brālis Jans bija elektromontieris, tika nošauts 1938. gada 27. janvārī. Māsa Austrā dzīvoja Ļeņingradā un bija mājsaimniece, viņu nošāva 1938. gada 27. janvārī [14].

Kā redzams, abu likteņi ievērojami atšķiras. No krimināllietas par D. Brantkalna likteni lielo represiju laikā iespējams uzzināt daudz detalizētāk. Par J. Veikina gaitām zināms mazāk.

Kara laiks – komandieri

Vācijas–PSRS karš abu latviešu virsnieku dzīvēs pavēra jaunu lappusi, neraugoties uz piedzīvotajām ciešanām represiju laikā. Dienā, kad sākās karš, Detlavs Brantkalns bija Sarkanās armijas augstākā komandējošā sastāva strēlnieku taktikas kvalifikācijas celšanas kursu “Šāviens” (*Выстрел*) pasniedzējs. D. Brantkalns, karam sākoties, lūdza viņu nosūtīt uz fronti, taču saņēma atteikumu ar motivējumu, ka “šādos apstākļos armijai vēl nepieciešamāki ir jaunu komandieru sagatavotāji” [13] (2. piez.). Nav ziņu, vai līdz karam un kara laikā abi komandieri ir tikušies. Iespējams, tas notiktu, ja D. Brantkalns 1941. gada augustā būtu pieņēmis Latvijas komunistiskās (boļševiku) partijas Centrālkomitejas sekretāra Jāņa Kalnbērziņa (1893–1986) piedāvājumu kļūt par 201. latviešu strēlnieku divīzijas štāba priekšnieku (3. piez.).

Savukārt J. Veikins kara sākumā bija Sarkanās armijas Ģenerālštāba Kara akadēmijas vecākais pasniedzējs, un 201. latviešu strēlnieku divīzijā viņš nonāca uzreiz – 1941. gada 16. augustā, kļūdams par galveno divīzijas izveidotāju. Par viņu kādās pēckara atmiņās rakstīts: “Apaļīgs, kustīgs, ar laiviņu galvā un aizsargkrāsas tumši zaļiem ķieģeļiņiem uz apkakles zīmotnēm, viņš nostājās ierindas priekšā un taujāja katru” [9]. 1941. gada 14. augustā, dažas dienas pirms došanās uz divīzijas formēšanas vietu Gorohovecā, J. Veikins sievai Tatjanai rakstīja: “[...] tuvākajās dienās atkal uz ilgu laiku aizbraukšu no Maskavas. Tas, ka nebūs vēstuļu, lai Tevi neskumdina. Atceries nodzīvotos gadus, kopīgos centienus un ilgas, mūsu kopīgos uzdevumus šajā cīņā, un mūs nespēs šķirt ne laiks, ne telpa. Mūsu labklājība nesaraujami saistīta ar mūsu zemes labklājību. Tāpēc nav tāda upura, kuru mēs nespētu ziedot uz Dzimtenes altāra. Galvenais – nepalikāt vienaldzīgam novērotājam...” [8]. J. Veikina darbi, galvenokārt cīņa pret latviešu skaita samazināšanos divīzijā, liecina par viņa zināmu ideālismu un turēšanos pie 1. Pasaules kara latviešu strēlnieku idejām. Iespējams, J. Veikinam bija grūti noskatīties, kā latviešu strēlnieku divīzija 1942. gadā pakāpeniski vairs tikai formāli nesa latviešu vārdu.

Kāds ir J. Veikins kara laika biedru atmiņās (šīs atmiņas pierakstītas 1942. gada vasarā)? “Divīzijas priekšgalā kā divīzijas komandieris stāvēja pulkvedis, vēlāk ģenerālmajors – no auguma dūšīgs vīrs, vidēja auguma, apdāvināts pulkvedis” [3, 9]. Vai arī: “Ģenerālmajors mums ir ļoti jutīgs, atsaucīgs, vērīgs. Nerēķinās ar apstākļiem, nemeklē sev ērtības, ar savu mierīgumu smagu militāru lēmumu pieņemšanā visiem iedveš uzticību, ļoti mierīgs, nežēlojas, neuztraucas, līdzsvarots raksturs. Jautrs, jautras sarunu tēmas. Lasa daudz, lasa vienmēr gan sarežģītos apstākļos, gan svarīgu militāru uzdevumu atrisināšanā. Likās, ka mēs tajā laikā nevaram lasīt, bet viņš vienmēr lasīja. Ļoti pieejams, nav lepns, bet reizē arī prasīgs pret izpildāmajiem uzdevumiem. Viņa vārds ir neapstrīdams likums, autoritāte. Veikins teica, pavēlēja – tas ir viss.” Vēl citas atmiņas: “Veikins ir pārāk drosmīgs. Pēc būtības pirmo ievainojumu viņš saņēma dēļ drosmes. Vienmēr visam noskaidro cēloni. Ļoti raksturīgs teikums, kad noskaidro visas detaļas – “Tagad man ir skaidrs!”” [2, 57–59]

Savukārt D. Brantkalnu, kurš par divīzijas komandieri kļuva 1942. gada 31. decembrī, bijušie dienesta biedri raksturo kā aukstasinīgu un drosmīgu. Par labu D. Brantkalnam runā atmiņas, kurās var lasīt, ka kaujas operācijas D. Brantkalns izstrādāja ļoti precīzi un pamatīgi, tādēļ arī zaudējumi samazinājās. Kā atceras atvaļinātais pulkvedis Igors Briežkalns, tad “attiecībās ar padotajiem ģenerālis D. Brantkalns bija ļoti prasīgs, nereti pat skarbs, bet taisnīgs.” [6, 76]

Diezgan skarbu abu komandieru portretējumu sniedzis 201. divīzijas karavīrs Jūlijs Bērziņš savās aptuveni 20 gadus pēc kara beigām uzrakstītajās atmiņās: “Nez kāpēc starp mums, ierindniekiem, ģenerālmajors Veikins nebija īpaši populārs, sevišķi tas attiecās uz divīzijas ilggadējiem iedzīvotājiem, jo tā vietā, lai no sirds aprunātos ar karavīriem, viņš nekad pie mums neparādījās, un vienīgā vieta, kur mēs viņu vairākas reizes redzējām, bija garāmbraucot trofeju opelī-admirāli 1942. gadā divīzijas pāriešanas laikā.

Mūsu iztēlē tas nesaistījās ar padomju karaspēka ģenerālmajora pakāpi, sevišķi tiem no mums, kuri diezgan tuvu pazina dažus no Pilsoņu kara varoņiem, tāpēc no jaunieceltā ģenerālmajora Brantkalna gaidīja, ka kaut kas mainīsies uz labo pusi, jo kā nekā jauna slota tīri slauka, taču dažkārt ir arī otrādi – no vilka skrien, uz lāci tiec. Bet toreiz mēs mierinājām sevi ar cerību, ka, lai nu kā, mums no augstākās pavēlniecības nomaīņas sliktāk nebūs.” [5, 1943. 7–8]

Jāatzīmē, ka 201. latviešu strēlnieku divīzijas komandiera J. Veikina atstādināšanas apstākļi 1942. gada decembrī joprojām ir viens no neskaidrākajiem notikumiem divīzijas darbībā. No 1942. gada 28. novembra līdz

16. decembrim notika kaujas par Rosino un Simonovo pirmais posms, bija jāatvirza vācu armija un jāsavienojas ar 1. Triecienarmiju. Kauju divīzija uzsāka aptuveni 11 000 cilvēku sastāvā. Kauju laikā 201. latviešu strēlnieku divīzija zaudēja vairāk kā 5 100 karavīru (ievainotu un kritušu). Pēc Ziemeļrietumu frontes Polītpārvaldes priekšlikuma izveidotā LK(b)P CK un Latvijas PSR TKP pārstāvju komisija 1942. gada decembrī konstatēja, ka divīzijas komandieris J. Veikins esot kauju vadījis virspusēji, nestrādājis ar personālsastāvu, pulku komandierus nesavācis, ar tiem nekonsultējies, atrodoties kaujas apstākļos, pulku komandieri bieži nezinājuši, ko no viņiem prasa. Kadri divīzijā tiekot atlasīti nevis pēc prasmēm, bet citām nezināmām īpašībām: “Ģenerālmajors Veikins necieš pat norādes par kļūdām vai nepilnībām.” [1, 2. o.p.] Pārmeta J. Veiknam nespēju sastrādāties ar padotajiem un to, ka viņš nepareizi saprot, ko nozīmē būt Latviešu divīzijas priekšniekam. “Bieži, par spīti daudzkārtējiem CK aizrādījumiem, viņš atzīmē, ka Latvijas divīzija ieņem sevišķu vietu un ka it kā līdz ar armijas pavēlniecības pavēli viņam ir jāpilda LK(b)P CK direktīvas, kura neļaus divīzijai darīt pāri.” [1, 2. o.p.] Pēdējais citāts liecina par zināmu J. Veikina ideālismu un iekšēju ticību, ka LK(b)P CK divīzijas jautājumu risināšanā būs lielāka ietekme kā Sarkanās armijas pavēlniecībai.

No 1943. gada janvāra līdz kara beigām J. Veikins bija 94. strēlnieku korpusa štāba priekšnieks, kādu laiku komandieris. Savukārt D. Brantkalns no 1943. gada janvāra līdz 130. latviešu strēlnieku korpusa izveidošanas laikam 1944. gada vasarā, esot divīzijas komandieris, kļuva par autoritāti, un tas plaši tika atspoguļots pēckara aprakstos. Piemēram, 1973. gadā par D. Brantkalnu rakstīts: “Divīzijas komandiera maiņa karaspēka daļās nevarēja palikt nepamanīta. Un kā tas frontē parasti notiek tādā grūtā brīdī, kad visi spēki šķiet izsīkuši, no jaunā komandiera gaidīja kādu brīnumu, kas visu pagriezt citādi. [...] Un tomēr šinī grūtajā brīdī divīzijā drīz vien visi izjuta pārmaiņas un dažā ziņā tas nemaz neatvieglāja karavīru ikdienu.” [10]

Pēc kara

D. Brantkalns 1946. gadā kļuva par Ģenerālštāba akadēmijas augstāko akadēmisko kursu klausītāju. 1947. gadā tika iecelts par 23. gvardes, pēc tam 16. gvardes korpusa komandiera vietnieku. No 1949. gada aprīļa līdz 1954. gada martam bija Belomorskas (Ziemeļu) kara apgabala karaspēka pavēlnieka palīgs. 1954. gada septembrī slimības dēļ bija pilnībā atstādināts no armijas. Kopumā D. Brantkalns Sarkanajā armijā nodienēja 36 gadus.

J. Veikins pēc kara 1945. gada rudenī atgriezās Ģenerālštāba akadēmijā. Divus gadus vēlāk aizstāvēja disertāciju, kļuva militāro zinātņu kandidāts. Pēdējos gados bija operatīvās kara mākslas katedras priekšnieka vietnieks. “No 1960. gada atrodos pensijā,” ģenerālis it kā atvainodamies saka. “Saulainā laikā milu strādāt dārzā. Agrāk vasarās bieži atbraucu uz Latviju, bet tagad veselība vairs neļauj uzņemt tik garus ceļojumus.” [13]

Abu komandieru likteņi sniedz liecības par latviešu karavīru gaitām Padomju Krievijā. Ne vienmēr viņu darbi tika atbalstīti, it īpaši bijušajiem karavīriem ir atšķirīgi viedokļi par komandieru darbību.

Piezīmes

1. Jāatzīmē vēsturnieka Ē. Jēkabsona 2009. gada pētījums par latviešiem Sarkanās armijas un Iekšlietu tautas komisariāta vadībā 1921.–1938. gadā. Sk.: Jēkabsons, Ē. “Latvieši Sarkanās armijas un Iekšlietu tautas komisariāta vadībā 1921.–1938. gadā.” Grām. *Latvijas Kara muzeja gadagrāmata* X. Rīga: Latvijas Kara muzejs, 2009. 173.–223. lpp.
2. Uz fronti D. Brantkalnu nosūtīja tikai 1943. gada 2. janvārī, lai no 3. janvāra viņš pārņemtu 201. divīzijas komandēšanu.
3. Šis fakts tika izlasīts kādā septiņdesmito gadu intervijā ar Detlavu Brantkalnu un nav pārbaudīts [11].

Avoti un literatūra

1. Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts arhīvs (turpmāk – LNA LVA), PA-101. f. (Latvijas Komunistiskās partijas centrālkomiteja), 5. apr., 2. l. (Sevišķais sektors. Materiāli par 43. latviešu strēlnieku divīziju. 1943. gads).
2. LNA LVA, PA-301. f. (Lielā Tēvijas kara vēstures komisija), 1. apr., 16. l. (1942. gada 8.–12. septembrī 201. latviešu strēlnieku divīzijā veikto sarunu stenogrammas).
3. LNA LVA, PA-301. f., 1. apr., 170. l. (201. latviešu strēlnieku divīzijas 122. latviešu strēlnieku pulka komandieru un karavīru atmiņas, 1941. gada decembris – 1942. gada maijs).
4. LNA LVA, 1986. f. (Latvijas PSR VDK par sevišķi bīstamiem pretvalstiski noziegumiem apsūdzēto personu krimināllietas), 2. apr., P-3791. l. (Detlava Brantkalna krimināllietā, 1938.–1940. gads).
5. Latvijas Kara muzejs, inv. Nr. “LKM 8256-nd” (Latvijas Kara muzeja 2. Pasaules kara vēstures nodaļas dokumentu kolekcijas bij. Latvijas PSR Revolūcijas muzeja palīgkrājuma dokuments Nr. 8256), Sarkanās armijas 201. (43. gvardes) latviešu strēlnieku divīzijas karavīra Jūlija Bērziņa atmiņas, 1960. gadi.

6. Briežkalns, I. *No Narofominskas līdz Imulai: ... no pirmās līdz pēdējai stundai frontē*. Rīga: Latviešu strēlnieku apvienība, 2009. 96 lpp.
7. *KPFSR Kriminālkodekss. Ar grozījumiem līdz 1940. gada 15. novembrim*. Rīga: Latvijas PSR Iekšlietu Tautas komisariāta izdevums, 1940. 184 lpp.
8. *Rīgas Balss*, 1987. gada oktobris.
9. “Ģenerālis – tādu viņu pazīst.” *Progress*, 1977. 22. septembris.
10. Kacena, V. “Par karavīru piedzimis.” *Draugs*, 1973. jūnijs.
11. Sirmais, O. “Pēc jūsu komandas daudz vīru kaujai cēlās.” *Dzirkstele*, 1978. 21. janvāris.
12. Šmita, D. “Atceramies mūsu ģenerāli.” *Cīņa*, 1983. 25. jūnijs.
13. Celmiņa, I. “Vēstules sievai. Sakarā ar J. Veikina 90. dzimšanas dienu.”; Šmite, D. “Jānim Veikinam – 80.” *Progress*, 1977. 22. septembris.
14. Datu bāze «Жертвы политического террора в СССР» <http://lists.memo.ru/index2.htm> (2012.01.14).

Summary

Portrait of Commanders of the 201st (43^d guard) Latvian Rifleman Division of the Red Army (1941–1944): Janis Veikins and Detlavs Brantkalns

Previous studies conducted in Latvia have neglected Latvians and Latvian residents who occupied important positions in the Soviet Union's Workers' and Peasants' Red Army before the World War II (1939–1945) and in the period of the German – Soviet War (1941–1945). This study examines two Latvian military men who as a result of various objective and subjective reasons, arrived in the Soviet Union during World War I, and after the war opted to stay there instead of returning to Latvia, and who had an opportunity to build military careers in the Red Army founded in 1918. Janis Veikins and Detlavs Brantkalns had significant roles in the history of the 201st (from the October 5, 1942 – 43^d guard) Latvian Rifleman's Division of the Red Army. They have both been commanders of this division. They were both born in Latvia and their ethnicity was Latvian.

Janis Veikins was a participant in World War I. He became one of the main creators of the 201st Latvian rifleman division in August 13, 1941, when he took the position as the division's commander. During a chaotic time wrought by the beginning of war, he was responsible for the creation of an organized military unit. Under the command of Veikins, the division fought

heavy battles in the first period of the German – Soviet war (1941–1945), at Moscow in December of 1941, and Simonov between October and December of 1942. After the division's defeat in the final battle, he was dismissed from the commander's position.

Detlavs Brantkalns became the commander of the division in January of 1943. Under his command, personnel losses of the division decreased significantly. He also became the commander of the 130th Latvian riflemen corps from June of 1944 until the end of the war.

It must be noted however, that both of these men experienced disgrace. D. Brantkalns was arrested in 1938 during the repressions against military personal of the Red Army. J. Veikins was dismissed from his position in 1942 under questionable circumstances. After the war, both of them continued their military careers. D. Brantkalns spent his old age in Latvia, J. Veikins in Moscow.

Krišs Kapenieks

Kursenieku faktors Latvijas un Lietuvas attiecībās (1932–1933)

30. gadu sākumā iezīmējās pārmaiņas Latvijas un Lietuvas attiecībās. Tās ietekmēja pasaules saimniecības krīze. 1932. gada pirmajos mēnešos Lietuvai radās sarežģījumi Klaipēdas apgabalā, kura elitei pārmeta patvaļīgus, nesaskaņotus sakarus ar Vācijas valdības aprindām [1]. Latvija sekoja notikumam attīstībai. Latvijas interešu lokā bija Klaipēdas apgabalā dzīvojošie kursenieki [4; 16]. Kursenieku kopas Kuršu kāpu pussalas un Klaipēdas apkārtnes zvejnieku ciemos bija veidojušās, sākot ar 15. gadsimtu, no Kursas (Kurzemes) izceļotājiem, asimilējot arī ieceļotājus no Prūsijas, Lietuvas un citām zemēm, ar laiku izveidojot savdabīgu etnisku kopienu Prūsijas valsts, no 1871. gada – Vācijas impērijas teritorijā. 1923. gada janvārī, Lietuvai ieņemot pēc Versaļas miera līguma no Vācijas atdalīto Klaipēdas apgabalu un tam kļūstot par autonomu Lietuvas Republikas sastāvdaļu, kursenieku apdzīvotā teritorija nonāca Lietuvas sastāvā.

Raksta mērķis ir analizēt to, kā kursenieku faktors, kas līdz šim historiogrāfijā aplūkots fragmentāri un garāmejojot, 20. gadsimta 30. gadu sākumā ietekmēja Latvijas un Lietuvas attiecības. Referāta uzdevums ir parādīt, kā minētajā laikā Latvijas un Lietuvas attiecības konkrētajā jautājumā izpaudās gan valsts līmenī, gan presē, gan sabiedriskajā jomā.

Sākoties 1932. gada vasaras sezonai, latviešu sabiedrības interese par kurseniekiem strauji pieauga: notika vairākas ekskursijas, presē tika publicēti raksti, bet septembra beigās Rīgā pēc Latvijas Sociāldemokrātiskās strādnieku partijas jaunatnes organizācijas “Strādnieks, sports un sargs” vadītāja un Saeimas deputāta Bruno Kalniņa (Brūno Haralds Kalniņš, 1899–1990) uzaicinājuma viesojās kursenieki – Nidas (lietuviešu: *Nida*; vācu: *Nidden*) sporta biedrības futbola komanda. Tas izraisīja lielu interesi, plašas emocionālas un subjektīvas atsauksmes presē. Novembra sākumā Kuršu kāpu ciemus apmeklēja Rīgas Latviešu biedrības pārstāvji – studenti Roberts Malvess un Edmunds Puksis, atvedot kurseniekiem grāmatas latviešu valodā – Bībeli, dziesmu grāmatu, R. Blaumaņa, J. Purapuķes un A. Brigaderes rakstus, kā arī populārziņnātniska satura grāmatas un nedaudz eksemplāros pat Konversācijas vārdnīcu. Lai gūtu atbalstu savam uzdevumam, R. Malvess un E. Puksis bija vērsušies pie Latvijas konsula Klaipēdā Jāņa Riekstiņa, bet pēdējais viņu rīcību uzņēma

atturīgi, norādot, ka “viņu ierašanās tagad klusos zvejnieku ciemos ļoti kaitēs Latviešu Biedrības labam nodomam un sagādās nevēlamu uztraukumu un konfliktus”, un ieteicot studentiem, lai nepievērstu savai darbībai lieku uzmanību, ierasties vasaras sezonā, “kad Nida un Švarcorte [Kuršu kāpu ciemi] ir pārpildīta ar peldu viesiem ārzemniekiem un satikšanās ar kuršiem-zvejniekiem nevienam nav uzkrītoša” [13, 27]. Nesaņēmuši gaidīto konsula atbalstu, studenti sekmīgi veikuši savu uzdevumu ar vietējo lietuviešu iestāžu un atsevišķu privātpersonu atbalstu, kuru izturēšanās bijusi “ļoti pretimnākoša” [13, 26]. 1932. gada 5. novembrī Latvijas sūtnis Lietuvā Roberts Liepiņš (1890–1978) rakstīja Ārlietu ministrijas Baltijas valstu nodaļai: “Jāpriecājas, ka radusies pie mums beidzot interese par kuršiem.” Viņš kritizēja skaļo preses attieksmi, kas neko labu nedodot kurseniekiem, tikai bojājot attiecības ar Lietuvu. Sūtnis ieteica to pašu, ko 1931. gada jūlija vēstulē par savu braucienu uz Kuršu kāpām. Viņš kritizēja to, ka Latvija, aizbildinoties ar līdzekļu trūkumu, nav atsūtījusi kādu arheologu uz Dr. K. Engela veiktajiem izrakumiem 1930. gada rudenī Linkūnos (Vācijā, Austrumprūsijā pie Tilzītes), jo te paveroties plašas iespējas kuršu izpētei. Viņš ieteica Latvijai sekot Lietuvas piemēram, kas organizē Austrumprūsijas lietuviešiem bērnu vasaras skolas Lietuvā, kur viņi nostiprina savu valodu un tautisko apziņu [13, 33–40]. R. Liepiņš bija skeptisks par dažādām sabiedrisko organizāciju aktivitātēm, uzskatot, ka no tām kurseniekiem īpaša labuma nebūs un vēstulē Baltijas valstu nodaļas vadītājam J. Filholdam norādīja, ka “pie kuršiem, ja mēs tiem patiesi gribam līdzēt un tos paglābt no tālākas pārtautošanas, ir vajadzīgs sistematisks, gadiem uz priekšu aprēķināts kultūras darbs” [13, 24].

Lietuvas iestādēm nepalika nepamanīta plašā Latvijas sabiedrības interese par kurseniekiem. Zināmā mērā saspringta situācija iestājās pēc 1932. gada 12. decembra Kultūras fonda Lielās domes sēdes, kuru vadīja Saeimas priekšsēdētājs Pauls Kalniņš un kurā bez citiem piešķirumiem tika nolemts 1000 latu atvēlēt “kuršu organizācijām grāmatu iepirkšanai”. Sēdē izskanēja asi pārmetumi Lietuvas iestādēm par septembrī kursenieku sportistiem dāvināto grāmatu aizturēšanu muitā, kurus atreferēja Rīgas prese [7]. 1932. gada 14. decembrī Lietuvas sūtnis Latvijā Broņus Dailide (*Bronius Edmundas Dailidė*, 1892–1981) Lietuvas ārlietu ministram Dovam Zauņum (*Dovas Zaunius*, 1892–1940) ziņoja “Jaunākajās Ziņās” pausto par minēto sēdi: stāstījumu par kursenieku sportistu nedienām uz Lietuvas robežas – viņi netika izlaisti no Lietuvas Latvijas vīzu trūkuma dēļ (ziņojumā ir neizprotama piezīme: “vairumā vācieši” – *dauguma vokietukai*, kas nozīmē vāciešus pamazinājuma formā vai (un) ar nievājošu nokrāsu; zināms, ka Rīgā viesojušies kursenieku

sportisti runāja skaidri saprotamā “latviešu valodā”) un dāvinātās bibliotēkas aizturēšanu muitā. Izglītības ministrs Atis Ķeniņš norādījis, ka “Ārlietu ministrija spers soļus pret lietuviešu [īstenoto] apspiešanu un pieprasīs netraucētu grāmatu ielaišanu un satiksmi ar kurseniekiem (pasvītrojums – B. Dailides vai D. Zauņus). Ticis teikts: “Ja lietuvieši nepiekāpsies, tad pret viņiem būs jāspēr līdzīgi agresīvi soļi. Pēdējais teikums bijis publicēts arī presē” [14, 13–14].

15. decembrī R. Liepiņš, guvis skaidrību aizturēto, kurseniekiem dāvināto grāmatu lietā, rakstīja J. Filholdam, ka nevarot būt ne runas par Lietuvas iestāžu “represīvu attieksmi” (kā tas izskanējis presē), bet vienīgi par birokrātisku procedūru ievērošanu un ceļošanas kārtības nezināšanu no pašu kursenieku puses, kālab pirmais kursenieku brauciens uz Rīgu pārvērties par “argonautu braucienu” [13, 17–19].

Pārskatā par Latvijas sūtniecības Lietuvā darbu 1932. gadā sūtnis R. Liepiņš rakstīja, ka, neraugoties uz pozitīvām tendencēm, “attiecībām par labu nenāca arī bez vajadzības saceltā Rīgas preses kampaņa un Latvijas oficiālu personu publiska uzstāšanās kuršu jautājumā (pasvītrojumi dokumentā). To te kvalificēja kā atklātu iejaukšanos Lietuvas iekšējās lietās” [12, 48].

Pēc Kultūras fonda Lielās domes sēdes 19. decembrī Rīgā nodibinājās Kuršu draugu komiteja, kas bija Latvijas Rakstnieku un žurnālistu arodbiedrības nodaļa un kurā iesaistījās pazīstami sabiedriski darbinieki: filozofs Longīns Ausejss, pedagogs un literatūrkritiķis Kārlis Dziļleja (Kārlis Tifentāls, kopš 1940. gada – Kārlis Dziļleja), Latvijas Telegrāfa aģentūras direktors Rihards Bērziņš, žurnālists un etnogrāfs Mārtiņš Sams, rakstnieks Ernests Birznieks-Upītis, ārsts un etnogrāfs Ādams Butulis, Saeimas deputāts Bruno Kalniņš, inženieris Spricis Paegle, valodnieks un Latvijas Universitātes profesors Juris Plāķis u. c. [8].

1933. gada 7. janvārī uz sūtņa B. Dailides 14. decembra ziņojumu ārlietu ministram D. Zauņum atbildēja Lietuvas Ārlietu ministrijas politikas departamenta direktors (vēlākais ārlietu ministrs) Stasis Lozoraitis (*Stasys Lozoraitis*, 1898–1983). Viņš lūdza sūtni mutiski vērst Latvijas ārlietu ministra Kārļa Zariņa (1879–1963) uzmanību, vislabāk to darot “kādā izdevīgā gadījumā”, ka minētie A. Ķēniņa vārdi ir “lielā kontrastā ar Lietuvas valdības vēlēšanos un centieniem izvairīties no visa, kas varētu nevēlami ietekmēt abu tautu labām kaimiņattiecībām nepieciešamo atmosfēru. Šis Latvijas valdības locekļa paziņojums par šķietamo lietuviešu apspiešanu un agresīviem soļiem ir vēl mazāk saprotams, jo objektīva faktu konstatēšana un izvērtēšana nedod absolūti nekādu pamatu tādām paziņojumam.” S. Lozoraitis lūdza viņam paziņot par iespējamo Latvijas ārlietu ministra atbildi, kā arī turpmāk informēt par

tālāku “kursenieku jautājuma” (tāds apzīmējums lietots dokumentā) atbalsi [14, 12].

Nākamajā Kuršu draugu komitejas sēdē 1933. gada 10. vai 11. janvārī, kur bez jau minētajām personām piedalījās profesors Ernests Blese, profesors Jēkabs Prīmanis, Iekšlietu ministrijas Administratīvā departamenta vicedirektors Voldemārs Ludiņš u. c., pārrunāja kultūras palīdzības darba veidus kuršu ciemos un nolēma lūgt laikrakstu redakcijas nosūtīt kuršu organizācijām latviešu periodiku, savākt grāmatas par Latviju, tās ģeogrāfiju un vēsturi, latviešu valodas mācību grāmatas un vācu-latviešu vārdnīcas, ko pieprasot kursenieki. Sēdē ierosināja panākt no Lietuvas skolu konvencijas attiecināšanu arī uz kursenieku skolām, kur mācību valodai jābūt kursenieku (latviešu) valodai, nodibināt stipendijas kursenieku jauniešiem Latvijas mācību iestādēs un veikt dažādus citus pasākumus. Sēdi noslēdzot, K. Dziļleja sniedza interesantu apcerējumu par “kuršu dzejnieku un teologu” M. L. Rēzu, kas dzīvojis un darbojies 19. gs. sākumā. Dažos rakstos šis “kuršu dzejnieks” esot nepareizi dēvēts par “leiti” [6; 10].

Reaģējot uz “Jaunāko Ziņu” informāciju par Kuršu draugu komitejas sēdi, lielākais Lietuvas laikraksts “Lietuvas Atbalss” (*Lietuvos Aidas*) rakstīja par latviešu centieniem kuršus “pārlatviskot” (apakšvirsraksts: “Paredzēta plaša kuršu latviskošanas programma”). Pēc sēdē izteikto ierosinājumu pārstāstīšanas lietuviešu laikraksts secināja: no “kuršu draugu komitejas” sēdes lēmumiem esot redzama skaidra cenšanās kuršus Lietuvā padarīt par latviešu mazākumtautību. Tam neesot nekāda pamata, jo kuršu valoda un tās iezīmes lietuviešiem neesot mazāk tuvas, kā latviešiem, ko atzīstot pat ievērojamais latviešu valodnieks, profesors Jānis Endzelīns (1873–1961), kurš kuršus ir apmeklējis un pētījis viņu valodu. Viņš savos zinātniskajos darbos paziņojot, ka kuršu valoda ir pārejas dialekts starp lietuviešu un latviešu valodu. Tādēļ komitejas viedoklis, ka kuršu valoda ir latviešu valoda un prasības, lai kuršus izglītotu latviešu valodā, neko citu kā izbrīnu Lietuvas sabiedrībā izraisīt nevarot [11].

Uz “*Lietuvos Aidas*” rakstu nākamajā dienā reaģēja laikraksts “Brīvā Zeme”. Laikraksts secināja: “Lietaviešu presei nepatīk, ka latvieši sākuši interesēties par mums radniecīgo kuršu kulturelo stāvokli.” “Brīvā Zeme” norādīja, ka lietuvieši par kurseniekiem nerūpējoties un tādēļ pēdējie pārvācojoties [15].

Nedaudz vēlāk uz “*Lietuvas Aidas*” 16. janvāra publikāciju reaģēja arī pats tanī pieminētais profesors J. Endzelīns, lasītājiem skaidrojot bieži jaukto “kuršu” un “kursenieku” jēdzienu atšķirību un uzsverot, ka tagadējie kursenieki nemaz nerunā izzudušajā seno kuršu valodā. J. Endzelīns nožēloja lietu-

viešu ierēdņu un atsevišķu preses izdevumu tuvredzību, kuri ar aizdomām skatoties uz latviešu sakariem ar kurseniekiem, un aicināja arī latviešus nejaukt senos kuršus ar mūsdienu kurseniekiem [2].

18. janvārī “Brīvā Zeme” ievietoja plašu rakstnieka Aleksandra Grīna aprakstu par kurseniekiem. Laikraksts, aicinot lasītājus iedziļināties kurse-
nieku problemātikā, arī izsludināja lasītāju atsauksmju sacensību ar naudas balvām par vācu rakstnieka Alfrēda Karaša (*Alfred Karrasch*, 1893–1973) romānu “Karogs aicina” (*Winke, bunter Wimpel...! Eine Fischergeschichte von der Kurischen Nehrung*, 1933), kas turpinājumos tika publicēts kopš 2. janvāra [3; 5].

“*Lietuvos Aidas*” nepalika parādā un 19. janvārī plašāk apcerēja latviešu aktivitātes: “Latvieši kuršu lietā nerimstas” ar apakšvirsrakstu “Preses kampanja. Prasīs kuršiem piemērot Lietuvas – Latvijas skolu konvenciju.” “Brīvās Zemes” paskaidrojums, ka komitejas darbība aprobežojoties tikai ar kuršu valodas un kultūras glābšanas mērķiem, nevarot uztvert nopietni. Lietuvas un Latvijas skolu konvencija esot domāta, lai kārtotu latviešu un lietuviešu izglītību otrā valstī, bet tajā ne ar vārdu neesot pieminēti kurši; ja tagad latvieši to gribētu piemērot arī kuršiem, tas tikai apstiprinātu laikraksta pirms dažām dienām izteikto minējumu, ka kuršus patiesi vēlas padarīt par latviešu mazākumtautību. “*Lietuvos Aidas*” noliedza “Brīvās Zemes” iebildumus, ka lietuvieši paši par kuršiem nerūpējoties un negribot ļaut rūpēties citiem – šādi iebildumi esot vismaz pārdroši (*drąsūs*). Kurši esot Klaipēdas apgabala iedzīvotāju daļa un Lietuvai neesot vajadzības kādu aicināt talkā par viņiem rūpēties, jo viņi neesot izdalīti no kopējām rūpēm. Visi kurši lieliski protot lietuviešu valodu un nekādi nav attaisnojamas atsevišķu latviešu aprindu centieni “uzspiest” viņiem par mācību valodu latviešu valodu. Komitejas nodoms varot redzēt arī no tā, ka Rēzu tā negrib uzskatīt par lietuvieti. Ņemot to visu vērā, laikraksts ieteica padomāt, vai tik strauji Latvijā uzsākta kampaņa par tuvināšanos kuršiem varot nākt par labu abu tautu labām kaimiņattiecībām [10].

Lietuvas sūtniecība Rīgā sūtīja Lietuvas Ārlietu ministrijai izgriezumus no Latvijas laikrakstiem par kursenieku tēmu [6, 3, 17]. To darīja arī Lietuvas armijas štābs, kas sekoja Latvijas presei [14, 8–9]. Uz S. Lozoraša pieprasījumu par sarunu ar K. Zariņu sūtnis B. Dailide 10. februārī atbildēja, ka saruna par kurseniekiem notikusi pusdienās pie Valsts prezidenta Alberta Kvieša (1881–1944), un tajā piedalījies arī Saeimas priekšsēdētājs P. Kalniņš. B. Dailidem šķitis, ka ārlietu ministrs par šo jautājumu dzird pirmo reizi un par to nav interesējies un atbildēšot tikai uz konkrētu prasību. Minētie

P. Kalniņa un A. Ķeniņa paziņojumi izteikti “slepenā apspriedē” [14, 10]. Jāsecina, ka tā, iespējams, taisnojies P. Kalniņš, jo Kultūras fonda Lielās domes sēde nebija gluži slepena.

Beidzot marta sākumā par “latviešu akciju kursenieku jautājumā” S. Lozoraitis runāja ar Latvijas sūtni Lietuvā R. Liepiņu, sacīdams, ka tā Lietuvā izraisījusi “lielu neapmierinātību un izbrīnu” un liekot lietuviešiem sev jautāt, *cui bono* (latīņu – “kā labā”) tas viss tiekot darīts. R. Liepiņš to skaidroja ar nelabvēlīgo iespaidu, kuru Latvijas sabiedrībā radījuši pārrpratumu ar Lietuvas iestādēm kursenieku brauciena laikā uz Latviju un atgriežoties no tās. S. Lozoraitis norādīja, ka kursenieki esot Lietuvas pilsoņi un “ar šo faktu vien visi latviešu pieprasījumi jau esot ierobežoti”. Uz R. Liepiņa izteikto cerību, ka “būs iespējams likvidēt arī kursenieku jautājumu”, S. Lozoraitis atbildējis, ka kuršu jautājumu likvidēt nevarēšot, jo tāda jautājuma neesot un nevarot būt. R. Liepiņš jautājis, vai patiešām S. Lozoraitis noliegšot 2 000 kursenieku eksistenci, viņu latviskās izcelsmes faktu un latviešu tiesības pētīt folkloru. S. Lozoraitis atbildējis, ka, pirmkārt, kursenieku eksistences faktu viņš nenoliedzot, bet noliedzot kuršu jautājuma eksistenci, otrkārt, par latvisko izcelsmi viņš atturoties izteikties, jo, starp citu, tam neesot nozīmes, treškārt, latvieši varot pētīt gan kursenieku, gan “citu lietuviešu” folkloru, bet neradot no tā politisku jautājumu. S. Lozoraitis lūdza R. Liepiņu nopietni pieņemt šo “prelimināro sarunu”, pie kuras viņš, iespējams, vēl atgriezīšoties [14, 1–2]. R. Liepiņš sarunā paskaidroja, ka Latvija esot tālu no domas par kuršu iredentas radīšanu. Turpretim starp Latviju un Lietuvu pastāvošā konvencija paredz otras tautības pilsoņiem nacionālu un kultūras autonomiju un, ja Lietuva neattiecinās to arī uz kurseniekiem, par to nāksoties papildus vienoties [4, 7–8].

Pašlaik autoram nav zināms, kā beidzās šis diplomātiskais “kursenieku jautājuma” saasinājums 1932. gada beigās un 1933. gada sākumā. Var secināt, ka kursenieku jautājums 1932. gada beigās un 1933. gada sākumā zināmā mērā ietekmēja Latvijas un Lietuvas attiecības. Lietuvas un Latvijas preses reakcija bija visai asa un kategoriska. Latvijas interese radīja negatīvu atbalsi Lietuvas valdošajās aprindās. Lietuva atteicās atzīt “kursenieku jautājuma” eksistenci, faktiski paziņojot, ka kursenieki ir “lietuvieši” un Latvijas skatījumam uz kurseniekiem kā latviešiem radniecīgu minoritāti neesot pamata. Taču Lietuvas valdība necentās tādēļ saasināt attiecības ar Latviju, pirmkārt, jautājuma mazā mēroga dēļ, otrkārt, tādēļ, ka tai jau tā bija maz sabiedrota. Arī Latvija oficiālā līmenī necentās vainot Lietuvu kursenieku “apspiešanā” vai ignorēšanā. Protams, abu valstu preses polemikas tonis bija daudz asāks nekā diplomātu izteikumi, izskanēja arī pa skarbākam izteicienam.

Avoti un literatūra

1. Andersons, E. *Latvijas vēsture. 1920–1940. Ārpolitika*. I sējums. [Stokholma]: Daugava, 1982. 152.–153. lpp.
2. Endzelīns, J. “Kurši un kursenieki.” *Latvis*, 1933. 22. janvāris; *Latvijas Kareivis*, 1933. 25. janvāris, Nr. 20.
3. Grīns, A. “Latvju tautas aizlūzušais zars.” *Brīvā Zeme*, 1933. 18. janv., Nr. 14.
4. Kapenieks, K. “Latvijas valsts interese par Lietuvas kurseniekiem.” Grām.: *Kursenieki mainīgajā pasaulē*. Red. J. Kursīte. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2007. 33.–54. lpp.
5. “Karogs aicina. Alfreda Karašas zvejnieku stāsts.” *Brīvā Zeme*, 1933. 2. janvāris un 9. marts, Nr. 1 un Nr. 55.
6. “Ko domā darīt kuršu labā.” *Latvijas Kareivis*, 1933. 12. janvāris, Nr. 9.
7. “Kultūras fonds organizē tuvināšanos ar kuršiem.” *Jaunākās Ziņas*, 1932. 13. decembris, Nr. 282.
8. “Kuršu draugi.” *Jaunākās Ziņas*, 1932. 23. decembris, Nr. 291.
9. “Kuršu draugu skaits Latvijā pieaug.” *Jaunākās Ziņas*, 1933. 12. janvāris, Nr. 9.
10. “Latviai dēl kuršiū nerimst[a].” *Lietuvos Aidas*, 1933. Sausio 19, Nr. 15.
11. “Latviai nori kuršius latvinti.” *Lietuvos Aidas*, 1933. Sausio 16, Nr. 12.
12. Latvijas Valsts vēstures arhīvs (turpmāk – LVVA), 2574. f., 3. apr., 1035. l.
13. LVVA, 2574. f., 3. apr., 3015. l.
14. Lietuvas Centrālais valsts arhīvs (Lietuvos centriniis valstybės archyvas – LCVA), f. 383, ap. 7, b. 1418.
15. “Sākušies lietaviešu laikrakstu uzbrukumi latviešiem kuršu dēļ.” *Brīvā Zeme*, 1933. 17. janvāris, Nr. 13.
16. Vanags, P. “Kursenieki un to valoda Latvijas un latviešu pētījumos un publikācijās.” Grām.: *Baltu filoloģija*. VIII sēj. *Latvijas Universitātes zinātniskie raksti Acta Universitatis Latviensis*. 619. sēj. Rīga: LU, 1999. 117.–132. lpp. (vācu valodā: Vanags, P. “Das Nehrungskurische in der lettischen Forschung.” In.: Range J. D. (Hg.): *Baltisch-deutsche Sprachen- und Kulturkontakte in Nord-Ostpreußen. Methoden ihrer Erforschung = Schriften des Instituts für Baltistik*. Bd. 2. Essen, 2002. S. 99–115).

Summary

The Curonian Factor in the Latvian-Lithuanian Relations in 1932–1933

The Curonians were a small ethnic community living in the Memel Territory of Lithuania during the inter-war period. They were originally the descendants of the Old Curonian and Latvian colonists from Courland, who migrated to the Curonian Spit and the neighborhood of Klaipėda during the 15th–17th centuries and assimilated some immigrants from other neighboring territories. They were inhabitants of the Prussian state from 1871 in the German Empire. After the Peace Treaty of Versailles, they became inhabitants of the Memel Territory, and incorporated into the Republic of Lithuania as an autonomous unit between 1923 and 1924. The Latvian and Curonian languages were so close-related that Latvians and Curonians could understand each other without a translator. Interest expressed by the Latvian state and society increased between 1932 and 1933 because of increasing conflicts between Lithuania from the one side and Germany from the other regarding the autonomy of the Klaipėda territory. A visit from a Curonian football team to Latvia in September of 1932 caused a huge sensation about the Curonians in Latvian society. The Curonians were treated as “brothers” or even “a broken branch of the Latvian nation”. Lithuanians were accused of suppressing Curonian culture, seeking their Lithuanization, but not preventing their Germanization. A committee was established by Latvian intellectuals who decided to gather Latvian books for Curonians, intensify excursions to the Curonian Spit to deepen contacts with Curonians, and to establish scholarships for Curonian youth to study in Latvia. Efforts were made to develop an elementary education in the Curonian language in order to enable a contemporary written culture, amongst other measures. Part of Lithuanian society protested against the Latvian activities. The topic was discussed fervently between the presses of both countries. The Latvian envoy in Kaunas, R. Liepiņš was asked by the director of politics S. Lozoraitis, to explain the Latvian campaign. The Curonian issue did not influence relations negatively between Latvia and Lithuania, except increasing press controversies about Curonian question, because neither of above mentioned states were interested in it politically.

Anete Karlsonē

Mūsdienu priekšstatu un vēstures avotu ziņas par latviešu tautas tērpa valkāšanas veidu: austās jostas sieviešu apģērbā

Viens no nacionālajiem simboliem mūsdienās ir latviešu tautas tērps. Sabiedrības uzmanība tam tiek pievērsta arī kā Dziesmu un deju svētku neatņemamai sastāvdaļai. Tieši šo svētku sakarā aktivizējas jautājums par koku un deju kopu tērpu “pareizumu” vai “nepareizumu”, t.i., atbilstību vēsturiskajam oriģinālam, noteiktam valkāšanas veidam. Tas attiecas kā uz tērpu kopumā, tā arī uz atsevišķām tā daļām. Šajā rakstā ir mēģināts skaidrot, ko varam uzskatīt par “pareizu” attiecībā uz austajām jostām, galveno uzmanību veltot sieviešu apģērbam.

Mana pētnieciskā interese par austajām jostām un jostveida audumiem (1. piez.) plašākā nozīmē turpinās jau daudzus gadus. Tomēr tā ir ne tikai teorētiska. Varu sevi pilnā mērā pieskaitīt arī jostu darinātājiem un lietotājiem. Ar pētniecisku un amatniecisku interesi esmu apguvusi visas Latvijā zināmās jostu aušanas tehnikas un austās jostas ir arī mana tautas tērpa sastāvdaļa. Tātad jostu valkāšanas veida izpētē esmu ieinteresēta arī gluži personiski.

Etnogrāfiskajā literatūrā atrodamās ziņas par jostu siešanas veidu ir vai nu pārāk vispārīgas [19, 54; 22, 19, 21; 12, 16; 13, 100–101, 184], vai arī nepamatoti detalizētas [17, 57, 108, 137, 176, 223, 237, 256, 303–304, 324, 337, 427]. Zinot, ka etnogrāfu ekspedīciju materiāli nesniedz norādes par jostu galu garumu centimetros, nākas apšaubīt dažu publikāciju patiesumu. Tāpēc tēmas izpētei izmantoti pirmavoti, izvērtējot to ticamības pakāpi.

Lai arī muzejos saglabātas bagātas jostveida audumu kolekcijas, vēsturiski ticamu ziņu par šo priekšmetu lietojumu ir salīdzinoši maz. Tas skaidrojams ar kolekciju rašanās apstākļiem un to veidotāju interesēm. 19. gs. beigās un 20. gs. pirmajā pusē, kad Latvijā uzsāka etnogrāfisko muzeju izveidi, šajā jomā pārsvarā darbojās mākslinieki, kuri par galveno uzskatīja priekšmetu māksliniecisko kvalitāti. Darināšanas laiks, lietojums u.c. informācija šķita nebūtiska, vairāk uzmanības tika pievērsts tikai priekšmeta ieguves vietai. Tomēr ziņas par jostveida audumu lietojumu iepējams gūt, apvienojot dažādos avotos atrodamās fragmentārās liecības. Rakstā galvenokārt analizēta informācija, kuru var iegūt no laikabiedru darinātiem latviešu zemnieku tradicionālā apģērba zīmējumiem. Tātad attēliem, kas tapuši līdz 19. gs. 60.–70. ga-

diem, kad tradicionālais zemnieku goda tērps sabiedrības modernizācijas rezultātā vēl pārsvarā nebija aizstāts ar laikmetīgai modei atbilstošiem darinājumiem. Tieša vērojuma rezultātā tapušie attēli izvēlēti kā vēsturiski vairākticami, salīdzinājumā ar vēlākā laika zīmējumiem. Raksta ierobežotā apjoma dēļ izmantotas tikai būtiskākās attēlu kopas.

Plašākā vietējo iedzīvotāju tradicionālā apģērba attēlu kolekcija rodama novadpētnieka J. K. Broces (1742–1823) plašajā krājumā “*Sammlung verschiedener Liefländischer Monumente...*”, kas aplūkojama arī elektroniski [4]. Lielākā daļa materiālu ar zinātniskiem komentāriem latviešu valodā publicēti laikā no 1992. līdz 2007. gadam [11, 20, 21]. No plašā J. K. Broces atstātā, 18. gs. beigās un 19. gs. sākumā Latvijas pilsētās un laukos redzēto cilvēku zīmējumu klāsta šajā pētījumā atlasīti tie, kuros attēlots austu jostu lietojums. Kopumā tās ir apmēram 15 figūras. Tikai trīs gadījumos jostas redzamas kā sieviešu apģērba sastāvdaļa [20, 357; 21, 158–159; 4, MB03010A]. Divos zīmējumos sieviešu figūras redzamas no mugurpuses ar skaidri saskatāmu apliekamajiem brunčiem apņemtu jostu, kas atrodas zemāk par brunču augšmalu (tā ir raksturīga apliekamo brunču valkāšanas pazīme) (1. att.). Ap vidu apsietā josta ar nelieliem brīviem galiem redzama kādā citā zīmējumā [21, 357]. Tajā attēlotas sievietes darba apģērbā – tikai kreklos, kas ap vidu sasieti, iespējams, ar austu jostu (2. att.). Citos sieviešu figūru zīmējumos jostas nav skaidri redzamas.

Vīriešu apģērbā (no priekšpusēs) austu jostu lietojums redzams divpadsmit attēlos. Jostas sietas gan ap mēteļiem, gan zem tiem – ap kažokiem, kažokādas vamžiem vai īsajiem svārkiem. Josta aptīta ap vidu un nostiprināta, galus vairākas reizes aizbāžot aiz tās, vai arī sasietā, atstājot nelielus, apmēram plaukstu platuma galus.

Hronoloģiski nākamās liecības par latviešu zemnieku apģērbā lietotajām austajām jostām ir O. Hūna (1764–1832) apkopotajos materiālos ievietotie zīmējumi: “Zemnieku apģērbī Jēkabpils apkārtnē ap 1822. gadu” [13, 108–109]. Vienā no tiem attēlota meitene vasaras darba drēbēs ar viduklīm apsietu jostu (3. att.). Šajā gadījumā josta pilnībā aptīta ap vidu, neatstājot brīvus galus. Arī vienai vīrieša figūrai redzama austā josta [13, 109]. Tā apsietā ap kažoku, vienu jostas galu izvelkot cauri tinuma kārtām, atstājot apmēram plaukstu platuma galu, līdzīgi kā redzams J.K. Broces zīmējumos.

Helēnes fon der Brigenes albuma zīmējumos (tapuši 1831.–1832. gadā) austās jostas redzamas tikai divos latviešu zemnieku vīriešu portretos [16, 30, 34 att.]. Vienam no tiem redzama ļoti šaura mētelim apsietā jostiņa, kamēr otrā zīmējumā tā ir plata. Abos gadījumos jostām atstāti nelieli vaļējie

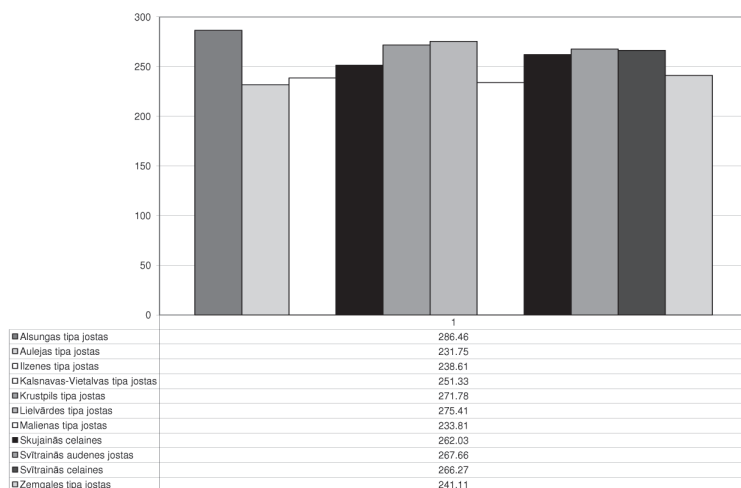
gali. Tikai vienā sieviešu zīmējumā redzama apģērbam apsieta šaura saitīte – jostiņa. Tomēr tā varētu arī nebūt atsevišķs priekšmets – austā josta, bet apģērba konstruktīva sastāvdaļa [16, 31 att.].

Norādes par austo jostu lietojumu rodamas arī senākajos atmiņu pierakstos, kas, iespējams, attiecas uz 18. gs. beigām un 19. gs. sākumu vai pirmo pusi. Viens no senākajiem šobrīd zināmajiem atmiņu pierakstiem, kas sniedz ziņas par apģērbu, tā izskatu un valkāšanas veidu apmēram 18. gs. beigās, ir Pētera Blaua (1856–1930) individuālie etnogrāfisko un folkloras materiālu vākumi Ērgļu un Liepkalnes apvidū 1870. gados. Tajā jostas kā apģērba sastāvdaļas pieminētas netieši, aprakstot divdaļīgos, apliekamos brunčus: “*Prošuves bij divi balta audekla gabali, viens no pakaļas uz priekšu, otrs no priekšas uz pakaļu apņemami un jostas vietā ar jostu sajožami*” (šeit un turpmāk teksta izcēlums mans – A.K.) (..) *Viņas nēsāja brunču vietā*” [10, 80]. Šis nelielais citāts norāda, ka jostas, iespējams austās, vēl 18. gs. beigās turpināja saglabāt savu sākotnējo funkcionāli praktisko lietojumu apģērba daļu saturēšanā. Tomēr detalizētākas ziņas par jostu sējuma veidu šis apraksts nesniedz.

Uz nedaudz vēlāku laiku, iespējams, 19. gs. sākumu, attiecināms kāds cits atmiņu stāstījums par apģērbu Vestienas un Bērzaunes draudžu apgabalā. Tas publicēts 1888. gadā laikrakstā “Dienas Lapa” [5]. Atmiņās, kuras stāstījusi uz avīzes redakciju atnākusi veca sieviņa, aprakstīts gan sieviešu, gan vīriešu apģērbs, kāds tas bijis senāk. Konkrēts laiks netiek norādīts. Galvenā uzmanība tajā veltīta sieviešu – gan precēto, gan neprecēto apģērbam, nosaucot dažādus apģērba gabalus, kuri laika gaitā nomainījuši cits citu. Austās jostas pieminētas tikai vienreiz, stāstot par dažādiem sieviešu jaku veidiem: “*Vēlāk sāka šūt tādus kā kamzolušus, no viduļa kādu 4 pirkstu garumā* (..) *, ar krunkām. Tos sauca par lamžiem. Pēc tam nāca spenceri līdz “taļļai” vien, tā, ka visu jostu varēja redzēt, kas ap viduci apjozta*” [5, 1–2]. Ja citviet jostas netiek minētas, domājams, tās tērpa kopskatā nebija redzamas. Tas liecina, ka sieviešu apģērbā jostu siešanas veids bija tāds, ka to pilnībā nosedza virsdrēbes, respektīvi, jostām netika atstāti gari gali, kas sniegtos laukā no jakas apakšmalas. Šāds pieņēmums var izskaidrot arī faktu, ka zemnieku sieviešu apģērba zīmējumos austās jostas redzamas ļoti reti, lai gan muzeju kolekcijās tās iegūtas bagātīgi.

Norādes par jostu valkāšanas veidu atrodamas arī 1892. gadā publicētajā Āronu Matīsa (1858–1939) rakstā kā papildinājums avīzē “Dienas Lapa” publicētajam apģērba apraksta tekstam: “*Jostas, ko ap vēderu joza, bij vairāk kā asi garas, kuņas vairāk nekā 4 reizes nāca ap vēderu, spīža platumā*” [6, 39].

Līdzīgs jostu siešanas veids atrodams arī laikraksta “Dienas Lapa” pielikumā “Etnogrāfiskas ziņas par latviešiem” 1894. gadā publicētā aprakstā “Sieviešu tautiskais apģērbs Lielvārdē” [7]. Par jostām tur lasāms: “*Priekšā [brunču] virsgabals bija vaļā līdz jostas vietai un nebija ne sapogāts, ne saākēts, bet viņa drusku pamīšu saliktas vaļējās malas saturēja kopā josta. Ap viduci pret virsgabala un brunču kopšuvi tapa 3–5 reiz apjosta 2–3 collus plata josta. Vienkāršākās jostas bij tīri villenas, sarkaniem, zaļiem, ziliem un dzelteniem rakstiem; labākās jeb godu jostas bija tikai sarkaniem un baltiem rakstiem (...). Jostas aust visi nemācēja, bet bija sevišķi jostu audēji*” [7, 108–109]. Šajā aprakstā minētas jostas, kas etnogrāfiskajā materiālā atpazīstamas kā Lielvārdes tipa jostas. Tās glabājas arī muzeju kolekcijās un ir zināmi to izmēri. Šoreiz mūs interesē jostas garums. Lielvārdes tipa jostām tas vidēji ir 275,41 cm, bet Latvijā kopumā – 247,92 cm (shēma) [1]. Šāda garuma jostu tinot ap vidu norādīto reižu skaitu, kļūst skaidrs, ka brīvi karājošies jostas gali nepaliek, jo viss jostas garums tiek aptīts ap valkātajas vidukli. Tas pats konstatējams, ja mēģina realizēt latviešu tautas dziesmās bieži pieminēto formulu “*Trim kārtām jostu jozu*”. Turklāt Lielvārdes tipa jostām to galu estētiskā kvalitāte ir ļoti atšķirīga: jostas sākumā bieži vien ir nevienādas, nekārtīgas dziju cilpas, bet otrā ir dekoratīva velku diegu pīne. Tas, iespējams, var norādīt uz jostas sējuma veidu, kurā redzams tikai viens no tās galiem. Otru nosedz virsējās tinuma kārtas.

Shēma. Austo jostu vidējais garums.

Lai konkretizētu jostu sējumu veidu, kā avotu izmantošu mākslinieka Anša Cīruļa (1883–1942) darinātus mazāk zināmus attēlus [2, Z-7253, 7261], kas ir daļa no 55 zīmējumu sērijas. A. Cīruļa darbi līdz šim nav tikuši izmantoti kā avots etnogrāfu pētījumos, jo lielākā daļa mākslinieka daiļrades saistāma ar tautiskā romantisma stilistiku. Tomēr šie attēli varētu būt izņēmums un tie uzskatāmi par vēsturiski ticamiem. Fotogrāfa Jāņa Rieksta (1881–1970) izdevumā A. Cīrulis 1919. gadā sāka zīmēt minēto attēlu sēriju, izmantojot, kā savās atmiņās rakstīja fotogrāfs, muzeja un viņa, t.i., J. Rieksta, savāktos materiālus [18, 174]. Lielai daļai no šīs attēlu sērijas iespējams atpazīt informatīvo pirmavotu, piem. J.K. Broces vai J. Krēsliņa zīmējumus u. tml. Tomēr dažiem analogijas ar citu autoru darbiem nav zināmas. Tādi ir arī divi attēli: “Vecgulbene” [2, Z-7253] (4. att.) un “Alūksne” [2, Z-7261], kur redzamais jostas sējums varētu atbilst iepriekš citētajiem aprakstiem. Iespējams, ka norādes par šādu jostu valkāšanas veidu mākslinieks atradis fotogrāfa J. Rieksta etnogrāfisko materiālu kolekcijā. Tas, ka mākslinieka attēlotais sējuma veids tiešām pastāvējis, apliecina daudz vēlāki materiāli – 1943. gadā fiksētie pie raksti un jostas sējuma skice Pieminekļu Valdes ekspedīciju materiālos no Kraukļu pagasta [3, *Madonas apr., dok.* 3].

Pirmavotu sniegtās ziņas apstiprina jostu sējumu vai nu bez brīviem galiem, vai ar nelieliem, augstākais – dažu sprīžu gariem galiem. Rodas jautājums: kur meklējamas saknes mūsdienās izplatītajai tradīcijai sievietes apģērbā austās jostas siet ar gariem, vaļējiem galiem gandrīz līdz brunču apakšmalai? Turpinot meklējumus vēstures avotos, jāpievēršas 19. gs. nogales latviešu preses izdevumiem. Šajā laikā tie sniedz bagātu materiālu klāstu par atjaunotā tautas tērpa jeb, kā toreiz teica, “latviešu tautas apģērba” jeb tautiskā tērpa (2. piez.) izveidi saistībā ar Vispārējiem latviešu dziesmu svētkiem [plašāk: 14; 15]. Pirms IV vispārējiem dziedāšanas un mūzikas svētkiem tautiskā tērpa paraugu zīmējumus piedāvāja Hermīne Zālīte (1858–1923). 1894. gadā izdevumā “Mājas Viesa Literāriskais Pielikums” viņa publicēja savu pirmo latviskā tērpa zīmējumu [8]. Atšķirībā no iepriekšējiem tautiskā tērpa variantiem (1888. gads, iespējamais autors M. Skruzītis, 1861–1905), šoreiz tas bija papildināts ar jostu. Tērpa aprakstā H. Zālīte norāda: “*Še klāt piedotie musturi izšujami ar krāsotu zīda diegu uz niebura, jostas un priekšauta.* (..) Nr. 4 *izšujams uz jostas, arvienu atkārtojot tā, ka iznāk jostai visapkārt*” [8, 40]. Šis tērpa variants bija paredzēts ļoti košs un grezns, no zila un dzeltena zīda, melna samta u.tml. Ne visi to uztvēra kā atbilstošu priekšstatiem par latvisku apģērbu. Bet jau nākamajā gadā, tajā pat izdevumā, tika publicēts cits tērpu ieteikumu variants, kas jau bija daudz “piezemētāks”, tomēr arī tam bija

puķaina josta: “*Ap vidu nāk jostas vietā zila vai sarkana, puķota zīda lenta, priekšā sasieta, tā kā tai gari gali plivinājas uz leju, kas dod šim vienkāršajam apģērbam lepmu izskatu*” [9, 94] (5. att.).

Nākas secināt, ka 18. gs. beigās un 19. gs. sākumā tautas tērpā nepastāvēja būtiskas atšķirības vīriešu un sieviešu jostu sējuma veidā. Tās tika sietas vai nu visu garumu aptinot viduklim, vai atstājot tikai nelielus brīvus galus. Sieviešu apģērbā jostas parasti neredzēja, jo tās nosedza virsdrēbes. Mūsdienu jostu valkāšanas tradīcija “nāk” no 19. gs. beigām un ir cieši saistīta ar dziesmu svētku kustību un tautiskā tērpa izveidi kā latviskās piederības paudēju.

Piezīmes

1. Jostveida audumi – neliela platuma (~ 0,5–7 cm), gari lentveida audumi.
2. Lai valodnieciski nošķirtu latviešu zemnieku tradicionālo tautas tērpu un jaunveidoto latvisko svētku apģērbu, raksta autore publikācijās pēdējo apzīmējumam tiek lietots nosaukums “tautiskais tērps”.

Attēlu saraksts

1. attēls. Jostu lietojums, saturot apliekamos brunčus:

a) fragments no: J.K. Broce “Zemnieku kāzas Vidzemē” [4, BM03010A];

b) fragments no: J.K. Broce “Piebalgas baznīcas un nopostītās pils skats 1797. gadā” [4, BM07066A].

2. attēls. Jostu sējums
sieviešu apģērbā ar nelieliem
vaļējiem galiem.
J.K. Broce “.. divas
zemnieku jaunasas (..)
Bīriņu apkārtņē”
[4, BM03091A].

3. attēls. Jostas sējums sieviešu apģērbā
bez brīviem galiem.
Nezināms autors “Zemnieku apģērbi
Jēkabpils apkārtņē ap 1822. gadu”
[13, 108: 1. att.].

4. attēls. Jostas sējums
sieviešu apģērbā ar
vienu, nelielu brīvu galu.
A. Cīrulis “Vecgūlbene”
[2, Z-7253].

5. attēls. Jostas sējums ar gariem, plīvojošiem galiem – tērpa paraugs IV latviešu vispārējiem dziesmu un mūzikas svētkiem 1895. g. [H. Zālite] “Tautas apģērbs” [9, 92].

Avoti

1. Latvijas Nacionālā vēstures muzeja Etnogrāfijas nodaļas un dažādu Latvijas novadu muzeju (Jēkabpils Vēstures muzejs, Liepājas Vēstures un mākslas muzejs, Ludzas Novadpētniecības muzejs, Madonas Novadpētniecības un mākslas muzejs u.c.) tekstiliju fondu austu jostu kolekcijas.
2. Latvijas Nacionālā mākslas muzeja Zīmējumu fonds (Z), A. Cīruļa kolekcija.
3. Pieminēkļu Valdes (PV) ekspedīciju materiāli no Latvijas Nacionālā vēstures muzeja Etnogrāfijas nodaļas fondiem.
4. Johana Kristofa Broces kolekcija “Sammlung verschiedener Liefländischer Monumente...” <http://www3.acadlib.lv/broce/> (16.02.2012).

Publikācijas presē

5. Āronu Matīss “Par tautisku apģērbu.” *Dienas Lapa*, 1888, Nr. 147: 1–2.
6. Āronu Matīss “Par dzīparu madarošanu un sieviešu apģērbu agrākos laikos.” Grām.: *Rakstu krājums izdots no Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisijas. 7. krāj.* Jelgava: Sieslacka drukātavas apgādiens, [1892]. 33.–40. lpp.
7. Lauva, J. “Sieviešu tautiskais apģērbs Lielvārdē.” *Etnogrāfiskas ziņas par latviešiem: Dienas Lapas Pielikums*, 1894, Nr. 4: 108–109.

8. Zālīte, H. "Latviešu tautas apģērbs." *Mājas Viesa Literāriskais Pielikums*, 1894, Nr. 10: 40.
9. Zālīte, H. "Tautas apģērbs." *Mājas Viesa Literāriskais Pielikums*, 1895, Nr. 6: 93–95.
10. Zilais (Blaus, P.) "Par dzīparu madarošanu un sieviešu apģērbu agrākos laikos." Grām.: *Rakstu krājums izdots no Rīgas Latviešu Biedrības Zinību Komisijas*. 3. krāj. Rīga: Rīgas Latviešu Biedrības Zinību Komisija, 1885. 77.–80. lpp.

Literatūra

11. Auns, M. sast. J.K. Broce. *Zīmējumi un apraksti*. 4. sēj.: *Latvijas mazās pilsētas un lauki*. Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds, 2007. 487 lpp.
12. Bremze, Z., Rozenberga, V., Ziņģīte, I. sast. *Latviešu tautas tērpi*. I sēj. *Vidzeme*. Rīga: Jāņa sēta, 1995. 319 lpp.
13. Bremze, Z., Rozenberga, V., Ziņģīte, I. sast. *Latviešu tautas tērpi*. III sēj. *Zemgale, Augšzeme, Latgale*. Rīga: Latvijas Vēstures muzejs, 2003. 366 lpp.
14. Karlsonē, A. "Dažas preses ziņas un vērtējumi par latviešu svētku apģērba attīstību 19. gs. otrajā pusē." *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 2006, Nr. 4: 38–60.
15. Karlsonē, A. "Inteliģences pārstāvju veidotie priekšstati par latviešu tautisko apģērbu 19. gs. beigās – 20. gs. sākumā (1888–1910)." *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 2006, Nr. 1: 60–86.
16. Karnups, A. "Latviešu tērps pēdējos 350 gados." Grām.: Dzērvītis, A. un Ģinters, V. red. *Latviešu tautas tērps*. Rīga: J. Grīnbergs, 1936. 98.–192. lpp.
17. Kivicka, E., Karnups, A. sast. *Novadu tērpi*. Jelgava: Latvijas Lauksaimniecības kamera, 1938. 501 lpp.
18. Podgaiska, S. "Stilizācija lietišķajā mākslā." Grām.: Rinka, R. sast. *Ansis Cīrulis. Saules pagalmos*. Rīga: Neputns, 2008. 172.–192. lpp.
19. Slava, M. *Latviešu tautas tērpi*. Rīga: Zinātne, 1967. 168 lpp., 38 lpp. il.
20. Zeids, T. red. J.K. Broce. *Zīmējumi un apraksti*. 1. sēj.: *Rīgas skati, laudis un ēkas*. Rīga: Zinātne, 1992. 455 lpp.
21. Zeids, T., Brambe, R., Straube, G. red. J.K. Broce. *Zīmējumi un apraksti*. 3. sēj.: *Latvijas mazās pilsētas un lauki*. Rīga: Zinātne, 2002. 590 lpp.
22. Zunde, B. *Latviešu tautas māksla*. III sēj. *Apģērbs*. Rīga: Liesma, 1967. 412 lpp.

Summary

Our Notions and Information about Historical Sources Regarding the Wearing of the Latvian National Costume: Woven Belts in Women Clothing

The incongruence between the contemporary tradition of wearing woven belts with long, loose ends as part of women's dress with information found in ethnographic publications provided the stimulus for this investigation. Considering the rich collections of belt weaves in museum collections, there is little historically reliable evidence of the use of these objects. Information may be obtained by bringing together fragmentary or vague evidence from various sources. The evidence used in this study includes drawings of the dress of ordinary people made in various periods based on observation, i.e. visual evidence, as well as written evidence in the form of recorded memories and material collected in ethnographic fieldwork. This study evaluates the reliability of these primary source materials.

The historical sources providing evidence of the use of woven belts in the late 18th and early 19th century indicate that in some areas these belts continued to have a functional use in women's dress as a significant element of dress, notably holding it together. However, we do not find the evidence of long, loose ends for the belts. The mode of tying the belt by winding it completely around the body and covering it with the top layers of clothing (jacket, woollen shawl etc.), could have given rise to the situation where they are very rarely shown as part of women's dress in drawings by contemporaries. In the late 18th and in the first half of the 19th century, in traditional folk dress there was no significant difference in the mode of tying men's and women's belts. The contemporary tradition of wearing belts dates from the late 19th century and is connected with the Song Festival movement and the reintroduction of national-style dress as an expression of Latvianness.

Maija Krūmiņa

Otrā pasaules kara bēgļu pieredze Nacionālā Mutvārdu vēstures krājuma avotos: intervijas ar latviešiem Anglijā

Latvijas iedzīvotāju bēgļu gaitas 1944.–1945. gadā nav historiogrāfijā plaši pētīts jautājums. Līdz šim galvenokārt, balstoties vācu arhīvu dokumentos, pētīta evakuācijas plānošana un realizācija kara apstākļos, kā arī mēģināts noskaidrot patieso no Latvijas izceļojošo cilvēku skaitu. Raksta mērķis ir parādīt, vai un kādā veidā izceļošanas procesu un tā individuālās izpausmes iespējams pētīt, izmantojot mutvārdu vēstures (turpmāk – MV) avotus, šajā gadījumā – Nacionālā Mutvārdu vēstures (turpmāk – NMV) krājuma dzīvesstāstu ierakstus. Tā kā krājumā sakopotas vairāk nekā 3000 intervijas, pētījuma avotu loks ir jāsasaūrina, kas darīts, analīzei pakļaujot tikai vienu no krājuma kolekcijām – “Latvieši Anglijā”. Šai izvēlei ir divi iemesli: pirmkārt, tieši intervijās ar trimdas latviešiem ir lielākā iespēja rast bagātīgu materiālu par bēgļu gaitām; otrkārt, kolekcija sastāv no divām daļām: intervijām, kas tapušas 1990. un 1992. gadā, un tām, kas ierakstītas 2009. un 2011. gadā. Tādējādi šī kolekcija satur intervijas ar divu paaudžu trimdas latviešiem, kas rada iespēju pētīt savstarpēji nedaudz atšķirīgas pieredzes grupas.

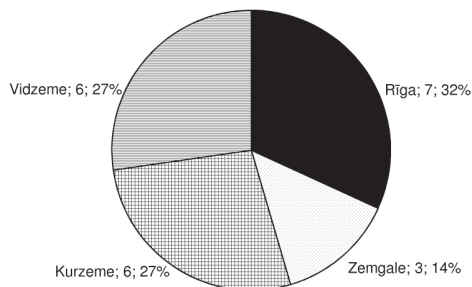
Ari izmantojot kādu noteiktu NMV kolekciju, vispirms jāapzina, kuras no kolekcijas intervijām atbilst pētījuma tematikai. Šajā gadījumā no 65 tādas bija 22. Visbiežākie neatbilstības iemesli – respondenti Latviju pameta vācu militāro formējumu sastāvā, tātad – nav pieskaitāmi bēgļiem, vai arī piedzima jau pēc kara.

Neraugoties uz to, ka katrs dzīvesstāsts ir unikāls, šos vēstures avotus ir iespējams analizēt, izmantojot arī statistikas metodes. Tas sevišķi noderīgi, raksturojot respondentus un avotos sniegtās informācijas kopējās iezīmes. Vispirms jāmin, ka no 22 aplūkotajām intervijām lielākais vairākums respondentu (20) ir sievietes. Tas skaidrojams ar to, ka lielākā daļa intervēto vīriešu Latviju pameta, dienot vācu militārajos spēkos, un viņu dzīvesstāsti pētījuma ietvaros netika izmantoti. Tie divi vīrieši, kuru dzīvesstāsti izmantoti, kara laikā nebija sasnieguši karadienestā iesaucamo vecumu.

Attiecībā uz respondentu vecumu jāatzīmē, ka izmantotajā avotu kopā vērojams līdzsvarots sadalījums starp dažādām vecuma grupām (lielākais

īpatsvars 1–10 gadu, mazākais 31–40 gadu vecuma grupā) un visumā respondentu vecums izbraukšanas brīdī variējas no 4 līdz 39 gadiem. Lielais bērnu īpatsvars nesakrīt ar vēstures literatūrā sniegto statistiku, kas vēsta, ka demogrāfiski bēgļu vidū bija maz bērnu un vecāka gada gājuma cilvēku [24, 471]. Tomēr šī nesakritība ir loģiski izskaidrojama, atceroties, ka runa ir par avotiem, kuri radušies ne agrāk kā 45 gadus pēc notikuma.

Cits svarīgs rādītājs, kas raksturo izmantoto avotu reprezentativitāti, ir tas, cik plaši tajos pārstāvēts katrs Latvijas novads.

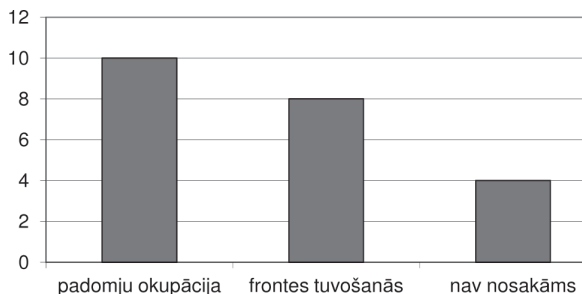
1. diagramma. Bēgšanas punkta reģionālais sadalījums.

Kā parāda 1. diagramma (1. piez.), respondentu vairākums gandrīz vienādā skaitā bēga no Vidzemes, Rīgas un Kurzemes, nedaudz mazāks skaits no Zemgales, bet par bēgšanu no Latgales nav stāstīts nevienā no izmantotajiem avotiem. Šāds sadalījums diezgan tuvu atbilst oficiālajai statistikai, pēc kuras datiem lielākā daļa no Rietumos nonākušajiem bēgļiem patiesi nāca no Rīgas, kamēr no Latgales bija tikai 9% bēgļu [25, 227].

Līdzīgā veidā iespējams noteikt arī laucinieku un pilsētnieku īpatsvaru starp respondentiem, noteikt viņu sociālo piederību un grupēt tos pēc izceļošanas laika, kas kopumā ļauj noteikt izmantoto avotu reprezentativitāti un atbilstību vēsturiskajai realitātei. Raksta apjoms neļauj sīkāk apskatīt katru šo rādītāju, taču izpētes gaitā tika atklāts, ka respondenti pārstāv gana plašu vecuma, reģionālās un sociālās piederības diapazonu, kā arī caurmērā atbilst vispārējam Rietumos nokļuvušo latviešu bēgļu raksturojumam. Līdz ar to jāsecina, ka šī avotu kopa ir izmantojama kā reprezentatīvs materiāls, uz kura bāzes iespējams pētīt Otrā pasaules kara bēgļu izceļošanas aspektus.

Kā viens no šiem aspektiem jāmin bēgšanas motivācijas izpēte. Lai gan atsevišķi vēsturnieki ir pauduši viedokli, ka šo motivāciju ir grūti noskaidrot, jo vēlāk, vērtējot savu stāvokli, visi trimdinieki jutās kā bēgļi no komunisma,

vairs nemēģinot izdalīt konkrētus iemeslus savai bēgšanai [25, 219]. Analizējot šos avotus, katrā gadījumā bija iespējams nodalīt primāro bēgšanas iemeslu, kā arī papildus faktorus, kas ietekmēja lēmuma pieņemšanu. To iespējams izdarīt, kompleksi aplūkojot ne tikai respondentu stāstījumu par izbraukšanas apstākļiem, bet arī apskatot viņu pieredzi pirmās padomju okupācijas laikā.

2. diagramma. **Primārā bēgšanas iemesla sadalījums.**

Kā parāda iegūtie rezultāti (skat. 2. diagrammu), tieši negatīvā pieredze, kas bija gūta tajā laikā (apcietināšanas, deportācijas, slepkavības, komunisma ideoloģijas uzspiešana un brutalitāte), līdzās bēgšanai no tiešas karadarbības bija divi galvenie iemesli, lai dotos bēgļu gaitās.

Interesanti, ka neviens no respondentiem netika minējis vācu okupācijas varas evakuācijas pavēles un to ietekmi uz savu izbraukšanu, tādējādi varētu izdarīt secinājumu, ka cilvēku došanās bēgļu gaitās vislielākajā mērā bija brīvprātīgs lēmums, kuru neietekmēja evakuācijas pavēles. Tomēr, tā kā šis avotu kopums nav visaptverošs, šāds secinājums nav viennozīmīgi izdarāms, bet gan uztverams tikai kā pagaidu pieņēmums, kas prasa tālāku izpēti.

Daudz pārliecinošāks ir iegūtais secinājums, ka cilvēki devās bēgļu gaitās ar domu par drīzu atgriešanos, cerot drošībā pārlaist laiku, kamēr Latvija, kā vairums uzskatīja, ar Rietumvalstu palīdzību atkal atgūs brīvību. Interesanti, ka šī pārliecība spilgti atklājās atmiņu epizodēs par bēgļu gaitās līdzņemto. No vienas puses, bēgļi centās domāt praktiski un ņemt līdzi tikai nepieciešamāko, no otras puses, izrādījās, ka viņi nebija gatavi tam, cik tāls un ilgs izrādīsies viņu bēgļu ceļš, tieši tāpēc, ka maldīgi cerēja uz Latvijai labvēlīgu kara iznākumu. Šī iemesla dēļ, neskaitot tādas praktiskas un ceļā nepieciešamas lietas kā drēbes un pārtiku, visai bieži līdzi tika paņemtas arī salīdzinoši nepraktiskas lietas, kurām toties piemita kāda simboliska vērtība. Kā piemērus šeit var minēt tautas tērpus, fotogrāfijas, arī grāmatas (mācību

grāmatas, latviešu literatūras klasiku). Daudzos gadījumos cilvēki ņēma līdzi arī vērtslietas, cerot, ka tās varēs izmantot apmaiņā pret pārtiku vai arī tikai kā simbolisku vērtību. Nedrīkst gan aizmirst, ka bēgļu pakošanās notika lielas steigas apstākļos un līdzpaņemto mantu daudzums bija ļoti ierobežots – parasti tikai tik, cik paši cilvēki varēja panest vai stumt ar rokas ratiņiem, vai labākajā gadījumā ielikt mašīnā vai ratos.

Cits aspekts, ko iespējams pētīt, izmantojot MV avotus, ir izceļotāju ģimenes sastāvs. Šajā gadījumā bija iespējams izdalīt trīs veidus, kā respondenti izceļoja no Latvijas: ceļā devās pilna ģimene, mātes ar bērniem vai indivīdi bez ģimenes. Tas apliecina, ka visumā cilvēki vēlējās doties bēgļu gaitās kopā ar ģimeni un tikai situācijās, ja kāds ģimenes loceklis (parasti tas bija tēvs) kara apstākļos bija zaudēts vai bija zudušas sazināšanās iespējas, bēga nepilnas ģimenes vai indivīdi bez ģimenēm. Ļoti bieži bija novērojamas situācijas, ka tēvi bija zaudēti padomju vai vācu okupācijas laikā, tāpēc bēga māte ar nepilngadīgajiem bērniem. Parasti gan šādos gadījumos vientuļajām mātēm pievienojās tuvāki vai tālāki radinieki, bez kuru palīdzības viņām būtu bijis daudz sarežģītāk pārdzīvot ceļa grūtības. Gana lielais nepilno ģimeņu īpatsvars bēgļu vidū vedina domāt, ka nereti baines no Sarkanās armijas atgriešanās vai nevēlēšanās dzīvot padomju okupācijas apstākļos bija pat spēcīgākas nekā ģimenes saites. Biežas bija arī situācijas, ka tēvi sūtīja sievu un bērnus no Latvijas uz Vāciju līdz tam laikam, kamēr pašiem radīsies iespēja izceļot, lai gan ne vienmēr tā notika. Tas apstiprina vēstures literatūrā pausto informāciju par to, ka bēgšanas laikā ļoti daudzas ģimenes tika izšķirtas [23, 124–125].

Runājot par bēgļu nodomiem un mērķiem, atklājās, ka tikai atsevišķos gadījumos tie devās uz jau iepriekš sarunātu darba vai dzīves vietu Vācijā, kā, piemēram, gadījumā, kad respondentes tēvs bija dzelzceļa darbinieks un viņam izdevās sarunāt darbu kādā ciemā Vācijas dienvidos [3]. Tomēr vairumā gadījumu mājas tika pamestas bez noteikta mērķa, vienkārši bēgot no tuvojošās frontes.

Tāpat, izmantojot MV avotus, bija iespējams konstatēt dažādos transporta līdzekļus un veidus, kādos cilvēki devās bēgļu gaitās un izbrauca no Latvijas. Tika novērots, ka visbiežākais pārvietošanās veids Latvijas teritorijā, lai sasniegtu kuģus vai laivas, kas tos tālāk pārveda uz Vāciju un Zviedriju, bija zirgu vāzumi, ar kuriem 1944. gada rudenī bija pilni Latvijas ceļi. Spilgti to apraksta viena no respondentēm: “Nu tad ceļi bija pilni ar bēgļiem. Pajūgos un kājām, daudziem bēgļiem gotiņas piesietas pie pajūga, aizmugurē veda. Un braucām caur Saldum, un tas uzlidojums Saldū bija bijis. Gar ceļa malu tur bija neskaitāmi zirgi beigti un viss. [..] Nebija dikti priecīgi skati” [21].

Interesanti, ka uz jautājumu, vai, sastopoties ar šādiem skatiem, neuzmācās bailes, respondente atbildēja, ka cilvēki domāja tikai par to, kā tikt uz priekšu un kas būs rīt. Avoti liecina, ka šāda uztvere bija raksturīga vairumam bēgļu. Turpinot par pārvietošanās līdzekļiem, jāmin, ka retākos gadījumos bēgļi izmantoja arī automašīnas, savukārt gadījumos, ja netika lietots jūras ceļš, izklūšanai no Latvijas teritorijas tika izmantoti vācu sagādāti autobusi vai vilcieni. Jānorāda, ka bēgļiem nebija pieejama informācija par frontes pārvietošanās ātrumu un virzienu, tāpēc tas, vai viņiem izdevās no frontes izvairīties, bieži bija nejaušības vai veiksmes jautājums.

Tieši iepriekšminētie izceļošanas aspekti bija raksturīgākie, un vienlaikus tie ir arī kolektīvās atmiņas elementi, taču tāpat atklājās arī virkne citu individuālas izceļošanas procesa detaļu, kā arī vairāki novērojumi par MV avotu dabu. Piemēram, interesanta detaļa, ko bija iespējams konstatēt avotos, ir tā, ka braucieni ar kuģiem cilvēku atmiņās saglabājušies īpaši spilgti, acīmredzot tāpēc, ka bija saistīti ar apdraudējumu dzīvībai, sliktiem sadzīviskiem apstākļiem, kā arī emocionālām izjūtām, ko radīja kuģa izbraukšana no ostas. Acīmredzot tas bija iespaidīgāks notikums nekā Latvijas robežas šķērsošana ar citiem transporta līdzekļiem.

Apstiprinājumu guva arī MV pētnieku atzinums, ka šis avotu veids pēc savas būtības nav autentisks pagātnes attēlojums, bet gan konstrukcija un ka bieži vien MV intervijas tiek veidotas kā simboliski vēstījumi [26, 7–11]. Tā cilvēki bieži vien savā izceļošanas stāstā ievijuši laimīgas sagādīšanās un liktenīgu notikumu tēmas – vai nu runājot par to, ka izbēguši “pašā pēdējā” brīdī, vai uzsverot kāda notikuma, kas ļāvis izglābties no potenciālām briesmām, īpašo nozīmi. Par izbēgšanu pēdējā brīdī jāsap, ka šie fakti parasti nav pārbaudāmi, jo datumi netiek minēti, un, pat ja tiek minēti, var būt kļūdaini, taču avotu analīze liek domāt, ka tas visdrīzāk ir veids, kā cilvēki uzsver to, cik veiksmīga ir bijusi viņu izglābšanās, kā arī paspilgtina savu stāstu intervētāja acīs.

Iepriekšminētais arī parāda, cik paties ir apgalvojums, ka viens no MV avotu trūkumiem vēstures pētniecībā ir cilvēku nespēja atcerēties precīzu hronoloģiju [28, 158]. Tomēr tika secināts, ka šo problēmu iespējams vismaz daļēji atrisināt, jo vairumā gadījumu bēgļu izceļošanas laiku ir iespējams noteikt, padziļināti pētot avota saturu un konfrontējot to ar citiem vēstures avotiem. Piemēram, ja tiek minēts, ka daļa ģimenes ar kuģi pameta Rīgu, bet tēvs to nedarīja, jo tobrīd viņa vecuma vīrieši nedrīkstēja izbraukt no Latvijas [2], tad, pārzinot vēsturisko kontekstu, ir skaidrs, ka izbraukšana notikusi laika posmā no 1944. gada 8. augusta līdz 29. septembrim, jo tikai tolaik

bija spēkā rīkojums, ar kuru Ostlandi tika aizliegts atstāt vīriešiem, kas jaunāki par 48 gadiem [27, 131].

Visbeidzot bija novērojama arī kolektīvās atmiņas ietekme uz dzīvesstāsta veidošanu, kas parādījās gan tajā, cik līdzīgā veidā, pat lietojot analogu leksiku, tika aprakstīta padomju varas nežēlība, gan atsevišķas Latvijas atstāšanas epizodes. Kā piemērs tam var noderēt jau minētā izbraukšana ar kuģi no Latvijas ostām, kas daudzu respondentu atmiņās ieguvusi simboliska notikuma nozīmi.

Kopumā pētījums parādīja, ka, lai gan katrs bēgšanas gadījums ir unikāls, tajā pašā laikā iespējams izdalīt gan kopējas tēmas, par kurām runāts gandrīz katrā dzīvesstāstā, gan salīdzināt noteiktus bēgšanas procesa aspektus. Turklāt intervijās sniegtais detalizētais apraksts, kā arī cilvēku individuālās emociju nianšes un notikumu uztvere padara saprotamākus tos vispārinājumus, ar kādiem izceļošanas process līdz šim attēlots vēstures literatūrā. Īpaši nozīmīgi, ka šis avotu veids ļauj mainīt fokusu no vācu politikas un administrācijas līmeņa, kas historiogrāfijā parasti tiek analizēts saistībā ar bēgļu izceļošanu, uz parasto iedzīvotāju pieredzi un izdzīvošanas stratēģijām.

Piezīmes

1. Šeit un turpmāk dati iegūti, analizējot avotu sarakstā norādītās intervijas.

Avoti

1. Annas Vaiss dzīvesstāsts, ierakstījusi Māra Zirnite Almelijā (Anglijā) 1993. gadā; ieraksts (47 min., latviešu val.) glabājas Nacionālajā Mutvārdu vēstures arhīvā (turpmāk – NMV), numurs krājuma katalogā 62.
2. Artas Svennes dzīvesstāsts, ierakstījusi Māra Zirnite Anglijā 2009. gada 2. novembrī (96 min., latviešu val.), NMV: 3401.
3. Astrīdas Ligers dzīvesstāsts, ierakstījusi Māra Zirnite Anglijā 2009. gada novembrī (126 min., latviešu val.), NMV: 3406.
4. Brigītas Pitānes dzīvesstāsts, ierakstījusi Māra Zirnite “Straumēnos” Anglijā 2009. gada 1. novembrī (65 min., latviešu val.), NMV: 3408.
5. Dzintara Svennes dzīvesstāsts, ierakstījusi Māra Zirnite Londonā, Anglijā 2009. gada 28. oktobrī (142 min., latviešu val.), NMV: 3404.
6. Elzas Fridenbergas dzīvesstāsts, ierakstījusi Māra Zirnite Anglijā (95 min., latviešu val.), NMV: 65.
7. Ērikas Mellakaulas dzīvesstāsts, ierakstījusi Māra Zirnite Anglijā (91 min., latviešu val.), NMV: 46.
8. Ernas Savickas dzīvesstāsts, ierakstījusi Māra Zirnite “Straumēnos” Anglijā 2011. gada 9. maijā (114 min., latviešu val.), NMV: 3438.

9. Ilonas Birzgales dzīvesstāsts, ierakstījis Edmunds Šūpulis “Straumēnos” Anglijā, 2009. gada 1. novembrī (64 min., latviešu val.), NMV: 3420.
10. Janas Heilas dzīvesstāsts, ierakstījis Edmunds Šūpulis Londonā, Anglijā 2009. gada 28. oktobrī (125 min., latviešu val.), NMV: 3428.
11. Kriša Ligera dzīvesstāsts, ierakstījis Edmunds Šūpulis Anglijā 2009. gada 2. novembrī (123 min., latviešu val.), NMV: 3423.
12. Līvijas Krievas dzīvesstāsts, ierakstījusi Māra Zirnite un Inese Auziņa-Smita Anglijā 2011. gada 7. maijā (117 min., latviešu val.), NMV: 3439.
13. Margaritas Putces dzīvesstāsts, ierakstījis Edmunds Šūpulis Anglijā 2009. gada 16. novembrī (92 min., latviešu val.), NMV: 3431.
14. Marijas Ķeņģes-Ozoliņas dzīvesstāsts, ierakstījusi Māra Zirnite Almelijā, Anglijā 1990. gadā (189 min., latviešu val.), NMV: 44.
15. Maritas V. Grunts dzīvesstāsts, ierakstījusi Māra Zirnite Londonā, Anglijā 2009. gada 30. oktobrī (77 min., latviešu val.), NMV: 3405.
16. Rūtas Bonner dzīvesstāsts, ierakstījis Edmunds Šūpulis “Straumēnos”, Anglijā 2009. gada 1. novembrī (38 min., latviešu val.), NMV: 3419.
17. Sarmītes Janovskas dzīvesstāsts, ierakstījusi Māra Zirnite “Straumēnos”, Anglijā 2009. gada 4. novembrī (172 min., latviešu val.), NMV: 3440.
18. Validas Danenbergas dzīvesstāsts, ierakstījusi Māra Zirnite Almelijā, Anglijā 1992. gadā (226 min., latviešu val.), NMV: 56.
19. Veltas King dzīvesstāsts, ierakstījis Edmunds Šūpulis Anglijā 2009. gada 30. oktobrī (66 min., latviešu val.), NMV: 3425.
20. Veltas Snīķeres dzīvesstāsts, ierakstījusi Māra Zirnite Anglijā 1990. gadā (153 min., latviešu valodā), NMV: 53.
21. Zentas Vītolas dzīvesstāsts, ierakstījusi Māra Zirnite Anglijā 2009. gada 2. novembrī (175 min., latviešu val.), NMV: 3402.
22. Zigrīdas Daškevicās dzīvesstāsts, ierakstījusi Māra Zirnite Anglijā 2009. gada 16. novembrī (271 min., latviešu val.), NMV: 3417.

Literatūra

23. Aide, I. “Latviešu kultūras darbinieki bēgļu gaitās Ventspilī 1944. un 1945. gadā.” *Latvijas arhīvi*, 2000., Nr. 2: 119–150.
24. Bleiere, D. u.c. *Latvija Otrajā pasaules karā (1939–1945)*. Rīga: Jumava, 2008. 581 lpp.
25. Kangeris, K. “Pēcvārds.” Grām.: Žigure, A.V. *Viņi. Ceļā*. Rīga: Jumava, 2009. 219.–227. lpp.
26. Samuel, R., Thompson, P. “Introduction.” Grām.: Samuel, R., Thompson, P. eds. *The Myths We Live By*. London and New York: Routledge 1991. P. 1–22.

27. Strods, H. *Zem melnbrūnā zobena: Vācijas politika Latvijā 1939–1945*. Rīga: Zvaigzne, 1994. 152 lpp.
28. Thompson, P. *The voice of the past: oral history*. Oxford; New York: University Press, 2000. 368 p.

Summary

The Experience of Second World War Refugees in Sources of the National Oral History Archive: Interviews with Latvians in Great Britain

The purpose of this paper is to show how oral history sources can be used in the research of the escape process in Latvia during 1944–1945. This example is based on 22 life-story interviews from the National Oral History archive's collection of "Latvians in Great Britain".

After assessing the general characteristics of selected narrators, it was concluded that they represented people from a rather wide range of ages, regions and social classes, and that they met the overall characteristic of those Latvians who fled to the West. Consequently, the selected life-story interviews could be used as a representative material for such research.

Further in the course of the paper, the motivation of the refugees, their intents and also the means of transportation were researched. In the end, it was concluded that although each refugee case is unique, common issues can be discerned and definite aspects of the escape process can be compared. In addition, a detailed description of each individual escape case, the nuances of refugee's emotions and their perception of the events can be found in the life-story interviews. Consequently, this enables an indepth understanding of generalizations, which so far have been used to depict the escape process. These types of sources also allow a better understanding from the contemporary standpoint, of the changing the focus of individuals, from German policy and administration level to the experience and survival strategies of the ordinary people.

Александр Литвинский

Современная белорусская историография об отношениях между балтами и славянами

Белорусское общество переживает очередной трансформационный период, для которого, помимо всего прочего, характерно соперничество различных систем идейных ценностей (впрочем, в определенной степени также возможен их симбиоз). Поскольку любая идеология опирается на специфическую интерпретацию исторического опыта, она черпает свои аргументы в историческом прошлом. Специалисты в области науки о прошлом оказываются в ситуации, когда от них зачастую требуют предоставления объективного знания и в то же время ожидают подтверждения определенной системы ценностей. Особенно характерна такая ситуация в случаях, когда рассмотрение той или иной научной проблемы затрагивает вопросы этнической и национальной самоидентификации. Всё это вполне относится к комплексу научно-исторической проблематики, в основе которого лежит вопрос о роли и месте в белорусской истории отношений между балтами и славянами.

Современная белорусская историография — понятие, хронологически связанное с периодом конца 80-х гг. XX в. — начала XXI в. Именно в этот насыщенный бурными общественно-политическими событиями период историческая наука Беларуси избавилась от жесткого диктата марксистско-ленинской идеологии. Происходивший в это время процесс становления независимой Республики Беларусь весьма способствовал тому, что вопросы происхождения белорусов, их этнической сущности, столь важные в контексте развития исторического самосознания, приобрели особую актуальность. А это привело к тому, что на протяжении данного периода значительно повысился интерес белорусских историков, лингвистов, антропологов и этнологов к проблеме взаимоотношений балтов и славян.

Собственно говоря, интерес этот был не нов. Однако в советский период явно не приветствовались попытки ответить на вопрос о вкладе балтов в этногенез белорусов, поскольку господствовала фактически официально принятая концепция «единой древнерусской народности», положившей начало русским, украинцам и белорусам. Таким образом, советская историография во многом продолжала традиции западноруссизма.

Наличие на территории будущей Беларуси балтов в эпоху, предшествовавшую Киевской Руси, признавалось (об этом свидетельствовали прежде всего материалы топонимики), однако «по умолчанию» считалось, что с приходом на эту территорию славян балты были бесследно ассимилированы последними. Альтернативный взгляд можно было высказывать и отстаивать только за пределами Беларуси (речь здесь идет прежде всего о концепции балтского субстрата, обоснованной В. Седовым (1924–2004) в вышедшей в свет в 1970 году монографии «Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья»).

На протяжении анализируемого в данной статье периода ученые получили возможность аргументировать свои позиции без оглядки на официальную идеологию. Однако это не означает, что на их взгляды не влияют геополитические, идеологические, аксиологические факторы. Скорее напротив, можно констатировать усиление политизации исторической науки, приводящей к столкновению точек зрения в ходе оживленной дискуссии.

Актуальной остается проблема этнической атрибуции археологических культур железного века, существовавших на территории Беларуси: милоградской, днепро-двинской, поморской, штрихованной керамики, юхновской, зарубинецкой, вельбаркской, киевской, колочинской, тушемлинской, банцеровичской, длинных курганов. Среди археологов и историков преобладает мнение о балтском или преимущественно балтском характере большинства из этих культур. Подобный взгляд довольно определенно высказал А. Медведев (*А. Мядведзеў*), который утверждал, что «развитие населения Беларуси в раннем железном веке надо рассматривать как развитие культур, которые в этническом отношении принадлежали к восточным балтам (культура штрихованной керамики, днепро-двинская и милоградская). С V в. до н.э. появляются памятники западных балтов» [3, 105] (здесь и далее наш перевод с белорусского языка на русский – А.Л.).

Иную, по-своему оригинальную позицию занимает В. Носевич (*Вячаслаў Леанідавіч Насевіч*, 1957). Он фактически отрицает устоявшийся тезис о балтской принадлежности населения культур, явившихся продолжением культуры шнуровой керамики, и считает, что они были оставлены этносами, условно говоря, «народами между балтами и финнами», которые сами по себе не являлись балтами, но сыграли роль субстрата для последних. Аналогичным образом исследователь объясняет наличие на

территории Беларуси гидронимии, традиционно считающейся балтской [7]. Происхождение собственно балтов он связывает с культурой западно-балтской керамики и ее позднейшими продолжениями [2, 37].

Весомым вкладом в решение проблемы происхождения славян стал труд историка, археолога и геральдиста С. Рассадина (*Сяргей Яўгенавіч Рассадзін*, 1958) «Первые славяне. Славяногенез» [10]. Основным тезисом автора в контексте рассматриваемой нами проблемы представляется следующий: «Итак, уже надо бы ставить вопрос о причинах и механизме выделения славян из единой балто-славянской общности, или, точнее, отделения от единого древнебалтийского массива той его части, из которой потом развилось славянство» [10, 232]. Иными словами, ученый придерживается позиции, суть которой состоит в признании асинхронности процессов формирования прабалтского и праславянского этносов. А поскольку он относит формирование славян к первым векам нашей эры, то из этого с необходимостью следует признание преимущественно балтского характера ранее сложившихся милоградской, днепро-двинской, юхновской культур, а также культуры штрихованной керамики.

Начало славянскому этногенезу, по мнению С. Рассадина, было положено в процессе взаимодействия носителей археологической культуры постзарубинецкого типа Горошков — Чаплин с балтами — носителями юхновской культуры, результатом которого стало возникновение киевской культуры [10, 247, 271—272]. Последних он отождествляет с испытывавшим скифское влияние этносом, известным в древнерусских источниках под именем «голядь», а в позднеантичных источниках под именем *Goltascytha*. Это упоминаемый в «Гетике» Иордана народ, название которого на русский язык можно перевести как «голтескифы» или «гольтескифы» (возможны и иные варианты). Из контекста научного труда С.Е. Рассадина «Первые славяне. Славяногенез» явствует, что имеются в виду галинды (греч. *Γαλινδαί*, др.-рус. *Голѣдь*) [10, 277, 281—282].

По вопросу о роли балтского субстрата в этногенезе белорусов существуют различные мнения. Часть исследователей придерживается несколько модернизированного постулата о древнерусской народности как основе формирования белорусов [1, 46]. Г. Штыхов (*Георгій Васілевіч Штыхаў*, 1927), развивая концепцию В. Седова, отстаивает положение о решающем влиянии балтов на данный процесс. По утверждению историка, «в результате славяно-балтского синтеза в IX—X вв. в Верхнем Подвинье и Поднепровье сформировались новые восточнославянские

этнические сообщества (пранародности), которые упоминаются в письменных источниках. В культуре и языке кривичей-полочан, дреговичей, радимичей переплелись славянские и балтские элементы» [3, 325].

Вместе с тем, концепция балтского субстрата как основного фактора в этногенезе белорусов критикуется другими учеными. В частности, для уже упомянутого выше В. Носевича «очевидно, что генофонд белорусского этноса в целом очень близок к исходному генофонду ранних славян — настолько, что говорить о белорусах как об «ославяненных днепровских балтах» нет никаких оснований» [8]. Однако, если согласиться с довольно обоснованным тезисом С. Рассадина о днепровских балтах как предках ранних славян, то приведенный В. Носевичем «генетический» аргумент теряет свою силу.

Белорусский этнолог М. Пилипенко (*Mikhail Fёдаравiч Пiлiпенка*, 1936) создал по сути своей синтетическую концепцию, в рамках которой сделана попытка сгладить противоречия между существующими точками зрения. С одной стороны, он также критиковал «балтскую концепцию» происхождения белорусов, считая, что факты, легшие в ее основу, могут иметь иное объяснение, поскольку этнические черты белорусов, возникшие, по мнению В. Седова и его последователей, под влиянием балтов, встречаются и в других славянских этносах, не затронутых балтским влиянием, и если даже признавать данное влияние на процесс формирования белорусского этноса, то не следует всё же придавать этому фактору решающее значение, поскольку действовали и другие немаловажные факторы [9, 11–123]. С другой стороны, ученый указал на то, что позднейшие миграции балтов на территорию Беларуси оставили свой след прежде всего в белорусском языке: в антропонимии, топонимике, бытовой лексике [9, 101–103].

По-прежнему вызывает научный интерес и весьма актуальная для белорусского национального самосознания проблема истоков Великого княжества Литовского (*Вялікае Княства Літоўскае*, ВКЛ). Этим объясняется оживленная полемика по данной проблеме. В начале 90-х гг. XX века большой популярностью пользовались взгляды историка-любителя Н. Ермоловича (*Ермаловiч Мiкoла Iвaнaвiч*, 1921–2000), который, решительно отвергнув представление о литовском завоевании восточнославянских земель, предложил тезис о том, что образование ВКЛ было следствием инициативы со стороны правящих кругов Новогрудского княжества, и, стало быть, ВКЛ изначально имело восточнославянскую, даже

белорусскую сущность [5, 3–4, 7–116, 429–430]. Впрочем, тенденциозность позиции Н. Ермоловича была очевидной для профессиональных историков, и последние предложили более умеренные и взвешенные концепции.

По мнению В. Носевича, политическая элита княжеств белорусского Понеманья (главным образом Гродненская область, со смешанным польско-белорусским населением) признала власть Миндовга (*Міндоўг, Mindaugas*, ~ 1195–1263), поскольку желала выйти из политической системы Киевской Руси и таким образом избежать зависимости от Золотой Орды [4, 60–62, 73]. Фактически историк, пусть и с оговорками, отстаивает положение о добровольности вхождения белорусских земель в состав Литовского государства.

Еще более решительно отстаивает данное положение А. Кравцевич (*Аляксандр Канстанцінавіч Краўцэвіч*, 1958). Основой его концепции стал тезис о прочном балто-славянском взаимодействии. В середине XIII века это взаимодействие приняло форму союза балтского нобиля Миндовга с восточнославянским городом Новогрудком – союза, вызванного монголо-татарской угрозой [6, 127–128, 160].

В заключение следует отметить, что белорусская общественность весьма оживленно обсуждает рассматриваемый комплекс проблем на всевозможных Интернет-форумах, как на специализированных, так иногда и на тех из них, тематика которых весьма далека от проблем истории. Посетители форумов, пусть и в упрощенном виде, однако довольно откровенно высказываются по рассмотренному выше комплексу вопросов. А это значит, что проблема исторически сложившихся взаимоотношений между балтами и славянами не является достоянием только академической науки, но, как ни парадоксально это прозвучит, именно по данной причине профессиональные историки, исследуя отдельные аспекты «балто-славянской» проблематики, должны стремиться к максимальной объективности.

Библиография

1. Беларусы. Т. 10. *Славянскія этнакультурныя традыцыі*. Рэд. кал.: І. Чаквін і інш. Мінск: Беларус Навука, 2007. 514 с.; іл.
2. *Вялікі гістарычны атлас Беларусі. Том 1*. Под рэд. В. Насевіча. Мінск: Белкартаграфія, 2009. 249 с.
3. *Гісторыя Беларусі: у 6 т. Т. 1. Старажытная Беларусь: Ад першапачатковага засялення да сярэдзіны XIII ст.* Рэд. кал.: М. Касцюк (гал. рэд.) і інш. Мінск: Экаперспектыва, 2000. 351 с.

4. *Гісторыя Беларусі: У 6 т. Т. 2: Беларусь у перыяд Вялікага Княства Літоўскага*. Рэд. кал.: М. Касцюк (гал. рэд.) і інш. Мінск: Экаперспектыва, 2008. 688 с.; іл.
5. Ермаловіч М. *Беларуская дзяржава Вялікае княства Літоўскае*. Мінск: Беллітфонд, 2000. 448 с.
6. Краўцэвіч А. *Стварэнне Вялікага Княства Літоўскага*. Беласток: ВШПА ім. С. Сташыца, 2008. 196 с.
7. Носевіч В. «Истоки славянства.» <http://vln.by/node/176> (2012.02.26).
8. Носевіч В. «Славяне и субстрат.» <http://vln.by/node/181> (2012.02.26).
9. Пилипенко М. *Возникновение Белоруссии: новая концепция*. Минск: Беларусь, 1991. 143 с.
10. Рассадин С. *Первые славяне. Славяногенез*. Минск: Белорусский Экзархат, 2008. 288 с.

Kopsavilkums

Mūsdienu baltkrievu historiogrāfija par baltu un slāvu attiecībām

Raksts veltīts baltu un slāvu attiecību atspoguļojumam, baltkrievu etnosa izcelsmes problēmām Baltkrievijas historiogrāfijā (1985–2012). Šī zinātniskā problēma ir skatīta baltkrievu vēsturiskās pašapziņas attīstības kontekstā. Tāpat ir atzīmēta pieaugušā baltkrievu vēsturnieku, lingvistu, antropologu, etnologu zinātniskā interese par dažādiem analizējamās tematikas aspektiem. Rakstā ir konstatēta ģeopolitisku, ideoloģisku un aksioloģisku faktoru ietekme uz zinātnieku pozīcijām un uz sabiedrisko domu.

Ir pievērsta uzmanība arheoloģisko kultūru etniskās atribūcijas jautājumam Baltkrievijas teritorijā, mūsdienu baltkrievu historiogrāfijā izteiktajam baltu substrāta lomas novērtējumam baltkrievu etnoģenēzē, baltu un slāvu komponenta sastāvam Lietuvas Dižkunigaitijas izveidē un tās politiskās attīstības mūsdienu vērtējumam. Autors analizē un salīdzina tādu zinātnieku kā A. Medvedeva, V. Noseviča, S. Rassadina, G. Štihoва, M. Piļipenko, A. Kravceviča pozīcijas.

Aktuāls ir agrā dzelzs laikmeta arheoloģisko kultūru atribūcijas jautājums. Vairākums arheologu un vēsturnieku uzskata, ka šīs kultūras pamatā bija piederīgas baltiem. Alternatīvu viedokli pauž V. Nosevičs.

Jautājumā par baltu substrātu baltkrievu etnoģenēzē izpaužas dažādas pozīcijas. G. Štihovs aizstāv viedokli, ka baltiem šajā procesā bija izšķirīga loma. M. Piļipenko kritizē šo tēzi un pēc būtības ir radījis sintētisku koncepciju, kurā izdarīts mēģinājums nolidzināt atšķirības starp pastāvošajiem dažādajiem uzskatiem.

Asu polemiku ir izsaucis jautājums par baltu un slāvu lomu Lietuvas Dižkunigaitijas izveidē. Baltkrievu vēsturnieki pauž uzskatus par šīs valsts pārsvarā slāvisko raksturu, par baltu-slāvu simbiozi kā Lietuvas Dižkunigaitijas izveides procesa pamatu.

Summary

Modern Belarusian Historiography about the Relations between the Balts and the Slavs

This article is dedicated to the problem of relations between the Balts and the Slavs in the reflection of modern Belarusian historiography (1985–2012). The issue was investigated in the context of the development of Belarusian historic consciousness, marked by greatly increased scholarly interest of Belarusian historians, linguists, anthropologists, ethnologists into different aspects of analysis of the subject matter. This paper explores the influence of geopolitical, ideological and axiological factors on the position of scholars and on the state of social opinion regarding this issue. It examines the relations between the Balts and the Slaves in consideration of modern Belarusian historiography, specifically: ethnic ascription of archaeological cultures on the territory of Belarus, modern estimations of the role of the Balts in the ethnoorigins of Belarusian people, and the correlation between Baltic and Slave components in the process of the formation and political developments of the Grand Duchy of Lithuania. Finally, it analyzes and compares the positions of such scholars as A. Medvedev, V. Nosevich, S. Rassadin, G. Shtykhov, M. Pilipenko, and A. Kravtsevich, etc.

The problem of the ethnic ascription of archaeological cultures of the early Iron Age (on the territory of Belarus) is still ongoing. Most archaeologists and historians attribute these cultural artifacts to mainly the Baltic origins. The position of V. Nosevich is contrary to this viewpoint. On the question of the role of Baltic materials within the ethnoorigins of Belarusian people, scholars come from various positions. G. Shtykhov stands for the critical influence of the Balts in this process. M. Pilipenko, having a critical opinion on this subject, has made the attempt to smooth contradictions between the different points of view. Critical disputes appear on the question of correlation between Baltic and Slavic roles in the process of GDL formation. Historians offer multiple theories, considering the predominant Slavs character of this state, to Baltic-Slav symbiosis in the formation of the Grand Duchy of Lithuania.

Ainis Lociks

Īss ieskats 18. Daugavpils aizsargu pulka sporta aktivitātēs (1922–1940)

Latvijas Aizsargu organizācija bija paramilitāra struktūra ar palīgpolicijas funkcijām, kas tika dibināta 1919. gada 20. martā un likvidēta 1940. gada 5. augustā [16, 120]. Latvijas Brīvības cīņu laikā no 1918. līdz 1920. gadam aizsargu organizācija tika veidota kā valsts iekšējās drošības uzturētāja. Darbības pirmsākumos aizsargi bija administratīvās varas palīgspēks, kuru uzdevums bija palīdzēt valsts iestādēm nodrošināt kārtību valstī [15, 49]. 1921. gada jūlijā aizsargi bija pārorganizēti par patstāvīgu paramilitāru formējumu – sabiedrisku organizāciju. Aizsargu organizācijā varēja brīvprātīgi iestāties ikviens Latvijas valstij lojāls pilsonis, kas nebija tiesāts un bija militāri apmācīts [17, 48–49]. Latvijas Aizsargu organizācija bija sadalīta 19 pulkos, katrā apriņķī pa vienam, kas, savukārt, bija iedalīti bataljonos, rotās, vados, grupās un speciālajās – aviācijas, dzelzceļa un jūras – vienībās. Pēc Kārļa Ulmaņa organizētā valsts apvērsuma 1934. gada 15. maijā Latvijas Aizsargu organizācija Ulmaņa autoritārā režīma laikā bija ieguvusi favorītorganizācijas statusu.

Bez sākotnējās palīgpolicijas un armijas rezerves funkcijas laika gaitā radās arī citi pienākumi. Piemēram, Latvijas Aizsargu organizācija 20. gadsimta 20.–30. gados nodarbojās ne tikai ar sabiedriskās kārtības uzturēšanu un militārajām mācībām, bet ļoti aktīvi bija iesaistīta valsts kultūras darbā [13, 26].

18. Daugavpils aizsargu pulka aizsargu sporta darbība ir aplūkota laika posmā no 1922. gada līdz Latvijas Aizsargu organizācijas likvidācijai 1940. gadā, jo arhīva materiālos un periodikā par to var atrast informāciju tikai pēc 1922. gada.

Aizsargu nodaļu veidošana Daugavpils apriņķī sākās 1919. gada maijā un turpinājās līdz pat 1920. gada beigām. Savu vēlāko struktūru pulks ieguva 1923. gada 23. aprīlī, bet nosaukumu – 18. Daugavpils aizsargu pulks – 1924. gada 28. augustā [15, 249–252].

Sporta pasākumus 18. Daugavpils aizsargu pulkā sāka attīstīt jau organizācijas pašos pirmsākumos. Jāņem vērā apstākļi, ka Latgalē tās sarežģītā etniskā, ekonomiskā un konfesijālā stāvokļa dēļ aizsargu darbība 20. gs. 20. gados attīstījās manāmi lēnāk nekā pārējos Latvijas novados.

Pirmās minimālās ziņas par pulka aizsargu sporta darbību atrodamas Latvijas Valsts vēstures arhīva fonda materiālos un periodiskajos izdevumos, sākot ar 1922.–1923. gadu. Tā 1922. gada 1. oktobrī par Krustpils aizsargu nodaļas sportistu saņemtajām godalgām tika ziņots nodaļas komandierim. Aizsargs Pēteris Lapiņš saņēma godalgu par iegūto otro vietu 100 un 150 metru skrējienā [11, 34]. Iespējams, ziņotājs bija Krustpils aizsargu sporta sekcijas vadītājs. Vēl 1922. gada augustā, septembrī un oktobrī Krustpils aizsargi sportisti, kā rakstīja presē – vismaz trīs reizes rīkoja vieglatlētikas un smagatlētikas sacensības un rādīja priekšnesumus publikai [14, 3].

Nākamajā 1923. gadā Krustpils nodaļas sportisti – Nikolajs Kalniņš, Jānis Ceriņš un Pēteris Lapiņš – tika sūtīti uz Rēzeknē 29. jūlijā notiekošajām Armijas sporta sacensībām [11, 34]. Šī paša gada 9. oktobrī Krustpils aizsargu sporta sekcija nosvinēja savu pirmo darbības gadu, rēķinot no 1922. g. 15. augusta, kad sporta sekcijas aizsargi bija sarīkojuši dibināšanas svētkus [14, 3]. Par sasniegumiem sportā Iekšlietu ministrija ar sudraba krūšu nozīmēm bija apbalvojusi sportistus Nikolaju Kalniņu, Jānis Ceriņu, Ādamu Niedri un Jāni Zvaigzni. Savukārt, kā bija norādīts presē, *II godalgas saņēma Eduards Luļaks, Eduards Kalniņš, Jānis Sproģis un Otto Celmiņš. Laikraksta slejās sportists Nikolajs Kalniņš bija izteicis cerības, ka “[..] vajadzētu labākos sportistus komandēt uz “Fiziskās audzināšanas kursiem” Rīgā. Pēc kursu nobeigšanas tie kā apstiprinātie fiziskās audzināšanas instruktori varētu darboties aizsargu pulkos.*” [18, 3]

1924. gada 15. septembrī no Iekšlietu ministrijas aizsargu pulkiem tika nosūtīti apkārtraksti (*rikojumi un paziņojumi*), kuros bija minēts, ka 1925. gada “[..] vasarā iekšlietu ministrija nodomājusi sarīkot aizsargu organizācijas sporta svētkus. Lai šādi svētki būtu tiešām no aizsargu plaši kuplināti, ministrija uzdot visos aizsargu pulkos lielā mēra piekopt sportu. [..] Sporta attīstības veicināšanai aizsargos, ja vien iespējams, vēlams, ka nodibinātu pie katras aizsargu nodaļas atsevišķu sporta grupu un kur tas nav iespējams, tad vismaz pie rotām.” [5, 2] Šī paša gada 17. oktobrī 18. pulka komandējošā sastāva apspriedē tika nolemts – paredzētajiem aizsargu sporta svētkiem gatavojoties, dibināt sporta grupas pie rotām, kā bija minēts atskaitē – “*kur ir labāki centri*”, respektīvi – Krustpils, Līvānu, Preiļu un Krāslavas rotās [1, 2]. Taču turpmāko ziņu pār tādu sporta grupu pastāvēšanu nav.

Savukārt pēc 1925. gada pulka aizsargi aktīvāk pievērsās šaušanas sportam. Ziņas par Daugavpils aizsargu pulka sporta darbību 1926. gadā arhīva un periodikas materiālos neizdevās atrast. Tas varētu liecināt par zināmu panīkumu aizsargu sporta darbībā šajā laika posmā [3, 1]. Bet 1928. gadā

Daugavpils aizsargu pulka aizsargi saņēma jaunās šautenes (*Ross-Enfield*), tas bija pavērsiena punkts aizsargu šaušanas sporta darbībā.

Ne arhīva, ne periodikas materiālos neizdevās atrast ziņas par Krustpils aizsargu sporta sekcijas darbību 20. gadu otrajā pusē [7, 1]. 1927. gada 6. martā Dagdas nodaļas aizsargi nolēma dibināt savu sporta pulciņu [2, 4]. Tas liecina par aizsargu interesi par dažādu sporta veidu attīstīšanu. Šādu interesi veicināja arī Iekšlietu ministrija, sūtot pulka vadībai apkārtrakstus par militārām sacensībām [4, 4].

Būtiskākās pārmaiņas Latvijas aizsargu organizācijas sporta darbībā notika pēc tam, kad 1932. gada 7. martā stājās spēkā “Noteikumi aizsargu fiziskai audzināšanai un apmācībai pulkos”. Noteikumos bija paredzēts, ka pulkos sportu jeb fizisko audzināšanu vada pulka fiziskās audzināšanas instruktors, kurš bija padots pulka komandiera palīgam. Ar fizisko audzināšanu un apmācību tagad nodarbojās sporta pulciņi, kuri tika dibināti pie aizsargu nodaļām. Par aizsargu nodaļu sporta pulciņu dalībniekiem bez aizsargiem varēja būt – kā tolaik teica – “*arī valstiski noskaņoti jaunieši*” vecumā no 16 gadiem, bet viņiem netika piešķirtas aktīvo aizsargu tiesības. Tomēr noteikumos bija paredzēts, ka tie pilnīgi bija padoti “*aizsargu organizācijas iekārtai un disciplīnai*”. Turklāt sporta pulciņu dalībniekiem bija jāatbalsta aizsargu nodaļu kultūras pasākumi un sarīkojumi [7, 2].

30. gadu pirmajā pusē aktīvāka kļuva arī aizsargu sporta darbība Daugavpils apriņķa centrālajā daļā. Tam par iemeslu bija Sakaru bataljona nodibināšana 20. gadu beigās. Tā aizsargi, pārsvarā Daugavpils iedzīvotāji, brīvajā laikā varēja aktīvi nodarboties ar sportu. Sākumā gan Sakaru bataljona aizsargu sporta darbību traucēja sporta laukuma un inventāra trūkums. 1933. gadā Sakaru bataljona aizsargi ierosināja pārņemt sporta laukumu no Latvijas sporta biedrības Daugavpils filiāles. Šajā pašā laikā Sakaru bataljona paspārnē tika dibināts 18. Daugavpils aizsargu pulka Sporta klubs, tā galvenais uzdevums bija – “*sporta nozīmes sportistu sagatavošana*” [1, 4]. Turklāt, atšķirībā no 1932. gada noteikumiem, Sporta klubiem 1934. gada 16. aprīlī tika izdota “sava” instrukcija. Instrukcijā bija norādīts, ka Sporta klubā drīkstēja darboties tikai aizsargi un aizsardzes – sporta pulciņu dalībnieki. Pulka Sporta klubam bija paredzētas gan reprezentatīvas funkcijas, gan arī iespēja piedalīties dažādu biedrību un sporta savienību rīkotajās sacensībās [8, 8–9; 10, 8].

Pēc 1934. gada apvērsuma mainījās Latvijas aizsargu organizācijas loma valsts iekšpolitikā un sabiedriskajā dzīvē. Jaunā valdība pievērsa pastiprinātu uzmanību ikvienai aizsargu darbības jomai, tai skaitā arī sportam.

Kā liecina arhīva un preses materiāli, 18. pulka aizsargi dažādiem sporta veidiem sāka pievērsties pārsvarā pēc 1934. gada, izņemot šaušanas sportu, ar kuru sāka nodarboties 1926. g. un turpināja to darīt līdz pat organizācijas likvidācijai 1940. g. Tā ar aizsargiem kā nepieciešamu "ieteikto" vieglatlētiku pulka aizsargi masveidā un konsekventi sāka nodarboties pēc 1933. gada [9, 2]. Šajā pašā gadā Daugavpils pulka aizsargi sāka pievērsties slēpošanai un futbolam [1, 11].

Sākot ar 1934. gadu, Daugavpils aizsargi nodarbojās ar basketbolu, vēlāk – ar galda tenisu, bet 1936. gadā – ar jāšanas sporu. Pēc 1937. gada pulka aizsargu sporta darbībā parādījās vingrošana, dejas un riteņbraukšana. Savukārt 1939. gadā Daugavpils pulka aizsargi bija pirmie Latvijā, kas uzsāka nodarboties ar peldēšanas sportu.

Aplūkojot sporta darbību 18. aizsargu pulkā, jākonstatē, ka tā ir iedalāma divos periodos. Pirmais periods bija laika posmā no 1922./1923. līdz 1933. gadam, kad sporta darbība attīstījās pārsvarā Krustpils apkārtnē – 18. aizsargu pulka 1. bataljona darbības teritorijā. Šajā periodā Krustpils aizsargi, sākot ar 1923. gadu, nodarbojās ar vieglatlētiku un smagatlētiku, rīkojot sporta sacensības un priekšnesumus. Pēc 1925. gada aizsargi plašāk sāka pievērsties šaušanas sacensībām, ko jo īpaši sekmēja novada sabiedrības sarūpētās vērtīgās balvas – pulksteņi, somas, barometri un citas noderīgas lietas. 1928. gadā pulka aizsargi saņēma kanādiešu šautenes, kas sekmēja šaušanas rezultātu uzlabošanu un ļāva aizsargiem sacensties apstākļos, kad rezultātu mazākā mērā ietekmēja ieroču kvalitāte, bet svarīga kļuva pašu aizsargu prasme šaut. Kopumā šaušanas sports pulkā bija aktuāls visu laiku, līdz pat aizsargu organizācijas likvidācijai.

Otrais posms sākās pēc 1933. gada, kad iezīmējās arī konkurence starp Krustpils 1. bataljonu un Daugavpils Sakaru bataljonu, tas sekmēja sporta attīstību Daugavpils apriņķa lielākajās pilsētās.

Pēc 1934. gada aktuāla kļuva arī sporta attīstība laukos, masveidā tika dibināti pagastu aizsargu nodaļu sporta pulciņi, kuri gan līdz 1940. gadam savu darbību plaši izvērst nepaguva, izņemot Daugavpils apriņķa ziemeļrietumu pagastus, t. i., Krustpils apkārtnes pagastus.

Šajā periodā 18. Daugavpils pulkā populārākie sporta veidi bija šaušana, vieglatlētika, sporta spēles (futbols, basketbols), slēpošana. Aizsargi pievērsās virknei citu sporta veidu, tiem gan nebija plašas piekrišanas (volejbols, galda teniss, riteņbraukšana, vingrošana), ar tiem, šķiet, drīzāk nodarbojās tikai tāpēc, ka aizsargu vadība lika to darīt, nevis pēc pašu aizsargu vēlmes.

18. Daugavpils aizsargu pulks bija pirmais Aizsargu organizācijā, kurā 1938. gadā nodibināja ūdenssporta sekciju un sāka smailišu būvniecību [12, 78]. Bija paredzēts, ka tiks likti pamati ūdens transporta attīstībai vietās, kur Daugavpils apriņķī ir daudz ezeru un upju [6, 62]. Taču šī sporta veida attīstībai, tāpat kā citām 18. pulka sporta aktivitātēm, svētru pārvilka Latvijas neatkarības un līdz ar to arī Latvijas Aizsargu organizācijas likvidēšana 1940. gadā.

Avoti

1. Latvijas Valsts vēstures arhīvs (turpmāk – LVVA) 5258. fonds (18. Daugavpils aizsargu pulks), 1. apraksts, 4. lieta (Pulka komandējošā sastāva apspriežu protokoli), 2., 4., 11. lapa.
2. LVVA 5258. f., 1. apr., 10. l. (Dagdas nodaļas apspriežu protokoli), 4. lp.
3. LVVA 5258. f., 1. apr., 11. l. (Pulka komandējošā sastāva apspriežu protokoli), 1. lp.
4. LVVA 5258. f., 1. apr., 13. l. (Pulka komandējošā sastāva apspriežu protokoli), 4. lp.
5. LVVA 5258. f., 1. apr., 56. l. (Pulka komandiera pavēles), 2. lp.
6. LVVA 5258. f., 1. apr., 150. l. (Robežnieku nodaļa, pulka komandiera rīkojumi), 62. lp.
7. LVVA 5258. f., 1. apr., 1133. l. (Krustpils pagasta nodaļas sporta pulciņa dalībnieku saraksti), 1.–2. lp.
8. LVVA 5258. f., 1. apr., 1134. l. (Krustpils pagasta nodaļas sporta pulciņa dalībnieku saraksti), 8.–9. lp.
9. LVVA 5258. f., 1. apr., 1135. l. (Instrukcijas Aiviekstes nodaļas sporta klubam), 2. lp.
10. LVVA 5258. f., 1. apr., 1136. l. (Instrukcijas pulka sporta klubam), 8. lp.
11. LVVA 5258. f., 2. apr., 37. l. (Krāslavas pagasta nodaļa), 13., 34. lp.

Literatūra

12. Butulis, I. “Aizsargu sports Latvijā 1919.–1940. gadā.” *Latvijas Vēstures Institūta žurnāls*, 1996, Nr. 1: 78.
13. Butulis, I. “Lai šajā zemē mūžam skan Ir mūsu valoda, ir dziesmas!” *Latvijas Vēsture*, 1992, Nr. 4: 26.
14. “Krustpils aizsargu sporta sekcija.” *Jēkabpils Vēstnesis*, 1923. 16. novembris, Nr. 6: 3.
15. *Latvijas iekšējās drošības nostiprināšanas vēsture 1918–1925*. Rīga, 1925.
16. Lācis, A. *Ozolviru pulki: Aizsargu organizēšanās, iekārta, darbība, ciņas un pametumi*. Lincoln, Nebraska: Vaidava, 1974.

17. Ščerbinskis, V. "Aizsargu klaušu dienests 1918.–1920. gadā." *Latvijas Vēsture. Jaunie un jaunākie laiki*, 2007, Nr. 4: 48–49.
18. "Šis un tas." *Jēkabpils Vēstnesis*, 1923. 16. novembris, Nr. 6: 3.

Summary

Sport in the 18th Daugavpils "Aizsargi" Regiment (1922–1940)

"The Latvian Aizsargi" organization (National Guards) was a paramilitary outfit with auxiliary functions founded on the 20th of March 1919, and liquidated on the 5th of August 1940. The formation of the "Aizsargi" divisions in the Daugavpils region began in May 1919, and continued until the end of 1920. The structure of the regiment was formed on the 23th April, 1923, but its name – the 18th Daugavpils "Aizsargi" regiment – it received on the 28th of August, 1924. The development of sport as a endorsed activity of the 18th Daugavpils "Aizsargi" regiment can be divided into two periods. The first period was between 1923 and 1933, when sporting events were initiated in the Krustpils region. The "Aizsargi" of Krustpils, beginning with the year 1923, practiced track and field and heavy athletics. They organized sports competitions and feats. Starting with the year 1925, the "Aizsargi" initiated shooting matches. In 1928, the "Aizsargi" acquired new types of guns, which considerably improved their shooting results. In the broad-spectrum, the shooting sport was the favorite of the regiment, until the liquidation of the "Aizsargi" organization in 1940.

After the year 1934, it became popular to engage in sporting event also in the countryside. Many sport groups were developed within the parishes where the "Aizsargi" were formed, but they were unable to expand their activity widely till the year 1940, with the exception of the northeast parishes in the region Daugavpils, including the parishes of the area surrounding Krustpils.

The "Aizsargi" of the 18th Daugavpils regiment participated in a variety of sports, but the most popular were shooting, athletics, sport games – especially football, and to a lesser extent basketball and skiing. There was even the intention of establishing water sports in the places around Daugavpils near lakes and rivers. The development of sports skills programs and other sport activities of the 18th Daugavpils "Aizsargi" regiment were discontinued by the end of Latvian independence and the liquidation of Latvian "Aizsargi" organization in 1940.

Klinta Ločmele

Latvijas zemnieki un lauki trešās Atmodas periodā: diskursi laikrakstā “Diena” (1990–1991)*

Trešās Atmodas gados individuālā zemniecība un Latvijas valsts atdzima reizē. “Dziesmotā revolūcija savijās ar kustību par zemes atgūšanu,” norāda lauksaimniecības pētnieks Arturs Boruks (1918–2008) [23, 387]. Rakstā aplūkots Latvijas lauku un zemnieku attēlojums avīzes “Diena” 1990. un 1991. gada numuros, analizējot publikāciju satura tematiku jeb precīzāk – diskursus.

Sociālajās zinātnēs diskurss tiek saprasts kā specifisks kāda notikuma, personas vai kāda cita fenomena atainojums realitātes sociālā konstrukcijā. To panāk ar noteiktu valodas lietojumu, lai atveidotu objektu vai sociālo praksi no kāda skatu punkta. Var arī teikt, ka diskursi ir viena fenomena atšķirīgas perspektīvas [26; 18, 65, 124].

Valodnieks Normens Fērklouvs (*Norman Fairclough*, 1941) skaidro, ka kāds fiziski eksistējošs objekts savu nozīmi iegūst tikai caur diskursu. Tajā pasaules atveidojums var arī tikt (apzināti) sagrozīts [26; 124]. Diskursa analīzes sadaļas var būt vārdi, frāzes, teikumi, tēmas vai arī kādi materiālu fragmenti, piemēram, virsraksti [40, 32]. Jāuzsver, ka, veicot pētījumu ar šo metodi, svarīga loma ir arī kontekstam, kura viena no daļām ir konkrētais pētāmais piemērs.

Līdz ar 1989. gada likumu “Par zemnieku saimniecībām Latvijas PSR” tika atjaunotas tiesības individuālajam zemniekam iegūt zemi ražošanas vajadzībām beztermiņa lietošanā. Bija iesniegts negaidīti daudz zemes pieprasījumu zemnieku saimniecību dibināšanai [23; 390]. Piemēram, 1989. gadā pastāvēja 3 931 zemnieku saimniecība, 1990. gadā – jau 7 518. Vēlāk šis skaits strauji pieauga, piemēram, 1997. gadā kopumā bija reģistrētas 95 200 zemnieku saimniecības [32, 38; 33, 7; 34, 8]. Lauku un lauksaimniecības atrašanos preses dienas kārtībā daļēji noteica arī 1990. gada nogalē pieņemtā likuma “Par zemes reformu Latvijas Republikas lauku apvidos” [35] raisītās pārmaiņas.

Viens no skaidrojumiem iedzīvotāju vēlmei (at)gūt zemi sakņojas pirmajā Latvijas Republikā, sevišķi Kārļa Ulmaņa (1877–1942) režīma ietvaros radītajā vīzijā par lauksaimniecības “zelta laikiem”, kas tika sasniegti, ar zemnieku sūro darbu [38, 86]. Laukos “sataupītā kultūratmiņa par Latvijas

* Šis darbs izstrādāts ar Eiropas Sociālā fonda atbalstu projektā “Atbalsts doktora studijām Latvijas Universitātē”.

brīvvalsti (īpaši par lauksaimniecības ziedu laikiem 20. gs. 30. gados), tās dzīves ritmu, latviskuma tradīcijas, zemes mīlestība un darba tikums tika likts neatkarīgās valsts atjaunotnes un atdzimšanas pamatā. Vārds "laucinieks" ieguva vienādnozīmi ar "latvieti", norises Atmodas sabiedrībā raksturo vēsturniece Vita Zelče [41, 257].

Tomēr ar zemnieku entuziasmu vien nepietika, lai pārvarētu šķēršļus veiksmīgai saimniekošanai: centralizētās plānošanas un vadības sistēmas sabrukuma rezultātā bija sarautas arī agrākās ekonomiskās saites. Turklāt bija nepietiekams jauno zemes ieguvēju nodrošinājums ar ēkām, lopiem un tehniku [23, 408, 410; 22, 445; 38, 91]. Tā 1993. gadā iezīmējās vispārējā lauksaimniecības krīze.

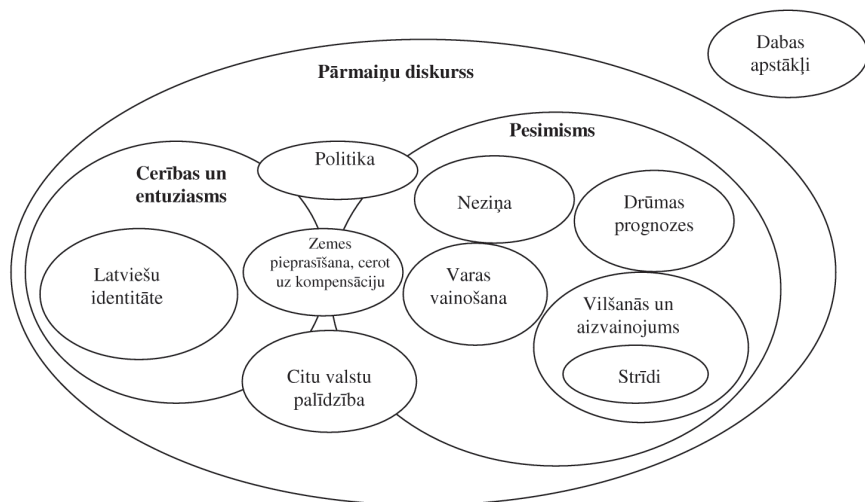
Mediji – viens no kolektīvās atmiņas avotiem

Kolektīvā atmiņa sabiedrībā izplatās starppersonu komunikācijas rezultātā, piemēram, mutvārdos – anekdotēs, baumās utt. [27, 97]. Nozīmīga ir arī kultūras reproducēšanas sistēma, tostarp masu mediji [37, 47, 91]. Tie auditorijai izplata kopīgus stāstus, veidojot cilvēku atmiņu, identitātes, attieksmes un pārliecības [25, 5; 28, 120]. Tādējādi žurnālistika vieno lasītājus kopienās un nācijās, nosaucot un apstiprinot šo grupu vērtības un identitātes [31, XV].

Mediju informācija par laukiem un lauksaimniecību Atmodas periodā ir viens no kolektīvās atmiņas avotiem par individuālās zemniecības atjaunotni 20. gs. 80.–90. gadu mijā. Pētījuma rezultāti par lauku un lauksaimniecības attēlojumu presē ir vēstures faktu papildinājums ar zināšanām par šā laika posma medītēto realitāti. Šajā rakstā tā pēta ar diskursa analīzes palīdzību, lai avīzes "Diena" saturā atklātu perspektīvas, no kurām aplūkota situācija laukos Atmodas perioda otrajā pusē, kad reizē virmoja neziņu un cerības par Latvijas nākotni.

Laikraksts "Diena"

Laikraksts "Diena" iznāk kopš 1990. gada 23. novembra. Avīzē "ietilpināts viss būtiskākais, ko pārdzīvojusi Latvijas zeme un tauta ceļā uz savu valsti, tās jauntopošo neatkarību, demokrātiju un labklājību," rakstīts izdevuma gada jubilejas numurā [24]. Lauku un lauksaimniecības tēma iztirzāta ziņās, intervijās un komentāros. Tieši pēdējie liecina par visplašāko zemnieku un lauku diskursu klāstu laikraksta saturā. Tas skaidrojams ar žanra būtību, pieļaujot subjektīvu un asu viedokļu izpausmi. Latvijas zemnieku un lauku diskursi laikrakstā "Diena" 1990. un 1991. gadā grafiski ir apkopoti pirmajā attēlā.

1. attēls. Diskursi par Latvijas zemniekiem un laukiem laikrakstā “Diena” (1990–1991)

Pārmaiņas

Lai gan 1990. un 1991. gadā teju visi lauku tematikas raksti vēsta par dažādiem pārkārtošanās procesiem, atsevišķu pārmaiņu diskursu veido publikācijas vai to daļas, kurās raksturoti pavisam konkrēti pārveidojumi, piemēram, jaunpieņemtie normatīvie akti vai to sekas. Piemēram, “Diena” vēsta, ka “pēc trīssarpus mēnešiem Latvijā kolhozu un sovhozu vismaz juridiski un formāli vairs nebūs. Līdz 15. martam tie jāpārveido un jāreģistrē statūtbiedrībās (akciju, paju sabiedrībās, SIA) vai jālikvidē, sadalot tos zemnieku saimniecībās un citos sīkākos veidojumos” [10]. Līdzīgs piemērs pārmaiņu diskursam avīzes saturā ir apgalvojums, ka “kopsaimniecības “Straupe” ļaudis no kolhozniekiem kļuvuši par paju īpašniekiem. Saimniecības kopējā manta pārvērtusies par pajām un sadalīta proporcionāli ieguldītajām darbam un kādreiz atņemtajam īpašumam” [17]. Šajos izteikumos valoda ir neitrāla – iespējams tāpēc, ka nosaukti tikai fakti.

Cerības un entuziasms

Sasaucoties ar sākotnējā optimisma kontekstu par individuālo saimniekošanu laukos, arī “Diena” piedāvā šo cerību stiprinājumu pozitīvu ziņu veidā. Piemēram, tā informē, ka arī vājākajās saimniecībās “sāk atgriezties vietējie

cilvēki. [...] Tā kā līdz 1. augustam 120 izskatīto iesniegumu [autori – K.L.] pretendēja uz zemnieku saimniecības statusu, Rites pagastā cer, ka arī šis nolaists nostūris varētu kļūt par lauksaimnieciski plaukstošu zemi, kur saimniekos vairs ne caurskrējēji, bet īsti saimnieki” [2]. Avīzē stāstīts par veiksmīgiem zemniekiem, kas, piemēram, attīsta piena ražošanu no kolhoza iegādātā lielfermā [18]. Tāpat šajā perspektīvā iekļaujas ziņas par arvien jaunu rekordu – pieprasījumu par zemes piešķiršanu skaita pieaugumu.

Zemes darbus kā raksturīgus ikvienam Latvijas iedzīvotājam rāda olimpiskā čempiona Jāņa Ķipura fotoattēls, kurā viņš redzams, stumjot ķerru ar kartupeļu ražu [14]. Laukos valdošo entuziasmu apliecina arī ziņas par jaunsaimnieku kursu absolventiem [20], docentiem, kas kļuvuši par zemniekiem [21], un kādu kundzi, kura zemniekam aizdevusi 10 000 rubļus bez procentiem uz četriem gadiem [19].

Tomēr arī šajā lauku pozitīvajā attēlojumā pieminētas bažas, piemēram, par daļas cilvēku apsvērumu zemi pieprasīt cerībā uz naudas kompensāciju, nevis nolūkā to apstrādāt [13; 5].

Jāatzīmē, ka dažās “Dienas” publikācijās ir sevišķi akcentēta lauku saikne ar latviešu identitāti. Piemēram, žurnāliste Anna Rancāne retoriski vaicā: “Kas liek lauksaimniekiem strādāt arī tad, kad nemaksā algu? Gēnos izveidojies pienākums pret zemi?” [13] Komentētājs Jānis Mozulis apgalvo, ka “senču asiņu acinājuma un arī citu motīvu vadītas, tūkstošiem roku rakstija lūgumu piešķirt zemi. [...] Cilvēki rautin raujas tīrumus apstrādāt” [8]. Uz iespējamu lauku saistību ar latviešu identitāti norāda arī lauku un pilsētu pretstatījums: “Latvijas zemnieks badā nenomirs. [...] Kā klāsies pilsētniekiem – tas gan vēl īsti nav skaidrs” [13]. Tas sasaucas ar filozofa Paula Jureviča (1891–1981) uzskatiem 20. gs. 30. gadu otrajā pusē, ka tieši zemnieki, saglabādami tradīcijas, ir “tautu mugurkauls” [29, 153, 242]. Lai gan “Dienā” latvieša un laucinieka vienādošana nenotika tik izteikti kā citos Atmodas laika preses izdevumos [36] (1. piez.), iespējams, lauku un latvietības saiknes meklējumus laikraksta saturā var uzlūkot kā daļu no pirmās Latvijas Republikas simbolu, vērtību, tradīciju un sociālā konteksta rekonstrukcijas Atmodas periodā [39, 17].

Pesimisms

Visticamāk, pārmaiņu radīto problēmu ietekmē laikrakstā “Diena” (1990, 1991) visplašākais Latvijas lauku un zemnieku diskurss ir bezcerības noskaņās. Piemēram, situāciju raksturo publikāciju nosaukumi “Lauksaimniecības stāvoklis ir kritisks”, “Cēsu puses saimniecības bankrota priekšā”,

"Lauksaimnieki ražo mazāk un mazāk", "Bet saimniecības grimst...", "Arvien biežāk laukos zog māļļopus" u.c.

Šajā tematikā iekļaujas raksti vai to fragmenti par kopsaimniecību plāniem samazināt kultūru platības, nepieciešamību iepirkt graudus no ārvalstīm [15], arī atzinums, ka "tupenis lepnī iesoļo deficīto mantu kategorijā" [6]. Kopsummā vēstot, ka "problēmu samilzis vesels kalns" [11].

Bezcerību vairo arī drūmās nākotnes prognozes. Tā "Diena" secina, ka "grūti būs ar gaļas, vēl grūtāk ar piena nodošanu. It īpaši brīvzemniekam. Jau tagad dažviet pēc piena atbrauc tikai divas trīs reizes nedēļā. Benzīna krīzes apstākļos var gadīties vēl retāk" [9]. Situācijas pasliktināšanās nākotnē tiek prognozēta arī citās jomās, piemēram, paredzot celtniecības apstāšanos laukos: "Celtniecības objekti ir jāiekonservē, tātad tie laika gaitā ies bojā, tiks apzagti" [12]. No šodienas pozīcijām skatoties, šo perspektīvu varētu dēvēt arī par reālo diskursu. Taču Atmodas periodā tā izteikti kontrastē ar optimistisko noskaņu, kādā vēstīts par citām pārmaiņām laukos.

Sarp pesimismu un drūmajām nākotnes prognozēm izšķirams arī neziņas diskurss. "Diena" ataino, ka nemitīgās pārmaiņas laukos cilvēkos ir radījušas nedrošību, neskaidrību vai pat apjukumu. Piemēram, avīzē lasāms, ka "daudzās Jelgavas saimniecībās pašlaik valda haoss un neskaidrība par rītdienu" [15], "daudzas neskaidrības zemes gribētājus dara piesardzīgākus. Nav zināms, kādi būs nodokļi, kā veidosies īpašuma attiecības, kur ņemt tehniku" [4]. "Dienas" komentētājs Jānis Motivāns atzīst: "Laukos sāk gāzties šī lavīna (kopsaimniecību sairšana), kurai, šķiet, neviens vēl nav īsti gatavs" [5]. Neziņa ietin ne tikai vispārējus turpmākās dzīves principus, bet arī ikdienas prakses un sociālos jautājumus, piemēram, kas kolhoza vietā veciem cilvēkiem nākotnē piegādās malku [5].

Atsevišķi aplūkojams vilšanās un aizvainojuma diskurss. Tam raksturīgs viens no ekspresīvākajiem valodas lietojumiem. Piemēram, "Dienā" komentēts iedzīvotāju satraukums, ka pēc kopsaimniecībā "novergotiem" gadiem cilvēkiem vecumdienās pasludinās "putna brīvību un vilka pasi" [5]. Lauku iedzīvotāju aizvainojuma atainojumā piesaukta arī dalība barikādēs, kas jau īsi pēc tam netiek ņemta vērā: "Jaunā ekonomiskā politika, it īpaši nodokļu traktējums lauciniekiem liek domāt, ka viņi no Sarkanā Antiņa tiek pārzīmēti par sarkanbaltsarkano muļķīti. Kāds plīks bijis, tādām atkal būs būt. Gana labs pie barikādēm, bet viegli apspēlējams pie saimes galda" [5].

1991. gada nogalē laikrakstā lasāms par neatkarīgās saimniekošanas neefektivitāti un pat vilšanos, prognozējot: "Ja ieilgušo rūpniecības preču

nepietiekamību papildinās arī azaida iztrūkums, tad tautai tāda saimniekošana var apnikt. [...] Reālo darba algu mums jau sen vairs nemaksā" [6].

Laikrakstā "Diena" lauki aplūkoti arī no strīdu perspektīvas. Atainotie konflikti norisinājušies gan iedzīvotāju starpā (par zemi un citu īpašumu), gan starp iedzīvotājiem un iestādēm. Piemēram, raksts "Uz zemes komisiju pēc taisnības" informē, ka "katru dienu Talsu rajona zemes komisija uzklausa apmēram piecus zemniekus, kuri tur meklē taisnību, necerot to saņemt savā pagastā" [3].

Lauku un lauksaimniecības atainojumā "Dienā" var izšķirt vēl vienu diskursu – varas vainošanu dažādās problēmās. Tie ir:

- 1) apgalvojumi intervijās, piemēram, kāda zemnieka teiktais, ka "valdība pagājušajā gadā ar iepirkumu cenām izraisīja lielu muļķību" [1];
- 2) žurnālistu un komentētāju vērtējumi zemāka vai augstāka līmeņa vadītāju (bez)darbībai. Piemēram, "jau krietni nokavēta" lauksaimniecības uzņēmumu privatizācijas likumprojekta pieņemšana [7]. Tiek kritizēts arī fakts, ka zemes komisiju sastāvā nav neviena agronoma vai "īsta zemes cilvēka" [15]. Avīze norāda, ka Privatizācijas likums "ir tik caurumains, ka piespiež daudzviet tikai izmainīt izkārtņi, nevis tiešām veikt privatizācijas procesu" [16]. Tāpat tiek atzīts, ka "visu līmeņu deputātu padomes (vismaz man zināmās) joprojām nedara gandrīz neko, lai kardinālās, sliksni jau pārkāpušās pārmaiņas laukos nebūtu katastrofa uz nenosakāmu laiku" [5].

Lauku un lauksaimniecības attēlojums laikrakstā "Diena" ietver arī politikas perspektīvu (ziņas par jaunas zemnieku partijas veidošanos u.tml.), ziņas par ārvalstu palīdzību, dažādu delegāciju viesošanās Latvijā vai došanos uz ārzemēm. Piemēram, virsraksti informē: "Somu lauksaimnieki pēta Latviju", "Lauksaimnieki lūdz Kanādas atbalstu", "Zviedrus interesē Latvijas lauksaimniecība" u.c. Tie ierindojami starp cerību un pesimisma perspektīvu – lai arī daļa no tiem stāsta par problēmām, kāpēc palīdzība tiek lūgta, vienlaikus tā ir arī cerība uz apstākļu uzlabošanos.

Atsevišķi un diezgan neatkarīgi no pārmaiņu diskursa jāatzīmē dabas perspektīva, kas lielākoties raksturo dabas apstākļu liktos šķēršļus lauksaimniekiem, piemēram: "Sēju atkal traucē lietus", "Lietus aizkavējis sējas darbus" u.c.

Nobeigums

Laikrakstā "Diena" kopš tā pirmā numura 1990. gada novembrī līdz 1991. gada beigām laukiem un lauksaimniecībai bija nozīmīga vieta. To apliecina regulāras ziņas un komentāri pirmajā lapā par šo tēmu. Kopumā zemniecība un lauki avīzē aplūkoti no daudzējādām, pat pretrunīgām pozīcijām. Trīs galvenās perspektīvas: pārmaiņu, cerību un pesimisma diskursi ar vairākām sadaļām, piemēram, latviešu identitātes, varas vainošanas, vilšanās, neziņas u.c. tematiem.

Tos lielā mērā noteikuši apstākļi – reāli strīdus gadījumi, piemēram, par izlikšanu no mājas vai dažu zemnieku saimniecību veiksmes stāsti. Komentētāju paustais, piemēram, par lauku iedzīvotāju aizvainojumu vai lauksaimniecības saikni ar latvietību, ir mediēta subjektīvā pieredze, kas reizē ar vēstures faktiem, saziņu ģimenē, izglītības sistēmā iegūtajām zināšanām un attieksmēm veido cilvēku kolektīvo atmiņu.

Lai gan 1990. un 1991. gadā laikrakstā "Diena" Latvijas lauki un zemnieki vairumā gadījumu tika attēloti no pesimistiskas perspektīvas, pozitīvais aspekts ir šīs tēmas esamība avīzes slejās. Vērtīgs pētījuma turpinājums būtu analīze par Latvijas zemnieku un lauku diskursiem laikrakstā "Diena" mūsdienās.

Piezīmes

1. Pētījumu par latviešu identitātes atveidojumu laikrakstos "Atmoda", "Lauku Avīze", "Literatūra un Māksla", "Padomju Jaunatne"/"Latvijas Jaunatne", "Skolotāju Avīze"/"Izglītība" (1989–1991) skat.: Ločmele, K., Ziemeļe, E. "Nacionālās identitātes (pār)adījums preses izdevumos trešās Atmodas periodā Latvijā." Grām.: *Aktuālas problēmas literatūras zinātnē: Nacionālās identitātes meklējumi Baltijas literatūrā un kultūrā: Stabils, mainīgs, zaudētais*. 17. sēj. Liepāja: LiePA, 2012. 210.–220. lpp.

Avoti

1. Ceļmalnieks, J. "Es reāli cenšos izvērtēt savas iespējas." *SestDiena*, 1991. 13. apr.
2. Grinberga, M. "Ritē jau var saņemt zemi." *Diena*, 1991. 5. okt.
3. Kārkluvāka, I. "Uz zemes komisiju – pēc taisnības." *Diena*, 1990. 23. nov.
4. Liepiņa, G. "Zemnieks grib saimniekot pats." *Diena*, 1990. 23. nov.
5. Motivāns, J. "Starp kolhozu un to, kā vēl nav." *Diena*, 1991, 20. febr.
6. Motivāns, J. "Hoplā, zemnieciņ, hoplā." *Diena*, 1991. 9. okt.

7. Mozulis, J. "Kolhozs šķērēšanas gaidās." *Diena*, 1991. 26. marts.
8. Mozulis, J. "Zemnieks brēca savas zemes." *Diena*, 1991. 17. okt.
9. Mozulis, J. "Zemnieks slienas protestam." *Diena*, 1991. 27. nov.
10. Mozulis, J. "Cik kolhozam atlicis dzīvot." *Diena*, 1991. 30. nov.
11. Mozulis, J., Rozentāls, A. "Nemodināsim zemniekā lauvu." *Diena*, 1991. 13. dec.
12. Ozoliņš, M. "Celtniecība laukos apstāsies." *Diena*, 1991. 28. marts.
13. Rancāne, A. "Zemnieks badā nenomirs." *Diena*, 1991. 9. maijs.
14. Segliņš, Z. "[Bez nosaukuma]." *Diena*, 1991. 5. okt.
15. Vilnītis, J. "Lauksaimniecības stāvoklis ir kritisks." *Diena*, 1991. 7. marts.
16. Vilnītis, J. "Lauksaimniekus traucē likuma nepilnības." *Diena*, 1991. 7. dec.
17. Viņķelis, U. "Sadala kopsaimniecības mantu." *Diena*, 1991. 2. nov.
18. Zilbers, A. "Zemnieki devuši miljonu." *Diena*, 1991. 26. okt.
19. Zilbers, A. "Ziedojs zemniekiem." *Diena*, 1991. 23. nov.
20. Zone, I. "Mācās jaunsaimnieki." *Diena*, 1991. 20. dec.
21. Zvirbule, D. "Docenti kļūst par zemniekiem." *Diena*, 1991. 13. marts.

Literatūra

22. Bleiere, D. u.c. *Latvijas vēsture: 20. gadsimts*. Rīga: Jumava, 2005.
23. Boruks, A. *Zemnieks, zeme un zemkopība Latvijā: No senākiem laikiem līdz mūsdienām*. Rīga: Grāmatvedis, 1995.
24. Daugmalis, V. "Mūsu jubilejas reizē." *Diena*, 1991. 23. nov.
25. Edy, A.J. *Troubled pasts: News and the collective memory of social unrest*. Philadelphia: Temple University Press, 2006.
26. Fairclough, N. *Analysing discourse: Textual analysis for social research*. London: Routledge, 2003.
27. Fentress, J.J. *Social memory: New perspectives on the past*. Oxford and Cambridge: Blackwell, 1992.
28. Hunt, C.N. *Memory, war and trauma*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
29. Jurevičs, P. *Nacionālās dzīves problēmas*. Rīga: Valtera un Rapas apgāds, 1936.
30. Kitch, K. *Pages from the past: History and memory in American magazines*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 2005.
31. Kitch, K., Hume, J. *Journalism in a culture of grief*. New York, London: Routledge, 2008.

32. Latvijas Republikas Lauksaimniecības ministrija, Latvijas Valsts agrārās ekonomikas institūts. *Latvijas lauksaimniecība skaitļos*. Rīga: Latvijas Republikas Lauksaimniecības ministrijas Zinātniski tehniskās informācijas un propagandas centrs, 1991.
33. Latvijas Republikas Valsts statistikas komiteja. *Latvijas lauksaimniecība: Statistisko datu krājums*. Rīga: [B.i.], 1997.
34. Latvijas Republikas Valsts statistikas komiteja. *Latvijas lauksaimniecība: Statistisko datu krājums*. Rīga: [B.i.], 1998.
35. Latvijas Republikas Augstākā Padome. "Latvijas Republikas likums "Par zemes reformu Latvijas Republikas lauku apvidos"." <http://www.likumi.lv/doc.php?id=72849> (2012.25.03).
36. Pētījumu par latviešu identitātes atveidojumu laikrakstos "Atmoda", "Lauku Avīze", "Literatūra un Māksla", "Padomju Jaunatne"/ "Latvijas Jaunatne", "Skolotāju Avīze"/ "Izglītība" (1989–1991) Sk.: Ločmele, K., Ziemeļe, E. "Nacionālās identitātes (pār)adījums preses izdevumos trešās Atmodas periodā Latvijā." Grām.: *Aktuālas problēmas literatūras zinātnē: Nacionālās identitātes meklējumi Baltijas literatūrā un kultūrā: Stabils, mainīgais, zaudētais*. 17. sēj. Liepāja: LiePA, 2012. 210.–220. lpp.
37. Morley, D., Robins, K. *Spaces of identity: Global media, electronic landscapes and cultural boundaries*. London and New York: Routledge, 1995.
38. Schwartz, S. Z. K. *Nature and national identity after communism: Globalizing the ethnoscape*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2006.
39. Stukuls-Eglītis, D. *Imagining the nation: History, modernity and revolution in Latvia*. Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 2002.
40. Wood, A.L., Kroger, O.R. *Doing discourse analysis: Methods for studying action in talk and text*. Thousand Oaks (etc.): Sage, 2000.
41. Zelče, V. "Lauku vērtība: krāšana un tērēšana." Grām.: *Agora 5: Patērniecība Latvijā: Tendences un alternatīvas*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2006. 254.–269. lpp.
42. Zelizer, B. "Why memory's work on journalism does not reflect journalism's work on memory." *Memory Studies*, 2008, Nr. 1: 79–87.

Summary

Farmers and the Countryside in Latvia during the Third Awakening: Discourses in Daily "Diena" Newspaper (1990–1991)

The State of Latvia and the right of individual land ownership in the territory of Latvia were reestablish almost simultaneously. This article explores newspapers as one of the resources of collective memory, specifically, the publication containing characterization of various perspectives from which information about farmers and the countryside is discussed in the daily newspaper "Diena". These perspectives, called discourses, are deduced from the use of language in entire publications as well as in parts, such as: titles, fragments, etc. Thus, one article may contain several discourses.

The main discourses about farming and the countryside that appeared in the daily newspaper "Diena" (1990–1991) included perspectives on: change, hope and pessimism (with subsections). Although the newspaper produced positive news with enthusiasm about managing individual farms apart from the collective economy, there were more discourses concerning problems, frustrations and uncertainty as a result of the changes.

In general, the analyzed publications show agriculture and countryside from the following perspectives (discourses): changes, hopes and enthusiasm about individual farming, pessimism and gloomy prognosis about future of the countryside, uncertainty, disappointment, blame against the government because of undone things, farmers' disputes with institutions and the owners of land, etc.

Some articles emphasized relations between farming and Latvian identity. Thus, the newspaper's attention to the countryside and agriculture is not limited to the economic sector, but also has to be analyzed within the wider context of the Third Awakening and Latvians' collective memory.

Ilze Biruta Loze

Auklas keramikas kultūra Lubāna mitrājā Austrumbaltijas auklas keramikas kultūras pētījumu kontekstā

Auklas keramikas kultūras (turpmāk – AKK), kuru sauc arī par kaujas cirvju kultūru, pētniecības pirmsākumi attiecināmi vēl uz pagājušā gadsimta 20. gadu beigām, lai gan Lubāna mitrājs vērsa arheologu uzmanību tikai šī gadsimta 30. gadu beigās, kad E. Šturms (1895–1959) divu darba sezonu laikā veica arheoloģiskos izrakumus Ičas vecupes kreisā krasta apmetnē Bērzpils klānos [19]. Šajā apmetnē izdevās savākt arī pāris desmit auklas keramikas fragmentus, diemžēl gan bez to stratigrāfiskās piesaistes kultūras slāņiem.

Pēckara gados līdz pat 60. gadu sākumam, neraugoties uz jau 50. gadu otrajā pusē uzsāktajiem lieliem Lubāna ezeru apjozošiem kanālu rakšanas un dambju celtniecības darbiem, nebija speciālistu šī reģiona arheoloģisko pieminekļu apsekošanā. Bija jāiztiek ar tagadējā Latvijas Nacionālā vēstures muzeja (LNVN) Arheoloģijas nodaļā esošo E. Šturma 30. gadu beigu arheoloģisko izrakumu pārskatu. Tur melioratoru atklātā un arheologu pētītā Ičas apmetne deva ieskatu par šī reģiona – mitrāja lieliskiem arheoloģiskā materiāla saglabāšanās apstākļiem, kas to ierindoja Latvijā pētāmo akmens laikmeta pieminekļu uzskaitē.

AKK apmetņu atklājumi un to izrakumi Lubāna mitrājā 20. gs. 60. un 70. gados

Par zinātniski nozīmīgāko Lubāna mitrāja AKK apmetni ir uzskatāma 1963. gadā atklātā Aboras I vēlā neolīta apmetne, kura atrodas Aiviekstes vecupes labajā krastā, kas pēdējo gadsimtu laikā, upju tiklam mainot gultni, ir kļuvusi par sīku mitrāja upīti, kas tiek saukta par Aboru. Apmetnē 60. gadu vidū un 70. gadu sākumā veikti arheoloģiskie izrakumi 1311 m² lielā platībā, kur atklāti vissenākie un tam sekojošie AKK apdzīvotības periodi ar lielisku keramikas kompleksu un 13 salauztiem akmens kaujas cirvjiem. Arheoloģiskos izrakumos iegūtie dotumi sākotnējā apkopojumā dienas gaismu ieraudzīja vēl 70. gadu beigās [21] (1. att.).

Par otru nozīmīgāko AKK apmetni ir uzskatāma iepriekš norādītā Ičas neolīta apmetne, kur arheoloģisko izrakumu laikā 1988. un 1989. gadā tika atklāts *in situ* (lat. – uz vietas) kultūras slānis ar auklas keramiku un salauztā akmens kaujas cirvja apakšdaļu [15, 91–109].

Savukārt, pagājušā gadsimta 60. gadu sākumā noskaidrojās, ka Zvidziesnas lielā kanāla un dambja rakšanas laikā, nezinot par arheoloģiska objekta atrašanās vietu, 50. gadu otrajā pusē bija lielā mērā postīta Asnes vēlā neolīta apmetne. Šīs apmetnes arheoloģiskajos izrakumos, neraugoties uz pārpalikušās platības ierobežojumu, 1964. gadā tomēr tika atklāti AKK piederošu amforu, kausu un saimnieciska rakstura podu fragmenti [12, 148–162].

Vēlā neolīta kultūras pētījumi turpinājās arī Lubānu mitrāja mežniecības teritorijā esošajā Eiņu apmetnē, kurā arī bija uzturējušies AKK piederošie iedzīvotāji un tur pametuši salauztā smailpieta kaujas cirvja augšdaļu [11, 62–81].

AKK apdzīvotība tika konstatēta arī Kvāpānu II apmetnē, Rēzeknes upes lejasgalā, kur tika veikti aizsardzības izrakumi sakarā ar zivju diķu iekārtošanu 70. gadu nogalē [22, 23–36].

Kopumā Lubāna mitrāja vēlā neolīta apmetnes ar AKK piederošiem trauku fragmentiem un akmens kaujas cirvjiem, neieskaitot Kvāpānu II apmetni, kur AKK iedzīvotāji uzturējās ierobežotā teritorijā, ir pētītas 2444, 5 m² lielā teritorijā. Tomēr ir jāzina, ka šajās apmetnēs, pirmkārt, ir pārstāvēta vietējā vēlā neolīta kultūra, kuru, ņemot vērā līdz šim lielāko padarīto darbu apjomu un iegūtās atziņas, var saukt par Aboras kultūru. Ienākušie AKK pārstāvji neveidoja savas apmetnes, bet gan uzturēja miermīlīgas attiecības ar vietējās cilmes vēlā neolīta kultūras iedzīvotājiem un sadzīvoja ar viņiem šajās apmetnēs.

AKK apbedījumi Aboras I vēlā neolīta apmetnē

Par miermīlīgām attiecībām ar vietējiem apmetnes iedzīvotājiem liecina arī AKK raksturīgā apbedījumu poza, kas atšķirās no vietējo iedzīvotāju apbedījuma veida. 6 saliektā veidā atklātie AKK apbedījumi apmetnē – 4 sieviešu (6., 33., 55., 56. apbedījums), kā arī 2 bērnu apbedījumi (10. un 12.) tika atsegti vislielākajā apmetnes centrālās daļas dziļumā, un nebija traucēti, līdz tos skāra arheologu lāpsta. Turklāt 6. sievietes apbedījums atradās kapā, kur par galveno apbedījumu bija uzskatāms 3. vīrieša indivīds ar bagātīgām kapa piedevām (četrstūrveida dzintara krelles, slānekļa Pihinsilts bultas gals, trīsstūrveida kaula piekariņš, bebra zobs). Šis indivīds bija guldīts AKK netipiskā izstieptā ķermeņa pozā. Šajā kopējā kapā virs 6. sievietes apbedījuma bija atsegts vēl viens sēdošā veidā apglabātais indivīds (4.), bet no 5. indivīda, kas bija guldīts blakus 3. apbedītajam ar galvu pretējā virzienā, bija saglabāties tikai galvaskauss. Tas liecina par AKK piederošās šeit apglabātās sievietes (6.) tuvām ģimeniskām attiecībām ar vietējās cilmes iedzīvotājiem.

Arī 56. īpašs saliektā veidā apbedītais indivīds ar cieši tuvu krūtīm novietotajām kājām Aboras I apmetnē tika atsegts trīs personu grupveida kapa

kamerā kopā ar diviem citiem indivīdiem – vienu saliekta veida (57.) un otru sēdoša veida apbedījumu (58.). Koka kamera nepārsniedza 1 m² lielu platību. Īpašā saliektā veida AKK apbedījumi ir atsegti arī Kvāpānu II apmetnē (7. un 9. kapi) [21, 53, *puc.* 46–47].

No Lietuvas teritorijā īpašā saliektā veida 3 apbedījumiem, kas atklāti Plinkaigalio vēlajā kapulaukā, divi ir datēti ar radioaktīvā oglekļa metodes palīdzību [1, 17–19, 5, 6, 8 *pav.*]. Iespējams, ka tieši viens no šiem indivīdiem ir visagrāk atnākušais no dienvidrietumu teritorijām, jo tā vecums ir 4280±75 (OxA-5937) [4, 197, 6. *lentele*]. Šis Latvijā un Lietuvā atklātais apbedīto kāju saliekuma veids ir tipisks AKK apbedījumiem Viduseiropā, no kurienes tad arī šie AKK iedzīvotāji virzījās uz ziemeļaustrumiem.

AKK periodizācijas izstrāde Aboras I apmetnē

Līdz pēdējam laikam Lubāna mitrāja apmetnes ar auklas keramiku un kaujas cirvjiem tika attiecinātas uz laika periodu no 4200./4250. līdz 3880./3770. gadam, skaitot no šīs dienas [10, 82–86]. Tomēr šis AKK iedzīvotāju ieplūšanas laika sākuma periods tika datēts pēc viena vienīga parauga un balstījās tikai uz agrā A-tipa amforas un A jeb agrā tipa kaujas cirvju fragmentu atradumiem, kas liecināja par kopējā Eiropas horizonta pazīmju konstatēšanu Aboras I apmetnes senlietu un māla trauku atradumos [8, 64–69].

3 radioaktīvā oglekļa datējumi – no kuriem 2 bija paņemti kā kūdras paraugi no apmetnes nogāzes un tur bijušās zvejas ierīces piestiprināšanai izmantotā mietā, datēja Aboras I apmetnes pastāvēšanas laika beigu posmu, kas atbilst trešajai noslēdzošajai AKK fāzei. Tie ir 3870 ± 70 (LE-671) un 3860 ± 100 (LE-749). 3770 ± 60 (TA-394) veci [21, 121]. Šo un iepriekš norādītā AKK iedzīvotāju ieplūšanas laika datējumi ir iekļuvuši Vidus Eiropas un Dienvidskandināvijas radioaktīvā oglekļa (¹⁴C) datu bāzē, kas nedeva drošu pamatu Aboras I apmetnes apdzīvotības skalas izstrādei [3, *Tafel* 273].

Tieši tāpēc 2008. gada Aboras I vēlā neolīta arheoloģiskajos izrakumos tika pētīta celtnes vieta ar stāvkoku konstrukciju stabu bedrēm, kas saglabājusies pamatzemē Aboras I apmetnes nogāzes augšdaļā, lai noteiktu tās uzcelšanas un izmantošanas laiku [16, 23–27]. Šajā reizē ar radioaktīvā oglekļa metodi tika datēti 5 paraugi – 3 ogles un 2 koksnes, kas devuši šādu apmetnes nogāzes augšdaļas apdzīvotības laika intervālu: 4261±70 (Tln-3110) – 4045±80 (Tln-3117), tas kalibrētajos skaitļos ir 2940./2825. līdz 2680./2470. p.m.ē. Tie ir jauni datējumi, kas nostiprina AKK iedzīvotāju grupas apdzīvotības laiku Lubāna mitrāja Aboras I apmetnē.

Ičas vēlā neolīta apmetnes AKK iedzīvotāju uzturēšanās laiks ir noteikts ar 5 radioaktīvā oglekļa paraugu datējumiem – tas ir laika periods no 4260 ± 70 (TA-2249) līdz pat 3950 ± 50 (Ta-2390) gadiem, skaitot no mūsdienām [13, 134].

Jauniegtie radioaktīvā oglekļa dati kopējā Austrumbaltijas AKK periodizācijas izstrādes kontekstā

Jauniegtie radioaktīva oglekļa dati Aboras I apmetnē var būt salīdzināmi kā ar Igaunijas, tā arī Lietuvas teritorijā izstrādātajām AKK periodizācijas skalām. Pirmās no tām aptver Igaunijas kaujas cirvju kultūras savrupkapu radioaktīvā oglekļa AMS (akselatora masas spektrometrijas) datējumu sēriju no Ardu, Karlovas, Kunilas un Sopes savrupkapiem [7, 99–105]. Norādītie apbedījumi šo ^{14}C datu gaismā ir tapuši laika periodā no 4110 ± 40 (Poz-10824) līdz 4035 ± 35 (Poz-10803) gadiem, skaitot no mūsdienām, kas sakrīt ar Aboras I apmetnes jauniegtajiem ^{14}C datējumiem.

Vienīgā līdz šim datētā auklas AKK apmetne Rūgikūla XIV Igaunijas ziemeļdaļā ir devusi šādu ^{14}C datējumu: 3970 ± 100 (TA-2680), skaitot no mūsdienām, tas ir agrāks par Aboras I apmetnes apdzīvotības beigu posmu, tomēr ļabi iekļaujas kopējā Igaunijas AKK periodizācijas skalā [6, 35].

Salīdzinot Aboras I apmetnes radioaktīvā oglekļa datus ar auklas keramikas Žucevas kultūras (*Haffküstenskultur*) Lietuvā datiem, var noskaidrot, ka Kuršu kāpās pētītās Nidas apmetnes (vecums noteikts 3 paraugiem) visagrākie datējumi tomēr attiecas uz 4460 ± 110 (Vs-632) un 4620 ± 110 (Vs-631), lai gan krietni vēlāks ir Berlīnes laboratorijas datējums, kas ir – 4070 ± 80 (Bln-2592) vecs [23, 160].

Pirmie divi ^{14}C datējumi atbilst Žucevas kultūras jaunatklāto mājokļu datējumiem Austrumbaltijas dienvidaustrumu piejūrā, Pribrežnajas apmetnē [20, 81]. Šie pēdējie sērijveida ^{14}C datējumi, skaitā 15, aptver laika periodu pirms 4880 ± 130 (LE-7036) – 4410 ± 80 (LE-6218) gadiem. Tikai divi datējumi no šī reģiona ir Austrumbaltijas AKK atbilstoši: 4220 ± 40 (LE-6217) un 4290 ± 110 (LE-7034).

Savukārt Šarnales apmetnes datējums turpat Lietuvā, kas pieder tai pašai kultūrai, 4260 ± 100 (Vs-22) sakrīt ar Aboras I apmetnes agrāko datējumu [18, 70–75]. AKK radioaktīvā oglekļa dati Šventojas 1A apmetnē Lietuvas piejūrā ir jau jaunāki – 4100 ± 120 (GM-5570) un Šventoji 9 – 3860 ± 90 (Vib-8). Savukārt Spiginas kapulauka datējums 4080 ± 120 (GM-5570) ir tuvs Daktarisķu apmetnes radioaktīvā oglekļa datējumam – 4020 ± 100 (Vs-813). Šie dati arī uzrādīti Viduseiropas un Dienvidskandināvijas ^{14}C datu bāzē [3, *Taf.* 277–278].

Aboras I un Ičas vēlā neolīta apmetnes to sērijveida ^{14}C datējumu dēļ (kopumā 15 dati) joprojām ir stabilāk datētās AKK apmetnes Austrumbaltijas reģionā. Aboras I apmetne joprojām nav zaudējusi noteicošo lomu AKK apdzīvotības fāžu izstrādē, kas ir turpināma.

AKK kultūras iedzīvotāju puspastorāliskais dzīves veids

Aboras I un Eiņu vēlā neolīta apmetnēs iegūtie paleobotāniskie un paleoosteoloģiskie dotumi ļauj uzskatīt, ka AKK iedzīvotāju ienākšanas laikā Lubāna mitrāju sasniedza otrs zemkopības attīstības vilnis (mieži, kvieši, apiņi, lini) [17, 193]. Tas notika brīdī, kad AKK iedzīvotāji no augligajām mālainajām augsnēm Mūsas, Mēmeles un Lielupes baseinā pa šo upju pietekām – Sesavu, Vircavu un citām – pārvietojās uz ziemeļaustrumiem. Šo upju pieteku baseins ir pārbagāts ar akmens kaujas cirvju atradumiem, bet ne ar AKK atklātajām apmetnēm, kas labi iezīmē iedzīvotāju noteiktas daļas pārvietošanās virzienu. Šie jaunatnācēji Lubāna mitrājā saplūda ar vietējiem Aboras kultūras iedzīvotājiem, nezaudējot savu identitāti.

Ir novērots, ka AKK jeb savrupkapu kultūras iedzīvotāji meklēja atvērtas vietas un piekopa puspastorālisku dzīves veidu, kopa savus mājlopus un labi pārzināja zemkopību. Pastorālisms tiek skaidrots kā iztikas nodrošinājuma stratēģija, kas balstās uz produktu (gaļa, piens, asinis un ādas) sagādi, audzinot pieradinātos (domesticētos, no *domus* latīniski) dzīvniekus [5, 35–42]. Pastorālisms uzplaukst zālainās teritorijās – vietās, kur citas produktīvās (zemkopības) ekonomikas nav efektīgas. Tāpat ir arī atzīmēts, ka vecākajās AKK kultūras attīstības fāzēs vērojama pastorālistu grupu līdzpastāvēšana ar agrārajām grupām.

Aboras I vēlā neolīta apmetnes ganāmpulks sastāvēja no 15 liellopiem, 7 aitām/ kazām un 16 mājas cūkām [9, 117, table 7]. Krietni pieaudzis bija suņu īpatņu skaits, jo to apmetnē bija 34. Tas ir 11 reižu vairāk par turpat nomedīto vilku skaitu.

Mājas dzīvnieku īpatņu skaits veido 7,1% no visu apmetnē konstatēto dzīvnieku skaita. Starp nomedītajiem dzīvniekiem atrodami labu ādu dzīvnieki – lāču un bebru īpatņi. Gaļas dzīvnieki bija pārstāvēti ar aļņu un mežacūku īpatņiem, tā ir lielākā daļa no nomedīto īpatņu skaita.

Līdzīga situācija ir konstatēta arī Lietuvas teritorijā, kur tās austrumu (Žemaitište 1, 2, 3A un Kretuonas 1 A 1 D vēlā neolīta apmetnēs) un rietumu (Šventoji 6, Daktariške, Duonkalnis) daļā mājas dzīvnieku kauli sastādīja no 14,26% līdz 15,62% [2, 178–191].

Dzintara apstrādes darbnīcas

Lubāna mitrājā, kas jau vidējā neolītā bija kļuvis par dzintara apstrādes centru ar Nainiekstes un Zvidzes apmetņu darbnīcām, kuras izgatavoja plākšņveida piekariņus, krelles un riņķus, izveidojās jauns vēlā neolīta dzintara apstrādes centrs ar Aboras un Ičas apmetņu darbnīcām, kuru dzintara apstrādes meistari savu iedvesmu guva no Kuršu kāpu Žucevas AKK kultūras dzintara apstrādātāju veikuma [14].

Lubāna mitrāja īpašo paleoģeogrāfisko apstākļu dēļ – gadu tūkstošu gaitā netraucētiem zemajiem purviem ar tajos esošajiem kultūras slāņiem apmetņu vietās, šie vidējā un vēlā neolīta dzintara rotu izstrādājumi ir nonākuši līdz mūsdienām [14, 69–127].

Vēlā neolīta dzintara apstrādes darbnīca Aboras I apmetnē, bija galvenā vieta, kur Lubāna mitrājā apstrādāja dzintaru, tā iezīmēja kvalitatīvas pārmaiņas dzintara rotu izgatavošanā, tās veidojot kā trīs dimensiju, kurām bija piemēroti jauni īpaši cauruma urbumi kā no rotas sāniem, tā arī no divām tās plaknēm – augšpuses un aizmugures vai arī no augšpuses un viena sāna. To vidū ir cirvjeida piekariņi, arī viens kaujas cirvja miniatūrs atveidojums, ripas, diski ar stieņveida pagarinājumu augšpusē, kuros ērti bija urbt caurumu to piekāršanai pie apģērba. Pēdējiem paralēles sameklējamas starp zelta, vara, kaula un pat gliemežvāku darinājumiem Eiropas dienvidus daļā.

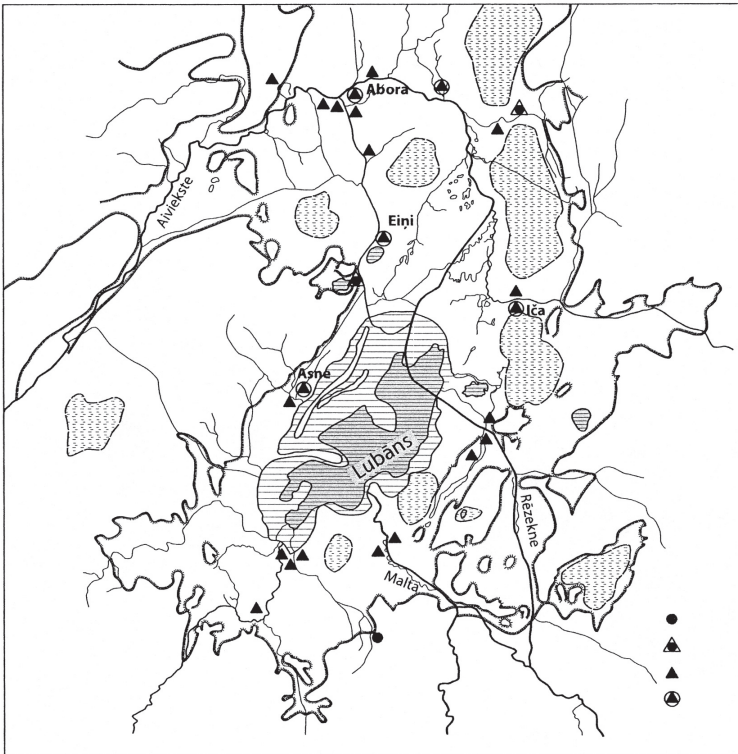
Secinājumi

1. Aboras I apmetnes radioaktīvā oglekļa dati (10 vien.) kopā ar Ičas apmetnes (5 vien.), kā arī Eiņu apmetnes (2 vien.) ļauj izdalīt Lubāna mitrāja 3 AKK periodizācijas fāzes, kuras balstās arī uz keramikas un akmens kaujas cirvju fragmentu stratigrāfiskajiem dotumiem.
2. Visagrākā apdzīvotības fāze ir saistāma ar AKK iedzīvotāju ienākšanu Lubāna mitrājā, kuru mirušie indivīdi apglabāti ar īpaši cieši saliektām kājām Aboras I un Kvāpānu II apmetnēs. Šie iedzīvotāji lietoja A-tipa amforas un kausus ar skujveida iegriezumiem, kā arī A-tipa akmens kaujas cirvjus ar apaļu pietu un lejamās šuves imitāciju uz mugurpusēs, kuri atrasti apmetnes visdziļākajos kultūrslāņos [21, *табл. XVII: 2, 3, XVIII: 1*]. Tas ir laika periods no 4261 ± 70 (Tln-3110) līdz 4135 ± 80 (Tln-3116) gadiem, skaitot no šīs dienas.
3. Nākamā AKK fāze var būt izdalāma, pamatojoties uz auklas rotāto kausu un citu tipu amforu lietošanu Ičas, kā arī somu tipa smailpieta cirvja un igauņu Karlovas tipa cirvju lietošanu Aboras I un Eiņu apmetnē [21,

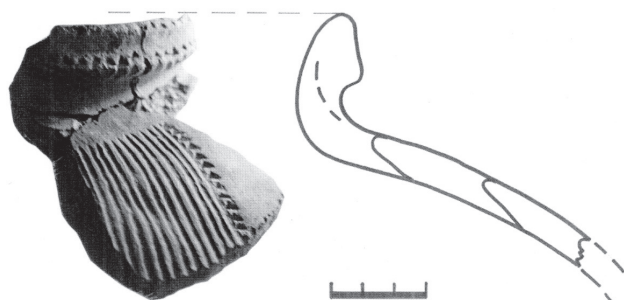
мабл. XVIII: 3, XX: 1]. Tas ir laika periods no 4120 ± 90 (TA-2143) līdz 4000 ± 60 (LE-751) [21, мабл. XVIII: 3, XX: 1] gadiem, skaitot no šīs dienas.

4. Vēlā AKK fāze attiecināma uz laika posmu, kad Aboras I apmetnē sāka gatavot vēlos Karlova tipa cirvjus un Ičas apmetnē parādījās Fatjānovas kaujas cirvis, AKK iedzīvotājiem turpinot lietot kausus un lielos saimniecības podus. Šī fāze ir datēta ar laika periodu no 3950 ± 50 (TA-2390) līdz 3770 ± 60 (TA-394) gadiem, skaitot no šīs dienas [21, мабл. XIX: 3, 15, Fig. 11: 9].

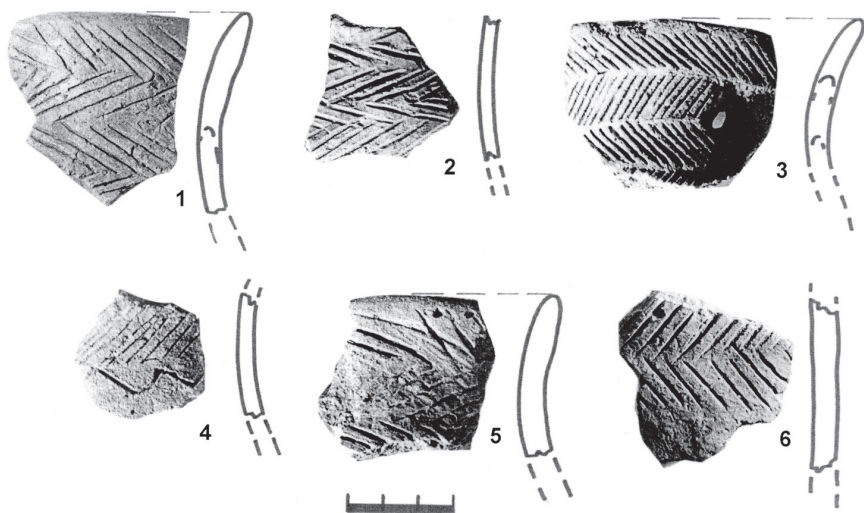
Ilustrāciju saraksts

1. attēls. Auklas keramikas kultūras (AKK) apmetņu lokalizācija Lubāna mītrājā.

2. attēls. AKK A-tipa amfora. Aboras vēlā neolīta apmetne
(LNVM, Arheoloģijas nodaļa, 76: 1493).

3. attēls. AKK kausi ar iegrieztu skujveida ornamentu.
Aboras vēlā neolīta apmetne
(LNVM, Arheoloģijas nodaļa, 76: 21, 1693, 46, 35, 1591, 1491).

Literatūra

1. Butrimas, A., Kazakevičius, V. "Ankstyvieji virvelines keramikos kultūros kapai Lietuvoje." *Lietuvos Archeologija*, 1985, Nr. 4: 14–19.
2. Daugnora, L., Girininkas, A. *Osteoarcheologija Lietuvoje. Vidurinys ir vėlyvasis holocenas*. Savastis. Vilnius. 1996.
3. Furholt, M. *Die absolute chronologische Datierung der Schnurkeramik in Mitteleuropa und Südsandinavien*. Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn, 2003.
4. Girininkas, A. *Lietuvos Archeologija. I–IV tomai. Akmens amžiaus*. Versus Areus leidykla. Klaipėda, 2008.
5. Kadrow, S. "Problemy archeologicznej identyfikacji zjawisk nomadyzmu i pastoralizmu na przełomie epok kamienia i brązu w Europie." In.: *Nomadism and pastoralism between the Vistula and Dnieper rivers. Neolithic, Eneolithic, Bronze Age*. Ed. by A. Koško, M. Szmyt. Wydawnictwo Poznańskie. Poznań, 2004. P. 35–42.
6. Kriiska, A. "The chronology of Estonian Stone Age." In: *The Chronology of the Neolithic period in Eastern Europe*. Abstracts of the reports of the International Conference dedicated to the memory of prof. N. Gurina. Санкт-Петербург, 2000. P. 34–36.
7. Kriiska, A., Loigas, L., Lihmus, M., Mannermaa, K. and Johansen, K. "New AMS dates from Estonian Stone Age Burial sites." *Estonian Journal of Archaeology*, 2007, Nr. 11: 83–121.
8. Loze, I. "Zur chronologie der Schnurkeramik Kultur in Lettland." *Die kontinentaleuropaischen Gruppen der Kultur mit Schnurkeramik. Praha-Štírin, 01–06.10.1990. Die Chronologie der Regionalen Gruppen, Zusammenfassung*. Institut für Ur- und Frühgeschichte der Universität Freiburg, 1991. P. 64–69.
9. Loze, I. "Stone Age settlement in the Lake Lubāns wetland in Latvia, and subsistence strategies of the Population." *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, A daļa, 54. sēj., 2000, Nr. 3–4 (608–609): 109–122.
10. Loze, I. "Auklas keramikas kultūras pētniecības aspekti Latvijā." *Arheoloģija un Etnogrāfija*, 21. laidieni, 2003. 81.–109. lpp.
11. Loze, I. "Eiņu vēlā neolīta apmetne." *Arheoloģija un Etnogrāfija*, 22. laidieni, 2005. 62.–81. lpp.
12. Loze, I. "Asnes vēlā neolīta apmetne Lubāna ezera mitrājā." *Arheoloģija un Etnogrāfija*, 23. laidieni, 2006. 148.–162. lpp.

13. Loze, I. "Vēlā neolīta keramika Lubāna ezera iepakā kā izziņas avots." *Latvijas Zinātņu akadēmijas Vēstis*, A daļa, 60. sēj., 2006, Nr. 1–2: 122–139.
14. Loze, I. *Lubāna ezera mitrāja neolīta dzintars un tā apstrādes darbnīcas*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2008.
15. Loze, I. "Iča Neolithic settlement in the Lake Lubāns wetland." *Archaeologica Baltica* 13. *At the origins of the culture of the balts*. Ed. by Audrone Bliujene. 2010. P. 91–109.
16. Loze, I. "Arheoloģiskie izrakumi Aboras vēlā neolīta apmetnē." *Arheologu pētījumi Latvijā 2008.–2009. gados*. Rīga: Nordik, 2010. 23.–27. lpp.
17. Loze, I., Kalniņa, L., Ceriņa, A. "Lubāna mitrāja ainava vēlā ledus laikmetā un pēcledus laikmetā. Paleolīts-mezolīts-neolīts-agrais bronzas laikmets." Grām.: *Kultūrvēstures avoti un Latvijas ainava. Letonikas bibliotēka*. Rīga: Latvijas ZA Vēstis, 2011. 176.–199. lpp.
18. Rimantienė, R. "Die Chronologie der Haffküstenkultur (HKK) in Litauen." *Die kontinentaleuropäischen Gruppen der Kultur mit Schnurkeramik. Praha-Štíra 1. 06.10.1990. Die Chronologie der Regionalen Gruppen. Zusammenfassung*. Institut für Ur- und Frühgeschichte der Universität Freiburg. Freiburg, 1991. S. 70–75.
19. Šturms, E. Pārskats par izrakumiem "Zviedru kapu" apmetnē Ičas kreisajā krastā. Latvijas Nacionālais vēstures muzejs, Arheoloģijas nodaļas arhīvs. Inv. Nr. 219. Manuskripts.
20. Зальцман Э. *Поселения культуры шнуровой керамики на территории Юго-Восточной Прибалтики. Материалы охранных археологических исследований*. Том 14. Тверь: Институт археологии РАН, 2010.
21. Лозе И. *Поздний неолит и ранняя бронза Лубанской равнины*. Рига: Зинатне. 1979.
22. Лозе И. «Комплекс культуры шнуровой керамики на поселении Квапаны II.» *LPSR ZA Vēstis*, 1987. 7 (480): 23–36.
23. Римантене Р. «Хронология неолита Западной Литвы.» В кн.: *Проблемы хронологии и этнокультурных взаимодействий в неолите Евразии*. Санкт-Петербург, 2004. С. 155–162.

Summary

Corded Ware Culture (CWC) of the Lake Lubana Wetlands in the Context of CWC Investigations of Eastern Baltic

The first excavation of the settlement of Lake Lubana wetlands, which included a collection of CWC pottery fragments, was organized by E. Šturms (1895–1959) at the end of the 1930s. At this time, only one site – the Iča settlement – was found. Subsequently, during the 1960s, systematical archaeological investigations of Lake Lubana wetlands were carried out, revealing four new settlements – Abora, Asne, Eini and Lagaza. The largest excavations were organized at the Abora settlement (1113 m² square), where the cultural layer preserved was not only at the central part of site, but also on the slope in peat and sapropel. Well preserved specimens of bone, antler, wood and amber collections were gathered during these excavations. CWC potsherds of A-type amphora, beakers, which were covered by cord imprints and coarse pots with short wave moldings, supplemented the first collection.

In 2008, scientists unearthed new samples of wood, peat and charcoal during the very small excavation (2 m²). Radiocarbon dating from this dig suggests that CWC people may have lived in the Abora settlement during the period 4260–4050 BCE. It is fact that CWC people – the very early population came to Lubana wetland from more southern territories via River Lielupe. They crossed the river Daugava and after they travelled via the river Aiviekste to the Lubana wetlands. People of CWC settled in the settlement of local people.

Most important results of the investigation of CWC in Lake Lubāna wetlands include aspects, which represent common contexts of CWC investigations of Eastern Baltic with wider territories. Discovered during the excavations were materials of the earliest CWC phase, which are represented by battle-axes of the A- type and amphora of A- type. We tried to pay attention to the extreme position of stretched burials at Abora settlement, which are typical of the earliest CWC burial custom.

The discovery of amber is unique to the Abora settlement, and allows for the proposition that the Lake Lubans wetlands may have been an important Late Neolithic centre of amber working and a location for producing the prestigious good in the East Baltic region.

Руслана Марценюк

Связи профессоров юридического факультета Университета св. Владимира в Киеве с Латвией и Эстонией

Украину с Латвией и Эстонией связывают не только дипломатические и политико-экономические отношения, но и давние связи в сфере культуры, образования и науки. Подтверждением этому служит не только настоящее, но и прошлое наших ведущих университетов: Киевского, Тартуского и Латвийского. Осуществлялись и поддерживались эти связи благодаря человеческому фактору. В данном случае речь пойдет о профессорах юридического факультета Университета св. Владимира (1834–1920), наследником которого сегодня является Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко.

Среди них можно выделить 16 человек, которые так или иначе были связаны с Латвией или Эстонией. Это – В. Синайский (1876–1949), В. Коссинский (1864–1938), П. Соколовский (1860–1934), К. Зелер (1861–1925), О. Эйхельман (1854–1943), Н. Василенко (1866–1935), А. Гуляев (1863–1923), В. Сокольский (1848–не ранее 1901), М. Катков (1861–после 1922), Б. Кистяковский (1868–1920), И. Покровский (1868–1920), Ф. Тарановский (1875–1936), М. Чубинский (1871–1943), К. Воблый (1876–1947), М. Догель (1865–1936) и К. Шавров (1865–1904). Одних объединяло место рождения, других – место работы и профессионального роста, третьи эмигрировали в Балтию после революционных событий 1917–1920 гг. В советское время многие из них были забыты, их имена почти не упоминались.

Основой наших исследований стали, прежде всего, архивные материалы Киевского университета, а это формулярные списки по службе [1], более поздние сборники документов, освещающие историю университета [2; 10; 26], а также биографические университетские словари [3; 4; 5; 7], обобщающие труды по истории университетов [13; 21], отдельные биографические исследования [8; 9; 12; 14; 15; 16; 17; 18; 19; 23; 25], мемуарная публицистика [6; 20] и пр. Эти источники позволят проследить связи киевских профессоров-юристов с Латвией и Эстонией.

Юридический факультет Университета св. Владимира (далее – Киевский университет) был открыт в 1835 году и сразу стал первым дей-

ствительно юридическим факультетом в Российской империи, поскольку в то время правовые науки изучались среди морально-политических дисциплин. Для молодого факультета одной из приоритетных задач стало наполнение его преподавателями, ключевыми фигурами любого учебного заведения, коими в скором будущем стали также и собственные выпускники. Их профессиональному росту способствовали и университетские образовательно-научные обмены. Ведущая роль в этих взаимоотношениях принадлежала также Тартускому (в 1802—1893 гг. — *Дерптский*, в 1893—1918 гг. — *Юрьевский* авт.) университету. «Ливонские Афины» занимали особое место в системе высшего образования не только Прибалтийского края, но и Российской империи в целом, отличаясь от остальных университетов большей демократичностью, относительным либерализмом в управлении, европейской постановкой образования. Поэтому не удивительно, что почти каждый десятый преподаватель юридического факультета Киевского университета связал свою жизнь с этим учебным заведением.

Из вышеупомянутых 16 профессоров — 14 учились и/или работали в нем. Так, например, К. Зелер, П. Соколовский, О. Эйхельман и В. Сокольский, будучи уроженцами Прибалтийского края и близлежащих Псковской и Санкт-Петербургской губерний, среднее и высшее образование получили в Риге, Таллинне (тогдашнем Ревеле) и Тарту. А вот киевлянин Б. Кистяковский в 1888 г. оказался в Ревельской (Таллиннской) Александровской гимназии вынуждено, вследствие участия в революционном движении. В 1890—1892 гг. он также изучал юриспруденцию в Тартуском университете, активно сотрудничая со студенческими общественными организациями. Благосклонной к нему оказалась и латвийская земля, приютившая его в Либаве (сегодня Лиепая), когда после недолгого политического заключения молодому юристу было запрещено проживать в университетских городах [8, 42].

Изучали право в Тарту еще трое будущих профессоров Киевского университета: Н. Василенко, В. Синайский, К. Воблый. Все они стали выдающимися учеными и гордостью тех вузов, где им пришлось преподавать. К тому же, в отличие от большинства преподавателей юридического факультета Киевского университета, которые по своим политическим убеждениям принадлежали, в основном, к великорусским шовинистам, воспитанники Тартуского университета исповедовали либерально-демократические взгляды, сформировавшиеся еще в студенчестве. Это побуждало многих из них принять активное участие в создании и развитии

молодой украинской государственности в 1917–1920 гг. (Н. Василенко, О. Эйхельман, Б. Кистяковский, К. Воблый и др.).

Один из них — Н. Василенко, выдающийся историк-правовед, профессор, академик Украинской Академии наук (УАН), министр народного образования, президент Государственного Сената и председатель Совета министров независимой Украинской Державы в 1918 году. Остановиться на этой личности нас побудило одно обстоятельство — его воспоминания об учебе в Тартуском университете, который в 1885 году открыл свои двери перед молодым гимназистом из далекой Полтавской губернии. В мемуарах нашлось место и преподавателям, и коллегам-студентам, и студенческой жизни, особенно студенческим корпорациям. В 1885 году Н. Василенко становится членом Общества русских студентов, а в 1887–1888 гг. возглавляет его. Украинское течение выделилось лишь в 1890-х гг., когда в целях русификации в университет разрешили поступать выпускникам семинарий (так студентом стал К. Воблый). Именно семинаристы «...положили начало украинской пропаганде в Дерпте и объединению студенчества на украинской национальной почве» [11, 8]. И хотя обучение в тогдашнем университете велось на немецком языке, а русскоязычных студентов насчитывалось лишь несколько десятков, — о днях студенчества сохранились хорошие воспоминания. «У многих студентов, в том числе и у меня, — писал по этому поводу Н. Василенко, — студенческие годы, проведенные в Дерпте, представлялись тогда лучшими годами жизни» [6, 216].

Продолжили обучение профессорскими стипендиатами и защитили магистерские и *pro venia legendi* (дающие право на преподавание в университете) диссертации в Тартуском университете О. Эйхельман (государственное право), В. Сокольский (законоведение), К. Зелер, О. Гуляев, П. Соколовский и В. Синайский (римское право), а вот М. Катков в 1892 году только сдал магистерские экзамены по римскому праву, защитив диссертацию уже в Киеве.

Благодаря межуниверситетскому обмену преподавательскими кадрами, с Тартуским университетом были связаны А. Гуляев (в 1890–1894 гг. приват-доцент, экстраординарный профессор римского права), в 1909 г. он возглавлял государственную экзаменационную юридическую комиссию [16, 2], И. Покровский (в 1894–1896 гг. приват-доцент римского права), Ф. Тарановский (в 1908–1916 гг. экстраординарный и ординарный профессор российского права, председатель Дисциплинарного суда), К. Зелер (в 1912–1913 гг. ординарный профессор римского права), М. Чубин-

ский (в 1916 г. профессор уголовного права), М. Догель (в 1916–1918 гг. ординарный профессор международного права) [1].

Однако октябрьский переворот 1917 года коренным образом изменил судьбы многих преподавателей. Новая власть и созданный ею политический строй грубо растоптали все традиции тогдашнего университетского образования. Осознанно прерывалась связь поколений, ломались культурные устои, уничтожались целые социальные группы, прежде всего интеллигенция. «Жизнь университета становилась трагической, — писал последний ректор Киевского университета Е. Спекторский (1875–1951), — в храм науки врывалась уличная чернь. И на него обрушилось одно из величайших, по мнению Платона, бедствий: невежество вздумало руководить мудростью» [2, 61].

Многие киевские профессора, не желая мириться с новой властью, эмигрировали (М. Догель, О. Эйхельман, К. Зелер, М. Катков, В. Косинский, В. Синайский, П. Соколовский, Ф. Тарановский, М. Чубинский). Из них В. Синайский, В. Косинский и К. Зелер связали свою научно-педагогическую деятельность с национальными университетами Латвии и Эстонии.

Наибольший вклад в развитие юридического образования независимой Латвии внёс В. Синайский, воспитанник Тартуского университета, где он начал свой путь ученого и педагога, став приват-доцентом по предмету государственного права. Там же, в 1908 г. под руководством профессора Е. Пассека (1860–1912) он блестяще защитил магистерскую диссертацию по древнеримскому праву. Затем, недолго проработав в Варшаве, в 1911 г. В. Синайский получил приглашение в Киевский университет, которому отдал более одиннадцати лет своей жизни — здесь стал доктором римского права и ординарным профессором, опубликовал ряд серьезных научных трудов по цивилистике. Однако, как позже вспоминала его дочь, «новые принципы революционного права, правового мировоззрения сделали ненужным то право, в котором специализировался мой отец...» [20, 67]. Поэтому, получив приглашение занять кафедру в Риге, в Латвийском университете, В. Синайский, не колеблясь, эмигрировал. Летом 1922 года профессор вместе с семьей нелегально выехал из Советской Украины, а осенью того же года уже возглавил кафедру гражданского права Латвийского университета, где читал лекции, проводил научные семинары. В. Синайский преподавал также на Русских университетских курсах, в Народном университете, в Институте практических знаний. Своими знаниями опытный ученый старался укрепить право-

вые основы молодого Латвийского государства: предложил проект создания гражданско-правового общества; активно обсуждал в печати и в научных собраниях насущные проблемы латвийского законодательства; участвовал в разработке нового гражданского кодекса; редактировал издававшийся на латышском языке юридический журнал «Jurists» («Юрист»); стоял у истоков создания и руководил Академическим обществом общественных наук Латвийского университета (*Latvijas Universitātes Akadēmiskā sabiedrisko zinātņu biedrība*) [14]. Во время Второй мировой войны В. Синайский был вынужден эмигрировать в Бельгию, где и скончался.

Кроме В. Синайского в Риге нашел работу по специальности еще один бывший профессор-юрист Киевского университета — В. Коссинский, академик УАН, в 1918 году министр труда в правительстве гетмана П. Скоропадского. В 1928 году он занял кафедру политической экономии на юридическом и экономическом факультетах Латвийского университета. Стены этого учебного заведения ему были уже хорошо известны. В 1901 году он был избран адъюнкт-профессором политической экономии Рижского политехнического института, который в 1919 году и был преобразован в Латвийский университет. С 1931 года он также преподавал в Российском институте университетских знаний [24]. В 1938 году в опубликованном после смерти некрологе указывалось, что профессор В. Косинский пользовался симпатиями, любовью и уважением всех, кто знал его как ученого, педагога и человека. «Он принадлежал к числу тех людей, для которых всегда и при любых обстоятельствах выше и дороже всего является служение науке, знанию и светлым идеалам человечества» [9, 8л]. В. Коссинский был похоронен на рижском православном Покровском кладбище.

В Тарту после революции оказался только К. Зелер. Среди всех преподавателей юридического факультета Киевского университета его судьба была более других связана с Латвией и Эстонией. Он родился в Риге, там же получил и среднее образование. В 1882 году поступил на юридический факультет Тартуского университета. Во время обучения был награжден золотой медалью. В 1886 году был назначен кандидатом на судебные должности при Рижском магистрате, а в октябре 1887 году командирован с научной целью за границу на три года. По возвращении из командировки в феврале 1891 года защитил магистерскую диссертацию по римскому праву. Впоследствии К. Зелер был направлен в Киевский университет, где в 1896 году защитил докторскую диссертацию и стал ординарным

профессором по кафедре римского права [1]. С 1901 года он работал также в университетах Берлина, Санкт-Петербурга, Томска. Окончательно возвратился в Тарту и Тартуский университет только в 1920 году, до последних дней своей жизни читая студентам догму и систему римского права.

Среди преподавателей юридического факультета Киевского университета был еще один, связанный с Латвией достаточно необычным для педагога способом. В 1885–1889 гг. в 25-й артиллерийской бригаде, дислоцировавшейся в Двинске Витебской губернии (сегодня Даугавпилс), проходил службу молодой офицер К. Шавров – в дальнейшем военный юрист, полковник, помощник прокурора Киевского военно-окружного суда и по совместительству с 1901 года приват-доцент Киевского университета по предмету уголовного права [1].

Таким образом, кратко освещая связи профессоров и преподавателей юридического факультета Университета св. Владимира в Киеве с Латвией и Эстонией, можно сделать несколько выводов. Во-первых, эти люди принадлежали к поколению юристов, пик педагогической и научной деятельности которых пришелся на конец XIX – первую половину XX вв. Во-вторых, почти половина из них специализировалась по римскому праву, что свидетельствует о сильной школе юридической романистики в Тартуском университете. В-третьих, все выпускники Тартуского университета стали видными политическими деятелями и учеными. От коллег они отличались более активной жизненной позицией, прогрессивно-демократическими взглядами на жизнь. И, наконец, те, кто после революционных событий 1917–1920 гг. эмигрировал в Латвию и Эстонию, внесли существенный вклад в развитие юридической науки уже независимых балтийских государств.

Источники и литература

1. Государственный архив г. Киева, ф. 16. (Киевский университет), оп. 465, д. 4750 (Формулярный список по службе Эйхельмана Оттона Оттоновича); д. 4754 (Формулярный список по службе Сокольского Владимира Викторовича); д. 4756 (Формулярный список по службе Зелера Вильгельма Филиппа); д. 4766 (Формулярный список по службе Соколовского Павла Эмилиевича); д. 4780 (Формулярный список по службе Гуляева Алексея Михайловича); д. 4787 (Формулярный список по службе Каткова Михаила Мефодиевича); д. 4788 (Формулярный список по службе Кистяковского Богдана (Федора) Александровича); д. 4790 (Формулярный список по службе Кос-

- синского Владимира Андреевича); д. 4814 (Формулярный список по службе Синайского Василия Ивановича); д. 4827 (Формулярный список по службе Шаврова Константина Владимировича).
2. *Alma mater. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917–1920: матеріали, документи, спогади.* У 3 кн. Кн. 1: Університет св. Володимира між двома революціями. Упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. Київ: Прайм, 2000. 704 с.
 3. *Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Университета св. Владимира (1834–1884).* Сост. под ред.: В. Иконникова. Киев: Тип. Ун-та Св. Владимира, 1884. 860 с.
 4. *Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Юрьевского, бывшего Дерптского университета за сто лет его существования: (1802–1902).* Т. 1. Под ред.: Г. Левицкого. Юрьев: Тип. К. Маттисена, 1902. 674 с.
 5. *Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Юрьевского, бывшего Дерптского университета за сто лет его существования: (1802–1902).* Т. 2. Под ред.: Г. Левицкого. Юрьев: Тип. К. Маттисена, 1903. 680 с.
 6. Василенко М. *Вибрані твори: у 3 т. Т. 3.* Спогади. Щоденники. Листування. Упоряд. І. Усенко, Т. Бондарук, А. Іванова, Є. Ромінський; відп. ред.: Ю. Шемшученко, І. Усенко. Київ: ТОВ «Видавництво «Юридична думка» і Видавничий дім «Академперіодика», 2008. 720 с.
 7. Гриценко І., Короткий В. *Юридичний факультет Університету Святого Володимира 1834–1920.* Київ: Либідь, 2009. 256 с.
 8. Депенчук Л. *Богдан Кістяківський.* Київ: «Основи», 1995. 175 с.
 9. Елисеева И., Дмитриев А. «В.А. Косинский — видный отечественный статистик и экономист.» *Вопросы статистики: научно-информационный журнал*, 2011, № 4: 76–81.
 10. *З іменем Святого Володимира: Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників: у 2 кн. Кн. 2.* Упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. Київ: Заповіт, 1994. 480 с.
 11. Исаков С. «Українські студенти в Тартуському університеті ХІХ – початку ХХ ст.» *Український історичний журнал*, 2005, № 1: 70–82.
 12. Історик і правознавець, один із засновників Української академії наук М. Василенко. *Право України.* 2010, № 8: 203–205.
 13. *Історія Київського університету: 1834–1959.* Відпов. ред. О.З. Жмудський. Київ: Вид-во Київського ун-ту, 1959. 629 с.

14. Ковальчук С. «22 года из жизни ученого: цивилист Василий Синайский в Латвии.» В кн.: *Русский мир и Латвия: Русская интеллигенция: Альманах*. Под ред. С. Мазура. Рига, 2010. Вып. XXI. С. 61–72.
15. Короткий В. «Катков Михайло Никифорович.» В кн.: *Почесні члени і доктори Університету Св. Володимира*. Автори-упорядники: В. Короткий, Т. Табенська, Ю. Цимбал. Київ: Либідь, 2005. С. 104–105.
16. Кристер А. *Академик Олекса Михайлович Гуляев та його наукова творчість: 1863–1923*. Київ: [Б. в.], 1925. 30 с.
17. *Микола Прокопович Василенко*. Київ: [Б. в.], 1990. 53 с.
18. Ровнер О. *Костянтин Григорович Воблий*. Київ: [Б. в.], 1968. 78 с.
19. Савчук К. «Отон Отонович Ейхельман – видатний представник київської школи міжнародного права.» *Часопис Київського університету права*, 2009, № 3: 236–242.
20. Синайская Н. *Круг жизни профессора Василия Ивановича Синайского*. Рига: РГСО 1998. 149 с.
21. *Тартуский государственный университет*. Тарту: [Б. в.], 1982. 208 с.
22. *Тартуский университет и Украина*. Под ред. В. Оноприенко и Х. Танклера. Киев: ИИЦ Госкомстата Украины, 2004. 211 с.
23. Турчин Я. «Життєвий шлях О. Ейхельмана: громадська-політична та наукова діяльність.» *Сучасна українська політика: політики і політологи про неї*, 2008, вип. 14: 34–41.
24. Фейгмане Т. «Русские преподаватели в Латвийском университете (1919–1940 гг.).» <http://www.russkije.lv/ru/pub/read/rus-in-latvia-edition2/feigmane-professores-rus-latvii-2.html>
25. Черказьянова И. «Профессор П.Э. Соколовский во главе Харьковского учебного округа. *Университеты*.» *Наука и просвещение: научно-популярный журнал*, 2004, № 3: 64–73.
26. *Юридичний факультет: документи і факти*. Кн. 1. Ч. 1. За ред. В. Андрейцева. Київ: Київський університет, 2005. 364 с.

Kopsavilkums

Kijevas Sv. Vladimira universitātes Juridiskās fakultātes profesoru sakari ar Latviju un Igauniju

19. gs. pirmajā pusē nodibinātā Kijevas universitātē ātri ieņēma redzamu vietu pārējo Krievijas universitāšu vidū. Tās Juridiskās fakultātes mācībspēku vidū bija gan ienācēji no Baltijas, gan Tartu universitātes absolventi un nākamie profesori, gan arī tie, kas 20. gs. 20.–30. gados atstāja lielu ietekmi

uz jau neatkarīgo Latvijas un Igaunijas republiku sociāli-tiesisko pamatu izveidi. Pie šādiem profesoriem piederēja M. Čubinskis, M. Dogels, O. Eihel-mans, A. Guļajevs, M. Katkovs, B. Kistjakovskis, V. Kosinskis, I. Pokrovskis, V. Sinaiskis, P. Sokolovskis, V. Sokoļskis, K. Šavrovs, F. Taranovskis, N. Vasiļenko, K. Voblijs un K. Zēlers. Visi viņi savā laikā bija ievērojami zinātnieki, deva milzu ieguldījumu juridisko zinātņu attīstībā Kijevas, Latvijas un Tartu universitātēs. Vairākumam no viņiem bija raksturīgi progresīvi demokrātiski uzskati un aktīva dzīves pozīcija, kas mudināja tos kļūt par revolucionāro notikumu (1917–1921) redzamiem dalībniekiem.

Mūsdienās Kijevas Sv. Vladimira universitātes tradīcijas turpina Kijevas Tarasa Ševčenko nacionālā universitāte, kas ļauj cerēt, ka vēl 19. gadsimtā ieliktie pamati sadarbībai ar Baltiju netiks zaudēti, bet gan iegūs jaunas formas un iespējas.

Summary

Professors of Law Department of St. Vladimir University in Kiev in Their Relations with Latvia and Estonia

This article analyzes the relationship of professors of Law Department of St. Vladimir University in Kiev with Latvia and Estonia. Founded in the first half of the 19th century, Kiev University very soon became a prominent place among the other universities of the Russian Empire. Among the professors corporation of Law Department there were the natives of the Baltic Lands, the graduates of the University of Tartu as well as those, who in the 1920–1930s made a great influence on the development of socio-legal foundation in the independent republics of Latvia and Estonia. Here we can mention about N. Vasilenko, K. Voblyi, A. Gulyaev, M. Dogiel, K. Seeler, M. Katkov, B. Kistiakovskiy, W. Kosinskiy, I. Pokrovskiy, V. Sinaiskiy, P. Sokolovskiy, V. Sokolskiy, F. Taranovskiy, M. Chubinskiy, K. Shavrov and O. Eichelman.

All of them were eminent scholars of his time, making a huge contribution to the development of legal science in Kiev, Latvian and Tartu Universities. They featured with predominance of progressive-democratic views, and active life position, which prompted them to subsequently become prominent political figures during the revolutionary events in 1917–1921.

Today, the tradition of the former University of St. Vladimir is continued by Taras Shevchenko Kyiv National University with the hope that the relations laid in the 19th century not only persist but also will get new forms and possibilities.

Евгения Назарова

Слушательницы-латышки в Московском археологическом институте (1910–1922)

В Российской империи до Первой мировой войны высшее образование для женщин было уделом избранных. На лекциях в университетах, куда доступ был свободным, женщины начали появляться с 60-х гг. 19 века. В 1863 году в связи с обсуждением нового университетского устава Министерство народного просвещения провело опрос Ученых советов университетов, могут ли женщины учиться вместе с мужчинами, сдавать экзамены и пользоваться всеми правами выпускников. При этом опросе самыми консервативными оказались Московский и Дерптский университеты, научные советы которых дали отрицательный ответ. В других университетах отношение к женскому образованию оказалось более терпимым, но все равно дело кончилось ничем; женщины, стремившиеся получить высшее образование, должны были ехать за границу [22, 76–83; 27, 260–269].

Подчиняясь потребностям общества и времени, с 1869 года в России стали создавать частные высшие женские курсы – общего профиля и профессионально ориентированные [22, 76–83]. А первые высшие учебные заведения страны, куда начали принимать женщин на тех же правах, что и мужчин, были Петербургский и Московский археологические институты. Первый, с двухгодичным сроком обучения, был основан еще в 1877 году [26, 1–4]. Московский археологический институт (полное название до 1918 г.: Императорский Московский Археологический институт имени императора Николая II; далее в тексте – МАИ) был открыт 23.09.1907 г. по инициативе генерала от инфантерии, археолога В.Г. Глазова (1848–1920) и приват-доцента Харьковского университета, специалиста по истории русской церкви А.И. Успенского (1873–1938). Государственных дотаций институт не имел. Существовало учебное заведение за счет платы слушателей (40 руб. за семестр) и на пожертвования от разных лиц.

Первоначально в МАИ было два отделения – археологическое и археографическое. Позже открыли также отделение Истории искусств. Общий курс обучения был трехлетним. Первые два года слушателям читались лекции, проводились занятия в архивах, экскурсии по Москве и

окрестностям, по архитектурным и археологическим памятникам страны. Для обоих отделений были обязательными 24 лекционных курса по различным историческим и филологическим дисциплинам. Кроме того, читались лекции и проводились семинарские занятия по специальным предметам для каждого отделения; слушатели изучали современные (немецкий, французский, английский) и древние (латынь, греческий, позже — древнеегипетский) языки. Третий учебный год отводился на практическую работу в библиотеках, архивах, музеях и на написание диссертационной работы. В 1910 году открыли филиал («аудиторию») в Смоленске, в 1911 году — в Калуге, Витебске и Нижнем Новгороде, в 1912 году — в Ярославле. Уже после революции в 1918 году были открыты отделения в Воронеже и Оренбурге. Преподавали в институте ведущие профессора Московского университета, а также учителя гимназий и других средних учебных заведений. Нередко бывшие слушатели после окончания института также становились его преподавателями [25; 23, 3–18; 21, л. 7].

Хотя в положении об институте МАИ он назван «высшим учебным заведением», таковым в установленном смысле слова он не был. Форма обучения была 3-х летней, а не 4-х летней, как в обычных высших учебных заведениях. 4-х летнего курса обучения институт добился только в 1918 году, когда уже при советской власти утверждали новый университетский устав [1]. Тогда же отделения были преобразованы в факультеты, а слушатели стали называться студентами. Подавляющее большинство слушателей были людьми работающими, поэтому занятия проводились в вечернее время. Учащиеся (до 1918 года) делились на действительных слушателей (уже имевших какое-то высшее образование) и вольнослушателей (все остальные). Среди вольнослушателей было много лиц без гимназического образования, закончивших юнкерские, городские, ремесленные, технические училища. Обязательные требования к вольнослушателям были несколько меньше, чем к действительным слушателям. Но учащиеся обеих категорий, успешно сдавшие экзамены и защитившие диссертацию, по решению Совета института получали звание ученого-археолога или ученого-архивиста и зачислялись в действительные члены института. Таким образом, МАИ предоставлял возможность получить качественное гуманитарное образование всем желающим, независимо от социального происхождения, пола и благосостояния (если слушатель не мог сразу заплатить за обучение, ему могла быть предоставлена отсрочка).

Среди слушателей было много лиц, которые по разным причинам не могли поступить в обычные вузы, а также тех, кто помимо уже имевшейся специальности хотели получить дополнительные знания по историческим наукам. С МАИ были связаны имена латышских историков Ф. Балодиса (1882–1947) и Б. Брежго (1887–1957), которые там учились, а затем и работали. Первый – как лектор по истории Древнего Египта, второй – как заведующий Витебским филиалом МАИ в 1918–1922 гг. [24; 5; 21, лл. 29–37].

Судя по сохранившимся архивным документам, женщин за все годы работы института было примерно 1/5–1/4 от общего числа слушателей. Среди слушательниц были такие известные в русской истории женщины, как артистка Вера Холодная (1893–1919) [16], этнограф В.Н. Харузина (1866–1931). Харузина затем читала в этом институте курс этнографии [15; 19]. Лекции по первобытной археологии слушала в МАИ одна из первых женщин-археологов России Ю. Г. Гендуне (1863–1909) [7]. Спонсировала археологические работы и читала лекции в Смоленском филиале известная помещица-меценатка М.К. Тенишева (1858–1928) [18].

Из сохранившихся 4 700 личных дел абитуриентов института латышской было не менее 60, причем из них – 11 женщин (точнее сказать сложно, ибо не всегда можно определить национальность). В основном об этих слушательницах можно судить по достаточно коротким личным делам. Среди документов чаще всего встречаются прошения/заявления о приеме в институт. Обязательные для представления при поступлении свидетельства об образовании и фотографии сохранились не во всех делах. В некоторых делах есть также справки с места работы, а в советское время – еще справки из домкомов и анкетные листы с указанием курса, семейного и социального положения, имевшихся специальностей, дополнительных занятий и доходов студенток. На основании этих сведений выносились решения о предоставлении им социальной помощи.

В приложении к статье приводим имеющиеся в документах сведения по следующим показателям: год рождения, социальное происхождение, образование, филиал МАИ, специализация и год поступления, форма обучения, семейное положение, имевшиеся профессии и занятость.

Возраст абитуриенток варьировался от 18 до 32 лет. Нет сведений о месте их рождения. Более или менее уверенно можно говорить, что родом из Витебской губернии (в состав ее входила Латгале; кроме того, латыши жили и в других районах Витебской губернии) были Мария Крамп

и Анатолия Брежго (вероятно, родственница Б. Брежго). Уроженкой Витебской губернии могла быть Эдда Элкснит, получившая аттестат в витебской гимназии еще до начала Первой мировой войны. Выпускницы рижской гимназии были рижанками по рождению или же приехали в Ригу учиться из ближайших уездов Курляндской и Лифлянской губерний, а учившаяся в Либаве Вера Аматниек была родом из Курляндской губернии.

Дочерьми крестьянина названы в документах Э. Элкснит и Э. Нейланд. Родители А. Брежго были служащими на железной дороге (вероятно, их работа не была связана с ремонтом и вождением поездов — иначе они были бы названы рабочими). Наконец, отец Ольги Баллод назван потомственным почетным гражданином, то есть принадлежал к привилегированному классу городских жителей. У других абитуриенток сведений о происхождении нет, но и так видно, что они происходили из разной социальной среды.

Мария Крамп на момент поступления в институт (1918 год) жила в фольварке Малые Краповичи Витебского уезда. Исходя из этого, можно предположить, что ее отец был либо арендатором в этом имении, либо управляющим, то есть принадлежал к более высокой социальной категории. В последнем случае он должен был иметь среднее специальное (училище сельскохозяйственного профиля) или высшее (экономическое, сельскохозяйственное) образование.

В списке латышских студентов, обучавшихся в начале XX века в вузах Российской империи, упоминается уроженец Витебской губернии Антонс Крампс (*Antons Kramps*), 1884 г. р., закончивший Витебскую духовную семинарию, а в 1906 году поступивший на медицинский факультет Томского университета [30, 117]. Вполне вероятно, что это старший брат (или кузен) Марии. В таком случае семья Крампов была, очевидно, православной. Православной была и семья Ольги Баллод. А Эдда Элкснит, работавшая в приходской школе витебского лютеранского прихода, была, надо полагать, лютеранкой, как и Эмилия Нейланд.

Показательно, что независимо от социального статуса все абитуриентки обучались в гимназии. О. Баллод, А. Брежго, Э. Нейланд и М. Крамп закончили 7 классов гимназии и дополнительный педкласс, дававший девушкам профессию домашнего учителя, учителя в начальных школах и младших классах гимназий. Педагогическая подготовка помогала выпускницам сразу после окончания учебы найти работу. Учительницами работали Э. Нейланд, А. Брежго, Э. Дакшис-Корниевская, Э. Элкснит.

Двум последним, вероятно, пришлось сдать специальный экзамен для получения свидетельства на право преподавания. Только И. Ульман и З. Ульман окончили 6 классов гимназии.

Две девушки начинали учиться в других вузах. Э. Витоль занималась на Бестужевских высших женских курсах, закрытых в 1918 году, когда был ликвидирован этот тип учебных заведений. А студентка 1-го курса историко-филологического факультета Нижегородского университета З. Ульман вынуждена была поступать в филиал МАИ после закрытия факультета в 1921 году. Причем, аттестат о законченном среднем образовании, необходимый для поступления в университет, Зельма могла получить на рабфаке (с 1919 года).

Препятствием к получению образования очень часто были ограниченные финансовые возможности. Даже при большом желании латышские крестьяне не всегда имели достаточно средств, чтобы учить детей в гимназии. Но, вырастая, дети, в том числе и дочери, могли подготовиться и сдать экзамены за гимназический курс экстерном. Так, Э. Элкснит в 1908 году, уже в возрасте 25 лет, сдала экзамены за гимназический курс при витебской Алексеевской гимназии. О. Скрытул в 1915 году, выдержав экзамен, поступила сразу в пятый класс витебской частной гимназии А.А. Варвариной. Нельзя точно сказать, училась ли она раньше в каком-то учебном заведении или готовилась самостоятельно по программе младших классов гимназии. В любом случае, семья должна была быть вполне состоятельной, чтобы платить за обучение дочери в частной гимназии.

Заметим, что заявления о приеме в институт — там, где они сохранились в личных делах, — написаны по-русски без ошибок, что не удивительно, если учесть, что в эпоху русификации школы в Российской империи все девушки учились на русском языке. Однако есть исключение: в заявлении Веры Аматнек, выпускницы Либавской гимназии, глаголы в инфинитиве написаны без мягкого знака (*изучат, зачислит*). Вполне вероятно, что в провинциальной Либаве контактов с русским населением было меньше, чем в Риге, а в России Вере не приходилось много читать и писать. О последнем свидетельствует и то, что в 1921 году она употребляет букву — i, отмененную в русской орфографии еще в 1918 году [2].

Э. Нейланд и Э. Элкснит поступали в МАИ еще в царской России — в 1912 и 1914 гг., остальные 9 девушек — уже при советской власти; кто-то сразу после гимназии (О. Баллод, А. Брежго), кто-то — уже имея за спиной некоторый жизненный опыт. Резкий рост числа студенток после 1918 года можно объяснить как изменением отношения к женскому образо-

ванию в российском обществе после революции — пропагандой эмансипации женщин, так, в большей степени, и отменой платы за обучение и даже предоставлением материальной помощи. Получив хорошее гуманитарное образование, студентки планировали заняться практической деятельностью: в библиотеках, архивах, школах (преподавать историю), музеях, в советское время — также в системе народного культурного просвещения. О научной работе думала только Зельма Ульман.

Среди слушательниц МАИ были и замужние женщины — явление весьма редкое для тогдашней России. Муж Эды Дакшис, Павел Корниевский, учился вместе с ней в Смоленском филиале МАИ [9]. Но это была семья уже советского времени. А вот Эмилия Нейланд поступила в Ярославский филиал МАИ, имея уже трехлетнего сына. Причем, и в Барнаульской гимназии она работала уже после рождения ребенка. Известен и муж Эмилии — агроном Фридрих Вильгельм Нейланд (*Neilands Fridrihs Vilhelms*), выпускник Рижского политехникума [30, 68; 11, л. 3]. Отметим демократичность взглядов Ф. Нейланда: он не только разрешал жене работать, но и не возражал против ее поступления в институт после их переезда в Ярославль.

Материалы архива МАИ отражают и разбросанность латышей по России, усилившуюся в годы мировой войны. Латышки учились как в Москве, так и в 4-х из 5 открытых до революции филиалов МАИ. Если абитуриентки Витебского филиала были в основном уроженками Витебской губернии, а Эмилия Нейланд попала в Ярославль после перевода туда на работу мужа, то остальные девушки оказались в России, скорее, как беженцы военного времени.

В первые годы советской власти партийные, профсоюзные и комсомольские организации старались привлечь студентов в свои ряды, но на студентках МАИ это не отразилось. Они не занимались общественной работой и не были членами профсоюза, в том числе и работавшая в Смоленском продовольственном комитете Уездного исполкома Советов рабочих и крестьянских депутатов Э. Витоль. Только Зельма Ульман была в 1921 году кандидатом в члены РКП(б) и служила параллельно с учебой в Нижегородском губкоме партии.

Как же сложилась судьба абитуриенток МАИ? Сохранившиеся документы дают лишь фрагментарные сведения. Известно, что Э. Элкснит пропустила по семейным обстоятельствам занятия в семестре 1916/1917 г., затем восстановилась и закончила институт в 1918 году [17]. Эмилия Нейланд была зачислена в вольнослушатели в ноябре 1912 году [20, л. 55]. Но

нет данных о том, доучилась ли она до конца или была вынуждена уйти, не сумев совместить учебу и семью.

МАИ был закрыт в 1922 году, так что абитуриентки 1919–1921 гг. не успевали его закончить. Единственная из латышских студенток, которая хотела заниматься наукой, — Зельма Ульман. Она осталась работать в Нижегородском губкоме (Горьковском обкоме) партии, в 1922 году стала членом ВКП(б), заведовала спецчастью обкома, арестована 17.02.1938 года, умерла в лагере 8.05. того же года, реабилитирована 14.11.1957 года [29].

Ее судьбу, вероятно, разделила и Мария Крамп. По данным белорусского Мемориала, Мария Мартиновна Крамп, работница совхоза в Витебской области, была арестована 27.07.1937 года, 17.08.1937 года приговорена «тройкой» по статье за антисоветскую пропаганду и провела 10 лет в Вятлаге. Реабилитирована 4.05.1957 года, но не известно, дожила ли она до этого дня [28]. С “нашей” Марией Крамп здесь сходится полностью имя, возраст и место проживания. Правда, в документах Мемориала Мария Крамп была учетчицей в совхозе и имела неполное начальное образование. Но, вполне возможно, могла быть и ошибка в документах.

Здесь отметим характерную черту советской власти. С одной стороны, оказалось возможным лицам из низших социальных слоев получить высшее образование. Кстати, это было немаловажным обстоятельством для многих латышей, чтобы остаться в Советской России. С другой стороны, очень многих из тех, кого советская власть выучила, она же затем и погубила.

Итак, имеющиеся в распоряжении исследователя немногочисленные источники воссоздают, хотя и очень фрагментарно, истории жизни 11 латышек, живших в Российской империи на рубеже двух эпох в XX веке. Исходя из специфики сохранившихся документов, точнее было бы назвать статью «Латышки-абитуриентки МАИ», поскольку о самой их учебе практически ничего не известно. Но учитывая, что “женская история”, в том числе и история женского образования латышек, изучена еще очень мало, ценность этих источников очевидна. В первую очередь, подтверждается стремление латышек к высшему образованию (что соответствовало общей тенденции среди европейских народов Российской империи). Важно, что для этого была подготовлена база: развитие женского среднего образования, и главное, существовало желание женщин получить специальные знания, хорошую профессию и не замыкаться в дальнейшем лишь в кругу семьи.

Приложение

1. **Нейланд (урожд. Бривуль) Эмилия-Доротея-Мария** (*Neilande Emilija Doroteja Marija*), 1880 г., дочь крестьянина, Ломоносовская гимназия в Риге с педагогическим классом, Ярославский филиал, археологическое отделение, 1912 г., вольнослушательница, замужем, имеет сына, до замужества работала учительницей в начальном училище в Риге, затем в гимназии в Барнауле, на момент поступления не работала [11].
2. **Элкснит Эдда Юрьевна** (*Elksnīte Eda*), 1883 г., дочь крестьянина, Алексеевская гимназия в Витебске, Витебский филиал, археологическое отделение, 1914 г., вольнослушательница, не замужем (?), учительница в ев.-лют. приходском училище в Витебске [17].
3. **Аматнек Вера Яковлевна** (*Amatniece Vera*), 1893 г., Курляндская губерния (?), гимназия в Либаве, Москва, факультеты археологии и истории искусств, 1921 г. [2].
4. **Ульман Ирма Ивановна** (*Ulmāne Irma*), 1896 г., гимназия в Риге, Москва, факультет истории искусств, 1920 г., не замужем, работала с 18 лет гувернанткой, конторщицей, в годы учебы не работала [14].
5. **Дакшис-Корниевская Эда Викторовна** (*Dakše Eda*), 1897 г., гимназия, Смоленский филиал, факультет истории искусств, 1919 г., студентка, замужем, работала учительницей; во время учёбы не работала [8]. *Полной уверенности в ее латышском происхождении нет. Вполне вероятно, что она была этнической литовкой.*
6. **Ульман Зельма Мартиновна** (*Ulmāne Zelma*), 1898 г., гимназия, 1 курс ИФФ Нижегородского университета, Нижегородский филиал, археологический факультет, 1921 г., не замужем, служила в Нижегородском губкоме РКП(б) [13].
7. **Витоль Элла Виктория Яновна** (*Vītola Ella*), 1897 или 1898 г., гимназия, 1 курс Бестужевских женских курсов, Смоленский филиал, отделение истории искусств, 1918 г., действительная слушательница, не замужем, работала в Смоленском продовольственном комитете уездного исполкома СРКД [6].
8. **Брежго Анатолия Григорьевна** (*Brežgo Anatolija*), 1899 или 1900 г., дочь служащих на железной дороге, гимназия в Витебске, с пед. классом, Витебский филиал, археографический факультет, 1919 г., не замужем, работала с 1918 лет учительницей [4].
9. **Баллод Ольга Викторовна** (*Balode Olga*), 1900 (?), дочь потомственного почетного гражданина, Мариинская гимназия в Витебске с пед.

классом (золотая медаль), Витебский филиал, факультет истории искусств, 1919 г., не замужем, не работала [3].

10. **Крамп Мария Мартиновна** (*Krampa Marija*), 1899 или 1900 г., м.р. Витебская губ, фольварк Малые Краповичи, дочь арендатора или управляющего имением, Мариинская гимназия в Витебске с пед. классом, Витебский филиал, археологический факультет, 1918 или 1919 г., не замужем, работала в фольварке в хозяйстве или в сельской школе [10].
11. **Скритул Оттилия Христофоровна** (*Skritule Otīlija*), 1901 г., частная гимназия А.А. Варвариной в Витебске, Витебский филиал, факультет не указан, 1918 г., не замужем, занятия не указаны [12].

Источники

1. Центральный архив города Москвы (далее – ЦИАМ), ф. 2398, д. 1 (Московский археологический институт (далее – МАИ). Проект положения о Российских университетах 1918 г.).
2. ЦИАМ, ф. 376 (МАИ), оп. 1, д. 88 (Личное дело Веры Аматнек).
3. ЦИАМ, ф. 376 (МАИ), оп. 1, д. 215 (Личное дело Ольги Баллод).
4. ЦИАМ, ф. 376 (МАИ), оп. 1, д. 474 (Личное дело Анатолии Брежго).
5. ЦИАМ, ф. 376 (МАИ), оп. 1, д. 475 (Личное дело Б.Р. Брежго).
6. ЦИАМ, ф. 376 (МАИ), оп. 1, д. 670 (Личное дело Эллы-Виктории Витоль).
7. ЦИАМ, ф. 376 (МАИ), оп. 1, д. 830 (Личное дело Ю.Г. Гендуне).
8. ЦИАМ, ф. 376 (МАИ), оп. 1, д. 1098 (Личное дело Эды Дакшис-Корниевской).
9. ЦИАМ, ф. 376 (МАИ), оп. 1, д. 1896 (Личное дело Павла Корниевского).
10. ЦИАМ, ф. 376 (МАИ), оп. 1, д. 1967 (Личное дело Марии Крамп).
11. ЦИАМ, ф. 376 (МАИ), оп. 1, д. 2704 (Личное дело Эмилии-Доротеи Нейланд).
12. ЦИАМ, ф. 376 (МАИ), оп. 1, д. 3600 (Личное дело Оттилии Скритул).
13. ЦИАМ, ф. 376 (МАИ), оп. 1, д. 4067 (Личное дело Зельмы Ульман).
14. ЦИАМ, ф. 376 (МАИ), оп. 1, д. 4068 (Личное дело Ирмы Ульман).
15. ЦИАМ, ф. 376 (МАИ), оп. 1, д. 4247 (Личное дело Веры Харузиной).
16. ЦИАМ, ф. 376 (МАИ), оп. 1, д. 4272 (Личное дело Веры Холодной).
17. ЦИАМ, ф. 376 (МАИ), оп. 1, д. 4607 (Личное дело Эдды Элкснит).
18. ЦИАМ, ф. 376 (МАИ), оп. 2, д. 138 (Личное дело М.К. Тенишевой).
19. ЦИАМ, ф. 376 (МАИ), оп. 2, д. 216 (Личное дело В.Н. Харузиной).

20. ЦИАМ. ф. 376 (МАИ), оп. 3, д. 15 (Отчеты заседаний совета института за 1911–1915 гг.).
21. ЦИАМ. ф. 376 (МАИ), оп. 3, д. 61 (Переписка за 1918 г.).

Литература

22. Белова А. «Женское институтское образование в России.» *Педагогика*, 2002, № 9: 76–83.
23. Мекк А. фон. *Справочник Московского археологического института*. Москва: издание МАИ, 1909. 28 с.
24. Назарова Е. «Францис Балодис в Москве. 1907–1917 (по материалам московских архивов).» *Arheoloģija un etnogrāfija*. Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds, 2010. 28.–36. lpp.
25. *Памятная книжка для слушателей Московского археологического института имени императора Николая II*. Москва: издание МАИ, 1916. 20 с.
26. *Положение об Археологическом институте*. СПб., 1877. 4 с.
27. Пономарева В. Хорошилова Л. *Мир русской женщины: воспитание, образование судьба. XVIII – начало XX века*. Москва: «Русское слово», 2006. 316 с.
28. Белорусский «Мемориал» <http://lists.memo.ru/d18f136.htm> (30.08.2012).
29. Гусев М. «Биографические справки на латышей, проживавших на территории Нижегородского-Горьковского края и подвергшихся репрессиям в 1930-е годы.» <http://www.opentextnn.ru/history/rushist/personalia/?id=3603> (30.08.2012).
30. *Latvieši un latvietes Krievijas augstskolās*. Jelgava: H. Alunāna drukātava, 1909. 134 lpp.

Kopsavilkums

Latvietes – Maskavas Arheoloģiskā institūta klausītājas (1910–1922)

Pētījums sagatavots, izmantojot 11 latviešu abiturienšu personu lietas no Maskavas arheoloģiskā institūta (1910–1922) fonda, kurš atrodas Maskavas Vēstures arhīvā. Nedaudzie dokumenti gandrīz nedod priekšstatu par mācību gaitu, taču satur informāciju par pašām klausītājām: viņu vecumu (18–25 gadi), sociālo izcelsmi (zemnieku, kalpotāju, augstāko pilsētas slāņu) un ģimenes stāvokli (divas abiturentes bija precējušās, vienai bija bērns), izglītību (visām abiturientēm bija ģimnāzijas izglītība, divas jaunietes bija sākušas studēt citās augstskolās), institūta filiāli, kurā viņas mācījās (Maskavā, Vitebskā, Smoļenskā, Nižņijnovgorodā, Jaroslavļā), izvēlēto specialitāti (arheoloģija, arheogrāfija, mākslas vēsture). Raksturīga viņu tieksme iegūt

augstāko izglītību, nenoslēgties vienīgi ģimenes lokā. Šī tendence ievērojami pieauga padomju varas pirmajos gados sakarā ar sieviešu emancipācijas politiku un bezmaksas augstāko izglītību, taču tās saknes bija rodamas vēl cariskajā Krievijā.

Summary

Ethnic-Latvian Women Students of the Moscow Archaeological Institute (1910–1922)

This paper is based on the analysis of 11 personal files of young Latvian women who were entrants at Moscow Archaeological Institute (1907–1922); the documents are kept in the Moscow Central Historical Archive collections. Although these materials are few, they reveal interesting information about the entrants – their age (between 18 and 32), social origin (their parents were peasants, railway employees, and honorary citizens), family status (two entrants were married and one of them a child).

All were young women and had a middle education (all of them had gymnasial education, two young women had started to study at other higher education establishments), the branch of the institute they studied at (Moscow, Vitebsk, Smolensk, Nizhny Novgorod and Yaroslavl), the speciality (archeology, archeography, art history).

Latvian women's aspirations for higher education were facilitated already during the Russian Empire. After 1918, they were stimulated further with the politics of Women's Emancipation and with free higher education.

Валерий Никулин

Начало «Псковского осадного сидения»

С появлением 18 августа 1581 года передовых польско-литовских отрядов в окрестностях Пскова началось «осадное сидение» [4, 208]. Под стены русской крепости Стефан Баторий (венг. *István Báthory*, польск. *Stefan Batory*, 1533–1586 — король польский (с 1575) и великий князь литовский (с 1576)) привел многонациональное воинство. Русский летописец отметил, что «...прииде король литовской Стефан Обатур со многими Орды, 17 земель под преславуший град Псков с нарядом...» [10, 263]. Кроме поляков и литовцев в войске Стефана Батория находились венгры, немцы, датчане, шведы, шотландцы, французы. «По существу, — заметил в связи с этим обстоятельством историк А.И. Филюшкин, — осада Пскова в 1581 году в ходе Ливонской войны была первым в истории крупномасштабным сражением, где русское войско столкнулось с европейским» [12, 38].

Вопрос о численности войска Стефана Батория и русского гарнизона в Пскове до сих пор не решен, поскольку в источниках и в исторической литературе на этот счет высказаны самые различные, нередко диаметрально противоположные точки зрения [7, 149–152].

Подойдя к Пскову, главные силы польско-литовского войска сразу же попытались его окружить. Русская артиллерия открыла по неприятелю огонь со стен. Залпы русских орудий, в особенности тяжелых пушек «Барс» и «Трескотуха», стрелявших на 1 километр, вызвали реплику короля Стефана Батория: «Кто наставники мои, которые велят меня на Псков и говорили, что в Пскове нет больших орудий, что князь великий все орудия велел вывезти из Пскова?» [9, 431]. Королю было от чего расстроиться, поскольку в его войске было всего 20 орудий разных калибров, для которых не хватало пороха [8, 301; 2, 328]. Ксендз Станислав Пиотровский согласился с королем: «Пушки у них отличные и в достаточном количестве; стреляют ядрами в сорок полновесных фунтов, величиной с голову: достанется нашим батареям и насыпям!» [8, 322; 1, 66]. В отличие от войска Батория русские не испытывали недостатка в боеприпасах. В городе был создан большой запас пороха, ядер и свинца. Русская артиллерия в ходе осады Пскова продемонстрировала явное превосходство над польско-литовской артиллерией [6, 102].

Псков произвел на поляков не меньшее впечатление, чем его артиллерия. «Любуемся Псковом! Господи, какой большой город! Точно Париж! Помоги нам Боже с ним справиться!» — записал в дневнике С. Пиотровский [8, 32]. Этому же мнения придерживался и другой участник осады, дипломат на службе польского короля Лаврентий Мюллер, писавший, что Псков «большой и по внешнему виду, на мой взгляд, немного меньше Парижа. Окружен изрядной толщины стенами...» [5, 193–194].

27 августа 1581 года Баторий послал гарнизону грамоту с предложением сдаться, но она осталась без ответа. Псковичи наверняка помнили участь Великих Лук, жителям которого польский король обещал неприкосновенность и которые после сдачи стали жертвами резни, устроенной венгерскими наемниками.

Главные силы Стефана Батория расположились на равнине с южной стороны Пскова. Левый фланг, упиравшийся в реку Великую, заняли отряды венгров, в центре находились поляки и немецкие наемники, на правом фланге стояли литовские войска. Расставив войска, Баторий приказал готовиться к штурму крепости. С 1 сентября под начальством итальянских фортификаторов осаждавшие начали копать траншеи к Великим, Свикусским и Покровским воротам. Русский современник констатировал, что «градоємцы» «начали копать большие траншеи от своих станов по большой Смоленской дороге к Великим воротам и к церкви Алексея, человека Божия, а от нее к городу — к Великим, Свиным и Покровским воротам. И выкопали за три дня пять больших длинных траншей да семь поперечных траншей» [9, 431; 11, 64]. Фортификационные работы потребовали от осаждавших крайнего напряжения сил, так как русские вели постоянный обстрел траншей и днем и ночью. «...Русские, — записал 4 сентября Пиотровский, — употребляют удивительные хитрости против наших рабочих: не довольствуясь безостановочной пальбой, они бросают в окопы факелы и каленые ядра, так что не только причиняют вред нашим, но и освещают местность около стен и тем заставляют наших работать под навесами — иначе все видно» [8, 333]. Чуть позже, 6 сентября, он вновь отметил, что русские бросают в окопы каленые ядра, которые освещают местность, «если где заметят наших, занятых работами, стреляют в них, как в мишень, и многих убивают» [8, 336].

4 сентября ночью поляки поставили у крепостных стен туры, защищавшие батареи. Одновременно готовились и штурмовые отряды. Были сколочены лестницы и подготовлены «кошки» на длинных веревках для подъема по крепостной стене.

Готовились к предстоящему штурму и русские. Псковские воеводы В.Ф. Скопин-Шуйский (не позднее 1557–1595), И.П. Шуйский (около 1540–1588), А.И. Хворостинин (год рожд. неизв. — 1604), В.М. Лобанов-Ростовский (год рожд. неизв. — 1606) и др. в первую очередь укрепляли оборону наиболее вероятного участка приступа. За каменными стенами Окольного города был дополнительно насыпан земляной вал, между каменными и деревянными стенами крепости выкопан ров. В казематы поместили оружие и боеприпасы, в том числе глиняные кувшины с запальниками, до краев наполненные порохом, которые со стен бросали в противника [1, 67].

7 сентября с утра польская артиллерия открыла огонь по Пскову. Бесперывный обстрел велся целый день и продолжался следующим утром. В результате осаждавшим удалось до половины разрушить Свинусскую башню и серьезно повредить Покровскую, а в стенах, сложенных из песчаника, сделать несколько широких проломов. 8 сентября 1581 года войска Стефана Батория завершили приготовления к штурму. В пятом часу дня коронный гетман Ян Замойский бросил в атаку части поляков и венгров с приданными им в помощь немецкими отрядами. В Пскове зазвучал осадный колокол, объявлявший всеобщую тревогу. Несмотря на тяжелые потери от сильного пушечного огня, открытого из крепости, нападавшие достигли стен Пскова. В проломах и на стенах завязалась ожесточенная рукопашная схватка. «И стоял гром великий, — писал современник, — и шум сильный, и крик несказанный от множества обоих войск, и пушечных взрывов, и стрельбы из ручниц, и крика тех и других воинов» [8, 439].

Псковичи стояли насмерть, но под сильным напором противника вынуждены были оставить стены Окольного города и отступить к недостроенной деревянной стене и земляному валу. Отряды венгерских наемников заняли тем временем Покровскую, а поляки — Свинусскую башни. В критический момент боя личную храбрость проявил воевода И.П. Шуйский. Он бился в первых рядах защитников крепости, объезжал на коне самые опасные участки боя, вселяя в псковичей уверенность в победе. В разгар сражения русские пушкарки ударили из пушки «Барс» по Свинусской башне, занятой поляками. С. Пиотровский так описал критический момент штурма: «...русские открыли пальбу по башне, где засели поляки, ядром сбили ее щит и крышу (до сих пор державшуюся на ней), так что она обрушилась на наши войска, стоявшие внизу... Потом русские под обе башни подложили пороху, чтобы выжить наших, подкла-

дывали и головни, отчего деревянные связи в башне, где были поляки, быстро загорелись, так что нашим по необходимости пришлось очистить башню» [8, 339].

Поджог Свинусской башни стал сигналом к общей контратаке русских. Долше всех держались венгры в Покровской башне, но к вечеру ее удалось поджечь, венгерский отряд отступил, понеся серьезные потери. Кровавопролитное и ожесточенное шестичасовое сражение окончилось победой защитников Пскова. Представление о моральном состоянии войска Стефана Батория после неудачного штурма дает как реплика С. Пиотровского, написанная 13 сентября в письме коронному маршалу Андрию Опалинскому (1540–1593), — «Не так бы нам следовало идти против Пскова и пр.», так и повторяющийся рефреном призыв: «Господи! помоги нам» [8, 342–344].

В ходе сражения псковичи потеряли 863 человека убитыми и 1 629 ранеными. Серьезными были потери и польско-литовского войска. Русский летописец сообщил о том, что при штурме было убито 5 тыс. воинов и около 10 тыс. ранено [9, 455]. Среди погибших было более 80 представителей польской знати. Ксендз Пиотровский записал в дневнике: «Не знаю, сколько наших легло при этом штурме, потому что говорить об этом не велят. Я полагаю убитых до 500; раненых камнями, секирами, избитых дубинами — очень много» [8, 339].

После первого штурма псковичи отправили к Ивану IV Грозному (1530–1584) гонца. Он пробрался через кольцо блокады и сообщил царю о выдержанном штурме, а также просьбу осажденных о подкреплении. 20 октября отряд из 600 стрельцов под командованием Никиты Хвостова попробовал проникнуть в крепость со стороны реки Великой. Однако поляки перегородили реку в нескольких местах канатами. Русский отряд был вынужден ночью высадиться на берег и вступить в бой с превосходящими силами противника [13, 123]. В результате только 100 стрельцов добрались до города, 200 человек, среди которых был и Никита Хвостов, попали в плен, остальным удалось уйти из-под Пскова. Удачнее действовал стрелецкий голова Федор Мясоедов. 1 ноября он прорвался в крепость со стороны Гдова, в бою потерял 210 человек убитыми и пленными, но 300 стрельцов с запасом пороха пробились в город. Их появление имело важное моральное значение для гарнизона.

Тем временем Псков готовился к новым приступам. Польский очевидец писал о действиях псковичей: «Русские в проломах, сделанных

нами, снова ставят срубы и туры и так хорошо исправляют их, что они будут крепче, нежели были прежде. Мы бы и стреляли в них, да принуждены беречь порох» [8, 341].

На военном совете Стефан Баторий заявил, что возьмет Псков во что бы то ни стало. Для начала он послал псковичам новую грамоту с предложением сдаться. Псковичи ответили однозначно: «Все мы готовы умереть за свою веру и за своего государя, но не сдадим града Пскова, не покоримся лстивым твоим словам. Готовься к битве с нами, а кто кого одолеет, то Бог покажет» [9, 459].

Получив отказ, Баторий стал обдумывать план нового штурма. Его положение сильно осложнялось тем, что в войсках ощущалась острая нехватка пороха. Королю пришлось посылать за ним в Ригу, да гетман Ян Замойский (1542—1605) «подарил королю несколько десятков центнеров пороху и 300 цельных ядер, которые привез сюда на собственных своих лошадях» [8, 341]. Молчание польской артиллерии из-за отсутствия пороха, с одной стороны, крайне сужало возможности для атаки города, с другой — ободряло псковичей. Пиотровский отметил, что защитники Пскова кричали со стен полякам: «Отчего вы не стреляете? Если бы вы и два года осаждали Псков, то и тогда вам не видать его! Зачем сюда приехали, когда пороху не имеете?» [8, 406—407].

По новому плану предполагалось подвести подкопы под псковские стены и взорвать их, а затем пойти на штурм. 17 сентября начались земляные работы. Всего подкопов было девять. Работа велась в строжайшей тайне, пока 20 сентября в Пскове не появился перебежчик, бывший стрелец, взятый в плен поляками в Полоцке. Он показал с городской стены места неприятельских подкопов. 23 сентября защитники перехватили одну минную галерею у угла Покровской башни, вторую — между Свиносской и Покровской башнями. Псковичи заложили в подкопах пороховые заряды и взорвали их. Остальные семь минных галерей обрушились сами или уперлись в скальный грунт [13, 123].

Между тем русские не довольствовались пассивным сидением за крепостными стенами. Они все время производили дерзкие вылазки, беспокоили поляков и наносили им чувствительные удары [3, 196]. Кроме того, из крепости велся постоянный обстрел неприятельских позиций.

В 20-х числах октября Стефан Баторий стал готовить новый штурм. 24 октября артиллерийская батарея, находившаяся на территории Спасо-Мирожского монастыря, что за рекой Великой, начала обстрел Пскова калеными ядрами, однако зажечь город полякам не удалось. Польскими

батареями велся также обстрел западной крепостной стены, шедшей вдоль берега реки Великой и примыкавшей к Покровской башне. Но вскоре польские батареи были подавлены артиллерийским огнем русских.

2 ноября войска Стефана Батория предприняли последний крупный штурм крепости, закончившийся неудачей из-за интенсивного огня русских пищалей, тюфяков и ручниц (Прим. 1.). После провала этого штурма Баторий отказался от активных боевых действий и перешел к долговременной осаде, надеясь взять измором псковский гарнизон. Но город устоял.

Примечания

1. *Пищаль* — огнестрельное орудие, предназначенное для стрельбы с крепостной стены;
тюфяк — один из ранних типов огнестрельного оружия;
ручница — ручное гладкоствольное огнестрельное оружие.

Источники и литература

1. Алексеев Ю. «Все мы готовы умереть за свою веру...» Псковская оборона 1581—1582 гг.» *Военно-исторический журнал*, 1998, № 2: 62—71.
2. Валишевский К. *Иван Грозный*. Москва: Сварог, 1993.
3. Виппер Р. *Иван Грозный*. Москва: Изд-во УРАО, 1998.
4. *История СССР с древнейших времен до наших дней*: В 12 т. Т. II. Москва: Наука, 1966.
5. Кирпичников А. «Оборона Пскова в 1581—1582 годах и его крепостные сооружения в период Ливонской войны.» В кн.: *Археологическое изучение Пскова*. Псков, 1994. Вып. 2.
6. Королук В. *Ливонская война. Из истории внешней политики Русского централизованного государства во второй половине XVI в.* Москва: Изд-во АН СССР, 1954.
7. Никулин В. «Численность армии Речи Посполитой и псковского гарнизона во время «Псковского осадного сидения» 1581—1582 годов.» В кн.: *Балтийский вопрос в конце XV—XVI в.* Отв. ред. А.И. Филишкин. Москва: Квадрига, 2010. С. 149—152.
8. *Осада Пскова глазами иностранцев. Дневники походов Батория на Россию (1580—1581 гг.)*. Псков: [Б.и.], 2005.
9. «Повесть о приходе Стефана Батория на град Псков.» В кн.: *Памятники литературы Древней Руси. Вторая половина XVI века*. Москва: Художественная литература, 1986. С. 400—477.

10. «Псковская 3-я летопись. Окончание Архивского 2-го списка.» В кн.: *Полное собрание русских летописей*. Т. 5. Вып. 2. Москва: Языки русской культуры, 2000.
11. Соловьев С. *История России с древнейших времен: соч. в 18 кн.* Кн. III. Т. 5–6. Москва: Мысль, 1989.
12. Филюшкин А. «Русский Париж» против всей Европы: осада Пскова армией Стефана Батория в 1581 году.» *Родина*, 2003, № 7. С. 38–40.
13. «Хроника литовская и жмойтская.» В кн.: *Полное собрание русских летописей*. Т. 32. Москва: Наука, 1975.

Kopsavilkums

Pleskavas aplenkuma sākums

Rakstā skatīts poļu-lietuviešu armijas īstenotā Pleskavas aplenkuma sākums Livonijas karā Stefana Batorija trešā karagājiena laikā. Galvenā uzmanība pievērsta uzbrukuma sagatavošanai un kaujai par pilsētu 1581. gada 8. septembra ģenerāluzbrukuma laikā. Šī uzbrukuma neveiksme, smagie abu pušu zaudējumi, nākamo Pleskavas ieņemšanas mēģinājumu neveiksmes pie-spieda poļus pāriet pie plānveidīga aplenkuma. Kā galvenie avoti kalpojušas krievu hronikas un katoļu priesteru Staņislava Piotrovska dienasgrāmata.

Summary

The Beginning of “The Pskov Siege Sitting”

This article explores the beginning of the “Siege of Pskov” by the Polish-Lithuanian army during the third campaign of Stefan Batory during the Livonian War. It describes the preparations for the attack on Pskov and the battle itself, which took place on September 8, 1581. This unsuccessful assault, which resulted in heavy losses for both sides, led to the failure of further attempts to conquer Pskov and forced the Poles to undertake a siege. The primary sources for the article are Russian chronicles and a diary of notes from the Roman Catholic Priest S. Piotrovsky.

Reinis Norkārklis

Ebreji un Katoļu baznīca Poļu Livonijā

Nenoliedzot agrāku un epizodisku ebreju parādīšanos Poļu Livonijā (t.i., saskaņā ar Olivas miera līgumu Žečpospoļitas (Polijas-Lietuvas valsts) varā palikušajā Livonijas daļā), domājams, ka to apmešanās uz pastāvīgu dzīvi šeit sākās 17.–18. gs. mijā, bet vērienu ieguva tikai pēc Lielā Ziemeļu kara [13, 305]. Nodarbošanās ziņā tie lielākoties bija amatnieki, krodzinieki, muižu un atsevišķu saimniecību nomnieki, pārvaldnieki un aģenti, kas muižnieku uzdevumā veica tirdzniecības darījumus, līga darbaspēku u.tml. [13, 306; 15, 47]. Vēsturiski Polijas-Lietuvas ebreji baudīja turīgākās aristokrātijas daļas, galvenokārt magnātu, aizbildniecību, un Poļu Livonija nebija izņēmums. Magnātu un ebreju attiecības balstījās savstarpējā izdevīgumā – muižnieki guva labumu no ebreju uzņēmējdarbības spējām, preti sniedzot zināmu atbalstu un kopienas aizsardzību. Ebreji šeit neveidoja sociāli atsvešinātu grupu, bet nemitīgi atradās saimnieciskās dzīves centrā, attiecībās ar kristiešiem būdami darījumu partneri, darba devēji un vienkārši kaimiņi. Piemēram, ar 1738. gadu datētajā Rēzeknes stāstīšanas inventārā lasām, ka Asūnes voistīstē ebreju nomnieki dzīvo latviešu zemnieku un ienācēju – krievu vecticībnieku un baltkrievu – vidū [6, 291 u.c.].

Ebreju skaitam palielinoties un pieaugot viņu saimnieciskajai lomai Poļu Livonijā, neizbēgama kļuva viņu saskarsme arī ar Romas Katoļu baznīcu, kas kopš 17. gs. beigām izteikti dominēja novada konfesijālajā ainā. Baznīcas administrācijas ziņā Poļu Livonija iekļāvās Livonijas bīskapijā – nabadzīgā un ģeogrāfiski nomaļā baznīcas provincē, kuras formālais centrs kopš 1673. gada bija Daugavpils. Bīskaps, kā tas Polijas-Lietuvas valstī bija ierasts, savā diecēzē pastāvīgi neuzturējās un apmeklēja to vienīgi kanonisko vizitāciju ietvaros. To, kā veidojās ebreju un Katoļu baznīcas attiecības Poļu Livonijā, šobrīd varam rekonstruēt tikai aptuveni. Tam par iemeslu ir pieejamo avotu visnotaļ fragmentārais raksturs – Livonijas diecēzes iekšējā dokumentācija ir saglabājusies nepilnīgi, kamēr ebreju cilmes pirmavotu nav pavisam. No materiāliem, kas ir mūsu rīcībā, pagaidām iespējams gūt nelielu ieskatu šādos ebreju un Katoļu baznīcas attiecību aspektos: 1) ebreju saimniecību kristīgo kalpu problemātika, 2) ebreju reliģiskā dzīve un 3) ebreju konversijas katolicismā. Tos arī secīgi aplūkosim.

1744. gadā Viļņā tiek iespiesta Livonijas bīskapa Juzefa Puzinas (*Józef Dominik Puzyna*, 1690–1752, bīskaps 1740–1752) pastorālā vēstule, kas

pirmām kārtām ir adresēta diecēzes klēram, taču dažos tās punktos ir uzrunāti arī vietējie muižnieki. Bīskaps ir nobažījies – tapis zināms, ka viņam uzticētajā baznīcas provincē ebreji – “*lielākie un negantākie kristīgās tautas ienaidnieki*” – sev padotos kristiešus izkalpina svētdienās un citās svētku dienās, kā arī liek viņiem ievērot jūdu Sabatu [1]. Papildus avotu trūkums mums neļauj nedz noliegt, nedz apstiprināt vēstulē teikto – kristiešu kalpu dzīves un darba apstākļi ebreju ģimenēs un saimniecībās Poļu Livonijā paliek neskaidri, bet sīkāk neizvērsto un bez atsaucis izteikto vēsturnieka Arveda Švābes (1888–1959) apgalvojumu, ka ebreji–nomnieki “*necilvēcīgi izmantoja zemniekus*” [15, 148], nekādi nevar uzskatīt par pietiekamu. Kristiešu kalpošana ebrejiem Polijas-Lietuvas valstī jo īpaši 17.–18. gs. bija ikdienišķa parādība un maz ticams, ka Poļu Livonijā stāvoklis būtiski atšķirtos. Šie kalpi varēja būt nodarbināti veselās ebreju kopienas labā, piemēram, kā kapsētu sargi, sveču dzēsēji sinagogās Sabata laikā, Hamana lomas tēlotāji Purim svētkos. Ebreju nomātajās muižās, krogos vai kādos uzņēmumos strādāja kristīgie dzimtļaudis vai algotais darbaspēks. Sievietes nereti tika nodarbinātas ebreju ģimenēs kā aukles, ķēkšas, kalpones u.tml. [10, 262–263]. Tas raisīja satraukumu Katoļu baznīcas vadībā, jo bija pretrunā ar tās vīziju par ideālo sabiedrības kārtību, kurā ebrejiem tika atvēlēta pieciestas, taču kristiešiem pakļautas un/vai no tiem nošķirtas kopienas loma. Satraukums atspoguļojās sinodālajā likumdošanā un bīskapu pastorālajās vēstulēs – ar to palīdzību bija cerēts mazināt ebreju un kristiešu saimniecisko mijiedarbi un daļēji vai pavisam novērst kristiešu kalpošanu ebrejiem [10, 262; 11, 350–351]. Bīskapa Puzinas vēstule ir vērtējama tieši šāda Polijas-Lietuvas episkopāta noskaņojuma kontekstā. Vēstules autors aicina novada muižniekus palūkoties, cik postoša ir ebreju darbošanās un cik plaukstošas ir tās vietas, kurās viņi nav sastopami, un, sekojot Dancigas un Kurzemes piemēram, izraidīt viņus no saviem īpašumiem (1. piez.) [1]. Grūti gan iedomāties, ka J. Puzinam, kas pats bija ievērojamas aristokrātu dzimtas pārstāvis, piemita ilūzijas par muižnieku gatavību atbrīvoties no saimnieciski izdevīgās ebreju klātbūtnes. Tās pašas vēstules 17. punktā bīskaps raksta, lai draudžu garīdznieki izskaidro ticīgajiem, cik necienīgi ir kalpot ebrejiem. Ja vajadzības spiesti kristīgie ļaudis tomēr to dara, tad lai tiek lūkots, ka svētdienās un svētkos viņi apmeklē dievnamu, nevis tiek dzīti pie darba, un lai neievēro nekādus jūdu paradumus. Pretējā gadījumā draudžu gani ir tiesīgi ar muižnieku palīdzību piemērot kristiešus izkalpinošiem ebrejiem attiecīgu sodu, kas gan netiek precizēts (2. piez.) [1]. Nav šaubu, ka te domāti galvenokārt vietējie dzimtļaudis, kurus iznomāja kopā ar muižām. Bīskapa rūpes par šīs tiesiski mazāk aizsargātās grupas

garīgās dzīves kvalitāti varēja būt pamatotas, un tās apliecinotās atkāpes iekļaušana vēstulē reizē pierāda, ka viņam piemita visai reālistisks situācijas redzējums – aicinājums izraidīt ebrejus muižnieku atsaucību visdrīzāk negūs, kristiešu kalpošana ebrejiem turpināsies un Baznīcas uzdevums būtu nodrošināt tiem iespēju pildīt ar svētku dienām saistītos ticīgā pienākumus, kas ietvēra gan mises apmeklējumu, gan atturēšanos no smagiem darbiem, un nepieļaut jūdaisma iespaidu uz viņu reliģisko pārliecību.

Trūkst ziņu par J. Puzinas vēstules recepciju viņa diecēzē, taču kopumā Polijas-Lietuvas valstī Katoļu baznīca tā arī nespēja panākt pašas formulēto un kristiešu un ebreju attiecības reglamentējošo prasību ievērošanu, jo tās bija klajā pretrunā ar muižnieku interesēm. Tādēļ 1751. gada 14. jūnijā, atsaucoties uz poļu bīskapu lūgumiem, pāvests Benedikts XIV (*Benedictus XIV*, pasaulīgais vārds *Prospero Lorenzo Lambertini*, 1675–1758) nāca klajā ar Polijas ebreju jautājumam veltītu encikliku *A Quo Primum*, kurā izteica bažas par ebreju skaita pieaugumu valstī, viņu ietekmes palielināšanos saimnieciskajā dzīvē un par virknes iepriekšējo pāvestu dekrētu un vietējo sinožu lēmumu pārkāpšanu. Tie liedza ebrejiem iespēju ieņemt publiskus amatus un nepieļāva kristiešu kalpošanu ebreju namos, pārkāpšanu. Enciklikas noslēgumā Benedikts XIV mudina garīdzniekus gādāt, lai šie novārtā atstātie aizliegumi tomēr tiktu īstenoti, un ar savu rīcību kalpot par piemēru arī lajiem [9, 59–63; 18, 83, 89]. Pēc desmit gadiem šī teksta atskaņas dzirdam Poļu Livonijā, kur 1761. gada februārī un martā bīskapa Antonija Ostrovska (*Antoni Kazimierz Ostrowski*, 1713–1784, Livonijas bīskaps 1753–1763) uzdevumā Helmas kanoniķis Jēkabs Šoltmans (*Iacobus Franciscus Sztoltzman*) vizītē vietējās katoļu draudzes. Ir saglabājušies vizitācijas protokoli, kuros līdzās dievnamu, liturģiskās dzīves un baznīcas īpašumu aprakstiem ir iekļauti draudžu ganiem domāti *reformācijas dekrēti* – vizitatora sagatavotas instrukcijas pastorālās aprūpes uzlabošanai. Dekrētos, kas skar Daugavpils, Rēzeknes, Ludzas, Viļakas un Līvānu draudzes un to filiāles, prāvestiem norādīts, lai atbilstoši *A Quo Primum* viņi nepieļautu kristiešu kalpošanu ebrejiem [5, 42, 88, 113, 133, 153, 183–184], kas ļauj secināt, ka uzskaitīto draudžu robežās tā bija izplatīta parādība un gandrīz desmit gadu laikā kopš enciklikas tapšanas tās prasības, līdzīgi kā citviet Polijas-Lietuvas valstī, lielākoties palika neievērotas. To, ka ebreju darbīgā klātbūtne Poļu Livonijā turpinājās, redzam, piemēram, dažos 1765. gada dokumentos – Krustpili viņi dedzina un tirgo degvīnu, kā arī iekasē nodevas par tiltu šķērsošānu [3], bet Rēzeknes stāstijā – saimnieko vismaz 13 krogos [7, 91–206].

Ebreju saimnieciskā darbība un viņiem kalpojošie kristieši nebija vienīgais ar jūdu kopienu saistītais jautājums, kura aprises varam saziņēt Livonijas diecēzes dokumentos. Vairākkārt bīskapijas vadītāju uzmanības lokā nonāk arī ebreju garīgās dzīves izpausmes. Jau citētajā 1744. gada pastorālvēstulē J. Puzina atklāj, ka viņu sasniegušas ziņas par Poļu Livonijā mītošo ebreju ieceri Pasienē un citās vietās būvēt sinagogas un iecelt rabīnus. Draudžu ganu pienākums būtu pretoties šiem mēģinājumiem, nepieciešamības gadījumā iesaistot arī muižnieku palīdzību [1]. Ir saglabājušies divu ar 1760. gadu datētu bīskapa A. Ostrovska vēstule noraksti. Tajās bīskaps nosoda sinagogu celtniecību, ko ebreju kopienas ir uzsākušas Rēzeknes stārstijas Makašānu ciemā un Ludzas apkaimē esošajā Ozupīnē. Vēstule adresātiem, vārdos nenosauktiem diecēzes garīdzniekiem, tiek dots rīkojums panākt iesākto būvju nojaukšanu, par nepaklausību to cēlājiem paredzot naudas sodu 1000 ungāru florīnu apmērā [4]. Abu A. Ostrovska vēstule interpretāciju sarežģī fakts, ka tās ir tikai daļa no kādas plašākas un nesaglabājušās sarakstes un visi lietas apstākļi tajās nav izklāstīti. Jau kopš 16. gs. vidus Polijas-Lietuvas valstī sinagogas celtniecībai vai remontam bija jāsaņem bīskapa atļauja, par to samaksājot zināmu naudas summu, un gadījumi, ka ebreju kopienas taupības nolūkos un paļaudamās uz muižnieku aizbildniecību, šo kārtību ignorēja, nebija retums [9, 64–65; 11, 350]. Varam izteikt pieņēmumu, ka pret šīm un arī 1761. gadā minēto nelikumīgi uzbūvēto sinagogu Krustpīli, kuras nojaukšanu cenšas panākt kanoniķis J. Štoltmans [5, 183–184], vērsto Katoļu baznīcas vadības aso reakciju izraisīja tas, ka ebreju kopienas bija iecerējušas, sākušas vai pat īstenojušas sinagogu būves bez atbilstošas saskaņošanas. Vismaz A. Ostrovski kā konsekventu ebreju reliģiskās dzīves ierobežotāju neļauj raksturot faktu, ka vēlākajos gados, jau būdams Gņeznas (poļu *Gniezno*, vācu *Gnesen*) arhibīskaps un Polijas baznīcas primass, viņš ne reizi vien ir devis atļaujas sinagogu celtniecībai [9, 65]. Kā izvērtās sinagogu liktenis Pasienē vai Ozupīnē, vēl ir noskaidrojams – J. Puzinas un A. Ostrovska vēstules ir vienīgie avoti, kuros tās ir minētas. Savukārt, kad 1786. gadā ebreji tiek izraidīti no Makašāniem, viņi līdzī paņem *aron ha-kodeš* – šķirstu Toras tīstokļu glabāšanai un neatņemamu sinagogas iekārtas daļu, kas norāda arī uz pašas sakrālās būves agrāku vai vēlāku esamību šajā ciemā [19].

Muižnieku īpašumi un viņu pārvaldītās kroņa muižas un miesti bija tā vide, kurā ebreji varēja ne vien netraucēti nodoties saimnieciskajai darbībai, bet arī kopt savus reliģiskos uzskatus. 1761. gadā tapušajā Livonijas diecēzes aprakstā, kas ievada tās vizitācijas protokolus, par šejienes ebrejiem teikts, ka viņi ir muižnieku loloti un ir iedomājušies, ka šiem ir ļauts publiski praktizēt

savu ticību [5, 5]. Ar publisku ticības praksi te varētu saprast gan lūgšanu namu un sinagogu celtniecību un turpmāku izmantošanu (3. piez.), gan, teiksim, reliģiozitātes izpausmes dažādu svētku gājienu vai bēru procesiju laikā. Liekas, ka tieši tās ir domājis katoļu draudžu vizitators, pieprasot novērst apkaimes ebreju pulcēšanos uz skaļām un kristīgo dievkalpojumu norisi traucējošām “lūgšanām” Ludzā un Līvānos [5, 133, 183]. Muižnieku protekcionisms būtiski ierobežoja Katoļu baznīcas iespējas ierobežot ebreju garīgo dzīvi Poļu Livonijā, turklāt pati katoļticīgā muižniecība šeit diez vai saskatīja pretrunu – darījumi ar ebrejiem un to atbalstīšana nemazināja uzticību Baznīcai. Vismaz tiktāl, cik Baznīca nekaitēja muižnieku saimnieciskajām interesēm. Labs piemērs šādai mentalitātei ir Konstantīns Ludvigs Plāters (1719–1778), kas 18. gadsimta 50.–60. gados sev piederošajā Krāslavā uzbūvē ne tikai kā katoļu katedrāli iecerētu dievnamu, bet arī mūra sinagogu turienes ebrejiem [12, 57].

Visbeidzot stāstā par ebreju attiecībām ar Katoļu baznīcu Poļu Livonijā ir vēl kāda mazāk ievērota lappuse – tā vēsta par dažiem gadījumiem, kad ebreji pieņēma kristīgo ticību. Viena no pirmajām liecībām par ebreju klātbūtni šajā novadā ir datēta ar 1638. gada septembri, kad Krustpils īpašnieku Korfu ģimenes hronikā atzīmēts, ka Nikolaja Korfa (1585–1659) meitas kāzu pirmdienā nokristīts kāds ebrejs [8, 27]. Šajā laikā Krustpilī darbojas tikai luterāņu draudze, no kā secināms, ka te minētais ebrejs kristīts luterticībā.

Kas attiecas uz ebreju konversiju katolicismā, skatot šo jautājumu mazliet plašākā kontekstā, jānorāda, ka gan pats katoļu misijas darbs Polijas-Lietuvas ebreju vidū, gan tā augļi ir bijuši pieticīgi. Ebreju konvertītu plūsma bija stabila, bet ne īpaši daudzskaitlīga [17, 257–262]. Vienīgie avoti, kuros rodam ziņas par ebreju konvertītiem Poļu Livonijā, ir Daugavpils jezuītu annāles un Jēzus sadraudzības Lietuvas provinces darbības pārskati, kuros laika posmā no 1689. līdz 1761. gadam uzskaitīti vien 28 ebreju konvertīti. Informācija par tām ir pavisam skopa – nav zināmi nedz konvertītu vārdi, nedz ticības maiņas apstākļi. 1689. gadā nokristīti vīrietis, sieviete un sešus gadus veca meitene, iespējams, vienas ģimenes locekļi. 1701. gada konvertītam sagādāti ne tikai krustvecāki, bet arī aizbildņi (lat. *patroni*). 1748. gadā nokristīti divi ebreju jaunieši, pēc gada – viens zēns. Visi trīs ebreji, kas kristīti 1754. gadā, bija pieaugušie. Pārējos gadījumos avoti atklāj vien sausus skaitļus. 1743. gadā minēti deviņi konvertīti, kas ir lielākais kristīto ebreju skaits viena gada laikā [2, 366–417; 17, 261]. Nekas nav teikts par jaunkristīto tālāko likteni. Lai gan kopš 1677. gada Poļu Livonijā spēkā esošais 3. Lietuvas statūts formāli noteica, ka kristību pieņēmušie ebreji ir uzskatāmi par muižnieku kārtai pie-

derīgiem [14, 893], nav zināms, vai šis princips jebkad šeit tika ievērots. Konversiju vairākums (20 no tām) fiksēts, sākot ar 1743. gadu, kas drīzāk atspoguļo ap šo laiku notiekošo ebreju kopējā skaita pieaugumu novadā, nevis kādas īpašas, uz viņiem orientētas misiju stratēģijas veidošanu no katoļu klēra puses. Pastāv varbūtība, ka kopējais ebreju kristību skaits Poļu Livonijā bija mazliet lielāks par norādīto, jo pieejamie dati attiecas tikai uz jezuītu darbības areālu. Laicīgo priesteru (*presbyteri saeculari*) un dominikāņu (tieši ar viņiem visdrīzāk nācās saskarties, piemēram, Ludzas apkaimes ebrejiem), kas 1761. gadā kopā veidoja 2/3 no Poļu Livonijas garīdzniecības, misijas darba rezultāti joprojām nav apzināti.

Aplūkotie materiāli atklāj tikai nelielu daļu, faktiski aprautas epizodes no Katoļu baznīcas un ebreju attiecību vēstures Poļu Livonijā. Tie galvenokārt ļauj gūt nosacītu priekšstatu tikai par Baznīcas vadītāju oficiālo nostāju ebreju kristīgo kalpu jautājumā un par vairākiem gadījumiem, kad viņi ir nemierā ar acīmredzot nesaskaņotu sinagogu celtniecību vai pamanāmākām ebreju reliģiozitātes izpausmēm. Tomēr, izņemot jezuītu misionāru saistību ar dažu desmitu jūdu pāriešanu katoļticībā, nekas nav noskaidrots par ierindas priesteru – prāvestu un vikāru – ikdienas saskarsmi ar Poļu Livonijas ebrejiem. Tas lai paliek nākotnes uzdevums.

Piezīmes

1. Ar to laikam domāts viens no vairākiem (neveiksmīgiem) vietējā landtāga mēģinājumiem izraidīt ebrejus no hercogistes teritorijas [13, 295].
2. Tiesa, vēstulē atrodami izvilkumi no senākas ebrejus ierobežojošas likumdošanas un tostarp minēts kāds karaļa Sigismunda Augusta (*Zygmunt II August*, 1520–1572) 1565. gada dekrēts, kas paredz naudas sodu kristietiem nodarbinošam ebrejam.
3. Aplūkotajos Katoļu baznīcas dokumentos jēdzieni “sinagoga” un “lūgšanu nams” (lat. *proseucha*) lietoti pamīšus kā sinonīmi, neievērojot to funkcionālo atšķirību.

Avoti

1. Epistola pastoralis alias instructio seu monita paterna ad clerum et populum sibi comissum opera et studio illustrissimi ac reverendissimi domini d. Josephi Dominici comitis in Kozielsk Puzyna, Dei et apostolicae Sedis gratia episcopi Livoniae et Piltinensis post felicem in Dioecesium ingressum [...]. Vilna, 1744.
2. Kleijntjenss, J., red. *Latvijas vēstures avoti jezuītu ordeņa arhīvos*. 1. daļa. Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgādiens, 1940. xiv. 544 lpp.

3. Latvijas Valsts vēstures arhīvs (turpmāk – LVVA), 6984. f., 1. a., 7. l., 1.–2. lp.
4. LVVA, 7363. f., 3. a., 809. l., 37.–38. lp.
5. Litak, S., red. *Akta wizytacji generalnej diecezji Inflanckiej i Kurlandzkiej czyli Piltyńskiej z 1761 roku = Acta visitationis generalis dioecesis Livoniae et Curlandiae seu Piltinensis anno 1761 peractae*. Torun: Towarzystwo naukowe w Toruniu, 1998. xcvi, 334 s.
6. Škutāns, S., red. *Dokumenti par klaušu laikim Latgolā*. [Minhene]: Latgaļu izdevniecība, 1974. 493 lpp.
7. Довгялло Д., ред. *Историко-юридические материалы, извлечённые из актовых книг губерний Витебской и Могилёвской*. Вып. 31. Витебск, 1903. VIII, 449, 94, XXVI с.

Literatūra

8. Berķe, I. “Baronu fon Korfu dzimta Krustpilī.” Grām.: *Krustpils pils. Jēkabpils: Jēkabpils Vēstures muzejs*, 2006. 25.–39. lpp.
9. Hundert, G. *Jews in Poland-Lithuania in the Eighteenth Century; A Genealogy of Modernity*. Berkley: University of California Press, 2004. xiii, 286 p.
10. Kalik, Y. “Christian Servants Employed by Jews in the Polish–Lithuanian Commonwealth in the Seventeenth and Eighteenth Centuries.” *Polin*. Nr. 14 (2001): 259–270.
11. Kaźmierczyk, A. “Polscy biskupi wobec żydów w XVIII wieku.” Ks. Kaźmierczyk, A., et al., red. *Rzeczpospolita wielu wyznań*. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2004. S. 349–356.
12. Konarski, S. *Platerowie*. Buenos Aires, 1967. 239 s.
13. Stranga, A. *Ebreji Baltijā: no ienākšanas pirmsākumiem līdz Holokaustam*. Rīga: LU žurnāla “Latvijas Vēsture” fonds, 2008. 592 lpp.
14. Šiaučiuonaite-Verbickiene, J. “Żydzi.” Ks. *Kultura Wielkiego Księstwa Litewskiego: analizy i obrazy*. Kraków: Universitas, 2011. S. 886–902.
15. Šteimans, J. *Latvijas ebreju vēsture*. Daugavpils: Saule, 1995. 161 lpp.
16. Švābe, A. *Latvijas vēsture*. 2. daļa. Rīga: Valters un Rapa, 1925. 172 lpp.
17. Teter, M. “Jewish Conversions to Catholicism in the Polish – Lithuanian Commonwealth of the Seventeenth and Eighteenth Centuries.” *Jewish History*, Nr. 17 (2003): 257–283.
18. Teter, M. *Jews and Heretics in Catholic Poland: A Beleaguered Church in the Post-Reformation Era*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005. xxiii, 272 p.

Citi materiāli

19. Muzejs “Ebreji Latvijā”, B-772 (Izraēlas diasporu muzeja (Telaviva) izziņa par Rēzeknes ebreju kopienу, 1990).

Summary

Jews and Roman Catholic Church in Polish Livonia

Although the exact time of the first Jewish settlement in Polish Livonia is still under debate, sources suggest that by the middle of the 18th century, they had already established themselves in the region. Here, one can see them as traders, artisans, inn-keepers, lease holders, and agents working on the behalf of the local nobility, who benefited from Jewish business skills and offered them support and communal protection in return. However, until now, nothing has been known about relationships between Jews of Polish Livonia and Roman Catholic Church – the dominant religious institution of the region at that time. This article aims to shed some initial light on this scarcely documented subject.

At least two Jewish related themes occasionally preoccupied the leadership of Roman Catholic Church in the aforementioned region, namely, Christian servants in Jewish employment and Jewish religious life. In a pastoral letter of 1744, Livonian bishop Józef Puzyna expressed his concern about Christians serving Jews in his diocese. Being rather realistic about the continuous prospects of the situation, he admonished the clergy at least to take care that these servants were not forced to work on Sundays and during church holidays, that they were attending the Holy Mass on respective days and were not keeping Jewish customs like Sabbath. In 1761, some of Roman Catholic parish priests in Polish Livonia were reminded of the duty to prevent Christians being employing by Jews as prescribed by the papal encyclical *A Quo primum* of 1751. Reference to the encyclical made almost ten years after its publication allows us to think that the Roman Catholic Church in Polish Livonia, like anywhere else in the Polish Lithuanian Commonwealth, was unable to implement its own demands regarding Jewish-Christian interaction. In several sources we can read about bishops or their emissaries requesting restrictions on Jewish religious devotions in public, and the demolition of synagogues that were apparently built without the required permission of the local ordinances.

In addition, reports reveal sporadic Jewish conversions to Catholicism. Between 1689 and 1761, Jesuit missionaries mention about 28 Jewish baptisms of both children and adults.

Ginta Orinska-Spirģe

Dezertieru atbalstītāju lietas – avots Latvijas sabiedrības noskaņojuma pētniecībā nacistiskās Vācijas okupācijas laikā

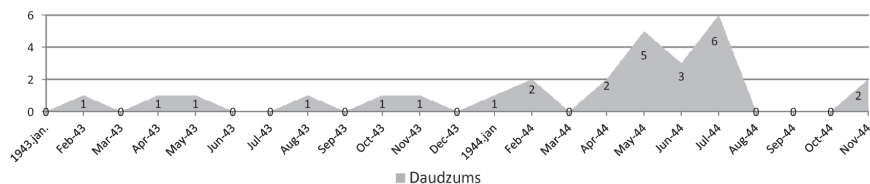
Līdz šim sabiedrības noskaņojuma pētniecībā līdzās atmiņām galvenokārt izmantoti vācu un vietējās pārvaldes darbinieku sagatavotie ziņojumi, kas satur gan analīzi, gan noformulētu viedokli par cēloņsakarībām sabiedrības viedokļa attīstībā, akcentējot vācu varas iespējas tā formēšanā. Rezultātā historiogrāfijā vērojama noteikta pētniecības shēma, kā atspoguļo sabiedrības noskaņojumu: 1) sabiedrībā eksistē noteiktas pamatnostādnes (sākotnējā attieksme, piemēram, sajūsma par vācu armijas ienākšanu), 2) vācu vara realizē savu politiku, 3) tiek fiksēta sabiedrības noskaņojuma maiņa. Krimināllietas kā vēstures avots ļauj paplašināt pētniecisko horizontu, pētot nākamo posmu, tas ir, kādu reakciju radīja izmaiņas noskaņojumā.

Apstrādājot un analizējot Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts vēstures arhīvā (turpmāk – LVVA) atrodamās dezertieru atbalstītāju apsūdzības un apelācijas lietas, vislielākā uzmanība veltīta dezertieru (1. piez.) un dezertieru atbalstītāju sodāmā nodarījuma (2. piez.) pastrādāšanas motīviem, tādējādi novērtējot krimināllietas un to devumu Otrā pasaules kara laika sabiedrības noskaņojuma pētniecībā.

Ja ņem vērā, ka pēc dažādiem aprēķiniem latviešu dezertieru skaits nacistiskās Vācijas militārajās vienībās tiek lēsts līdz 1/3 no visiem latviešu karavīriem, jānorāda, ka lietu ir salīdzinoši maz. Rīgas apgabaltiesas (1536. f.) un Rīgas apgabaltiesas prokurora (1537. f.) fondos dezertieru atbalstītāju lietu kopskaits ir 30. Materiālā minētās personas (apsūdzētie un liecinieki (3. piez.)) saistītas ar 27 dezertieriem, bet 3 lietas ierosinātas saistībā ar kādu no minētajiem 27 dezertieriem. Kopumā apstrādāti dati par 98 personām.

Svarīgi atgādināt, ka vācu okupācijas laikā darbojās divu līmeņu tiesu sistēma un pastāvēja lietas nedalāmības princips. Līdz ar to analizētās lietas piekrita latviešu tiesām un netika nosūtītas vācu vai kara tiesām, kuru materiāli Latvijas arhīvos nav pieejami. Turklāt vērtējot lietu skaitu, jāņem vērā fakts, ka tā laika likumdošanā pastāvēja jēdziens – patvaļīgā prombūtnē esošs, par kura pieturēšanu/atbalstīšanu nesodīja [6, 28]. Vēl viens faktors, kas jāņem vērā, ir iespējamā dezertieru atbalstītāju lietu plānveida iznīcināšana LVVA,

kas plaši veikta padomju laikā. (piez. 4.) Tomēr pētniecības gaitā konstatēts, ka LVVA Fondu lietās [piem. 2; 32–43] nav liecības par šādu darbību, kas vismaz šobrīd ļauj apgalvot, ka dezertieru atbalstītāju lietu skaits diezgan tuvu raksturo reālos Rīgas apgabaltiesā izskatītos gadījumus.

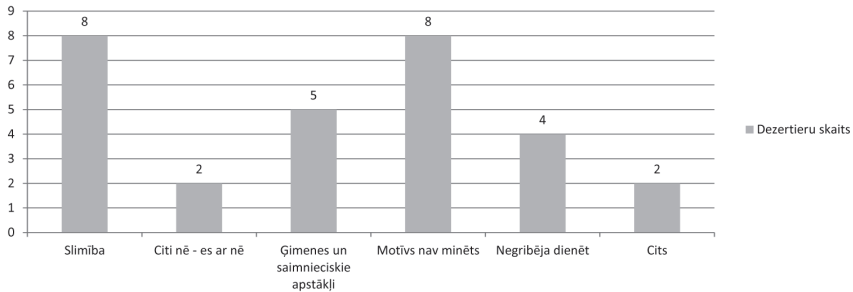

Pielikums nr. 1. (5. piez.) Ierosināto lietu par dezertieru atbalstīšanu datumu likne.

Lietu ierosināšanas hronoloģiskās robežas ir no 1943. gada februāra līdz 1944. gada novembrim. Izveidojot lietu ierosināšanas dinamikas grafiku, redzams, ka kopumā tās uzsāktas līdzīgā skaitā visu 1943. gadu, ar nelieliem iztrūkuma periodiem, savukārt no 1944. gada ziemas līdz vasarai lietu skaits strauji pieaug, bet apraujas līdz ar rudens iestāšanos, kad vācu un latviešu pārvaldes evakuējās uz Kurzemi un Vāciju, bet Rīgas apgabaltiesa nacistiskās Vācijas okupācijas laikā savu darbību beidza. Šāda analīze parāda, ka, kaut arī lietu skaits ir neliels, tas proporcionāli ataino laikmeta iezīmes [piem., 50, 346; 52, 153].

Skatot apsūdzības lietas, jāņem vērā to uzbūve un specifiskie dokumenti. Avotā gandrīz vienmēr atrodami nopratināšanas protokoli, izziņas no policijas iecirkņiem un sarakste ar tiesu iestādēm. Retos gadījumos lietai pievienots tiesas sēdes protokols, lēmumi, izziņas par soda izciešanu vai soda mēra maiņu. Pētījums lielā mērā balstīts uz nopratināšanas un tiesu sēžu protokolos atrodamo informāciju.

No lietām iegūstamie dati ir diezgan daudzpusīgi, kaut ne vienmēr pilnīgi. Par dezertieru atbalstītājiem atrodamas šādas ziņas: apsūdzētā vecums, izglītība, nodarbošanās, tautība, dezertiera atbalstīšanas motīvs un reizēm arī pasaules uzskati. Par dezertieriem sastopama analogiska informācija, kā arī – dienesta vienība, nonākšanas veids tajā un nodienētais laiks, arī dezertēšanas motīvs. Tādējādi iespējams konstatēt kā apsūdzēto, tā arī pašu dezertieru rīcības iemeslus.

Pielikums nr. 2. Dezertēšanas iemesli.

Divas personas kā dezertēšanas iemeslu minēja kā slimību, tā arī saimnieciskos un ģimenes apstākļus.

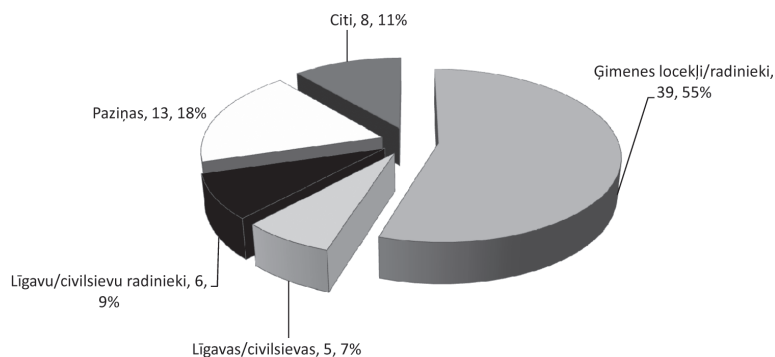
Noskaidrojot dezertēšanas motīvus, dezertieri atklāja plaša spektra militāro vienību pamešanas iemeslus, domāšanas veidu, cilvēcisko dabu un principiālo attieksmi pret notiekošo. Pārvēršot šos stāstus statistiskā diagrammā, redzams, ka visbiežāk dezertieri (8 personas) kā vienības atstāšanas vai tajā neatgriešanās iemeslu min personīgā veselības stāvokļa pasliktināšanos (jānorāda, ka ne visi gadījumi vērtējami viennozīmīgi). Otra lielākā grupa (5 cilvēki) minējuši sliktos ģimenes vai saimniecības apstākļus. Kā atklāts vērtējams trešās lielākās grupas (4 karavīri) pārstāvju paziņojums, kuri kā iemeslu norādījuši nevēlēšanos dienēt. Tāpat jāatzīmē tās divas personas, kas norādīja, ka neredz iemeslu, kāpēc tiem būtu jāpaliek armijā situācijā, kad citi, kuru ekonomiskais vai sociālais statuss bija līdzīgs, varēja nedienēt. Tādējādi norādot uz, viņuprāt, netaisnīgi veikto iesaukšanu. Šis aspekts bija viens no pirmajiem, kas minēts Kureļa grupas komandiera Jāņa Kureļa (06.05.1882.–05.12.1954.) vēstules melnrakstā, 1944. gada nogalē, Augstākajam SS un policijas komandierim Ostlandē un Ziemeļkrievijā SS obergruppenfireram Fridriham Jekelnam (02.05.1895.–03.02.1946.). Kurelis norādīja, ka: “Latviešu kaŗavīru morāli visai negatīvi ietekmēja nepareizības, ar kādām tika izvesta tā dēvēta “mobilizācija” un mobilizēto saskaldīšana pa sīkām vienībām...” [48]. Līdz ar to var secināt, ka arī šie gadījumi nebija tikai kādu individu izdomājums vai atruna, bet gan kara pēdējos gados aktuāla problēma, ko vajadzēja risināt jau augstākās institūcijās.

Kā pēdējo būtu jāpiemin kategorija – “citi” dezertēšanas iemesli. Šeit iekļautas divas personas. Viens no šīs grupas dezertieriem atklāti liecināja, ka piedalījies kļaušu darbos (okupācijas vara zemniekiem uzlika dažāda veida šķūtis un kļaušas, kas bija papildus slogs jau tā ar mainīgajiem un grūti izpildā-

majiem nodokļiem apgrūtinātajiem zemniekiem [49, 102–103]), kur katru vakaru piedzēries un tāpēc laikus nav izdevies atgriezties savā vienībā [24, 5–7]. Otrs norādīja, ka dezertētis tādēļ, ka pa visu dienesta laiku nav bijis atvaļinājumā. Tāpēc, kad radās iespēja vienību atstāt, viņš to izdarīja, bet pēc piecu mēnešu prombūtnes atgriezās vienībā. Liecībā jaunietis arī norādījis, ka vēlas no “vācu armijas” izpalīgiem pāriet uz dienestu Latviešu SS brīvprātīgo leģionā [11, 2. lp. 2. p].

Visus minētos iemeslus uzrādīja lauku teritorijām piederīgie, savukārt pilsētās dzīvojošo dezertieru liecībās motīvi netika nosaukti vai lietā nebija pievienoti nopratināšanas protokoli.

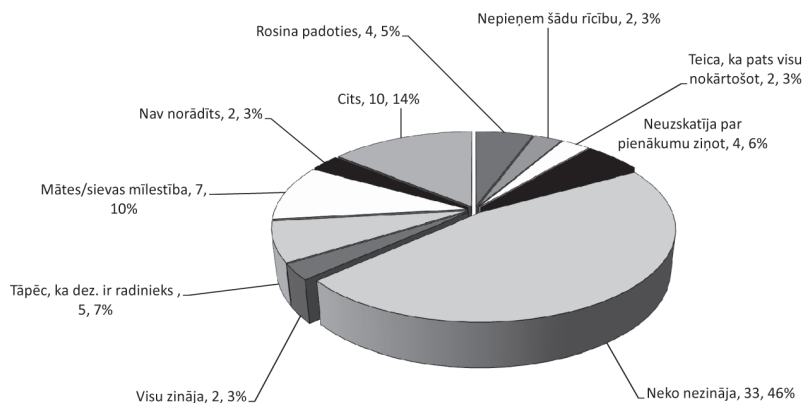
Dezertieru atbalstītāji un slēpēji bija kā radnieki un paziņas, tā arī militārpersonai sveši cilvēki. Diagrammā redzams, ka vislielāko grupu sastāda tieši dezertieru ģimenes locekļi un radnieki (56%), bet nākamā lielākā grupa ir paziņas (18%). Radniecības pakāpei šajā jautājumā ir ļoti liela nozīme, jo tā lielā mērā diktēja noziedzīgā nodarījuma motīvus.

Pielikums nr. 3. Dezertieru atbalstītāju radniecība ar dezertieri.

Kādi tad ir rīcības iemesli, kas veicināja tajā laikā kā noziegumu traktētās darbības veikšanu? Lasot protokolus un liecības, izdalāmas sekojošas grupas: 10% apsūdzēto kā motīvu min mīlestību pret dezertieri, 7% radnieciskās saites, 6% apgalvoja, ka apzinājušies dezertiera vainu, rosinājuši dezertieri padoties varas iestādēm, bet paši nav aktīvi veicinājuši likuma izpildi, pieņemot, ka labāk būtu, ja dezertieris pieteiktos pats. Līdzīgu pozīciju ieņēma vēl 3% apsūdzēto, kas paļāvās uz dezertiera apgalvojumu, ka tas pats dosies pieteikties varas iestādēm. 6% nesaskatīja nepieciešamību vai neuzskatīja par savu pienākumu ziņot policijai par dezertieri. 3% no iesaistītajām perso-

nām dezertiera rīcību nav atbalstījuši, bet arī nerīkojās pret viņa interesēm. 3% no apsūdzētajiem apzinājušies, ka dezertiera atbalstīšana ir sodāma, bet neko nav darijuši. 14% no iesaistītajām personām uzrādīja citus, atšķirīgus iemeslus. Vislielākā grupa, protams, ir tie, kas pagalvoja, ka nav bijuši informēti par dezertiera statusu (45%).

Pielikums nr. 4. Dezertieru atbalstītāju motīvi un rīcības iemesli.

Tomēr jānorāda, ka motīvi dažkārt bija komplicēti un daļa no tiem pārklājās. Piemēram, trijos gadījumos mātes kā motīvu uzrādījušas raizes par dēla dzīvību [6; 15; 23], taču vienā no šīm epizodēm pievienojās arī ekonomiskais aspekts, jo māte lūgusi dēlu neatgriezties dienestā, paskaidrojot, ka bez dēla atbalsta sievietei esot jādzīvo trūkumā [15, 29]. Tomēr radnieciskās saites ne vienmēr nodrošināja atbalstu, jo kāda māte, uzzinājusi, ka viņas dēlam nav atvaļinājuma dokumentu, to aizraidīja prom [17, 4].

Apkopojot dezertieru un dezertieru atbalstītāju rīcības iemeslus, iespējams izdarīt secinājumus, kas attiecināmi kā uz atsevišķiem gadījumiem, tā arī uz pētāmā jautājuma kopainu. To ietekmē krimināllietās stingri noteiktā procesuālā kārtībā fiksētā rīcība un tās motivācija. No vienas puses apskatītais materiāls ir mazskaitlīgs un dod pārskatu tikai par 27 dezertieru un 71 iesaistīto personu motivāciju. Tomēr, tā kā konkrētie avoti vēl nav izmantoti šai pētniecībā, tie sniedz interesantu ieskatu dezertieru un to atbalstītāju motivācijā. Turklāt dezertieru atbalstītāju lietu skaita dinamika, tuvojoties kara beigām, uzrāda pieaugumu, apstiprinot historiogrāfijā pausto viedokli, ka 1944. gadā dezertēšanas gadījumu skaits palielinās. Tādējādi krimināllietas reprezentē laikmeta iezīmes.

Dezertieru atbalstītāju lietās konstatējamas sabiedrību satraucošas problēmas. Lai gan materiālā var saskatīt pazīmes, kas liecina par bailēm no vācu varas, tai pat laikā novērojama gatavība attaisnot likuma apiešanu. Historiogrāfijā līdz šim maz uzsvērts, ka dezertēšanas vai dezertiera atbalstīšanas iemeslam bieži bija sociāls vai ekonomisks raksturs, jo neapmierinātība veidojās gan saistībā ar slikto armijas apgādi frontē, gan ar mājās palikušo radnieku smagajiem sadzīves apstākļiem. Dezertieris nereti bija vienīgais darbaspējīgais vīrietis saimniecībā, tāpēc viņa iesaukšana karadienestā radīja papildus slogu mājiniekiem.

Atbalstītāju vidū vērojama tendence attiekties pret notiekošo nogaidoši un pasīvi, un tikai retos gadījumos vērojama likuma stingra ievērošana, kas, iespējams, izrietēja no katra cilvēka personības, situācijas izpratnes un konceptuālās attieksmes.

Sava nozīme cilvēku rīcībai bija arī sodu bargumam, kas gan propagandas materiālos nedaudz atšķīrās no reāli piespriestajiem sodiem. Tam par iemeslu varētu būt situācija, ka, vadoties no avota, tikai 54% no visām iesaistītajām personām (izņemot dezertieri) bija informētas, ka karavīrs ir nelikumīgi atstājis dienesta vietu. Sava statusa noklusēšana, iespējams, izrietēja no bailēm, ka militārpersonai varētu liegt iespēju uzturēties mājās un viņu spiestu atgriezties dienesta vietā.

Izpētot avotu, bija iespējams noteikt 11 dezertieru tālāko likteni. Četriem karavīriem piesprieda sodu par patvaļīgu prombūtni no dienesta vietas, trīs sodīti kā dezertieri, un 4 personas pēc lietas izskatīšanas nodotas citām tiesu iestādēm. Apskatot dezertieriem piespriestos sodus, redzams, ka tie nepārsniedz pusotru gadu pārmācības namā [4, 17.2. p], bet pārējie reālie sodi nav augstāki par 6 mēnešiem cietumā [21; 5; 6; 29]. Šis fakts ir interesants, jo, piemēram, laikrakstā “Tēvija” publicētajos rakstos minēts, ka dezertiera sodi parasti svārstās no 15 gadiem [46, 5] līdz nāves sodam [47, 3]. Protams, no dezertieru atbalstītāju lietām nevar iegūt vērā ņemamus datus par dezertieriem piemērotajiem sodu apmēriem, tomēr nevar arī ignorēt faktu, ka propagandas iespaids, dažkārt pārspīlētu datu dēļ, mēdza dot arī pretējus rezultātus – nevis motivēt karavīrus palikt armijā, bet gan bailēs no soda meklēt patvērumu slēpjoties.

Kas attiecas uz dezertieru atbalstītājiem piespriestajiem sodiem, tad arī šeit situācija nav vienoizīmīga. Dezertēšanas gadījumi, kas no tiesas puses traktēti kā “patvaļīga prombūtne”, pavēra iespējas sodus slēpējiem nepiemēroti vispār [29; 30] vai, pamatojoties uz iesaistīto pušu subjektīvajiem aspektiem,

tos mīkstināt [5, 51.2. p.]. Tāpēc dezertierim kā no pašu, tā arī no līdzzinātāju pozīcijām bija daudz izdevīgāk pieteikties varas iestādēm labprātīgi. Tas izrietēja no Latvijas un Vācijas likumu atšķirībām. Latvijas Sodu likumā nebija atzīmes par patvaļīgā prombūtnē esošo personu pieturētāju sodīšanu. Tāpēc situācija pēc Vācu sodu likuma saskaņošanas ar Latvijas sodu likumu bija sarežģīta, gandrīz vai pretrunīga. Pēc vācu kara likumiem bija pieredzēti atšķirīgi sodi par dezertēšanu un patvaļīgu prombūtni. Šim likuma normām bija pakļauti dezertieri, savukārt, tā kā Latvijas sodu likums neparedzēja sodīšanu par patvaļīgā prombūtnē esoša karavīra atbalstīšanu, tad sodu tādām personām centās nepiemērot [4, 5].

Dezertieri ne vienmēr ieguva noziedznieka statusu tuvāko cilvēku acīs. Pat tad, ja bija zināms, ka persona ir dezertieris, tomēr atbalstītāju vidū bija vērojama tendence attiekties pret notiekošo nogaidoši un pasīvi, un tikai retos gadījumos var konstatēt vēlmi stingri ievērot likumu. Tas izrietēja kā no iepriekš minētās situācijas par dezertiera statusu pēc labprātīgas padošanās varas iestādēm, tā arī no katra cilvēka personības, situācijas izpratnes un konceptuālās attieksmes.

Izmantotajos avotos atspoguļojas vairākas kara laika problēmas. Literatūrā līdz šim minēts vien fakts, ka vācieši brīvprātīgo kārtības sargu līgumus ik gadu automātiski pagarinājuši [51, 318]. Savukārt krimināllietas parāda, ka daļa dienestu pametušo uzskatīja, ka līgumā paredzētais laiks jau nodienēts [piem., 12, 10]. Tas, ka vienības pameta kādreizējie brīvprātīgie, liek domāt, ka pēc noteikta dienesta laika viņi nāca pie atzinuma, ka noorganizētie formējumi ne tuvu nav cerētais Latvijas armijas pamats, turklāt piedāvātais sociālais nodrošinājums neatbilst solītajam. Tai pat laikā liecībās vērojams, ka viens retais dezertieris no cīņas atteicās pilnībā. Viņi bija saglabājuši domu par atgriešanos kara laukā, tomēr atlika to vai nu līdz akūtāku problēmu – mājinieku smagā ekonomiskā stāvokļa – atrisināšanai [22, 6], vai arī līdz brīdim, kad motivācijai karot par Latvijas neatkarību būtu reāls pamatojums. Šeit kā piemērs jāmin gadījums, kad brīvprātīgais savu rīcību pamatoja ar nevēlēšanos doties prom no Latvijas teritorijas, jo iestājoties viņš bija domājis, ka dienēs tēvmē [15, 27].

Kaut arī līdz šim veiktajos pētījumos tiek uzsvērts sabiedrības neapmierinātība ar sociālo politiku, tomēr vēsturnieki aprobežojušies vien ar fakta konstatāciju, neveicot padziļinātu analīzi. Krimināllietu izpēte parāda, ka okupācijas varas nekonsekventā un destruktīvā rīcība tieši sociālajos un ekonomiskajos jautājumos izraisīja dažāda veida negācijas un pretdarbību, kas reizē

bija gan protests pret pastāvošo kārtību, gan arī izdzīvošanas nepieciešamība, jo smagie dzīves apstākļi veicināja likuma pārkāpšanu. Krimināllietās izteikti parādās sabiedrības pārstāvju individuālas rūpes un bažas, savukārt kopējais kara iznākums un politiskā situācija nekad nav primārā problēma. Latvijas neatkarības idejas un ar to saistīto jautājumu kopuma iztrūkums apsūdzēto paskaidrojumos liecina par to, ka daļa sabiedrības neiedziļinājās politiskos jautājumos un kara apstākļos, bet vienkārši centās izdzīvot. Latvijas neatkarība, domājams, šķita pārāk utopisks un no reālās dzīves attālināts mērķis.

Dezertieru atbalstītāju lietas sniedz jaunus faktus un aspektus sabiedrības noskaņojuma izpētē. Šis piemērs apliecina, ka vērtīgus rezultātus turpmāk varētu gūt, analizējot arī citus noziedzīgos nodarījumus, kas saistīti ar jauno kara laika noteikumu pārkāpumiem. Visos gadījumos nenoliedzami vērtīga būtu arī pētījumu ģeogrāfijas paplašināšana, avotu lokā iekļaujot vēl citu apgabaltiesu – Daugavpils, Jelgavas un Liepājas – dokumentus. Avotu bāzes paplašināšana varētu būt nozīmīgs solis turpmākajā Otrā pasaules kara norišu un procesu, tostarp sabiedrības noskaņojuma izpētē.

Piezīmes

1. Ir ziņas, ka 1944. gada maijā dezertieru skaits sasniedzis jau 10 000, bet citi autori uzsver, ka no vienībām bija dezertējuši 1/3 no visiem latviešu karavīriem. Visvairāk dezertieru konstatēts 19. divīzijā [44, 20–22].
2. Dezertieru atbalstītājiem inkriminēja noziegumu pēc Latvijas Sodlu likuma 213. panta, kas paredzēja, ka tas, kas slēpis vai palīdzējis slēpt personu, zinot, ka tā ir dezertieris, sodāms ar pārmācības namu ne ilgāk par diviem gadiem. Ja slēpšana izdarīta kara laikā, tad vainīgais sodāms ar pārmācības namu. Bet, ja slēpšanu izdarījuši dezertiera vecāki vai sieva, tad viņi sodāmi ar cietumu [45, 68–69].
3. Kopumā 71 persona.
4. Sīkāk par Rīgas apgabaltiesas krimināllietu iznīcināšanas apmēriem LVVA skatīt Gintas Orinskas maģistra darbā, aizstāvēts Latvijas Universitātes Vēstures un filozofijas fakultātē 2010. gada maijā, zinātniskais vadītājs prof. Inesis Feldmanis.
5. Šeit un turpmāk dati iegūti, analizējot avotu sarakstā norādītās apsūdzības lietas.

Avoti**Nepublicētie avoti**

1. Latvijas Valsts vēstures arhīvs (turpmāk – LVVA), 1536. f. (Rīgas apgabaltiesa), 42. apr. (1. Kriminālnodaļa), 56. l. (Dezertiera slēpšanā apvaiznotās T. lieta).
2. LVVA, 1536. f., Fonda lieta.
3. LVVA, 1537. f. (Rīgas apgabaltiesas prokurors), 13. apr., 400. l. (Uzraudzības akts apsūdzības lietā pret V.T. par dezertiera atbalstīšanu).
4. LVVA, 1537. f., 13. apr., 402. l. (Uzraudzības akts apsūdzības lietā pret A.S. par dezertiera Z.B. slēpšanu savā dzīvoklī).
5. LVVA, 1537. f., 13. apr., 403. l. (Uzraudzības akts apsūdzības lietā pret K.S. un A.S. par dēla dezertiera R.S. slēpšanu savā dzīvoklī).
6. LVVA, 1537. f., 13. apr., 404. l. (Uzraudzības akts apsūdzības lietā pret J.Z. un E.Z. par dēla dezertiera slēpšanu savās mājās).
7. LVVA, 1537. f., 13. apr., 405. l. (Uzraudzības akts apsūdzības lietā pret M.L. un A.K. par vācu armijas dezertiera pieturēšanu).
8. LVVA, 1537. f., (Rīgas apgabaltiesas prokurors), 14. apr. (Uzraudzības akti), 233. l. (Uzraudzības lieta par J.V., apsūdzētu par Lielvācijas armijas dezertiera slēpšanu).
9. LVVA, 1537. f., 14. apr., 235. l. (Uzraudzības lieta par G.A. apsūdzību dezertiera N.A. slēpšanā).
10. LVVA, 1537. f., 14. apr., 236. l. (Uzraudzības lieta par A.B. apsūdzētu dezertiera A.L.B. slēpšanā).
11. LVVA, 1537. f., 14. apr., 237. l. (Uzraudzības lieta par G.B. apsūdzētu dezertiera R.E. slēpšanā).
12. LVVA, 1537. f., 14. apr., 238. l. (Uzraudzības lieta par E.D. apsūdzētu dezertiera P.D. slēpšanā).
13. LVVA, 1537. f., 14. apr., 239. l. (Uzraudzības lieta par E.G. apsūdzību sava dēla dezertiera A.V.G. slēpšanā).
14. LVVA, 1537. f., 14. apr., 240. l. (Uzraudzības lieta par J.G. un A.E.-S. apsūdzību dezertiera R.E.-S. slēpšanā).
15. LVVA, 1537. f., 14. apr., 241. l. (Uzraudzības lieta par J.K., M.K. u.c. apsūdzību dezertiera J.Z.K. slēpšanā).
16. LVVA, 1537. f., 14. apr., 242. l. (Uzraudzības lieta par Z.L.L., apsūdzētu dezertiera slēpšanā).
17. LVVA, 1537. f., 14. apr., 243. l. (Uzraudzības lieta par A.L. apsūdzību sava dēla dezertiera O.L. slēpšanā).

18. LVVA, 1537. f., 14. apr., 244. l. (Uzraudzības lieta par H.L., apsūdzētu dezertiera O.L. slēpšanā).
19. LVVA, 1537. f., 14. apr., 245. l. (Uzraudzības lieta par D.L., apsūdzētu dezertiera slēpšanā).
20. LVVA, 1537. f., 14. apr., 247. l. (Uzraudzības lieta par E.M. un M.V.M. apsūdzību dezertiera V.R. slēpšanā).
21. LVVA, 1537. f., 14. apr., 248. l. (Uzraudzības lieta par O.M., apsūdzētu dezertiera slēpšanā).
22. LVVA, 1537. f., 14. apr., 249. l. (Uzraudzības lieta par O.V.P. un L.P. apsūdzību dezertiera A.P. slēpšanā).
23. LVVA, 1537. f., 14. apr., 250. l. (Uzraudzības lieta par Z.R. apsūdzību sava dēla A.V.R. slēpšanā).
24. LVVA, 1537. f., 14. apr., 251 l. (Uzraudzības lieta par L.V. u.c. apsūdzību dezertiera P.S. slēpšanā).
25. LVVA, 1537. f., (Rīgas apgabaltiesas prokurors), 30. apr. (Komunistiskajā darbībā apvainoto personu lietas.), 9. l. (Dezertieru pieturēšanā un slēpšanā apvainoto lietas).
26. LVVA, 1537. f., 30. apr., 10. l. (Dezertieru pieturēšanā un slēpšanā apvainoto lietas).
27. LVVA, 1537. f., 30. apr., 11. l. (Dezertieru pieturēšanā un slēpšanā apvainoto lietas).
28. LVVA, 1537. f., 30. apr., 12. l. (Dezertieru pieturēšanā un slēpšanā apvainoto lietas).
29. LVVA, 1537. f., 30. apr., 13. l. (Dezertieru pieturēšanā un slēpšanā apvainoto lietas).
30. LVVA, 1537. f., 30. apr., 72. l. (Izmeklēšanas materiāli E.P. lietā, apvainotas par latviešu aizsardzības vienības dezertiera K.K. pieturēšanu, kurš bija piedalījies tīršanas akcijās Padomju Savienībā).
31. LVVA, 1537. f., 30. apr., 73. l. (Izmeklēšanas materiāli K.J. lietā, apvainota par 19. Latgales policijas bataljona kareivja dezertiera E.S.R. pieturēšanu).
32. LVVA, 1537. f., Fonda lieta.
33. LVVA, 1544. f., Fonda lieta.
34. LVVA, 1548. f., Fonda lieta.
35. LVVA, 1550. f., Fonda lieta.
36. LVVA, 1552. f., Fonda lieta.
37. LVVA, 1553. f., Fonda lieta.
38. LVVA, 1554. f., Fonda lieta.

39. LVVA, 1555. f., Fonda lieta.
40. LVVA, 1557. f., Fonda lieta.
41. LVVA, 1559. f., Fonda lieta.
42. LVVA, 1561. f., Fonda lieta.
43. LVVA, 1562. f., Fonda lieta.

Publicētie avoti

44. Samsons, V. (sast.) *Latvijas suverenitātes ideja likteņgriežos: Vācijas okupācijas laika dokumenti. 1941–1945.* Rīga: Zinātne, 1990. 199 lpp. 20.–22. lpp.
45. *Sodu likums ar grozījumiem un papildinājumiem līdz 1940. g. 17. jūnijam.* Rīga: Tieslietu ģenerāldirekcija, 1942. 229 lpp. 68.– 69. lpp.
46. “Bargs sods par izvairīšanos no karaklausības.” *Tēvija*, 1944, Nr. 223, 5. lpp
47. “Spaidu nams dezertiera dēļ.” *Tēvija*, 1942, Nr. 274, 3. lpp.
48. “Kureļa grupas komandiera ģenerāļa Jāņa Kureļa vēstules projekts Ģenerālleitnantam (obergruppenfireram) Jekelnam dezertieru jautājumā.” http://www.historia.lv/alfabets/K/ku/kurela_grupa/dokumentu/1944.11.00.htm (08.11.2012).

Literatūra

49. Evarts, E. “Vācu okupācijas varas ekonomiskā politika Latvijā Otrā pasaules kara laikā.” Grām.: *Latvijas Vēsturnieku Komisijas raksti.* 11. sēj., *Latvija nacistiskās Vācijas okupācijas varā, 1941–1945.* Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds, 2004. 100.–107. lpp.
50. Feldmanis, I. “Latviešu un citu nevācu tautību ieroču SS vienības Otrajā pasaules karā: formēšana, ideoloģija un cīņas mērķi.” Grām.: *Latvijas Vēsturnieku Komisijas raksti.* 10. sēj. *Okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1956. gadā.* Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds, 2004. 334.–351. lpp.
51. Kangeris, K. “Latvijas policijas bataljonu izveidošanās Otrā fāzē – “lielvervēšanas” akcija.” Grām.: *Latvijas Vēsturnieku Komisijas raksti.* 10. sēj., *Okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1956. gadā.* Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds, 2004. 277.–333. lpp.
52. Kažociņš, I. *Latviešu karavīri zem svešiem karogiem 1940–1945.* Rīga: Latvijas Universitātes žurnāla “Latvijas Vēsture” fonds, 1999. 222 lpp.

Summary

Criminal Cases of Deserters' Supporters as a Source for the Research of the Public Mood in Latvia during the Nazi Occupation

The aim of this research is to examine the archived documents of the Riga Regional court and the judiciary institutions subordinated to it and analyze the possibility of insight for the research of the public sentiments in Latvia during the Nazi German occupation. The main sources are criminal cases of the supporters of deserters, which have been heard in Riga Regional court from 1941 to 1944. The cases have been analyzed with specific attention given to the motivations for the crimes of the defendants and other involved personas. Additionally, it analyzes deserters' motivations of desertion.

This study indicates that the chosen material grants information on the public sentiment in Latvia outline a complex public attitude. The motivation for crime was strongly affected by the social and economic problems, which were present both in battle-field and home. It shows that part of the defendants feared German power. They did not consider the deserters criminals, and were ready to stand up for them, because some of them were the only work-force in the farm economy. Research also shows that most of the defendants did not act but waited for the deserters to apply themselves. But it is clear, that most of them were worried about their own conditions and not so much about the state or political problems.

Criminal cases as a historical source make it possible to detect what reactions were caused by changes in public sentiment, and what actions resulted as a consequence. They also give new information and aspects for the public mood research.

Guntis Pakalns

Pētera Birkerta “Latvju tautas anekdotes”: ko tās stāsta par P. Birkertu?

Tiek uzskatīts, ka pietiek izstāstīt dažas brīvi izvēlētas anekdotes, un cilvēks jau ir pastāstījis par sevi vairāk, nekā pats to būtu vēlējis (1. piez.). Vai tas attiecas arī uz publicētu anekdošu krājumu autoriem? Ko par krājuma sastādītāju var uzzināt, lasot lielāko latviešu tautas anekdošu publicējumu?

Folkloras, literatūras, psiholoģijas un filozofijas pētnieka Pētera Birkerta (1881–1956), kura biogrāfija un devums vēl maz izpētīti [9; 10], “Latvju tautas anekdotes” (1929–1930, turpmāk – LTA) 4 sējumos (iznāca 16 burt-nīcās) ir unikālas – ne pirms, ne pēc tam nav bijis publicējums ar līdzīgām pretenzijām: sistemātiski aptvert latviešu tautas humoristisko mutvārdu stāstījumu tradīciju, tai skaitā “nepieklājīgo” un ar seksualitāti saistīto (4. sēj.). Krājuma 2422 lappusēs publicēti vairāk nekā 5670 teksti (2. piez.), 3. sējuma beigās minēti 1565 teicēji un 869 pierakstītāji (3. piez.). Vairums ir P. Birkertam iesūtītie teksti, izmantoti arī Latviešu folkloras krātuves materiāli un nedaudzi publicējumi (4. piez.). 266 lappuses aizņem P. Birkerta un viņa brāļa literatūrzinātnieka Antona Birkerta (1876–1971) apcerējumi par anekdošu vēsturi, satura, stila un formas īpatnībām – tas ir plašākais apraksts un pētījums latviešu valodā par anekdotēm. LTA kā vienu latviešu tautas mutvārdu tradīcijas nozari reprezentējošs pamatkrājums nozīmes un apjoma ziņā stādāms līdzās K. Barona “Latvju dainām” (1894–1915), A. Jurjāna “Latvju tautas mūzikas materiāliem” (1894–1926), A. Lerha-Puškaiša “Latviešu tautas teikām un pasakām” (1891–1903) un P. Šmita “Latviešu pasakām un teikām” (1925–1937). LTA teksti ir izmantoti vēlākajos publicējumos [3; 1], bet, līdzīgi kā folkloras pētnieks J. Rozenbergs atzinis par P. Šmita “Latviešu pasakām un teikām” [13, 130], pats šis krājums vēl ir maz pētīts (5. piez.).

Šis nelielais apcerējums tapis, ilgāku laiku interesējoties par latviešu vēstītājas folkloras publicējumiem un rakstot nodaļu par P. Birkertu grāmatai par 20. gadsimta 20.–40. gadu latviešu folkloristikas vēsturi (6. piez.). Pašreizējā izpētes stadijā iespējams izteikt dažus minējumus par autora personības un pieredzes iespējamo ietekmi uz krājuma – arī kā vēstures avota – saturu, kas būtu pārbaudāmi tālākajos pētījumos.

LTA ievadā P. Birkerts sevi pozicionē galvenokārt kā anekdošu vācēju un pētnieku, uzsverot, cik pilnīgi šāds krājums apraksta tautas dzīvi un cik

nozīmīgs tas ir dažādām zinātnes nozarēm: "Šie tautas atmiņā uzglabātie nostāsti ir brīnišķa mūsu tautas dzīves, kultūras un vēstures mozaika. Te ir ainas no kļaušu gaitām, no attiecībām starp kungiem un kalpiem, no baznīcas un pilsētas, no zemnieku sētām, kur norisinās dienas darbi, reģģijas un raisās problēmas; tur zemnieka darba aplokā iemaldās arī veikalneciskais žīds, viltīgais, atjautīgais čīgāns utt. Tā te iet mums gar acīm raibu raibā vijumā mūsu tautas dzīve pašas tautas komikas un ironiskā smaيدا apstarotā tēlojumā" [6, I, 3]. Šādiem "tautas psiholoģijas dokumentiem" [turpat], viņaprāt, ir liela literāra, kultūrvēsturiska un sabiedriskā nozīme: "Anekdotei kā folkloristikai vienībai ir plaša un vispusīga vērtība: zinātniska, pedagogiska, sociāla, kulturāla. Kad folkloras materiālu krājums nodots atklātībai, tad sākas viņa vispārīga izmantošana, viņš gūst svarīgo sociālo nozīmi. Tautai, kurai atklātībā šādu krājumu nav, trūkst dažu nopietnu ideoloģisku vērtību" [6, I, 12; līdzīgi: 4, 6–7]. Viņš ar prieku uzsver, ka, pateicoties tieši viņa centieniem (aicinājumi vākt anekdotes un divi to krājumi kā paraugi – kopā ap 1900 tekstu [4, 5]), tautas anekdote beidzot tiek atzīta par patstāvīgu latviešu folkloras žanru.

Iepazīstoties ar LTA publicētajiem tekstiem, pārsteidz to lielā žanriskā dažādība – līdzās anekdotēm tādā nozīmē, kā tās parasti tiek saprastas mūsdienās, te atrodami gandrīz visi pārējie vēstītajās folkloras žanri: pasakas (galvenokārt, protams, t.s. sadzīves jeb novelistiskās, tai skaitā daudzi starptautiski pazīstami pasaku tipi (7. piez.), teikas (vēsturiskās, bet arī izcelšanās u.c.), dzīves gadījumu atstāstījumi, personīgas atmiņas, vēstures notikumu atainojumi, vietām pat spoku stāsti, sakāmvārdi, parunas, skaņu atdarinājumi, miklas utt., arī citējumi no daiļliteratūras [6, II, 512–516]. Daudzi teksti ir garāki nekā mūsdienu anekdošu publicējumos. Arī apcerējumos par anekdotēm terminoloģija var likties pārāk nekonsekventa (piemēram, gandrīz kā sinonīmi anekdotei vietumis lietoti: nostāsti, tautas joki, joku stāsti, joku pasakas, joku nostāsti utt.). Tam varētu būt divi galvenie iemesli.

Pirmkārt, anekdotes jēdziens tika saprasts plašāk, nekā pierasts mūsdienās – šāda izpratne ir tipiska tā laika folkloristikai un literatūrzinātnē. Tā tas ir gan A. Birkerta rakstītajās nodaļās par anekdoti pasaules literatūrā [6, I, 15–50] un latviešu literatūrā [6, I, 169–199], gan P. Birkerta apcerējumos par anekdotes estētiku, komiku un atjautu, kur ir daudz tiešu un netiešu atsauču uz sava laika pētījumiem literatūrzinātnē, filozofijā, psiholoģijā utt. Piemēram, rakstot, ka komiskais ir tikai viena no anekdotes estētikas sastāvdaļām, P. Birkerts turpina: "Otra, ne mazāk svarīga, šāda sastāvdaļa ir atjauta jeb asprātība. [...] Dažreiz atjautai ir dziļi nopietns raksturs. Kad senajā

Grieķijā kāda spartiešu māte, savu dēlu karā aizvadot, tam saka: "Nāc mājā ar vairogu vai uz vairoga..." [6, III, 129, 130]. Starp citu, vācu folkloristikā anekdotiskos stāstus līdzīgi iedala žanros, kuru nosaukumus grūti precīzi tulkot latviski: *Schwank* (joku, sadzīves pasaka), *Witz* (joks, anekdote, bet P. Birkerts to tulko arī kā "atjauta") un *Anekdote* (tikai par konkrētām vēsturiskām personām) [12, 373–374].

Otrs iemesls publicēto tekstu žanriskajai dažādībai, visticamāk, ir autora vēlme sistemātiski aptvert "tautas dzīvi" visā tās daudzveidībā (varbūt tiecoties līdzināties K. Barona "Latvju dainām"?). Krājumam ir detalizēti izveidots satura rādītājs, kas daudzās apakšnodaļās izvērš deviņu nodaļu (8. piez.) saturu. Šī deviņu nodaļu struktūra vēlreiz atkārtota ceturtajā jeb "nerātno anekdošu" sējumā, kas nebija paredzēts nonāksšanai atklātā tirdzniecībā [6, IV, III–IV]. Kā vērojams arī citos P. Birkerta darbos (9. piez.), raksturīga viņa pētniecības metode ir pētāmā objekta sadalīšana pa tēmām, aspektiem, numurētiem punktiem, klasificēšana un sistematizēšana. Varbūt tāpēc ieklānotajās nodaļās, kurām neizdevās savākt "īstas anekdotes" (piem., par senākiem vēstures notikumiem [6, III, 471–563]), dominē vēsturiskās teikas un nopietnu, pat traģisku atmiņu stāstījumi. Arī par citām tēmām, kas autoram likušās īpaši svarīgas (piemēram, par baznīcu un mācītājiem (10. piez.), kas aizņem LTA 2. sējuma lielāko daļu [6, II, 279–582]), šķiet, publicēti vai visi savāktie žanriski dažādie teksti. Visai bieži viena stāstījumu tipa varianti ir publicēti krājuma dažādās nodaļās, jo darbojošās personas, pēc kā veikta klasifikācija, atšķiras profesijas, sociālās lomas, tautības vai kādā citā ziņā (piem., par sinepju ēšanu ar lielu karoti [6, I, 582, 583, 694, II, 91, 99, 120, 335 u.c.], "taps vaļā" [6, II, 139, III, 96, 104 u.c.], "advokāts Vērsītis" [6, III, 88, 93], kungs vai vagars rijā zem klājiena [6, II, 121, 200–202] utt.). Tas var apgrūtināt šī mutvārdu liecību krājuma kā dažādu nozaru pētījumu avota izmantošanu. Tomēr žanriskā daudzveidība ļauj te atrast daudz interesanta materiāla, jo līdzās anekdotēm ar tām raksturīgo ironiski distancēto skatījumu ir arī daudz citu tiešāku vai netiešāku vēstures liecību. (Katra teksta vai tekstu grupas iespējamo vecumu tomēr jāpēta konkrēti – līdzās 20. gs. 20. gadu aktuālajām modernās sadzīves anekdotēm te ir atmiņas no teicēju jaunības gadiem un gadsimtiem veci starptautiski izplatīti motīvi, diskutējama ir īpaša senuma un izplatības piedēvēšana "nerātnajām" anekdotēm).

Arī gandrīz visi paša P. Birkerta pierakstītie (49) un uzrakstītie (21, daļēji dublējas ar paša pierakstītajiem) teksti nav anekdotes mūsdienās pieņemtā nozīmē. Tās ir atmiņas par mācītāju Konrādiņu (*Morics Vilhelms Konrādijs*, 1850–1902) [6, II, 499, 501, 516, 520 u.c.], nedaudzi bērnībā pieredzēti

notikumi [6, I, 63, 64], gadījums, kad mazs bērniņš sajaukts ar sivēnu [6, I, 285], joki par medību suņiem [6, I, 514], par nemākulīgi vestu arestantu [6, I, 541], vilcienā noklausīti joki [6, III, 242] un slimnīcā it kā pieredzēti traģikomiski gadījumi [6, III, 363–366]. Ir stāsti par paša piedzīvotām “bērniības traumām” – par Franksesavas (vēlāk Jaunsvirlaukas) skolas pārraudzītāju mācītāju, kas, pārklaušinot puisēnu, dūsmās norāvis viņam ausi [6, III, 389], par pārkrievotu skolotāju dzērāju [6, III, 383–384], par studentu un skolnieku izjokošanu [6, III, 394, 421] un cilvēku pakāršanu 1918. gadā Valkā [6, III, 560]. Tikai pāris ir tēva stāstīti gadījumi. Nedaudzās anekdotes pierakstītas stiepti vai kā personīgi notikumi [6, I, 107–108].

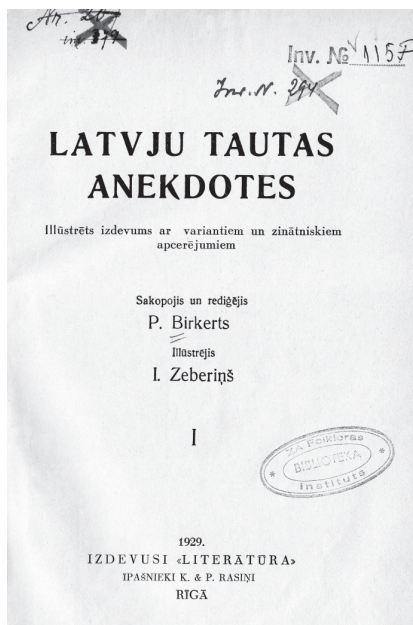
P. Birkerta biogrāfi atzīst, ka viņš kompānijās ir bijis “pasauss”, nav bijis liels jokotājs un anekdošu stāstītājs (11. piez.). Par to netieši varētu liecināt arī tas, ka pirmajos divos anekdošu krājumos [4; 5] izmantotās anekdotes P. Birkerts pārpublicējis LTA – “sistēmas pilnīgums” viņam būs licies svarīgāks par to, ka lasītājam nākas vairākās grāmatas lasīt (“klausīties”) vienas un tās pašas anekdotes. Arī no tā iespējams secināt, ka viņš spilgtāk izpauzies kā anekdošu vācējs un pētnieks, nevis kā to “stāstītājs”.

Nodarbošanās ar anekdošu vākšanu, publicēšanu un izpēti ir tikai viena no P. Birkerta dzīves un darba epizodēm. Varam minēt, kāds būtu latviešu tautas anekdošu pamatpublicējums, ja pie tā būtu strādājis kāds cits – tolaik maz bija speciālistu, kas spētu to paveikt līdzīgā kvalitātē, neieslīgšot komercializācijā un virspusējībā. P. Birkerta personībā bija savdabīgi savienojies zinātnieka pamatīgums, izcilas darbaspējas, pētnieka azarts un drosme – anekdotes nav vienīgā tēma, kurā viņa veikums latviešu kultūrā ir unikāls.

Attēli

1. attēls. Pēteris Birkerts un teicējs (?) Paegle Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Etnogrāfijas un folkloras institūta VI zinātniskajā ekspedīcijā 1952. gada vasarā. Latviešu folkloras krātuves foto arhīvs, nr. 19520042.

2. attēls. "Latvju tautas anekdošu" 1. sējuma titullapa (1929).

Piezīmes

1. Uzskats ir tik izplatīts, ka tā apstrīdēšanai pat tiek rakstīti pētījumi, kas parāda, ka tik vienkārši tomēr nav [8] (pateicos Baibai Krogzemei-Mosgordai par šo informāciju).
2. LTA 4. sējumā tekstu numerācija beidzas ar 5671, bet dažviet ar vienu numuru publicēti vairāki teksti vai numurs papildināts ar burtiem, anekdotes minētas arī apcerējumos – tāpēc publicēto tekstu skaits ir nedaudz lielāks. Pēc P. Birkerta ziņām tā ir izlase no apmēram 10 000 tekstu liela vākuma [6, I, 7]. Vēlāk savākts jau ap 20 000 anekdošu [14, 5], bet jauns izdevums paliek nepublicēts [10, 153].
3. Bet 4. sējumā minēti vēl daži, kas nav sarakstā, tātad arī te skaits varētu būt nedaudz lielāks.
4. Skatoties no salīdzinoši vēsturiskās stāstījumu pētniecības viedokļa, diskutējama būtu P. Birkerta pārliecība par iespēju nošķirt mutvārdu tradīciju un jau agrāk publicētās anekdotes, kā arī atpazīt "no kaut kurienes izrakstītas", "viltotas, literāriskas vai apšaubāmas", caurskatot laikrakstus,

kalendārus, gada grāmatas "par vairāk kā simts gadiem", žurnālus, skolas grāmatas, joku stāstu krājumus, komiska rakstura literārus darbus un cittautu anekdošu literatūru [6, III, 653]. Tomēr uzteicama viņa centība – tas ir vienīgais liela apjoma anekdošu publicējums latviešu valodā, kur anekdotes nav tulkotas vai pārpublicētas, bet savāktas no teicējiem. Kā "no literāriskiem avotiem ņemtās anekdotes" rādītājā minēti tikai 164 teksti [6, III, 644], parasti tie publicēti kā varianti līdzās no teicējiem pierakstītajām anekdotēm.

5. Tikai daži teikumi par LTA ir 1989. gadā izdotajā latviešu folkloristikas vēsturē [2, 85, 87], tas varētu būt skaidrojams ar P. Birkerta piederību t.s. "buržuāzistiskajai folkloristikai" un viņa sarežģītajām attiecībām ar valdošo ideoloģiju padomju laikā [11].
6. Valsts pētījumu programmas "Nacionālā identitāte" projektā "Identitātes estētika: literatūra, folklorā un māksla – nacionālās identitātes vēsturiskās zīmes un mūsdienu simboli".
7. Tikai daļa no tiem uzskaitīti 3. sējumam pievienotajā pasaku tipu rādītājā [LTA III, 645–650] – arī tas liecina, ka, atšķirībā no t.s. "somu skolas" pārstāvjiem (A. Bērzkalne, A. Medene), starptautisko pasaku tipu aprakstīšana P. Birkertam nelikās vēstītājas folkloras pētnieka svarīgākais uzdevums.
8. Lielās nodaļas ir šādas: 1. sēj.: Ģimene. Zemnieki, laucinieki. 2. sēj.: Muiža, muižnieks, ļaudis. Baznīca, mācītājs, draudze. 3. sēj.: Pilsēta. Valsts, viņas iestādes un darbinieki. Tautības. Inteligence, skola, gara dzīve. Latvijas vēsture. 4. sēj.: Nerātnās anekdotes.
9. Raksta apjoms neļauj šeit sniegt plašāku P. Birkerta darbu uzskaitījumu un bibliogrāfiju, taču daudzi no tiem tematikas ziņā ir pirmreizēji vai unikāli latviešu zinātnē, piemēram, par daiļrades un mīlas psiholoģiju, galvenokārt uz sakāmvārdiem balstītie pētījumi par latviešu tautas ētiku, estētiku, pirmās mācību grāmatas par psiholoģiju un socioloģiju u.c.
10. Šai tēmai veltītas arī citas viņa publikācijas [7], kas var tikt saistītas ar viņa revolucionāra darbību jaunībā un sociāldemokrātisko pārliecību.
11. Par to ir izteicies Edgars Mucenieks, stāstot par P. Birkertu RCB Svešvalodu bibliotēkas pasākumā "Pētnieku stāsti" Rīgā 2011. gada 28. februārī (audio ieraksts glabājas raksta autora personīgajā arhīvā).

Bibliogrāfija

1. Ambainis, O. *Ko tauta saka par baznīcu un mācītājiem*. Rīga: Zinātne, 1963. 296 lpp.

2. Ambainis, O. *Latviešu folkloristikas vēsture*. Rīga: Zinātne, 1989. 128 lpp.
3. Arājs, K. *Latviešu tautas anekdotes*. Rīga: Zinātne, 1960. 368 lpp.
4. Birkerts, P., Birkerte, M. *Latvju tautas anekdotes*. Jelgava: Neimanis, 1925. 109 lpp.
5. Birkerts, P., Birkerte, M. *Latvju tautas anekdotes*. Rīga: Valters un Rapa, 1926. 375 lpp.
6. Birkerts, P. *Latvju tautas anekdotes. Ilustrēts izdevums ar variantiem un zinātniskiem apcerējumiem*. Rīga: Literatūra, 1929–1930. 1. sēj. 641 lpp.; 2. sēj. 591 lpp.; 3. sēj. 666 lpp.; 4. sēj. 524 lpp.
7. Birkerts, P. *Ko tauta saka par baznīcu un mācītājiem*. Rīga: Nākotnes Kultūra, 1927. 59 lpp.
8. Johnsen, B.H. "Humor i menneskelig samspill." In: *Palmenfelt, U. (ed.). Humor och kultur. NIF Publications 34*. Univ. of Turku, 1996. P. 67–86.
9. Limane, L. "Nepazīstamais Pēteris Birkerts (1881–1956)." *Bibliotēku Pasaule*, Nr. 34: 46–49.
10. Pijols, I. "Darba vīrs Pēteris Birkerts." *Karogs*, 1981, Nr. 1: 149–154.
11. Pijols, I. "Pēteris Birkerts "tiesāšana"." *Karogs*, 1990, Nr. 5: 154–167.
12. Röhrich, L. "Erzählforschung." In: *Brednich, R. W. (ed.). Grundriss der Volkskunde*. Berlin: Dieterich Reimer, 1988. S. 353–379.
13. Rozenbergs, J. "Folklorista, etnogrāfa un valodnieka Pēteris Šmita atce-rei." *Letonica*, 1998, Nr. 2: 110–139.
14. Viksna, M. "Ievadam." Grām.: *Latviešu sakāmvārdi un parunas. Sakrājuši un sakopājuši P. Birkerts un M. Birkerte*. Rīga: Zinātne, 1997. 3.–6. lpp.

Summary

Peteris Birkerts' "Latvian Folk Anecdotes": What Do They Tell about P. Birkerts?

"Latvju tautas anekdotes" (Latvian Folk Anecdotes; 1929–1930) in 4 volumes (ca. 5,670 texts collected by nearly 2,500 contributors) edited by the researcher of folklore, literature, psychology and philosophy Peteris Birkerts (1881–1956) are truly unique – neither before nor after the publishing of this edition, has another edition with equal claim been attempted, namely: to cover the oral Latvian folk humour narrative tradition systematically, also including all of the "naughty" and sexuality-related stories (in the Volume 4). The genre diversity of the published texts is vast – along with anecdotes (in a wider sense). One will find also folktales, legends, narratives of personal

experience, personal memories, stories about historical events, proverbs, riddles, etc., with the most of the texts not the memories from the distant past but rather a "gallery" of the narratives current in that period.

A good deal of the book is taken up by descriptions and studies of the history of the anecdotes, their characteristics of style and form, etc. It was believed that the choice of anecdotes describes the one telling them. But the author of this publication has come to the conclusion that these books only help to formulate the questions that are to be studied in a wider context of the historical age. The present study is a result of working on a chapter of P. Birkerts' for a book on the history of Latvian folkloristics in 1920's – 1940's for the project "Aesthetics of Identity: Literature, Folklore and Art – the Historical Signs of the National Identity and the Modern Symbols".

Ieva Pigozne

Folklorā kā avots vienkāršo ļaužu sadzīves vēstures izpētē: ierobežojumi un iespējas

Latviešu folkloras materiāls kā avots vēsturiskās īstenības skaidrošanai izmantots samērā daudz, ne tik daudz analizētas folkloras kā avota iespējas un ierobežojumi. Folkloras materiāla (dažādu žanru: dziesmu, pasaku, ticējumu, nostāstu, buramvārdu u.c.) izmantošana sadzīvisku parādību izpētē saistās ar vairākiem nosacījumiem: folkloras materiāla datēšanas jautājumu, tradīciju pastāvīgumu/mainīgumu un folklorā atspoguļotās tematikas loku. Folkloras kā avota izmantošanas historiogrāfiska analīze, kurā sniegts ieskats folkloras datēšanas mēģinājumos un tradīciju pastāvīguma izvērtējumā, lasāms šī raksta autorei izvērstā apskatā [12, 203–220]. Svarīgākā atziņa ir tāda, ka folkloras tekstos iespējams atrast tiešas liecības (minētas reālijas, notikumi, sociālā kārtība, cilvēku apzīmējumi) no laika pirms vācu krustnešu ienākšanas Baltijā līdz pat 18.–19. gadsimtam. Turklāt folklorā atrodami saglabājušies priekšstati no ļoti plaša laika posma, ieskaitot dzelzs, bronzas un pat akmens laikmetu. Šīs publikācijas apjoma ierobežojumu dēļ iepriekš minēto divu aspektu analīze netiks sniegta. Raksts veltīts trešajam aspektam – folkloras saturam, sniedzot divus piemērus folkloras kā avota izmantošanai autorei promocijas darbā.

Folklorā atspoguļotās tematikas loks un tur atrodamās liecības cieši saistītas ar to, kas ir bijis folkloras radītājs. Pētot daudzskaitlīgāko un nacionāli savdabīgāko folkloras žanru – tautasdziesmas, jau iepriekš pētnieki nonākuši pie secinājuma, ka gadījumos, kad ir nosakāms dziesmas dziedātāja dzimums, dziesmu sacerētājas trīs reizes biežāk ir bijušas sievietes [16, 80–81]. Turklāt vispārpieņemta ir atziņa, ka dziesmu sacerētāji bijuši zemnieki, ar nedaudziem izņēmumiem, kad, piemēram, dziesmas sacerējuši karavīri, kuri tāpat cēlušies no zemnieku vidus. Attiecīgs ir dziesmu tematikas loks: cilvēka mūžs lauku sētā no piedzimšanas līdz kapam, saimniecībā darāmie darbi, svinamie svētki utt.

Tāpat vairāki pētnieki, piemēram, Haralds Biezais (1906–1995) [5, 55; 6, 224, 231, 279], Marija Gimbutas (*Marija Gimbutienė*, 1921–1994) [8, 176] un Elza Kokare (1920–2003) [9, 4], atzinuši, ka latviešu mitoloģijas pētniecībā tautasdziesmām ierādāma lielāka vieta nekā citiem folkloras žanriem.

Arī citos folkloras žanros, piemēram, mīklās, ticējumos, paražās, sakām-vārdos, atspoguļojas ikdienas dzīve, cilvēkam apkārt esošā lauku vide, ļaudis,

savstarpējās attiecības. Pasakās kā visstarptautiskākajā folkloras žanrā (līdzīgi pasaku sižeti izplatīti ļoti plašā areālā) sastopama arī brīžiem vissvešākā vide vai notikumi, tomēr cilvēku attiecības tajās tēlotas atbilstoši stāstīšanas vidē pastāvošajām savstarpējo attiecību normām. Zviedru folkloras pētnieks Ulfs Palmenfelts uzsvēris, ka “tautas leģendās” jeb pasakās un nostāstos skaidri uzrādītas uzvedības normas. Pētnieks secinājis, ka, piemēram, tādu personāžu kā “normu pārkāpēja” un “pretinieka” darbības atklāj, kādas ir sabiedrībā svarīgākās vērtības, kamēr galvenais varonis iemieso vēlamās īpašības un attieksmi, rādot, kas ir labs, cilvēcis, normāls un pieņemts rīcības modelis [11, 145–150].

Viens no patiesiem ierobežojumiem folkloras materiāla kā vēstures avota izmantošanā ir tas, ka liela daļa žanru, piemēram, dziesmas, pasakas, ticējumi, sakāmvārdi, bieži rāda to, kas ir neparasts, t.i., nav ikdienā ierasts un pats par sevi saprotams. Attiecīgi konstatēt to, kas vai kā ir parasti, bieži iespējams vien netieši vai pastarpināti. Savukārt tāds žanrs kā mīklas, kas atspoguļo to, kas ir sastopams mīklas uzdevēja un minētāja tuvākajā vidē, tieši tāpēc bieži zūd no tautas atmiņas, jo atspoguļotās realitātes vai situācijas vairs nav aktuālas.

Tomēr arī attiecībā uz folklorā atspoguļotās tematikas loku vērojami izņēmumi. Piemēram, māla trauku gatavošana ir pastāvējusi Latvijas teritorijā vairākus tūkstošus gadu, taču tas nenozīmē, ka tā plaši atspoguļota folklorā. Kā atzinusi arheoloģe Baiba Dumpe, atsaucies uz podniecību vai tajā izmantotām lietām folkloras tekstos sastopamas vien nedaudzās dziesmās un buramvārdos [7, 32–41].

Folkloras pētnieks Artūrs Ozols (1912–1964) ir izteicis pārliecību, ka folklorā pausti reāli uzskati, domas un centieni. Tādējādi šķietamais nerealisms folklorā neesot nekas cits kā sava laika cilvēku uzskati un ideju realitāte. Šķiet, ka tieši šo netveramo, idejisko, senāku laiku cilvēka dzīves aspektu fiksējums folklorā arī ir viens no vērtīgākajiem informatīvajā ziņā [10, 743, 757].

Un nu divi izvērsti piemēri folkloras kā avota izmantošanā autorei pētnieciskā darba ietvaros.

Vispirms par apaviem un to valkāšanu. Balstoties arheoloģijas un etnogrāfijas materiālos un izsekojot apavu attīstības vēsturei Latvijas teritorijā, novērots, ka sākotnēji zemnieki valkājuši mīkstos ādas apavus – pastalas, kurpes, zābakus –, kā arī lūku apavus – vīzes. Sākot ar 15. gs., pilsētās parādījušies cietie apavi ar dubultām zolēm, kapēm, vairākkārtu papēžiem, ieliktniem purngalos un gar zoles un virsas savienojumu [3, 198]. Savukārt cietie melnās ādas apavi zemnieku īpašumā parādījušies no 18. gs., pārsvaru iegūstot tikai 19. gs. otrajā pusē. Tomēr pastalu un vīzu valkāšana pastāvējusi vēl pat

20. gs., un tas liecina par vienkāršāko apavu valkāšanas tradīciju īpašu noturību [4, 117]. Apzinoties to, ka Latvijas klimatiskajos apstākļos apavu valkāšana ziemas periodā ir nepieciešama, un zinot, ka vasaras pusgadā zemnieki bieži staigājuši basām kājām, iespējams izmantot folkloras materiālā saglabājušās liecības par to, kādos gadījumos apavi ir valkāti arī siltajā sezonā. Folkloras tekstos skaidri redzams, ka kāju apaušana ietver divas savstarpēji saistītas darbības: kāju ietišanu autos un apavu uzvilkšanu. Vēlākos laikos autu vietā lietotas arī zeķes, tomēr pats kāju apaušanas nosaukums cēlies tieši no auta. Sastopami arī tādi folkloras teksti, kuros minēta kāju aušana vai auti, bet nav minēti konkrēti apavi, tomēr tas dažkārt netraucē nojaust, kādā gadījumā kājas tikušas autas.

Autores pētījumi sniedz ieskatu par to, kā folkloras tekstos uzrādās apavu nēsāšanas gadījumi. Kājas autas dodoties prom no savas sētas – ceļā un ciemos.

Kuojuos stuovūt nadreikst kuoju aut, tad byus nalaimīgs ceļš (T. Nagle, Varakļāni, LTT 13542) (1. piez.).

Kad sapnī auj kājas, tad būs kur jāiet (A. Račevskis, Jaunpiebalga, LTT 13586).

*Apāvos baltas kājas,
Apvilkos baltu kreklu,
Apvilk' trejus brūnus svārkus,
Uzlik' cauna cepuriti,
Uzlik' cauna cepuriti,
Apsegloju kumeliņu.
Kumeļam uzlēkdams:
Nu ar Dievu, tēvs, māmiņa!
Es aizjāju garu ceļu,
Ceļam gala nezinaju (..)
[LD 13250-34]*

*Kur tu jāsi, bāleliņi,
Baltas kājas audamies?
– Jāš māsiņas apraudzīti,
Dzird' tautiņas nicanot.
[LD 13730-1]*

Folkloras teksti liecina par kāju apaušanu, dodoties pieguļā, karā un ejot uz mežu, tajā skaitā medībās.

*Aun, māsiņa, baltas kājas,
Nāc man līdzī pieguļā;
Kad tu iesi tautiņās,
Došu bērū kumeliņu. [LD 30100]*

*Ej karā, bāleliņ,
Nenes kara karodziņ':
Visi kari kājas āva
Uz karoga nesejiņ'. [LD 31963]*

Kad iet uz mežu, jāiesprauž lupstāji postalās, tad čūskas nenāk klāt (M. Liniņa, Aumeistari, LTT 20065).

Kāju apaušana folkloras tekstos dažkārt minēta saistībā ar gadskārtu svētkiem un to svinēšanu, tajā skaitā Jāņiem, Ziemassvētkiem, Meteņiem.

<i>Kam tās man šūtas kurpes,</i>	<i>Kas tie tādi ziemas svētki,</i>
<i>Ka neplīsa dancojot!</i>	<i>Pastaliņu plēsejiņi:</i>
<i>Kam ta man Jāņa diena,</i>	<i>Trīs dieniņas, trīs naksniņas</i>
<i>Ka nevar palīgot! [LD 774-1]</i>	<i>Pastaliņas kājiņā. [LD 33247-3]</i>

Meteņam vīzes pinu,
Meteņam auklas viju;
Lai lieldiena vazajās
Basajām kājiņām. [LD 32217]

Jau pēc arheoloģiskā materiāla redzams, ka cilvēkam parasti kājas apaušas, guldot viņu kapā [15, 82–83]. Par to, ka lielākajos ģimenes gados – krustabās, vedībās un bedībās – apavi bijusi neatņemama tērpa sastāvdaļa, liecina arī latviešu folkloras teksti.

Es ari kūmiņa, man baltas kājas,
Lūdz mani namiņāi, lūdz istabāi. [LD 1631]

<i>Gana jauna es apavu</i>	<i>Auniet man baltas kājas,</i>
<i>Mātes kurpes kājiņās;</i>	<i>Jūdziet bērus kumeliņus,</i>
<i>Līdzā Laima līdzināja</i>	<i>Nu es iešu tāi ciemā,</i>
<i>Ar vecām sieviņām. [LD 1250]</i>	<i>Kur mūžam neatnākšu. [LD 27460]</i>

Daudz liecību par kāju aušanu sastopamas precību dziesmās, liecinot par to, ka kājas bijušas jāauj gan preciniekam, gan viņa pavadoņiem, gan arī meitai, pie kuras atjājuši precinieki.

<i>Gani, gani, ganu meita,</i>	<i>Kad manam kumeļam</i>
<i>Sargā savu vainadziņu:</i>	<i>Iemauktiņi neskanetu,</i>
<i>Es redzeju sav' bāliņu,</i>	<i>Es atrastu tautu meitu</i>
<i>Baltas kājas aunamies,</i>	<i>Basajām kājiņām. [LD 13972]</i>
<i>Baltas kājas aunamies,</i>	
<i>Kumeliņu seglojot. [LD 456-4]</i>	

Kā otrs piemērs tam, kādu informāciju iespējams atrast folklorā, ieskicēta daļa no autoras izpētītā par apģērba simbolisko nozīmi senāku laiku cilvēku dzīvē. Šajā pētījumā lielāko daļu datu izdevās sameklēt ticējumos, dažas atziņas gūtas tautasdziesmu, pasaku un buramvārdu tekstos.

Ticējumi un buramvārdi atklāj, cik liela nozīme tiek piedēvēta apģērbam. Tas atrodas cilvēkam tuvu klāt un tādejādi pārņem daļu no nēsātāja spējām, caur apģērbu iespējams iedarboties dziednieciskos un kaitnieciskos nolūkos. Jau kultūrvēsturnieks un folkloras pētnieks Kārlis Straubergs (1924–1962) novēroja, ka lielāko mītisko nozīmi cilvēki piedēvējuši kreklam kā ķermenim tuvākajam apģērba gabalam [14, 337–338].

Folkloras tekstos varam atrast liecības, ka kreklis uzskatīts par cilvēka “otro ādu” vai mītisko dubultnieku, kurā atspoguļojas tas, kāds ir cilvēka liktenis, kā viņam dzīvē klājas.

Kam no veļas netīrumus grūt izmazgāt, tam grūts mūžs (E. Laime, Tirza, LTT 32377).

Kad sapņos redz melnu kreklu, tad slikti klājosies; kad redz baltu kreklu, tad labi klājosies (K. Boivičs, 1862. g. A. Bīlenšteina rokraksts, Lubāna, LTT 15029).

Kreklam tiek piedēvētas maģiskas spējas, kuras vai nu kreklis pārņem no tā valkātāja vai arī valkātājs no krekla. Pazīstams pasakas sižets stāsta par to, ka slimo ķēniņu var izārstēt tikai laimīga cilvēka kreklis, [1, 135] kamēr, piemēram, 1618. gada raganu prāvas protokols apliecina to, ka slima cilvēka kreklis nests pie dziednieka, lai caur to, iedarbojoties uz nēsātāju, slimnieks tiktu izārstēts [13, 481]. To, ka vairākiem viena un tā paša krekla valkātājiem piedēvēta spēja satuvināties, redzam ticējumos.

Pirmo bārņa kraklys juovalk visim nuokūšim bārņim, lai visi bārņi dzeivuotu saticeīgi (A. Borozinska, Barkava, LTT 2793).

Ticējumos arī rodamas liecības priekšstatiem, ka kreklu jāsarga, lai caur to uz valkātāju nevarētu iedarboties nelabvēļi.

Nekristīta bārņa drēbes nedrīkst žaut laukā, lai nepārskrej putns pāri, tad izaug par klaidoni (J. Upenieks, Skrunda, LTT 2813).

Meitas nedrīkst vilkt mugurā jaunu kreklu, pirms tas netiek izmazgāts, jo tad tās tiek ņemtas ļaužu valodās (E. Krafte, Ilguciems, LTT 15001).

Kreklis arī ir vienīgais apģērba gabals, kura simboliskā nozīme ir vienāda gan vīriešiem, gan sievietēm. Tautasdziesmās vērojams, ka aizsardzības nolūkos gan ar puīšu, gan meitu krekliem veiktas maģiskas darbības.

Šūn, māmiņa, man krekliņu,

Liec pusīti tēraudiņa,

Lai tas man guni meta,

Svešu zemi staigajot. [LD 7372]

Šuj, māmiņa, man krekliņu

No uguņa dzirkstelēm,

Lai sadega puīšiem nagi,

Gar manim ķerstoties. [LD 7375-1]

Visbeidzot jāpiemin interesanta liecība, ko sniedz visā Ziemeļeiropā pazīstamā pasaka, kurā brāļi tiek pārvērsti par gulbjiem, kraukļiem, retāk vilkiem vai citiem dzīvniekiem, un kurā māsaī jāuzauz un jāuzšuj tiem krekli no nāt-rēm, lai pārvērstu tos atkal par cilvēkiem [1, 70]. Kā liecina arheoloģija, Eiropas ziemeļu daļā nātru šķiedru izmantošana apģērba gatavošanā pastā-vējusi vēl pirms liniem, kuri ienākuši no dienvidiem. Skandināvijā nātru audu-mi tikuši gatavoti vēl vikingu laikmetā, kamēr vēlākos gadsimtos to vietā stājušies lina audumi un nātru šķiedras izmantošana kļuvusi par retumu [2, 19–20]. Jāpiebilst, ka Latvijas arheoloģiskajā materiālā nav pārbaudīts, vai tie audumu fragmenti, kuri tiek dēvēti par linu, austi no lina vai nātru šķiedrām. Ja pasakas sižets tiek datēts ar nātru šķiedru izmantošanu, visticamāk, tajā uzrādīts vismaz tūkstoti gadu sens priekšstats par to, ka kreklam piemīt maģiskas spējas pārvērst tā valkātāju.

Folkloras materiāls sniedz ziņas, kuras citādi var būt neiespējami vai daudz sarežģītāk iegūt. Nupat minētie divi folkloras materiāla izmantošanas piemēri rāda, kā pirmajā gadījumā folklorā atrastas ziņas par apavu valkāšanas praksi siltajā sezonā un otrajā – par krekla mītisko nozīmi. Folkloras materiālā atrodama informācija par sadzīviskiem, sociāliem, mītiskiem aspek-tiem, kuri caurauduši cilvēku ikdienas dzīvi un, iespējams, būtu zuduši līdz ar pašiem šīs tradīcijas nesējiem, ja vien nebūtu saglabājušies mutvārdu kul-tūrā. Pētot Latvijas kultūras mantojumu, sadzīvi, amatniecības un lauksaim-niecības attīstību un citas ar tautas dzīvi saistītas jomas, folkloras materiāls var izrādīties vērtīgs informācijas ieguves avots.

Saīsinājumi

LD – Barons Krišjānis un Henrijs Visendorfs. *Latvju dainas* 1.–6. sēj. Jelgava, Pēterburga: 1894–1937.

LTT – Šmits Pēteris (sakārt.) *Latviešu tautas ticējumi*. 1.–4. sēj. Rīga: Latviešu Folkloras krātuve, 1941.

Piezīmes

1. Folkloras tekstu piemēri sniegti oriģinālajā pieraksta formā.

Bibliogrāfija

1. Arājs, K. un Medne, A. *Latviešu pasaku tipu rādītājs*. Rīga: Zinātne, 1977. 528 lpp.
2. Barber, E. J. W. *Prehistoric Textiles. The Development of Cloth in the Neolithic and Bronze Ages*. Princeton University Press, 1991. 471 p.

3. Bebre, V. "11.–16. gs. ādas apavi Latvijā." *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 1995, Nr. 1: 196–200.
4. Bebre, V. "Pastalas – vienkāršākie senie apavi Latvijā." *Arheoloģija un etnogrāfija*, 1997, Nr. XIX: 114–118.
5. Biezais, H. *Seno latviešu debesu dievu ģimene*. Rīga: Minerva, 1994. 268 lpp.
6. Biezais, H. *Seno latviešu galvenās dievietes*. Rīga: Zinātne, 2006. 304 lpp.
7. Dumpe, B. "Podniecība latviešu folklorā." Grām.: *Kultūras krustpunkti. 3. laidieni*. Rīga: Latvijas Kultūras akadēmija, 2006. 32.–43. lpp.
8. Gimbutiene, M. *Balti aizvēsturiskajos laikos. Etnoģenēze, materiālā kultūra un mitoloģija*. Rīga: Zinātne, 1994. 228 lpp.
9. Kokare, E. *Latviešu galvenie mitoloģiskie tēli folkloras atveidē*. Rīga: Mācību apgāds NT, 1999. 199 lpp.
10. Ozols, A. "Latviešu tautas poētiskās daiļrades vēstures problēmas." *Karogs*, 1952, Nr. 7: 742–761.
11. Palmenfelt, U. "On the Understanding of Folk Legends." In: *Telling Reality. Folklore Studies in Memory of Bengt Holbek*. Copenhagen & Turku, 1993. P. 143–167.
12. Pigozne, I. "Ieskats latviešu folkloras un mitoloģijas datēšanā." *Letonica. Humanitāro zinātņu žurnāls*, 2011, Nr. 21: 203–220.
13. Straubergs, K. *Latviešu bučamie vārdi*. I–II sēj. Rīga: Latviešu folkloras krātuve, 1939. 831 lpp.
14. Straubergs, K. *Latviešu tautas parašas*. Rīga: Latvju grāmata, 1944. 606 lpp.
15. Zariņa, A. *Apģērbs Latvijā 7.–17. gs.* Rīga: Zinātne, 1999. 160 lpp.
16. Zeiferts, T. *Latviešu rakstniecības vēsture*. I sēj. Rīga: A. Gulbja apgāds, 1927. 336 lpp.

Summary

Folklore as a Source Researching Social History of the Common People: Problems and Possibilities

This article discusses the possibilities and restrictions of using Latvian folklore materials as sources in the researching of the social aspects of everyday life of the common people. According to previous research, Latvian folklore contains evidence from times of yore ranging from the 12th to the 19th centuries, and including perceptions that could date back even to the Stone Age. Latvian folklore was mainly created by peasants and thus reflects the

every day life and festive activities of the common people. Most of the singers of the Latvian folk songs were women and this influenced the thematic range of the folklore texts and what evidence they can provide.

The author gives two examples of how folklore material can be used as a source. First she shows the cases, when common people used to wear footwear during the summer season and when they would normally walk barefoot. Folklore texts suggest that footwear was used when leaving one's home, visiting somebody, going to the woods, going to war, looking for a bride, as well as during celebrations of seasonal holidays and baptism, wedding, and funeral.

The second example shows what magic perceptions were connected to the people's clothing, especially the shirt. The shirt is perceived as the "second skin" of its wearer. It possesses some of the powers of its wearer, as well as the wearer can be influenced via the shirt. The shirt has been used in healing procedures, in protection rituals, as well as reflecting how the wearer is doing this.

The author concludes that Latvian folklore texts may still contain information on social and everyday life that no other sources can reveal. Therefore folklore can be used in researching cultural heritage, perceptions, social norms, development of crafts and other aspects of the common people's lives.

Andis Rasums

Kurzemes iedzīvotāju noskaņojuma atspoguļojums *SS-Jagdverband Ostland* izlūkdienesta ziņojumos (1944–1945)

Veicot izpēti darbu Latvijas arhīvos (Latvijas Zinātņu akadēmijas un Latvijas Valsts arhīva Valsts drošības komitejas krimināllietu fondos), raksta autors ir iepazinies ar vairākiem interesantiem dokumentiem, proti, analītiskiem izlūkziņojumiem (pārskatiem) par notikumiem starptautiskajā politikā, frontē, Sarkanās armijas ieņemtajos Latvijas apgabalos un vācu okupētajā Kurzemē. Pārskatu autori ir *SS-Jagdverband Ostland* Latvijas operatīvā štāba (1. piez.) Informācijas daļas darbinieki (2. piez.).

Izlūku sagatavotie pārskati pārsteidz ar savu labo valodu, analītisko dziļumu un drosmi, proti, tie vērš kritiku pret vācu okupācijas varas iestāžu realizēto politiku un ataino objektīvo situāciju ne tikai Latvijā, bet arī starptautiskajā arēnā un frontē. Pārskatos izmantotais bagātīgais materiālu klāsts norāda uz dokumentu sastādītāju plašo pieeju informatīvo ziņu avotiem un analītiskajām spējām.

Daļa šo pārskatu tika tulkoti un nosūtīti uz *SS-Jagdverband Ostland* štābu, kā arī uz Latviešu SS brīvprātīgo leģiona ģenerālinspekciju ģenerālinspektoram Rūdolfram Bangerskim (1878–1958).

Pārskati ir grupēti šādās sadaļās:

- A) Pasaules politikas un starptautiskā stāvokļa hronikas un apskati (3. piez.);
- B) Kara darbības norise, kara iesaists uz iedzīvotāju politisko, kultūras un ekonomisko dzīvi;
- C) [Hronika] kreiso elementu darbība – partizānu kustība un krievu bēgļi;
- D) [Hronika] – latvju bēgļi, kustības, to stāvoklis, dzīves līmenis, noskaņojums;
- E) [Hronika] Kurzemes ekonomiskais stāvoklis;
- F) [Hronika] atsevišķu vācu okupantu pretlikumīgā un nepamatotā rīcība, kā arī iedzīvotāju reakcija uz to;
- G) [Hronika] Padomju Latvija, proti, dzīve padomju ieņemtajās teritorijās, ziņas no frontes aizmugures;
- H) Dažādas citas nozīmīgas ziņas un atsevišķu vācu pārvaldes darbinieku darbības atspoguļojums (piemēram, R. Bangerska darbība).

A-B sadaļas pārskatus gatavoja regulāri – reizi divās nedēļās; C – atbilstoši materiālu ienākšanai, bet pārējos – reizi divos mēnešos. Īpaši vērtīgu informāciju no C sadaļas Informācijas daļa nosūtīja mežakaķu štāba pretizlūkošanas daļai (Ic), kas to izmantoja saviem mērķiem [2].

Kopumā autora rīcībā ir septiņi pārskati (viens A, četri B un divi jauktie) par laika posmu no 15.12.1944. līdz 15.04.1945., kuru galvenā tematika ir akcentēta šajā rakstā.

SS-Jagdverband izveides atspoguļojums un kaujinieku noskaņojums

Mežakaķu izveide bija slepens pasākums un tiem sākotnēji bija jādarbojas zem aizsargu piesega (arī jānēsā ap roku balta lente ar vairodziņu Latvijas karoga krāsās), tomēr nesaskaņotas rīcības, disciplīnas trūkuma un pārmērīgas alkohola lietošanas dēļ informācija jau vienības izveides pirmsākumos 1944. gada novembrī nonākusi atklātībā un kurzemnieku vidū izplatījušās runas par mežakaķu izveidi. Tomēr nevajadzīgi radītā rezonanse nav bijusi tik liela, kā sākotnēji licies [2, 66].

Mežakaķu grupas, kas sakomplektētas no kurzemniekiem, atsakās doties Sarkanās armijas aizmugurē (frontes dziļumā), bet vēlas palikt uz vietas un vajadzības gadījumā cīnīties Kurzemē. To kaujinieki paziņoja, ka organizējušies ar nolūku neatstāt dzimto apvidu un izteica aizdomas, ka mežakaķu vadība strādā vācu izlūkdienestu interesēs: “[..] ar lielāko niknumu vedīs partizānu darbību sev pazīstamā apvidū, turpretim ja viņiem jādarbojas svešā apvidū, tad tie labāk ies uz leģionu, vai jau tagad mežā [..] un vai štābā tiešām visi ir nacionālisti, vai arī nenotiek vienkārši vervēšana sabotāžai pāri fronteī” [2, 66] (4. piez.). Tāpat viņi izsaka bažas, vai SS-Jagdverband dalībniekus nepiemeklēs ģenerāļa Jāņa Kureļa (1882–1954) vienību liktenis [3, 62] (5. piez.).

Cīņa pret sarkanajiem partizāniem un diversantiem

Pārskatos konstatēts, ka sarkano partizānu darbība dienu no dienas paplašinās, bet to apkarošana ir bez īpašām sekmēm un vācu izvestās teritoriju un mežu ķemmēšanas akcijas nenozīmīgas.

Vācu varas iestādes nav īpaši ieinteresētas liela mēroga pretpartizānu akcijās un no tiešas konfrontācijas cenšas izvairīties. Ir bijuši gadījumi, kad vācu karavīri vispār nereaģē uz norādēm par sarkano partizānu esamību, savukārt kurzemnieki, kas ir snieguši šīs ziņas, krīt par partizānu atbēdības upuriem. Akciju laikā bieži vien tiek apcietināti nevis partizāni, bet gan SS-Jagdverband kaujinieki, neraugoties uz speciālo apliecību esamību, jo viņiem ir mājās ieroči [3, 68].

Zlēku akcija (vācu represijas pret Zlēku iedzīvotājiem, kas slēpa kureliešus) atainota piesardzīgi, norādīts tikai, ka iedzīvotāji tagad ir nemierā un sašutuši, jo akcijā cietuši civiliedzīvotāji, kas nav uzskatāmi par vainīgajiem. Tikai divās mājās dzīvoja komunistiski noskaņoti iedzīvotāji, bet nodedzinātas 5 mājas un nošauti arī bērni [2, 67] (6. piez.).

Sarkano partizānu lielāko daļu veido krievu bēgļi un bijušie gūstekņi. Kurzemē labi noorganizēts sarkano diversantu ziņu dienests. Ziņu sniedzēji galvenokārt krievu bēgļi, kas izvietojušies lauku saimniecībās [3, 64].

Sarkano partizānu grupas “Sarkanā bulta” sastāvā ir apmēram 80 kureliešu, kas, citas izejas neatrazdami, pievienojušies lielinieku partizāniem. Viņi tiek ļoti uzmanīti un bijušajiem kureliešiem faktiski nav iespējams atrauties no partizāniem [3, 64].

Latviešu bēgļi Kurzemē

Bēgļi vācu evakuācijas rīkojumiem nevēlas pakļauties un cenšas darīt visu iespējamo, lai paliktu Kurzemē. Vairākos gadījumos latviešu bēgļi ir atteikušies piespiedu kārtā atstāt savas pašreizējās dzīvesvietas, kaut viņiem draudētu ar nošaušanu un vietām pārvākušies uz dzīvi bunkuros. Brīvprātīgi uz rīkojumu pamata no Latvijas evakuējas tikai aptuveni 0,5% no bēgļu skaita, pārējie evakuēti piespiedu kārtā [3, 65]. Tie, kas pie lieliniekiem palikt negrib, bet nevēlas arī izbraukt, ir neziņā, ko darīt tālāk, kā rīkoties – paļaujas gadījumam, slēpjas, klaiņo [3, 67]. Galvenie bēgļu rīcības motīvi:

- nevēlēšanās atstāt dzimteni – Vācijā tāpat jāaiziet bojā. Vai – boļševikiem ienākot, viņi nepagūs izvest vai terorizēt, jo stāvoklis tuvāko mēnešu laikā grozīsies bēgļiem par labu;
- bailes no ceļojumu grūtībām, baumas par kuģu gremdēšanu;
- ziņas par sliktiem dzīves un pārtikas apstākļiem Vācijā;
- bērni nepārcieš ceļojumu vai tiek šķirti no mātes, tāpat vīri no sievām [3, 67].

Turklāt tiek novērots, ka bēgļi sāk censties pāri fronteī atgriezties jau padomju Latvijā vai arī gaida uz lielinieku ienākšanu un cer, ka neizsūtīs [3, 65]. Pamats tam: vācu pārvaldes spaidu kārtā veikta evakuācija un vācu asā rīcība.

1945. gada janvāra pirmajā pusē SD ar armijas palīdzību veiksmīgi apkarojusi un likvidējusi latviešu pārbēgšanu uz Zviedriju Jūrkalnes un Užavas piekrastē, kur pārmeklētas visas mājas un arestēti visi vīrieši bez vecuma izšķiršanas un daļa sieviešu bez bērniem. Ir ziņas, ka šajā apkārtnē darbojās aptuveni 20 SD ziņotāju [3, 65].

Pārtikas stāvoklis bēgļiem pārsvarā grūts. Pārtikas kartītes bēgļi nesaņem, savukārt krievu bēgļi saņem (*sic!*). Līdzpaņemtie produkti krājumi izbeidzas, kaut ko nopirkt vai iemainīt grūti, jo kurzemnieki neizrāda lielu pretimnākšanu [3, 67].

Novērots, ka sabiedrībā pazīstamu latviešu stāvoklis emigrācijā veidojas labi, turklāt šīs personas neparāda nekādu aktivitāti pārējo latviešu interešu aizstāvēšanai [3, 65] (7. piez.).

Latviešu Nacionālās komitejas darbības apskats

Latviešu Nacionālās komitejas (turpmāk – LNK) izveidei un darbībai tika pievērsta liela un pastāvīga *SS-Jagdverband* uzmanība (8. piez.).

LNK vispārējais vērtējums galvenokārt skeptisks un negatīvs, tautā valda neuzticība vāciešiem un LNK kā provāciskai organizācijai – LNK nāk par vēlu, vācieši ir paveikuši Kurzemes izlaupīšanu un tautas izkļiedēšanu. LNK ir vācu kārts starptautiskajā spēlē, ar kuras palīdzību Vācija izvedīs pēdējo latviešu spēku un izmantos savā labā [3, 59–61; 4, 40–44; 5, 1–2].

Propagandas darbs starp Kurzemes iedzīvotājiem

SS-Jagdverband Latvijas operatīvā štāba Propagandas daļa izdeva trīs numurus “nelegāla” laikraksta “18. novembris”, tam Kurzemes iedzīvotājos vajadzēja radīt priekšstatu, ka darbojas nelegāla nacionāla organizācija, kura uzņemsies cīņu pret lieliniekiem tad, kad vācieši no Kurzemes atkāpsies.

Informācijas daļa apkopoja datus par šī izdevuma ietekmi uz kurzemniekiem un nāca pie atziņas, ka laikraksts kopumā nav sasniedzis savu mērķi, jo ventspilnieki pārsvarā izsakās, ka laikraksts izdots pēc vācu pasūtījuma latviešu samulsināšanai, jo latviešu izdevums tas nevar būt tāpēc, ka tajā nav neviena slikta vārda par vāciešiem, kas Kurzemes apstākļos būtu raksturīgs īstam nacionāla rakstura izdevumam [3, 62–63].

Uzskati par frontes stāvokli

Galvenais noteicošais faktors iedzīvotāju uzskatos ir baumas, kuru cēlonis ir informācijas trūkums, vispārējais pārvaldes haoss un neskaidrība par savu likteni.

Pēc trešās lielinieku ofensīvas (9. piez.) atsišanas optimisms Kurzēm pieaudzis, iedzīvotāji daudz runā par vācu panākumiem un min pat tādas fantastiskas lietas kā Dobeles, Jelgavas un Ķemeru atgūšanu. Tāpat cirkulē daudz valodu par nemieriem Krievijā [4, 66–67], kā arī aktīvām ģenerāļa Kureļa un Dambīša cīņām Sarkanās armijas okupētajos rajonos Zemgalē un Austrumlatvijā [4, 42] (10. piez.).

Kurzemes frontes nostabilizēšanos (1945. gada janvāris) kurzemnieki uztver kā pagaidu stāvokli. Par nākotni ir izteikti gan pesimistiski, gan optimistiski uzskati. Vieni novērojamās parādības iztulko kā Kurzemes noturēšanu un sekojošu ofensīvu, citi – kā Kurzemes atstāšanu. To veicina dažādas nepārbaudītas ziņas, piemēram, ka no Kurzemes izvestie strādnieku tūkstoši būvē nevis nocietinājumus Austrumprūsijā, bet sagatavo pozīcijas lielai ofensīvai, kas atkal savienos Kurzemi ar Prūsiju. Savukārt nocietinājumu būve Kurzēmē tiek saistīta ar sarkanarmiešu daļu sakaušanu Kurzēmē pēc dziļa vācu iebrukuma Daugavpils – Pleskavas virzienā un nepieciešamību izbūvēt pozīcijas, lai cīnītos ar šo sakauto daļu pārpalikumiem. Tiek minēts, ka 15. divīzija pa daļai jau atgriezusies Kurzēmē, daļa desantēta pretinieka aizmugurē [3, 65].

1945. gada aprīlī valdošais uzskats ir, ka miers nav iespējams pirms Vācijas sakāves. Tomēr tiek pausta cerība, ka Vācijas sakāves gadījumā Kurzēmē esošie vācu spēki sīvi turpinās pretestību, jo nav citas izejas, kā lielinieku trimda bez cerībām atgriezties. Kurzēmē arvien vairāk izplatās baumas par Sabiedroto valstu konfliktu, angļu–amerikāņu karaspēka koncentrēšanos Baltijas jūras tuvumā un padomju spēku gatavošanos cīņai ar to [5, 3].

Kopējais noskaņojums un noslēgums

Kurzēmē izdalāmas divas noskaņojumu grupas. Daļa latviešu tic, ka vācu spēki Kurzemi turēs un šeit nav izslēgta tālejoša vācu spēku ofensīva, daļa paredz Kurzemes atstāšanu. Latvieši negrib Kurzemi atstāt, neraugoties uz tās turpmāko likteni. Bēgļu evakuācija un pastiprinātā saimniecību iztukšošana panākusi vienreizēju pretvāciskā noskaņojuma un neuzticības vāciešiem pieaugumu. Lielinieku (boļševisma) rēgs zaudējis savu briesmīgumu, jo latviešu uztverē izsūtišanas un saimniecisko izpostīšanu jau ir paveikuši vācieši. Latvieši, kuru dzīvības, pēc viņu uzskatiem, boļševiki neapdraud, tāpat svārstīgie un no vācu rīcības cietušie, pārskatījas par labu lieliniekiem [3, 67]. Lauksaimnieku aprindas vācu saimnieciskās politikas ietekmē kļuvušas apātiskas un politiski puslīdz nepieejas, jo visu vērtē no viedokļa – kādus materiālos upurus tas atkal nesīs. Šī “materiālisma” dēļ rodas savstarpēja nošķirtība, izpalīdzības trūkums starp vietējiem iedzīvotājiem un bēgļiem, atsaucības trūkums ziedojumu akcijām leģionam un bēgļiem [3, 65–67; 4, 42].

Kurzemes iedzīvotāji dzīvi un ar lielu interesi seko ārzemju radio ziņām. Visvairāk seko līdzī angļu, krievu un padomju Latvijas radio ziņojumiem, bet galīgi neuzticas vācu radioziņām vai vācu cenzētajām latviešu avīzēm.

Rēķinoties ar lielinieku iebrukumu, notiek izvairīšanās no ieskaitīšanas aizsargu organizācijā, izstāšanās no tās, izvairīšanās no dalības pretlie-

linieciskos pasākumos, atturība ziņu sniegšanā par sarkanajiem partizāniem vai to atbalstītājiem, krievu bēgļu atbalstīšana, labu attiecību uzturēšana ar kreisi noskaņotajiem iedzīvotājiem ar mērķi nodrošināt drošību sev, ģimenei un savai mantai [5, 42].

Piezīmes

1. 1944. gada rudenī nacistiskās Vācijas drošības dienestu vadība Impērijas Galvenās drošības pārvaldes (RSHA) SD izlūkošanas pārvaldes pakļautībā ar mērķi organizēt partizānu kustību Sabiedroto spēku aizmugurē izveidoja diversantu formējumu ar nosaukumu *SS-Jagdverband* (iznīcinātāji/ mednieki). Latvijas teritorijā šis plāns tika īstenots operācijas “Mežakaķi” ietvaros, kuru veikt bija uzdots *SS-Jagdverband Ostland* Operatīvajam štābam. Savukārt operācijā iesaistītie kaujinieki Latvijas historiogrāfijā plašāk pazīstami ar apzīmējumu “mežakaķi”.
2. Ziņojumi strukturāli un saturiski ir ļoti tuvi SD “Latviešu kartotēkas” Informācijas daļas darbinieku (no kuriem vairums bija pārkoņkrustieši) sagatavotajiem ziņojumiem 1942.–1943. gadā [6]. Mežakaķu Informācijas daļas (zināms arī kā Politiskais štābs) darbinieku kodolu veidoja bijušie kartotēkas darbinieki, kurus nacionālās pārliecības dēļ 1943.–1944. gadā vācu varas iestādes represēja. Tādēļ savos uzskatos šie darbinieki var būt subjektīvi, proti, tos veidoja, vadoties no pretvāciskiem un pretpadomju uzskatiem. Tāpat ne vienmēr iegūtā informācija ir pārbaudīta un salīdzināta ar citiem ziņu avotiem.
3. Šie pārskati saturēja ziņas no visas pasaules un reizēm bija izteikti pretvāciski, kas ļauj pieņemt, ka ziņu avots ir bijis vai nu Skandināvijā, vai arī kādā no Sabiedrotajām valstīm. Iespējams, Informācijas daļa uzturējusi nelegālus radiosakarus ar Zviedriju.
4. Vienlaikus notika cenšanās zem *SS-Jagdverband* piesega izvairīties no iesaukšanas leģionā vai nosūtīšanas uz Vāciju un izmantot *SS-Jagdverband* apliecības savās personiskajās interesēs. Mēģinājumi iesaistīt iesaukuma vecuma vīrus speciālajās operācijās izsauca visu līmeņu *SS-Jagdverband* lauku grupu komandieru protestus. Kā piemērs tam bija *SS-Jagdverband* apliecību pārreģistrācija un atņemšana, pēc kā grupu sastāvs krasī samazinājās. Tātad var secināt, ka daudzi kurzemnieki, bēgļi un dezertieri vienkārši izmantoja *SS-Jagdverband*, lai gūtu kādu laicīgu labumu, visdrīzāk pasargātu sevi no izvešanām, frontes, kā arī gūtu iztikas līdzekļus un to kaujas spējas un motivācija bija zema.

5. Ģenerāļa J. Kureļa grupa kā paramilitārs formējums tika izveidota 1944. gada jūlija otrajā pusē, kad Rīgas apriņķa priekšnieks un 5. Rīgas aizsargu pulka komandieris Jānis Veide, izpildot vācu rīkojumu, no vēl atlikušajiem Rīgas apriņķa aizsargiem noorganizēja pa vienam bataljonam Rīgā, Skrīveros un Slokā. J. Veide pilnvaroja J. Kureli apvienot militārā vienībā 3. un 4. iecirkņa aizsargus, nosaucot šo vienību par “Rīgas aizsargu pulka ģenerāļa Kureļa grupu”. Tautā Kureļa grupas karavīrus dēvēja par kureliešiem. Kureļa grupas vadība bija cieši saistīta ar nacionālās pretestības centru – Latvijas Centrālo padomi, kura iestājās par pilsoniskas un neatkarīgas Latvijas valsts atjaunošanu. Kureļa grupa arvien mazāk pakļāvās Vācu varas iestāžu kontrolei un 1944. gada novembrī varmācīgā ceļā tika likvidēta.
6. 1944. gada decembrī vācu SD un SS vienības iznīcināja 160 Zlēku pagasta iedzīvotājus par nacionāli noskaņoto partizānu kureliešu atbalstīšanu.
7. Pārskatu autori nenorāda, par kādām ievērojamām emigrācijā esošām personām tiek runāts. Iespējams, domāti Latvijas Nacionālās komitejas (turpmāk – LNK) aktivisti, kā Ādolfs Šilde u.c.
8. LNK tika izveidota 1945. gada 20. februārī Potsdamā Vācijā un jau no savas izveides pirmsākumiem nonāca *SS-Jagdverband* Latvijas operatīvā štāba redzeslokā. Mežakaķi citīgi sekoja ne tikai LNK izveides procesam, bet arī kadriem, to atlases principiem, darbībai Kurzēmē, īpašu uzmanību pievēršot iedzīvotāju noskaņojumam un attieksmei pret jaunveidojumu, kā arī veicot rūpīgu šīs darbības analīzi. Tam var būt divi iemesli – pirmais ir konkurence, jo LNK izveidojās, apejot *SS-Jagdverband*, sludināja Latvijas neatkarības ideju, pozicionējot sevi kā valdību, uz ko pretendēja savās ambīcijās arī mežakaķu vadība. Otrais – SD pretizlūkošanas uzdevums un mežakaķi, līdzīgi kā savulaik pret kureliešiem, veica LNK darbības un nākotnes plānu izspiegošanu.
9. 1944. gada Ziemassvētku kaujas (23.–31. decembris) starp Sarkano armiju un vāciešiem Kurzēmē.
10. Mežakaķu Informācijas daļas darbinieki uzskatīja, ka tās ir baumas, kuras izplata paši vācieši, lai celtu latviešu cīņassparu.

Avoti un literatūra

1. Latvijas Valsts arhīvs (LVA), 1986. f. (Latvijas PSR VDK par sevišķi bīstamiem pretvalstiskiem noziegumiem apsūdzēto personu krimināllietas (1919–1991)), 1. apr., 41886. l. (Romāns Juliuss Šternbergs), 58.–59. lpp.

2. Informācijas daļas ziņojums no 15.–31.12.1944. Latvijas Valsts vēstures arhīvs (LVVA), P-82 f. (SS un policijas vadītājs Latvijā), 1. apr., 47. l. (SS iznīcinātāju vienību “Austrumi” teritoriālo vienību vadītāju ziņojumi par vienību darbību, slēgto vienību dalībnieku saraksti, vienību dalībnieku un iedzīvotāju nopratināšanas protokoli par padomju partizānu kustību un partizānu grupu sastāvu, apbruņojumu un darbības vietu apraksti).
3. Informācijas daļas ziņojums no 15.01.1945. Latvijas Zinātņu akadēmijas arhīvs (turpmāk – LZAA), 40. f. (akadēmiķa V. Samsona fonds), 5. apr., 2. l. (“Mežakaķu arhīvs”).
4. Informācijas daļas ziņojums no 01.03.–15.03.1945. LZAA, 40 f., 5. apr., 3. l. Pieejams arī *Latvijas suverenitātes ideja likteņgriežos: Vācu okupācijas laika dokumenti, 1941–1945*. Sast. V. Samsons. Rīga: Zinātne, 1990. 178.–185. lpp.
5. Informācijas daļas ziņojums no 01.04.–15.04.1945. LZAA, 40. f., 5. apr., 1. l., 1.–23. lp.
6. *Latvijas suverenitātes ideja likteņgriežos: Vācu okupācijas laika dokumenti, 1941–1945*. Sast. V. Samsons. Rīga: Zinātne, 1990. 70.–89. lpp., 164.–178. lpp.

Summary

The Morale of the Population of Kurzeme According to the Intelligence Reports of the SS *Jagdverband Ostland* (1944–1945)

The intelligence service of the Latvian operative staff of the *SS Jagdverband Ostland* established a large network of informants from the local population of Kurzeme who supplied it with information about the situation and various events in the region, the attitude towards the Germans and the Latvian self-government, the Red Guerrillas and the disposition in the *SS Jagdverband* saboteur groups to the fight against the Bolsheviks. There was also a great focus on the Latvian National Committee (Latviešu Nacionālā komiteja) and the attitude of local residents to it. Analytical overviews were made based on the information gathered by the intelligence and were passed on the *SS Jagdverband* and the leadership of the Latvian SS legion. The overviews were very informative, took a neutral point of view and were often unflattering to the Germans.

According to the overviews mentioned, the residents of Kurzeme can be divided in two distinguishable groups; one of them believed that the German forces would hold Kurzeme and that there even might be a chance of a long-

term German offensive, while the others believed that the Germans would leave Kurzeme. The residents themselves did not want to leave Kurzeme no matter what. The evacuation of refugees and the exhaustion of households had achieved an unprecedented rise of anti-German sentiment and the loss of trust in the Germans. In the perceptions of Latvian residents, the threat of Bolshevism had lost its ghastliness because the deportations and destruction of economy had already been achieved by the Germans.

The residents of Kurzeme followed foreign radio broadcasts with great interest. People mostly kept up with English, Russian and Soviet Latvian radio broadcasts and lacked any confidence in German or German-censored Latvian newspapers.

Considering the Bolshevik invasion in Kurzeme, there were numerous accounts of evasion from inclusion in the “Aizsargi” organization, withdrawal from it, evasion from anti-Bolshevik activities, reserve in providing information about Red guerrillas and their supporters, support of Russian fugitives and maintaining good relations with leftists. The main goal of such activities was to guarantee personal safety as well as safety of families and properties.

Daina Roze, Silvija Jansone

“Latviskie” augi Latvijas Etnogrāfiskā brīvdabas muzeja arhīva materiālos

Zīmes glabā informāciju un nodod to nākošajām paaudzēm. Šādas zīmes ir arī dārzos audzētie “latviskie” augi. Uzturot dārza kopšanas tradīcijas, nācija atceras savas saknes un iegūst apliecinājumu pastāvēšanai nākotnē.

Rakstā atklāti apjomīgā starpdisciplinārā pētījuma “Augi kā latviskās identitātes zīme” piektā pētījuma rezultāti. Iepriekšējos pētījumos noskaidrots, kuri augi pieņemti par latviskās [47; 48] un latgaliskās [49] identitātes zīmēm, apliecinot, ka būtiskas atšķirības nepastāv. Rasts priekšstats, kā mājas ābele ieguvusi “latviskā” auga statusu, simbolizējot latviešu zemnieka neatkarību, pārticību un veiksmes stāstu [45; 46]. Pētot Jāņa Jaunsudrabiņa (1877–1962) darbu iespējamo ietekmi “latvisko” augu tēla veidošanā, noskaidrots, ka rakstnieka darbos atrodami 48 no 87 populārākajiem “latviskajiem” augiem [44].

Pētījumos iegūtie respondentu stāsti [47; 48; 49] atklāja, ka “latviskie” augi ir sociāli nozīmīgs fenomens identitātes veidošanā, uzturēšanā un demonstrēšanā.

Tie pielīdzināmi Latvijas, novada, dzimto māju simboliem. Tāpat kā tautasdziesmas [43], “latviskie” augi aktualizējušies nācijas veidošanās sākumā, nacionālās pašapziņas mošanās brīžos vai nācijai nelabvēlīgās situācijās kā nevardarbīgās pretošanās simboli [46, 47; 48].

Autoru mērķis, pētot Latvijas Etnogrāfiskā brīvdabas muzeja arhīva materiālus (turpmāk BDM ZM), bija noskaidrot, vai pierakstītie atmiņu stāsti par 19. gs. beigās – 20. gs. sākumā zemnieku sētās audzētajām puķēm, kokiem un krūmiem apstiprinās pieņēmumu, ka respondenti par “latviskajiem” augiem vairumā gadījumu pieņēmuši populārākos šajā laikā dārzos audzētos augus.

BDM ZM arhīvā esošie atmiņu stāsti lauka pētījumos vākti laikā no 1956. gada līdz 1960. gadam un no 1968. gada līdz 1974. gadam. Teicējas bijušas sievietes, vairumā gadījumu 72–83 gadus vecas. Skaita ziņā bagātākie teicēju materiāli ir par Kurzemes (24 avoti) un Vidzemes (14 avoti) sētās audzētajiem augiem, daudz trūcīgākas ziņas iegūstamas par Latgales (2 avoti) un Zemgales (2 avoti) dārzu sortimentu. Pierakstītajos stāstos atrodama informācija par puķu un kokaugu stādījumu vietu sētā, kā arī stādījumu ierīkošanas, kopšanas un izmantošanas tradīcijām, stādu un sēklu iegūšanas avotiem. Raksta ierobežotā apjoma dēļ galveno vērību pievērsīsim sortimentam, lai gūtu pieņēmuma apstiprinājumu vai noliegumu.

BDM ZM liecina, ka Kurzemē 19. gs. beigās – 20. gs. sākumā puķu dārzos īpaši bieži audzētas *peonijas*, *kāršrozes*, *kliņģerītes*, *flokši*, *krāšņās sirdspuķes*, *kurpītes*, *kreses*, *mārpuķītes*, *ķeizarkroņi*, *miķelītes*, *dālijas*, *magones*, *puķu tabaka*, *puķu zirniši*, stādītas arī *ģipsenes*, *atraitnītes*, *īrisi*, *kosmejas*, *lavateras*, *malvas*, *vakarenes*, *neaizmirstulītes*, *pulkstenītes*, *alises*, *rezēdas*, *salmenes*, *lilijas*, *šķeltlapu rudbekijas* ('Goldball'), *turku pupas*, *zilsniedzītes*. *Rabarberi* audzēti kā krāšņumaugi. Ārstniecībai un košumam audzētas *vērmeles*, *bišķrēslīņi*, *kumelītes*, *piparmētras*, *salvijas* [2; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 11; 12; 13; 14; 15; 16; 17; 18; 19; 20; 21; 22; 39; 40; 41; 42]. Stāstos atrodamas norādes, ka *samtenes*, *studentu nelķes*, *ozolītes*, *lauvmutītes*, *delfīnijas*, *lapsastes*, *gladiolas*, *rozes*, *narcises*, *asteres* audzētas Kurzemes turīgākajās sētās. Teicējas atceras, ka bijušas mājas, kurās saimnieki paši ierādījuši dobes puķēm vai atvēlējuši vietu to ierīkošanai, citās kalponēm puķes audzēt nav bijis laika, vai arī audzēšana bijusi tikai saimnieku privilēģija. Teicēju stāstos par Vidzemes sētām šādas krāsas sociālas atšķirības netika minētas.

Vidzemes sētās audzētas *peonijas*, *flokši*, *dzeltenās uzpirkstītes*, *kāršrozes*, *kliņģerītes*, *krāšņās sirdspuķes*, *kreses*, *mārpuķītes*, *kurpītes*, *miķelītes*, *ķeizarkroņi*, *dālijas*, *magones*, *šķeltlapu rudbekijas* ('Goldball'), *matiolas*, *puķu zirniši*, *maiļpuķītes*, *īrisi*, *atraitnītes*, *neaizmirstulītes*, *piparmētras*, *puķu tabaka*, *pulkstenītes*, *rezēdas*, *salmenes*, *lilijas*, *sniegpulkstenīši*, *spargēļi*, *vakarenes*, *salvijas*, *vērmeles*. Retāk audzētas *lefkijas*, *asteres*, *lauvmutītes* [25; 26; 27; 28; 29; 30; 31; 32; 33; 35; 36; 37, 38]. Ap 1890. gadu sāks audzēt *cinijas*, *lobēlijas*, *portulakas* un *verbenas* [29, 2], bet pirms Pirmā pasaules kara dārzos parādījušies *krokusi* un *gloksīnijas* [34].

BDM ZM ziņā par Latgalē un Zemgalē audzētajām puķēm ir salīdzinoši ļoti skopas, bet par kokaugiem Latgales sētās informācijas trūkst vispār. Latgalē dārzos audzētas *peonijas*, *flokši*, *kāršrozes*, *spargēļi*, *krāšņās sirdspuķes*, *ķeizarkroņi*, *dālijas*, *kurpītes*, *helēniju ālantes*, *pulkstenītes*, *rūtas*, *vērmeles*, *balderiāni*, *bišķrēslīņi*, *deviņvīruspēki*, *lupstāji*, *Krainas dievazāles* [1; 3]. Savukārt Zemgales dārzos bijušas *peonijas*, *dālijas*, *flokši*, *kāršrozes*, *kliņģerītes*, *krāšņās sirdspuķes*, *kreses*, *kurpītes*, *ģipsenes*, *lauvmutītes*, *ķeizarkroņi*, *dzeltenās lilijas*, *puķu zirniši*, *samtenes*, *studentu nelķes* [23; 24].

Kurzemes, Vidzemes un Zemgales sētās bieži audzēti *jasmīni* (filadelfi), *ceriņi*, *dievkociņi*, īpaši daudz *maiļrozes* [10; 20; 21; 26; 31; 34; 37]. Vidzemē Valmieras pusē iecienītas *karaganas* – "zirņu kociņi", norādīts, ka Kurzemē Skrundas apkārtnē tās bijušas tikai muižās [7]. Kurzemē atsevišķās vietās audzētas arī *sniegogas*, *melnie plūškoki* un *parastās irbenes šķirne* 'Snowball' [21].

Lapu kokiem zemnieku sētu pagalmos bijusi galvenokārt praktiska nozīme, to stādījumi aizsargājuši ēkas no ugunsgrēka. Ir norādes, ka tie stādīti starp klētīm un istabu. Lapu koku izvēli noteikusi to pieejamība, visbiežāk stādītas *liepas*, jo “tās ātri aug, ir bitēm barība, sniedz ēnu un izmantojamas tējā.” Stādītas arī *kļavas*, *oši*, *pīlādži*, retāk *krustābeles*, *vītoli*, *gobas* un *papeles*, *zirgkastaņas* un *bērzi*. Ozoli stādīti maz, jo “tie rada lielu ēnu un lēni aug.” Teicēja Vidzemē atceras, ka stādītas *tūjas*, citi skuju koki nav stādīti, jo “pievelkot zibeni” [16, 17; 20, 21; 25; 32; 34; 37].

Ābeļu dārzi bijuši gandrīz katrā Kurzemes un Vidzemes sētā. Nabadzīgākajās sētās augušas 2–3 ābeles, turīgās mājās pat 25. Ap 1896. gadu bijuši arī lieli dārzi ar 50–60 ābelēm [17]. Biežāk audzētās šķirnes bijušas ‘Antonovka’, mālābele (‘Serinka’), mucīņa (‘Prinzenapfel’), ‘Sīpoliņš’, ‘Cukuriņš’, ‘pepiņi’, ‘rožāboli’, ‘zaķdeguni’ (‘Trebū sēklaudzis’). Jānorāda, ka minētās populārākās ābeļu šķirnes iepriekšējos pētījumos respondenti nosauca par “latviskam” dārzam piederīgām. Dārzos audzēja arī *ķiršus*, *plūmes*, *jāņogas*, *upenes*, *ērķšķogas*. Retāk audzētas *bumbieres*, īpaši Vidzemē, jo tās izsalušas [4; 6; 8; 13; 16; 17; 18; 19; 21; 22; 26; 27; 32; 35; 26; 27; 36; 37].

Dārzā augošo puķu, krūmu un koku sortimentu visos laikos ietekmējuši un ietekmēs vairāki faktori – īpašnieka gaume, materiālā rocība, dārza atrašanās vieta, klimatiskie apstākļi, augsnes īpatnības, arī tā brīža dārzu mode. Tomēr mūsdienās par “latviskajiem” augiem uzskatīto dažādību saraksts salīdzināšanai ar BDM ZM atrodamo nav nepieciešams. Par “latvisko” augu zīmēm pieņemtā puķu, krūmu un koku daudzveidība, ar maziem izņēmumiem, ir šajos atmiņu stāstos jau nosaukta.

Analizējot Latvijas Etnogrāfiskā brīvdabas muzeja arhīva materiālos esošos atmiņu stāstus, secināts, ka atšķirības zemnieku dārzos audzēto populārāko augu, sevišķi puķu, sortimentā Latvijas novados kopumā nav būtiskas.

Dārzos audzētie augi un to audzēšanas iespējas, īpaši Kurzemes teicēju stāstos, bijušas arī kā mantiskā un sociālā stāvokļa apliecinājums.

Salīdzinot mūsdienās par “latviskajiem” augiem pieņemtās puķu, koku un krūmu dažādības ar Latvijas Etnogrāfiskā brīvdabas muzeja arhīva materiālos teicēju atmiņu stāstos minētajām, iegūstam apliecinājumu pieņēmumam, ka respondenti par “latviskajiem” augiem vairumā gadījumu izvēlējušies tieši 19. gs. beigās – 20. gs. sākumā zemnieku un muižu dārzos audzētos populārākos augus.

19. gs. beigās sāka formēties latviešu nācija, zemnieki ieguva zemes īpašuma tiesības, iespēju *savu* māju dārzos audzēt “to pašu, ko kungi.” “Latviskie” augi atgādina nācijas rašanās veiksmes stāstu un kopj latviešu pašcieņu.

Tāpat kā tautasdziesmas un stāsti, “latviskie” augi saista paaudzes, radot nepārtrauktības un kopības sajūtu, kas ir īpaši svarīga nelielai un jaunai nācijai.

Avoti un literatūra

1. Latvijas Etnogrāfiskā brīvdabas muzeja arhīvs (turpmāk – BDM ZM) Nr. 14 (Latgales trūcīgā saimnieka sētas apstādījumi. Puķu dārzs. Ziņas vākusi V. Rozenberga), 1960, 2 lpp.
2. BDM ZM Nr. 404 (Puķu dārziņš. Pumpuru c.p., “Ličupes”. Stāst. A. Jansone, 66 g. v., pierakst. M. Goba), 1956, 1 lpp.
3. BDM ZM Nr. 421 (Puķu dārzs. Preiļu raj. Gailišu c.p., Mežinsku sādža. Stāst. Solomeja Mežinskis, 58 g. v., pierakst. Dz. Feldmane), 1955, 1 lpp.
4. BDM ZM Nr. 463 (Puķes un augļu dārzi. Skrundas raj., Pumpuru c.p., “Rožkalni”. Stāst. Anna Rožkalne, 77 g. v., pierakst. M. Goba), 1956, 1 lpp.
5. BDM ZM Nr. 465 (Puķu un augļu dārzi. Skrundas raj., Pumpuru c.p., “Kalēji”. Stāst. L. Eikina, 72 g. v., pierakst. M. Goba), 1956, 1 lpp.
6. BDM ZM Nr. 466 (Puķes un augļu dārzs. Skrundas raj., Pumpuru c.p., “Dižkripas”. Stāst. Ženija Sīpols, 72 g. v., pierakst. M. Goba), 1955, 2 lpp.
7. BDM ZM Nr. 467 (Puķu un augļu dārzs. Skrundas raj., Raņķu c.p., “Bērziņi”. Stāst. Rozīte 75 g. v., pierakst. M. Goba), 1956, 1 lpp.
8. BDM ZM Nr. 468 (Puķu un augļu dārzi. Skrundas raj. Raņķu c.p. “Saulskalnos”. Stāst. Velta Freimane, 50 g. v., pierakst. M. Goba), 1956, 1 lpp.
9. BDM ZM Nr. 469 (Puķu dārzi. Skrundas raj., Pumpuru c.p., l/a “Ziedonis”. Ziņas vākusi M. Goba), 1956, 2 lpp.
10. BDM ZM Nr. 476 (Puķes un apstādījumi. Kuldīgas raj. Ziņas vākusi Dz. Feldmane), 1956, 2 lpp.
11. BDM ZM Nr. 477 (Puķu un augļu dārzs. Kuldīgas raj., Induļu c.p., “Veckruķini”. Stāst. L. Miezīte, 60 g. v., pierakst. M. Goba), 1956, 2 lpp.
12. BDM ZM Nr. 478 (Puķu un augļu dārzs. Kuldīgas raj., Kursas c.p., “Meltes”. Stāst. Marija Eida, 71 g. v., pierakst. M. Goba), 1956, 1 lpp.
13. BDM ZM Nr. 479. (Puķu un augļu dārzs. Kuldīgas raj., Induļu c.p., “Skābjī”. Stāst. E. Zauvere, 65 g. v., pierakst. M. Goba), 1956, 2 lpp.
14. BDM ZM Nr. 480 (Puķes un augļu dārzi. Kuldīgas raj., Induļu c.p., “Krastkalni”. Stāst. Olga Dine, 79 g. v., pierakst. M. Goba), 1956, 1 lpp.
15. BDM ZM Nr. 481 (Puķes un augļu dārzi. Kuldīgas raj., Induļa c.p., “Lankziemeļi”. Stāst. Ieva Tilka, 71 g. v., pieraksta M. Goba), 1956, 2 lpp.
16. BDM ZM Nr. 482 (Puķes, augļu dārzi. Kuldīgas raj., Kurmales c.p., “Kaluliekšienieki”. Stāst. E. Jankovska, 70 g. v., pierakst. M. Goba), 1956, 2 lpp.

17. BDM ZM Nr. 484 (Puķu un augļu dārzs. Kuldīgas raj., Ievkalnu c.p., "Ģeri". Stāst. Anna Malkcīrte, 60 g. v., pierakst. M. Goba), 1956, 3 lpp.
18. BDM ZM Nr. 499 (Puķu un augļu dārzi. Liepājas raj., Grobiņas c.p., "Labrenči". Stāst. Līze Lubrans, 65 g. v., pierakst. M. Goba), 1956, 2 lpp.
19. BDM ZM Nr. 500 (Puķu un augļu dārzi. Liepājas raj., Rucavas c.p., "Tabakas". Pierakst. M. Goba), 1956, 2 lpp.
20. BDM ZM Nr. 501 (Liepājas raj., Rucavas c.p., "Sležas". Stāst. 71 g. v., pierakst. M. Goba), 1956, 2 lpp.
21. BDM ZM Nr. 502 (Puķes un augļu dārzi. Liepājas raj., Bārtā. Stāst. Anna Krūma, pierakst. M. Goba), 1956, 2 lpp.
22. BDM ZM Nr. 503 (Puķes, augļu koki. Liepājas raj., Grobiņas c.p., "Dobeļi". Stāst. 71 g. v., pierakst. M. Goba), 1956, 1 lpp.
23. BDM ZM Nr. 670 (Puķes un augļu dārziņš. Bauskas raj., Bauskas c.p., "Zaķi". Stāst. B. Ozola, 68 g. v., pierakst. M. Goba), 1957, 1 lpp.
24. BDM ZM Nr. 671 (Puķes. Bauskas raj., Ceraukstes c.p., "Ķīseli". Stāst. A. Veinberga, 80 g. v., pier. M. Goba). 1957, 1 lpp.
25. BDM ZM Nr. 864 (Dekoratīvie apstādījumi., Valmieras raj., Kocēnu c.p., "Oškalni". Stāst. Marta Vītola, 62 g. v., pierakst. M. Goba), 1958, 2 lpp.
26. BDM ZM Nr. 865 (Augļu dārzi. Valmieras raj., Burtnieku c.p., "Veļļas". Stāst. Anna Liepiņa, 71 g. v., pierakst. M. Goba), 1958, 1 lpp.
27. BDM ZM Nr. 866 (Puķes un augļu dārzs. Valmieras raj., Burtnieku c.p., "Jaunjērcēni". Stāst. Marija Vilnis, 67 g. v., pierakst. M. Goba), 1958, 2 lpp.
28. BDM ZM Nr. 867 (Puķu dārziņš. Valmieras raj., Kocēnu c.p., "Vitolēni". Stāst. Berta Rozenbaha, 64 g. v., pierakst. M. Goba), 1958, 2 lpp.
29. BDM ZM Nr. 870 (Dekoratīvie apstādījumi. Valmieras raj., Matīšu c.p., "Venceles". Stāst. Adelīna Cinis, 66 g. v., pierakst. M. Goba), 1958, 2 lpp.
30. BDM ZM Nr. 874 (Dekoratīvie apstādījumi. Valmieras raj., Matīšu c.p., "Riekstiņi". Stāst. Emma Meijera, 78 g. v., pierakst. M. Goba), 1957, 2 lpp.
31. BDM ZM Nr. 877 (Apstādījumi. Valmieras raj., Dikļu c.p., "Mulderiši". Stāst. Alma Knospiņš, 62 g. v., pierakst. M. Goba), 1958, 1 lpp.
32. BDM ZM Nr. 878 (Dekoratīvie apstādījumi, augļu dārzi. Valmieras raj., Ausekļa c.p., "Jaunslenēni". Stāst. Karlīne Ērmanis, 81 g. v., Šmite Minna, 80 g. v., pierakst. M. Goba). 1957, 3 lpp.
33. BDM ZM Nr. 879 (Puķu un augļu dārzi. Valmieras raj. Brenguļu c.p., "Liepas". Stāst. Anna Krūmiņa, 73 g. v., pierakst. M. Goba), 1958, 2 lpp.
34. BDM ZM Nr. 880 (Puķes un dekoratīvie apstādījumi. Valmieras raj., Brenguļu c.p., "Vecbāgi". Stāst. A. Rozenberga, 83 g. v., pierakst. M. Goba), 1958, 3 lpp.

35. BDM ZM Nr. 881 (Augļu dārzi. Valmieras raj., Brenguļu c.p., "Vecbāgi". Stāst. A. Rozenberga, 83 g. v., pierakst. M. Goba). 1958, 4 lpp.
36. BDM ZM Nr. 882 (Puķes, augļu dārzi. Valmieras raj., Ausekļa c.p. "Jaunpauškas". Stāst. Rozālija Pauska, 81 g. v., pierakst. M. Goba), 1958, 2 lpp.
37. BDM ZM Nr. 911 (Puķu un augļu dārzi. Cēsu raj., Mārsnēnu c.p., "Bērziņi". Stāst. Paulīna Bērziņa, 71 g. v., pierakst. M. Goba), 1958, 2 lpp.
38. BDM ZM Nr. 912 (Dārzs. Cēsu raj., Mārsnēnu c.p., "Kalniņi". Stāst. Marija Cintis, 75 g. v., pierakst. M. Goba), 1958, 2 lpp.
39. BDM ZM Nr. 2457 (Pagalma apstādījumi. Liepājas raj., Otaņķu c.p., "Raņķi". Stāst. Raņķu Katrīna, 64 g. v., pierakst. M. Goba), 1970, 1 lpp.
40. BDM ZM Nr. 4663 (Puķu un augļu dārzs. Liepājas raj., Rucavas c.p., Papes ciems, "Maķi". Stāst. Anna Ķūsis, pierakst. M. Goba), 1972, 1 lpp.
41. BDM ZM Nr. 55862 (Puķu vietējie nosaukumi. Liepājas raj., Otaņķu c.p. "Margas". Stāst. Maija Kramēna, pierakst. M. Goba), 1974, 1 lpp.
42. BDM ZM Nr. 5633 (Liepājas apr., Rucavas pag., "Reijeni." Stāst. Elza Jende, pierakst. M. Goba), 1952, 1 lpp.
43. Bula, D. *Dziedātājtauta: folklorā un nacionālā ideoloģijā*. Rīga: Zinātne, 2000. 186 lpp.
44. Roze, D. "Jānis Jaunsudrabiņš: folklorā, daba un dārzs kā latviskās identitātes zīmes." *Letonica*, 2010, Nr. 21: 157–169.
45. Roze, D. "Anša Lerha – Puškaiša devums dārzkopībā: kultūrainavā un stāstos." *Letonica*, 2010, Nr. 20: 154–180.
46. Roze, D. "Anša Lerha – Puškaiša devums dārzkopībā: avoti un stāsti." *Daugavpils Universitātes Humanitārās fakultātes XX starptautisko zinātnisko lasījumu materiāli. Vēsture XIV. Vēsture: avoti un cilvēki*. Daugavpils: Daugavpils Universitātes Akadēmiskais apgāds "Saule", 2011. 264.–271. lpp.
47. Roze, D. "Some Plants as a Sign of the Latvian Identity." In: *Balkan and Baltic States in United Europe: Histories, Religions and Cultures*. Sofia: Bulgarian Academy of Sciences Institute of Folklore Studies, 2010. P. 132–141.
48. Roze, D. "Augi kā latviskās identitātes zīme." *Daugavpils Universitāte. Humanitārās fakultātes XIX starptautisko zinātnisko lasījumu materiāli. Vēsture XIII. Vēsture: avoti un cilvēki*. Daugavpils: Daugavpils Universitātes Akadēmiskais apgāds "Saule", 2010. 164.–171. lpp.
49. Svilāns, A., Roze, D., Lukaševičs, V. "Augi kā latgaliskās identitātes zīme kultūrainavā, rakstos un stāstos." 2012. gadā iesniegts publicēšanai humanitāro zinātņu žurnālā *Via Latgalica*.

Summary

“Latvian” Plants in the Archive Materials of the Latvian Ethnographic Open-air Museum

Since the second half of the 19th century, plants have been grown in gardens that became recognisable signs to the members of the nation serving to unite the populace. The “Latvian” plants served as symbols of the family, homestead and district. These plants were used as a means of non-violent resistance against some policies unfavourable to the nation – imposed by the ruling power. In such moments, the “Latvian” plants were actualised the same as folksongs.

The authors of this article wanted to find out whether the recollections of informants documented in the archive material of Latvian Ethnographic Open-Air Museum would back the assumption formed already in 2008 in the framework of an the interdisciplinary study “Plants as a Sign of Latvian Identity”, namely, that the respondents assume as “Latvian” the flowers, trees and shrubs grown in countryside homestead gardens around the turn of the 19th and 20th century.

Recollections of informants were documented during field research carried out in the period between 1956 and 1960 and then again between 1968 and 1974. The informants were women, mostly aged 72–83. Most of the materials on plants grown came from Kurzeme (the western part of Latvia, 24 sources) and Vidzeme (central Latvia, 14 sources). The data about the gardens of Latgale (the eastern part of Latvia, 2 sources) and Zemgale (southern Latvia, 2 sources) remain rather scarce.

Analysing the documented recollections found in the archive material of Latvian Ethnographic Open-Air Museum, the authors reached the conclusion that the differences in the assortment of plants grown in different ethnographic regions were insignificant. The plants grown in the gardens and opportunities for growing them have served as a marker of property and social status, especially in the stories from Kurzeme. The results of the present study prove the assumption that the flowers, trees and shrubs grown around the turn of the 19th– 20th century in gardens of both manors and farmsteads (with very few exceptions) are today perceived as the most popular “Latvian” plants.

Inna Rozentāle

Jostas gala apkalumi – visgrūtāk identificējamās vēlā dzelzs laikmeta vīrieša jostas sastāvdaļas Austrumlatvijā

Apģērbs daudzas tūkstošgades ir bijis neatņemama cilvēka dzīves sastāvdaļa, līdz ar to tas ir nozīmīgs avots cilvēka un sabiedrības vēstures izpētē. Savukārt josta Austrumlatvijā (1. piez.) vēlajā dzelzs laikmetā (9.–12. gs.) ir bijusi ne vien neatņemama, bet arī viena no greznākajām vīrieša tērpa sastāvdaļām, kurai bez praktiskas lietderības tika piedēvēta arī simboliska nozīme. Tā kā vēlā dzelzs laikmeta latgaļu vīriešu jostas zinātniskajos pētījumos ir aplūkotas samērā reti [3; 11, 31–34; 16, 83–84; 17, 156–161 u.c.], tad, pievēršoties jostu izpētei, galvenokārt ir jābalstās uz lietisko avotu analīzi. Strādājot pie vēlā dzelzs laikmeta latgaļu vīriešu jostu izpētes, tika aplūkotas vairāk nekā 100 Austrumlatvijā pētīto kapulauku kolekcijas. Jostas un to piederumi konstatēti vairāk nekā 230 apbedījumos. Vēlā dzelzs laikmeta vīrieša ādas josta bija komplekss objekts – vienkāršākās jostas sastāvēja no pamatnes un sprādzes, bet greznākajām jostām varēja būt dažādi apkalumi, kā arī piekari (1. att.). Rakstā tiks aplūkota viena jostas apkalumu grupa – jostas gala apkalumi, kurus izmantoja jostas gala noslēgumam un kuriem galvenokārt bija dekoratīva nozīme.

Jostas sastāvdaļu terminoloģijā pagaidām nav konsekvences. Īpašus sarežģījumus sagādā tieši jostas gala apkalumu apzīmēšana. Latvijas arheoloģijas literatūrā un arheoloģisko izrakumu pārskatos jostas gala apkalumus mēdz dēvēt vispārīgi par *jostas apkalumiem*, tiek izmantoti arī termini *jostas apkaluma cilpa*, *mēlīte*, kā arī *jostas piekars/ piekariņš* [2, 74, 91, 98; 8, 16, 13; 19, 60 u.c.], kas uzskatāms par neatbilstošu pēc šī vārda etimoloģiskās nozīmes [10, 386]. Turklāt novērojama ir arī pretējā tendence – jostas gala apkaluma termina robežu paplašināšana, saucot tā citas apkalumu grupas. Piemēram, sprādzes gala apkalumus, kā arī jostas piekara saturošos apkalumus mēdz dēvēt par jostas gala apkalumiem [1, 54; 18, 57 u.c.]. Pirmajā gadījumā tā ir vienkārši neprecizitāte, savukārt otrajā par kļūdas iemesliem uzskatāma abu apkalumu vizuālā līdzība, kaut arī to funkcijas būtiski atšķiras. Arheologa Jāņa Graudoņa (1913–2005) sastādītajā *Arheoloģijas terminu vārdnīcā* piedāvātais apzīmējums *jostas mēlīte*, kas atbilst terminam *Riemenzunge* vācu valodā [7, 123], historiogrāfijā plašāk nav ieviesies. Tā vietā tiek lietots apzi-

mējums *siksnas/ jostas gala apkalums*, ko J. Graudonis turpretī saistīja vienīgi ar iemauktu sastāvdaļu [7, 105]. Jāatzīmē, ka termins *jostas gala apkalums* labāk sasaucas ar arheoloģijas terminu *strap-end* [5, 124–161] angļu valodā un *ременный наконечник* [20, 57–69] krievu valodā un ir uzskatāms par atbilstošāku aplūkojamo jostas sastāvdaļu apzīmēšanai.

Raksta turpinājumā piedāvāti vairāki kritēriji, kuri var palīdzēt identificēt jostas gala apkalumus un atšķirt tos no citu apkalumu grupām. Pirmkārt, būtisks ir jostas gala apkaluma atrašanas konteksts – izvietojums kapā attiecībā pret citām jostas sastāvdaļām un sevišķi jostas piekaru, iepriekš minētās līdzības dēļ ar piekara saturošo apkalumu. Piekara saturošajam apkalumam netraucētā apbedījumā jāatrodas piekara augšdaļā, savukārt jostas gala apkalums var atrasties jostas rajonā, kā arī augstāk vai zemāk par to, atkarībā no jostas pamatnes gala garuma. Šī kritērija izmantošanu apkalumu identificēšanā kavē arheoloģisko izrakumu pārskatu un pirmdokumentācijas nepilnības. Piemēram, kapa aprakstos reti uzrāda visu jostas fragmentu precīzu atrašanās vietu apbedījumā, bieži vienīgi norādot, ka liecības par jostu konstatētas apbedījuma vidusdaļā vai josta bijusi pārlikta pār apbedītā plecu. Turklāt arī fotogrāfijās un kapu plānos tikai retos gadījumos ir fiksēta iespējamā jostas gala apkaluma atrašanas vieta. Kā pozitīvs piemērs minama Ērgļu Jaunākēnu kapulauka izrakumu pārskatā ievietotā 55. kapa detaļas fotogrāfija, kurā ir redzama jostas gala apkaluma atrašanās vieta, kas nebija minēta kapa aprakstos [8, 37. att.] (2. att.).

Otrkārt, visai drošs kritērijs jostas gala apkalumu noteikšanā ir liecību iztrūkums apbedījumā par jostas piekara pastāvēšanu vai jostas piekaram ir konstatēts atsevišķs saturošais apkalums. Kā piemēru varētu minēt Liepkalnes Ķesteru kapulauka 2. kapa jostu, kurai pie sadalitājriņķa bijuši trīs segmentveida apkalumi, divi no tiem jostas pamatnes stiprināšanai, bet viens – piekaram, savukārt jostas gala noslēgumam bijis atsevišķs apkalums [15, 67–69]. Treškārt, par labu jostas gala apkalumam var liecināt ādas pamatnes īpatnības apkaluma iekšpusē, ja tā ir saglabājusies. Iespējams, pirmais, kas ienāk prātā, piemēnot ādas pamatni, ir tas, ka tai ir jāsakrīt ar citu jostas fragmentu pamatni, bet diemžēl tas nav obligāts nosacījums, jo jostas vidusdaļas kvadrātveida apkalumos mēdza sakniedēt vairākas ādas sloksnes kopā, nodrošinot pāreju no viena ādas veida uz citu [12, VI 291: 723, 1346, A 11912: 185 u.c.]. Šajā gadījumā par drošāku jostas gala apkalumu noteikšanas kritēriju uzskatāms tas, ka āda apkalumā nesakrīt ar jostas piekara ādas pamatni vai jostas piekaram ir vairāk par 4–5 posmiem, bet āda apkalumā ir tikai vienā

kārtā. Ceturtkārt, obligāts jostas gala apkaluma kritērijs ir tā izmērs attiecībā pret sprādzi – tam ir jāiet cauri sprādzes lokam, pretējā gadījumā jostu nevarēs aiztaisīt.

Pēc 238 vēlā dzelzs laikmeta vīriešu apbedījumos konstatēto jostas sastāvdaļu izskatīšanas tika atlasīti 45 apkalumi no 33 kapiem, kas atbilda iepriekš aprakstītajiem jostas gala apkalumu kritērijiem, kā arī viens apkalums no savrupatrstas jostas [12, A 11847: 359, 12000: 705, 12010: 57, 12444: 72, 12623: 61, 12694: 278, 12704: 86, 191, 12764: 82c, 12768: 5, 3484, 7870: 21, 9447: 17, VI 154: 396, 458, 468, 155: 230, 452, 763, 764, 765, 841, 892, 291: 190, 402a, 519, 551, 726, 794, 1057, 1346, 1410; 13, MNM 21809: 4; 4, 26–27, 36–37, 187, 190] (3. att.). Šie apkalumi lielākoties ir atrasti apbedījumos, kuros ir konstatētas greznas jostas, rotātas ar sprādzes gala un sadalitājpvietas apkalumiem, turklāt vairāk nekā pusei jostu pamatne bija nosepta ar jostas vidusdaļas apkalumiem. Jāatzīmē gan, ka piektdaļai aplūkoto jostu bez jostas gala bijis tikai sprādzes gala apkalums, bet Ērgļu Jaunākēnu kapulauka 65. kapā, kurš nav postīts, vienīgā liecība par jostu bijis tieši jostas gala apkalums [8, 18].

Vēlajā dzelzs laikmetā lielākoties tika izmantoti kalti jostas gala apkalumi (80%). Savukārt plašākā kalto jostas gala apkalumu apakšgrupa ir jostas gala pincetveida apkalumi. Šo apakšgrupu pārstāv 36 eksemplāri no 28 apbedījumiem [12, A 11847: 359, 12010: 57, 12444: 72, 12623: 61, 12704: 86, 191, 12764: 82c, 135c, 3484, 7870: 21, 9447: 17, VI 154: 396, 458, 468, 155: 230, 452, 763, 764, 765, 841, 892, 291: 190, 402a, 519, 551, 726, 794, 1057, 1346, 1410]. Tiem ir izstieptas trapeces forma ar šaurāko malu locījuma vietā. Šos apkalumus tradicionāli gatavoja no bronzas skārda, aplokot tos jostas pamatnes ādai, turklāt jostas galā āda reizēm tika papildus atlocīta vai papildināta ar ādas gabaliņu [12, VI 155: 230, 291: 402a, 726, 1346, 1410 u.c.] (4. att.: a-c). Pie pamatnes apkalumu piekniedēja ar bronzas kniedītēm. Apkalumi ar uzbiezinātu cilpu Austrumlatvijā parādījās 11. gadsimtā [12, A 12444: 72, 12704: 86, 12764: 135c, VI 154: 396] (4. att.: d). Reizēm pincetveida apkalumu izveidē novērojama papildus dekoratīvo elementu izmantošana – stūru nošķelšana vai noapaļošana, kā arī ārējās malas uzrullēšana [12, A 12704: 191, VI 291: 726]. Jostas gala pincetveida apkalumu garums ir dažāds: no 2,8 līdz 11,6 cm. Jāatzīmē, ka garākais eksemplārs ir bijis pie senākās, ar 9. gadsimtu datētās jostas [12, A 11847: 359].

Jostas gala pincetveida apkalumu ornamentācija ir visai vienkārša, turklāt astoņos no aplūkotajiem gadījumiem apkalumi ir bez ornamenta [12, VI

155: 452, 841, 291: 190, 519, 1057, 154: 458, 468, A 12764: 82c]. Apkalumu dekorēšanā biežāk izmantotas 1–2 apkaluma malām paralēlas gravētas līnijas, kuras reizēm papildināja štancētu trijstūrīšu rindas vai štancēti, vai cizelēti dubultapliši (4. att.: a-d). Nedaudz greznāki bijuši Drabešu Liepiņu kapulauka 30. kapā atrastie trīs jostas gala apkalumi [12, VI 155: 230] (4. att.: c). Tas, ka minētajā kapā, kā arī tā paša kapulauka 112. kapā ir bijuši vairāki jostas gala apkalumi [12, VI 155: 763, 764, 765], bet pa vienai jostas sprādzei, varētu būt izskaidrojams tādējādi, ka apkalumi varētu būt saistīti ar vairākām jostām, maksti vai tiem bijis ziedojuma raksturs. Pagaidām nav drošu zināmu piemēru, kad vairāki kaldi jostas gala pincetveida apkalumi tika izmantoti vienas jostas dekorēšanā, neskaitot jostu garnitūru [12, A 12704: 191]. Kopumā kaldi jostas gala pincetveida apkalumi tika lietoti visu vēlo dzelzs laikmetu, taču to lielākā daļa (ap 90%) atrasta 10.–11. gs. apbedījumos. Jāatzīmē, ka ar 11. gs. līdzās ornamentētiem apkalumiem plašāk nekā 10. gs. izmantoti arī nerotāti, turklāt parādījās arī īsāki (2,8–4,2 cm) eksemplāri.

Kalto jostas gala apkalumu grupai bez pincetveida apkalumiem ir piederīgs vēl viens apkalums. Tas ir unikāls ar to, ka vienīgais no aplūkotajiem apkalumiem ir saglabājies savā sākotnējā vietā pie jostas (josta saglabājusies gandrīz pilnībā) [12, A 12000: 705]. Diemžēl šīs Ludzas Odukalna kapulaukā savrupatrastās jostas atrašanas konteksts nav zināms. Pieņemot, ka jostas galu izskats un aizdare pēc atrašanas nav mainīta un sprādzei pretējā jostas galā esošais apkalums piederīgs jostas gala, nevis sadalītārvietas apkalumu grupai, var sniegt tā raksturojumu. Segmentveida jostas gala apkalums ir veidots no bronzas skārda, izzāģējot vajadzīgo formu un pārlokot to uz pusēm. Pie jostas pamatnes tas kopā ar dekoratīvo plāksnīti ir piekniedēts ar piecām bronzas kniedītēm. Apkalums ir ornamentēts ar gravētu pārtrauktu līniju ornamentu, kas veido divus krustus, līdzīgus uz sprādzes gala apkaluma esošajiem (5. att.). Jostas gala apkalumā ir ievērts riņķis, kas varētu būt izmantots jostas aizdarei. Jāatzīmē gan, ka šis ir vienīgais autorei zināmais šāda veida jostas aizdares veids Austrumlatvijā.

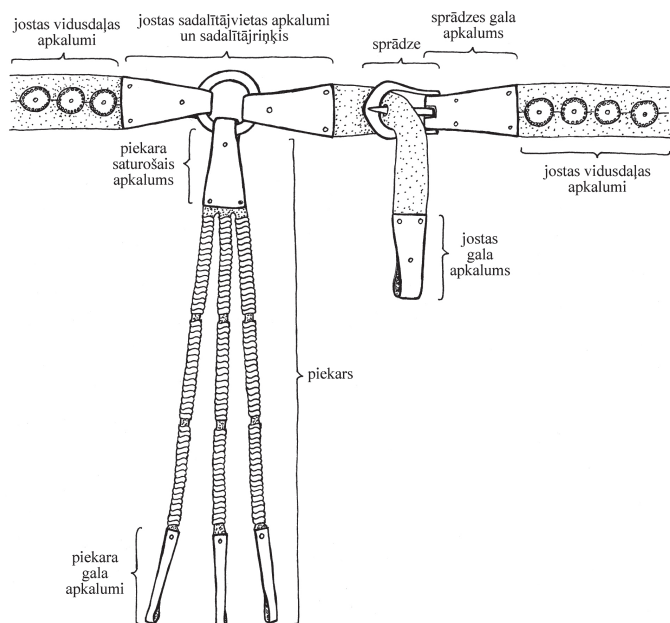
Nelielu jostas gala apkalumu grupu veido deviņi lieti bronzas gala apkalumi. Apkalumi ir 2,7–4,3 cm gari un pie jostas tie tradicionāli tika stiprināti ar āķīšiem. Gadījumos, kad āķīši nolūza, tos aizstāja ar kniedēm [13, MNM 21809: 4]. Seši no aplūkotajiem lietajiem jostas gala apkalumiem, kuri ir atrasti Ludzas Odukalna, Rušonas Kristapiņu un Liezēres Salnaskroga kapulaukā, pieder mēlesveida apkalumu apakšgrupai [4, 26–27, 36–37, 187, 190; 12, A 12768: 5; 13, MNM 21809: 4] (4. att.: e). Uz šiem apkalumiem ir

sastopami daudzveidīgi ornamentu: aplī, likloči, gar centrālo asi situētas volūtas, sirdsveida ornamentu u.c. Divi atrastie lietie bultveida apakšgrupas apkalumi, kuru galu rotā stilizēta palmete, ir atrasti Ludzas Odukalna kapulaukā (4. att.: g), savukārt zivsveida apkalums ir atrasts Kokneses kapulaukā, un tas ir vēlākais no aplūkotajiem lietajiem jostas gala apkalumiem [4, 26–27, 36–37, 187, 190; 12, A 12694: 278] (4. att.: f). Mēlesveida un bultveida apkalumi ir atrasti kapos, kuru inventārs tiek datēts ar 11. gadsimtu, savukārt zivsveida apkalums atrasts 12. gadsimta apbedījumā. Jānorāda, ka aplūkotās jostas ar ovālu sprādzi, kas apvienota ar sprādzes gala apkalumu un lieti jostas vidusdaļas apkalumiem, nav saistāmas ar vietējo tradīciju, bet ir importētas. Arheologs Kirils Mihailovs (1970) uzskata, ka jostas ar šāda stila apkalumiem ir raksturīgas 11.–12. gadsimta Novgorodas zemei, no kurienes tās tirdzniecības kontaktu rezultātā izplatījās arī Novgorodas kaimiņu reģionos, kā arī Vidusviedrijā un Gotlandē [14, 206]. Piemēram, Ludzas Odukalna kapulauka 63. kapa mēlesveida apkalumam līdzīgi ir atrasti Vladimiras apgalbā, Krievijā, kā arī atsevišķi eksemplāri Gotlandē, bet zivsveida apkalumam līdzīgi eksemplāri atrasti Krievijā, Igaunijā, Somijā un Gotlandē [20, 61, 123]. Neraugoties uz to, ka pētnieki saskata lietajos apkalumos dažādus izgatavotājus un dažādu skolu ietekmes – Volgas bulgāru, pēcsasanīdu Irānas, Bizantijas, skandināvu u.c. [6, 1100; 9, 96–97; 14, 205; 20, 91–94], Austrumlatvijā atrastie eksemplāri visticamāk ir nākuši no senās Krievzemes teritorijas.

Mulsinošs var šķist fakts, ka aplūkotajos apbedījumos, kuros konstatēti vienas jostas fragmenti, atrod līdz pat trim lieti jostas gala apkalumiem. Tas saistāms ar to, ka jostas ar šādiem apkalumiem tika pakāpeniski pārņemtas no Krievzemes teritorijai kaimiņos mītošām klejotājcieltīm, kurām bija raksturīgas jostas ar diviem galiem (neskaitot sprādzes galu), turklāt arī jostu ādas piekaru galu dekorēšanai mēdza izmantot lietus gala apkalumus [9, 78–79; 20, 70, 75–76; 21, 355–356]. Šajā gadījumā vērojama atkāpe no ceturrtā jostas gala apkalumu noteikšanas kritērija – jostas gala apkaluma platumam jābūt mazākam par sprādzes atvērumu tikai tajā jostas pamatnes galā, kuru izmantoja jostas aizdarei.

Jostas gala apkalumi veido atsevišķu ar jostu saistītu lietisko avotu grupu. Vēlajā dzelzs laikmetā tie greznoja jostas ne tikai Austrumlatvijā, bet arī citur Eiropā, turklāt savu nozīmi tie saglabāja arī viduslaikos. Austrumlatvijā lielākā atrasto jostas gala apkalumu daļa attiecas uz 10.–11. gs., kad bija izplatītas greznākās apkaltās jostas, turklāt kopš 11. gs. bez vietējo meistaru darinātajiem kaltajiem jostas gala apkalumiem šeit tika izmantoti arī no Krievzemes importētie lietie apkalumi.

Attēli

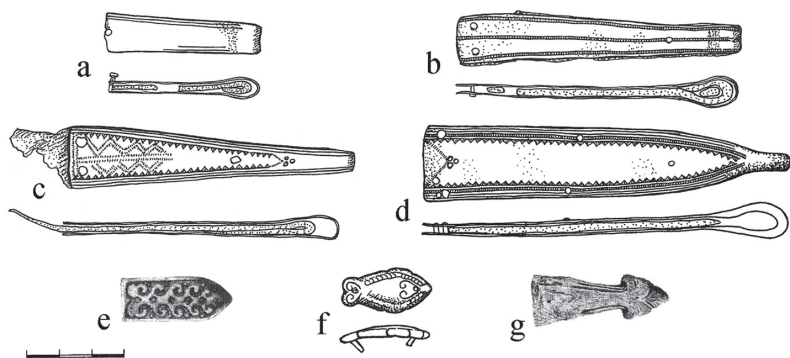
1. attēls. Rakstā lietotie jostas sastāvdaļu apzīmējumi.

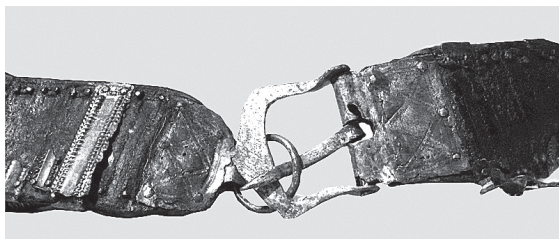
2. attēls. Ērgļu Jaunākēnu kapulauka 55. kapa detaļa ar jostas gala apkaluma atrašanās vietu [8, 37. att.].

3. attēls. Rakstā aplūkoto jostas gala apkalumu atradumu vietas Austrumlatvijā.

4. attēls. Jostas gala apkalumi: a-d – kalta pincetveida apkalumi no Priekuļu Ģūģeru kapulauka 135. un 138. kapa, Drabešu Liepiņu kapulauka 30. kapa un Rušonas Kristapiņu kapulauka 136. kapa [12, VI 291: 1346, 1410, 155: 230; A 12444: 72.]; e, g – lieta mēlesveida un bultveida apkalums no Ludzas Odūkalna kapulauka 63. kapa [4, 66. att.: 11, 12]; f – lieta zivsveida apkalums no Kokneses kapulauka 34. kapa [12, A 12694: 278].

5. attēls. Ludzas Odukalna kapulaukā savrupatrastās jostas fragmenti
[12, A 12000: 705].

Piezīmes

1. Šajā rakstā ar Austrumlatviju tiek saprasta latgaļu apdzīvotā teritorija vēlajā dzelzs laikmetā.

Avoti un literatūra

1. Apala, Z. *Pārskats par izrakumiem Ģūģeru kapulaukā 1990. gadā*. Inv. nr. VIAA: 726. (Glabājas LU Latvijas vēstures institūta Arheoloģisko materiālu krātuvē).
2. Apala, Z. *Pārskats par izrakumiem Liepiņu kapulaukā 1972.–1973. gadā*. Inv. nr. VIAA: 272. (Glabājas LU Latvijas vēstures institūta Arheoloģisko materiālu krātuvē).
3. Ciglis, J. “V–IX amžiaus diržu sagtys Rytų Latvijoje.” *Archaeologia Lituana* 7. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2006. 156–170. p.
4. Ciglis, J., Radiņš, A. *Ludzas Odukalna kapulauka katalogs*. Rīga: Latvijas Vēstures muzejs, 2002. 251 lpp.
5. Egan, G., Pritchard, F. *Dress Accessories c. 1150 – c. 1450*. Woodbridge: The Boydell Press, 2002. 410 p. (Medieval Finds From Excavations in London: 3.).
6. Enisova, N., Murashova, V. “Manufacturing Techniques of Belt and Harness Fittings of the 10th Century AD.” *Journal of Archaeological Science*, 1999, No. 26: 1093–1100.
7. Graudonis, J. *Arheoloģijas terminu vārdnīca*. Rīga: Zinātne, 1994. 456 lpp.
8. Graudonis, J. *Pārskats par izrakumiem Jaunākēnu kapulaukā 1972. gadā*. Inv. nr. VIAA: 275. (Glabājas LU Latvijas vēstures institūta Arheoloģisko materiālu krātuvē).
9. Jansson, I. “Gürtel und Gürtelzubehör vom orientalischen Typ.” In: *Birka II: 2*. Stockholm, 1986. P. 77–108.

10. Karulis, K. *Latviešu etimoloģijas vārdnīca*. I. A-O. Rīga: Avots, 1992. 638 lpp.
11. Kuniga, I. *Kristapiņu kapulauks 8. gs. beigās – 12. gs*. Rīga: Raka, 2000. 242 lpp.
12. Latvijas Nacionālais vēstures muzejs, Arheoloģijas nodaļas senlietu krājums.
13. Madonas Novadpētniecības un mākslas muzeja senlietu krājums.
14. Mikhailov, K. A. "Uppland-Gotland-Novgorod. Russian-Swedish Relations in the Late Viking Age on the Basis of Studies of Belt Mountings." In: *Cultural interaction between east and west. Archaeology, artefacts and human contacts in northern Europe*. Stockholm, 2007. P. 205–211.
15. Riekstiņš, H. "Izrakumi Liepkalnes pag. "Ķesteros"". *Senatne un Māksla*, 1939, Nr. II: 65–75.
16. Zariņa, A. *Apģērbs Latvijā 7.–17. gs*. Rīga: Zinātne, 1999. 159 lpp.
17. Zariņa, A. *Seno latgaļu apģērbs 7.–13. gs*. Rīga: Zinātne, 1970. 216 lpp., 29 tab.
18. Žeiere, I. *Pārskats par izrakumiem Kokneses kapulaukā 1986. gadā*. Inv. nr. VIAA: 566. (Glabājas LU Latvijas vēstures institūta Arheoloģisko materiālu krātuvē).
19. Žeiere, I. *Pārskats par izrakumiem Kokneses kapulaukā 1988. gadā*. Inv. nr. VIAA: 657. (Glabājas LU Latvijas vēstures institūta Arheoloģisko materiālu krātuvē).
20. Мурашева В. *Древнерусские ремённые наборные украшения (X–XIII вв.)*. Москва: УРСС, 2000. 135 с.
21. Соболев В., Торопов С. «Находка древнерусского наборного пояса в Ильменском Поозерье.» В кн.: *Краеугольный камень. Археология, история, искусство, культура России и сопредельных стран*. Том II. Москва: Ломоносовъ, 2010. С. 350–360.

Summary

Strap-ends – the Most Problematical Component to be Identified of the Late Iron Age Mens' Belt Elements in Eastern Latvia

A belt was not only an integral part of clothing, but also one of the most ornamental elements of the male dress in the area populated by the Latgalians in the Late Iron Age (9th–12th century). Ordinary, belts consisted of a strap and a buckle. In addition, the most elaborated belts had various metal mounts and attached pieces. This paper examines a particular group of belt mounts – the strap-ends, which were used at the belt ends and had mostly a decorative purpose. In the Late Iron Age, the strap-ends were usually the component part of the intricate belts not only in the Eastern Latvia, but also in other parts of the Europe, and they retained their significance into the Middle Ages.

This paper provides descriptions and chronology of the strap-ends based on the analysis of the archaeological materials from the Late Iron Age cemeteries in the area populated by the Latgalians. The author of this article pays particular attention to the problems of identification of the strap-ends. This study discussed the terminology of the belt components and a possibility to identify strap-ends using their proportions, specific character of the strap, the context of the artifacts location in the grave etc.

Forged strap-ends were the most widespread group of the strap-ends in the Eastern Latvia in the Late Iron Age. Even if the strap-ends were widespread over the entire Late Iron Age, most of them represent the 10th and 11th centuries, when particularly complex belts with metal mounts were widely spread. Since the 11th century, in addition to the forged strap-ends provided by the local craftsmen, the cast strap-ends have appeared in the Eastern Latvia. The cast strap-ends used with oval belt buckles combined with the buckle plates and cast mounts were imported from the East, thus indicating one of the cultural and market relationships of the Eastern Latvia in the Late Iron Age.

Галина Седова (ин. Евфросиния)

Заккрытие православных храмов в Латгалии (60-е годы XX века)

В 60-е годы XX столетия в СССР развернулась масштабная кампания по искоренению религии из общественной жизни советских граждан. Антирелигиозная политика Н. Хрущева, поддерживая лозунг «борьбы против религии, борьбы за социализм», считала религию окончательно перевернутой страницей, достоянием лишь непросвещенных людей [10, 37]. В 1960 году ЦК КПСС издал постановление «О мерах по ликвидации нарушений духовенством советского законодательства о культах» [9, 479]. Так начала осуществляться хрущевская «церковная реформа». В настоящей статье рассматривается, как проходила антирелигиозная кампания в период «хрущевских гонений» в Латвийской ССР, и в частности в Латгалии.

Изучение документов Латвийского государственного архива — структурного подразделения Латвийского Национального Архива, в частности корпуса материалов фонда уполномоченного по делам Русской Православной Церкви [далее РПЦ] при Совете Министров Латвийской ССР (Прим. 1.), показывает, что закрытие православных церквей и снятие с регистрации приходов проводилось насильственно со стороны государства. За эти годы Рижская епархия РПЦ потеряла 17 православных храмов. Были закрыты самые посещаемые из них в Латгалии: собор Александра Невского и Успенский храм в Даугавпилсе, а также Никольская церковь в Резекне.

Александро-Невский собор в Даугавпилсе

Особенно яростно проходила антирелигиозная борьба в Даугавпилсе. Там был снят с регистрации и позже снесен Александро-Невский собор, построенный в 1864 году (Прим. 2.).

После установления советской власти, 2 сентября 1945 года, члены «двадцатки» просят зарегистрировать общину и предоставить в распоряжение верующих собор Александра Невского со всем имуществом в Даугавпилсе, по ул. Солнечная, 20 б [3, 10. *lp.*]. Ходатайствовали священник Иосаф Добрецов, церковный староста Н. Боршевский, бригадир по строительству при горисполкоме, и члены церковного совета — И. Кравченко, машинист на железной дороге, и пенсионер А. Хорун [3, 8. *lp.*].

На средства верующих разрушенный во время войны храм постепенно восстанавливался. К 1951 году наладилась и приходская жизнь, количество прихожан составляло около 450 человек. Священник Глеб Трубицын писал епископу Филарету (Лебедеву): «Храм находится в удовлетворительном состоянии, но требует ремонта на 30 000 т. руб.» [3, 47. *лр.*]. К 60-м годам полностью закончились ремонтные работы, и, как показывает финансовый отчет, доходы собора на протяжении последних трех лет были достаточно стабильными, порядка 80 тыс. руб., и по поступлениям среди храмов Рижской епархии занимали 8-е место. Нужно отметить, что в соборе служил опытный священник, благочинный Даугавпилсского округа протоиерей Иоанн Самусенок [1, 128. *лр.*].

В 1960 году при ЦК КП Латвии был создан Центральный совет атеистов, а в дальнейшем и советы во всех районах и городах республики. Широкая сеть атеистических пропагандистов противопоставлялась деятельности религиозных организаций. Усилилась печатная пропаганда. Газеты стали практиковать регулярное печатание полос, посвященных атеистической работе [2, 24. *лр.*]. В Даугавпилском педагогическом институте был создан «Клуб воинствующих атеистов». Под его руководством организовывались мероприятия в школах, в домах культуры, а также шла работа по выявлению семей верующих [7]. В воспоминаниях верующих также присутствует тема усиления атеистической пропаганды с конца 50-х годов.

В начале 1960 года на имя уполномоченного по делам РПЦ при Совете Министров Латвийской ССР А. Сахарова стали поступать письма от трудящихся Даугавпилса. В них развивалась одна и та же мысль: советские люди освобождаются от дурмана прошлого и влияния религии, а «Даугавпилс до сих пор обезображен церквями <...> в угоду небольшой кучке церковников и некоторой части верующих. Давно пора часть этих зданий передать для пользования не в целях мракобесия, а для развития культуры <...> Нельзя мириться с тем, <...> что с такими очагами культуры и знания, как пединститут, музыкально-драматический театр, дом культуры <...> рядом находится очаг суеверий <...> Просим не медлить с решением этого вопроса в интересах трудящихся города» [3, 63. *лр.*]. Далее воинствующие деятели на ниве просвещения в петиции требуют закрыть Александро-Невский собор и передать для нужд масс. Одна из студенток делает приписку: «Это будет здорово!» [3, 64. *лр.*]. Не остался в стороне и технический персонал пединститута, метко охарактеризовав себя «из

числа бывших верующих», подписанты просили в храме открыть планетарий. «Мы были на лекциях, где говорили о религии и устройстве вселенной <...>, но [лекции] смогут стать наглядными <...>, когда будет планетарий» [3, 65. *lp.*]. В поддержку требований института выступила и молодежь. «Мы возмущены либеральными действиями горисполкома, который допускает пустовать такие большие здания» [3, 66. *lp.*]. Анализ источников свидетельствует, что вся эта кампания поддерживалась местными властями и была хорошо спланирована.

В апреле 1960 года в центральную газету «Комсомольская правда» поступило письмо от гражданина Н. Панцерко: «Вечерний звон — как много дум наводит он...» [3, 68. *lp.*]. Автор послания требовал отмены «пронизывавшего» колокольного звона, который мешал трудовым людям отдыхать. Он писал, что «хорошо воспитанные верующие уважают атеистические чувства безбожников. Колокольный звон мешает учиться школьникам, студентам готовиться к экзаменам <...>. Можно молиться без лишнего шума. Мы ведем борьбу с шумами...», в заключение предлагалось в центре Даугавпилса на месте Александро-Невского собора устроить планетарий [3, 69.—70. *lp.*]. Письмо из Москвы отправили в исполком. Зампредседатель исполкома горсовета В. Азан поблагодарил Н. Панцерко за своевременный сигнал и отметил, что «проводимая властями линия выбрана правильно» [3, 71. *lp.*].

В течение года шла переписка между уполномоченным и властями города на предмет объединения православных приходов. В сентябре 1961 года состоялось заседание исполкома Даугавпилсского горсовета депутатов трудящихся, на котором решался вопрос о закрытии собора с учетом пересмотра генерального плана строительства города. Так как церкви города зачастую пустуют, как считал председатель исполкома Горсовета Я. Пакалн, было бы правильно использовать Александро-Невский собор для культурно-просветительских мероприятий, а Борисо-Глебский — как спортзал [3, 73.—74. *lp.*]. Главный архитектор Т. Глазупс предложил Успенскую церковь отдать под детские учреждения, а на территории гривской Никольской церкви устроить детсад и ясли [3, 75. *lp.*]. Далее городской актив в письме на имя председателя Совета Министров Латвийской ССР Я. Пейве констатирует, что, «изучив вопрос» и проведя соответствующую работу среди населения и церковников, счел возможным изъять Александро-Невский собор, площадь которого «в 335 м² использует кучка церковников, когда город испытывает острую нужду в помещениях. По-

ступает много коллективных и индивидуальных жалоб трудящихся с требованием не держать под замком большие площади» [3, 76.—77. *лр.*]. В этой связи 21 сентября 1961 года было принято решение об изъятии собора и снятии его с регистрации, несмотря на протесты верующих прихожан. Член «двадцатки» прихода Н. Путеклис в своей речи на заседании убеждал собравшихся в том, что приход большой, исправно оплачивает все налоги и что верующие не согласны с решением о закрытии: «В этом году 1200 человек было на исповеди у батюшки, у нас не спрашивали согласия перейти в Борисо-Глебский собор» [3, 80. *лр.*]. В справке уполномоченного читаем: «Верующие, прихожане «Борисо-Глебской церкви, не возражают против того, чтобы находящееся в их пользовании молитвенное помещение использовалось также верующими, посещающими в настоящее время «Александро-Невскую» церковь. От части верующих поступило заявление...оставить им эту церковь. Заявление, однако, не содержит каких-либо основных претензий и возражений против решения Горисполкома» [3, 84. *лр.*].

Со своей стороны верующие продолжали активно отстаивать храм. Письма направлялись в вышестоящие инстанции Риги, а также в Москву на имя Н. Хрущева: «Горисполком нарушает наши права, гарантируемые сов. Конституцией, как свободу совести и религии. Это нас оскорбляет, т.к. мы советские граждане и тоже трудящиеся, или их родители» [3, 83. *лр.*]. Письмо, отправленное в Москву Г. Ларионовым, уполномоченный А. Сахаров охарактеризовал как не выражающее интересов верующих. Голоса прихожан звучали, как «вопиющие в пустыни», их просто не хотели слышать [3, 94. *лр.*].

В результате Совет Министров Латвийской ССР вынес решение от 2 ноября 1962 года о снятии с регистрации «религиозного общества» Александро-Невского собора в Даугавпилсе, как объединившегося с другим религиозным обществом [3, 97. *лр.*]. Как писал уполномоченный, «была проведена соответствующая работа среди членов исполнительных органов церквей г. Даугавпилса» [3, 94. *лр.*]. Храм был закрыт, сняты колокола и отправлены на переплавку. Здание долгое время пустовало, позже использовалось как выставочный зал. В дальнейшем планировалось открыть в нем планетарий. А в 1969 году, в преддверии 100-летия со дня рождения В. Ленина, собор взорвали.

Закрытие Успенской церкви

Не обошла стороной атеистическая волна и даугавпилсский Успенский храм, построенный в 1877 году с миссионерскими целями как единовременческий на пожертвования купечества [5, 10.—12. лр.] (Прим. 3.).

В 1946 году 17 июля по ходатайству протоиерея Николая Заливского и членов церковного совета: врача П. Никанорова, работавшего в амбулатории железной дороги, и работника школы И. Сечко храм был зарегистрирован [5, 4. лр.]. В 1958 году у прихода возникает конфликт с городскими властями о церковной ограде. После изъятия части церковной земли власти начали строительные работы, вследствие чего церковную ограду стали разрушать. Верующие отремонтировали ее, а лишние материалы продали. Горисполком 9 мая потребовал, чтобы церковный приход внес деньги, полученные от продажи старых материалов, в Госфонд, предупредив, что в противном случае члены приходского совета будут привлечены к судебной ответственности [5, 60. лр.]. Прихожане написали ответную жалобу уполномоченному: «Для нас такое решение было не понятным и обидным, материалы приносили личные и в свободное время от работы трудились...» [5, 61. лр.]. Приход был очень активен и насчитывал около 500 прихожан. В отчетах отмечался доход, который составлял более 40 т. руб. [5, 45. лр.].

В 1961—1962 годах на принадлежащих Успенскому храму территориях началось плановое строительство жилых домов, в результате местные власти решили убрать и храм, как не вписывающийся в современный план города. В этот период в горисполком стали поступать коллективные письма от жильцов построенных домов о закрытии и сносе церкви — очага «религиозного дурмана», т.к. проводимые богослужения отрицательно сказываются на воспитании детей [5, 63. лр.].

В активную борьбу включились и прихожане прихода. В сентябре 1961 года в Ригу к уполномоченному по делам РПЦ при Совете Министров Латвийской ССР А. Сахарову отправляется А. Ермолаева с письмом протеста против закрытия. Под письмом насчитывалось 310 подписей [5, 69. лр.]. Позже верующие подают в Совет Министров Латвийской ССР заявление, в котором открыто высказывались против снятия с регистрации Успенского храма в Даугавпилсе. Это заявление от 15 мая 1962 года подписало уже 527 человек. «Старинную церковь с рублевскими иконами, построенную стараниями и жертвами наших прадедов, отцов, неоднократно переоборудованную и отремонтированную нашими силами»,

собираются разрушить, — писали прихожане. «Мы знаем, что при коммунистическом обществе церковные традиции отпадут, но в данное время мы живем при социалистическом строе, где можно еще выполнять все церковные требы и совершать церковные богослужения. Свобода совести и религии признается за всеми гражданами» [5, 80. *lp.*]. Уполномоченный также писал в Москву, что принятое решение несвоевременно и подлежит отмене [5, 79. *lp.*]. В отчетах он рекомендовал не торопиться с принятием решения. Свое мнение он мотивировал следующими фактами: во-первых, в конце 1961 года Даугавпилским горисполкомом было изъято из пользования верующих здание Александро-Невского собора. Здание пустовало и не было использовано местными властями, поэтому принятые решения об изъятии еще одного храма дали бы основание верующему населению расценивать действия властей как администрирование с последующей ликвидацией всех церквей в городе. Во-вторых, данный приход объединял значительное число верующих, поэтому принятые решения об изъятии помещений Успенской церкви без предварительной работы «по разложению прихода» А. Сахаров считал неэффективными, так как все действия властей могли лишь его активизировать [5, 79.—80. *lp.*]. Фраза, высказанная им о мерах, принятых с целью «разложения прихода», еще раз подтверждает, что в борьбе против церкви использовались все средства. Представителями локомотиворемонтного завода начались проверки по посещаемости православных церквей [5, 83. *lp.*]. «Мы, нижеподписавшиеся Е. Михайленко, и Крумгольд, 8 апреля 1962 г. составили акт о проверке посещаемости храмов к обедне: в Успенском — 63 чел., в Борисо-Глебском 271 чел. [5, 94. *lp.*]. «Акт 15 апреля 1962 г., Е. Милейко и К. Макарова, посещение обедни: в Успенском 117 чел., в Борисо-Глебском 246 чел. [5, 95. *lp.*]. 22 апреля 1962 г. Е. Милейко и К. Макарова: в Вербное воскресенье в Успенском 145 чел., в Борисо-Глебском 300 чел.» [5, 96. *lp.*].

Старший референт Юридического отдела Совета Министров Латвийской ССР И. Бишер отмечал: «Заккрытие церкви считаю целесообразным и оправданным. Только по большим праздникам церковь переполнена, а в обычные и воскресные дни 30—40 человек» [5, 97. *lp.*]. Из отчета уполномоченного следует, что «религиозная община довольно активная, как по количеству богослужений, так и по сбору средств, за последнее время вопреки моей рекомендации Владыке, службы стали совершаться чаще». Годовой доход примерно 40 т. руб., за последние 3 года

возросли требы: крещений в 1960 г. — 12, 1961 — 14, 1962 — 14, в первом полугодии 1963 г. — 18, количество прихожан по данным отчета — 500 человек [5, 105. *лр.*]. Но как видно из жалобы верующей А. Ермолаевой, уполномоченный всячески препятствовал проведению треб. Читаем: «по указанию Уполномоченного без справки родителей детей нельзя крестить, до 18 лет не пускать в церковь, но церковь не учит хулиганить и бить стекла...» [5, 124. *лр.*].

В адрес горисполкома сыпались письма общественности и трудящихся. От директора школы № 10 В. Кандаурова с «ходатайством о закрытии церкви и передачи под техническую станцию» [5, 85. *лр.*]. От директора школы № 2 Н. Абросимова, которого волновало, что «в этом районе на расстоянии 100 м друг от друга находятся пять церквей и костелов» [5, 86. *лр.*]. Комсомольцы и пионерская организация школы № 9 предлагали «церковь закрыть и использовать для занятий техническим творчеством» [5, 87. *лр.*]. Красноречивы письменные требования рабочих: «Дальнейшая работа церкви в нашем дворе не может продолжаться, религиозные обряды с колокольным звоном затрудняют воспитание детей в атеистическом духе, растить молодых строителей коммунизма. Дети очень часто интересуются о Боге и ссылаются на церковь» [5, 89. *лр.*]. Все эти действия способствовали принятию решения Горисполкома от 5 мая 1962 года «О снятии с регистрации Успенской Православной церкви» [5, 82. *лр.*]. Несмотря на предостережения уполномоченного по делам РПЦ при Совете Министров Латвийской ССР А. Сахарова не проявлять поспешности, горисполком Даугавпилса усилил давление на приход Успенского храма. 28 марта 1963 года было принято решение об изъятии у общины Успенской православной церкви земельного участка и передаче его в распоряжение локомотиворемонтного завода для строительства комбината бытового обслуживания и дома юного техника [5, 101. *лр.*]. Храм нужно было просто снести. Дело о закрытии церкви длилось более двух лет. В течение этого периода уполномоченным были предприняты все меры, как он выражался, по «разложению прихода» Успенского храма. Но самые стойкие продолжали борьбу, они писали протесты во все инстанции, и с этим «народная» власть должна была считаться. Разрешение сложной ситуации нашел сам же уполномоченный. По его предложению Успенский приход был насильственно прикреплен к действующему Борисо-Глебскому даугавпилсскому собору. В докладе председателю Совета по делам религии при Совете Министров СССР В. Куроедову

А. Сахаров так обосновывал законность своих действий: «Владыке известно, что законодательство о культовых обществах не допускает передачи в пользование одному религиозному обществу двух культовых зданий. Но в данном законодательстве не содержалось указания на то, что одно культовое здание не может быть передано в пользование двум или более религиозным обществам» [5, 108. *лр.*]. Далее А. Сахаров пояснил, что поскольку приход Успенской церкви активно противодействовал закрытию своего храма, то необходимо, чтобы он перешел в Борисо-Глебский собор на самостоятельных правах. При этом уполномоченный уверял руководство Москвы в том, что данный перевод ни в коей мере не предполагает сохранение в одном культовом здании двух самостоятельных религиозных обществ, а просто является на данный момент наиболее целесообразным способом разрешения конфликта, поскольку способствует безболезненному изъятию Успенской церкви, подлежащей сносу, у прихода. В дальнейшем, как считал А. Сахаров, после перевода оба религиозных общества будут объединены, а Успенский приход будет снят с регистрации как объединившийся [5, 107.–108. *лр.*]. Принятие решения о снятии с регистрации прихода вызвало поток жалоб верующих [5, 106. *лр.*].

Далее события развивались трагично. 25 февраля 1964 года комиссией Совета Министров Латвийской ССР было принято постановление «О сносе здания Успенской православной церкви города Даугавпилса» [5, 113. *лр.*]. Уполномоченный в письме В. Куроедову уверил, что архиерей не возражает. Но епископ Никон (Фомичев) оказал сопротивление. Им была отправлена телеграмма на имя уполномоченного, в которой Владыка констатировал, что для закрытия Успенского храма нет никаких оснований. Ссылки властей на якобы завершение строительства жилого дома беспочвенны, так как все работы доведены лишь до второго этажа, а дальнейшие прекращены ввиду отсутствия средств [5, 163. *лр.*]. Но телеграмма архиерея осталась без ответа. Все это время не были безучастными и прихожане. Самые стойкие продолжали борьбу, писали протесты во все инстанции, и с этим власть должна была как-то считаться. Член церковного совета, казначей церкви Мария Вайткевич отправляла письма и телеграммы в защиту храма на имя министра культуры Латвийской ССР, в ЦК КПСС, на имя Председателя Президиума Верховного Совета СССР Л. Брежнева, а также на имя Председателя Совета Министров Н. Хрущева. События развивались, как на фронте боевых действий. Все происходило в канун Пасхи. Телеграммы стойкой прихожанки: «Цер-

ковь опечатана, ждем вашего распоряжения, надеемся на обещание» [5, 133. *лр.*]; «Просит народ <...> дать отслужить [молебен], горисполком открыл [церковь] вчера, сегодня снова закрыл, понедельник вывозят, просим срочно <...> ответить» [5, 135. *лр. оп.*]; «Приостановите разрушение успенской церкви <...> верим в обещанное» [5, 135. *лр.*]. Усилия были тщетны, а в активности верующих уполномоченный обвинял епископа Никона (Фомичева), который якобы побуждал прихожан к активной деятельности в защиту своего храма, так как на данное закрытие не было Постановления Совета Министров Латвийской ССР и санкции Совета по делам РПЦ, который отменил незаконное решение комиссии Совета Министров Латвийской ССР [5, 127. *лр.*]. По воспоминаниям верующих известно, что глубокой осенью 1964 года вся церковная утварь: иконы, богослужебные книги были переданы в Борисо-Глебский собор [6]. Нужно отметить, что после закрытия храма никаких мер со стороны руководства завода по сносу не было. А «в заводской газете «Гудок» вышла статья о том, что прихожане отказались от храма и сами просили закрыть его», в жалобе на имя Л. Брежнева, — писал прихожанин А. Пилюшенок. «Мы пришли к заключению, что высшие власти не были заинтересованы в закрытии храмов, а играли большую роль в этом деле тов. А. Иунихин и Сахаров, которые приехали на квартиру к старому священнику и сказали: «Вы, Иван Иванович, больше служить не будете, объявите сами своим прихожанам». Так приказано было закрыть церковь и не совершать больше богослужений» [5, 187.—188. *лр.*].

После снятия куполов прошел месяц, и в помещении храма был устроен прокатный пункт велосипедов, а позже разместилась библиотека [7]. Только 9 августа 1965 года была снята с регистрации религиозная община Успения Пресвятой Богородицы, как свидетельствует выписка из протокола комиссии Совета Министров Латвийской ССР [5, 193. *лр.*]. Лишь в октябре 2007 года в восстановленном Успенском храме была отслужена первая после 43-летнего перерыва Божественная литургия.

Никольский храм в Резекне

Старожилы помнят маленькую деревянную церковь, расположенную по улице 1 Мая, 50, сегодня это аллея Атбривошанас. Храм был построен и освящен в честь святителя Николая в 1879 году [4, 1. *лр.*] (Прим. 4.). После Второй мировой войны в 1945 году 28 сентября по ходатайству протоиерея Евстратия Рушанова и членов церковного совета М. Свириденкова, Г. Матвеева и И. Рыбакова церковь была зарегистрирована

[4, 12. *лр.*]. 1947 год для прихода выдался тяжелым, храм пострадал от пожара, во время которого обгорело внутреннее убранство, но, несмотря на несчастье, богослужения в нем продолжались [8].

Антирелигиозная пропаганда активно проводилась и в Резекне. Как считали власти, в городе много церквей, а вот спортом заниматься негде, поэтому на комсомольских собраниях во многих организациях предлагалось устроить в молитвенных зданиях спортивные залы. Да и само здание Горисполкома находилось в окружении трех культовых сооружений: двух православных церквей и костела. Никак они не вписывались в «хрущевскую» политику. Поэтому 12 сентября 1961 года исполком резекненского Горсовета принял решение «О закрытии здания Никольской православной церкви в городе Резекне по ул. 1-го Мая, 50» [4, 30. *лр.*].

Поводом для закрытия церкви послужил акт технической комиссии, в котором говорилось об аварийном состоянии здания, хотя при вскрытии обшивки специалисты признали его удовлетворительным. Не последнюю роль сыграл план реконструкции центральной площади в городе. Участок, на котором находился Никольский храм, намечен был под строительство многоэтажного общественного здания. Также, по мнению комиссии, храм в архитектурном отношении никакой ценности не представлял [4, 27. *лр.*]. Как аргумент было использовано мнение властей о малочисленности общины, а также близость нахождения (150 м) каменного здания церкви Рождества Богородицы. Уполномоченный по делам РПЦ при Совете Министров Латвийской ССР А. Сахаров пишет в Москву, что после проведения разъяснительной работы приход перестал существовать, имущество передали приходу Рождества Богородицы [4, 36. *лр.*].

30 ноября 1961 года на основании решения резекненского горисполкома от 12 сентября и протокола заседания комиссии Совмина Латвийской ССР по текущим делам от 13 ноября вышло распоряжение председателя исполкома Горсовета о передаче молитвенного здания Никольской общины на баланс существовавшего тогда в Резекне домоуправления № 1. При закрытии здания Никольской церкви культовое имущество было передано православной общине собора Рождества Богородицы. При передаче имущества присутствовали представители городской власти, со стороны православной церкви протоиерей Яков Легких и протоиерей Николай Шенрок [4, 36. *лр.*]. В декабре 1961 года под покровом ночи церковь разобрали на бревна. А через два дня по радио «ВВС» сообщили об уничтожении храма в латвийском городе Резекне [8]. Благочинный Ре-

зекненского округа протоиерей Михаил Шершнев 4 апреля 1964 года в рапорте епископу Никону (Фомичеву) писал: «Колокола забрал Горисполком на хранение. Церковный совет пробовал обратиться в Горсовет, да не тут-то было. Ответ: «Они вам не нужны». На запрос о колоколах уполномоченный ответил: «Колокола переданы, не могут [быть возвращены], т. к. они в числе предметов изъятых зачислены в госфонд» [4, 40. *lp.*].

Советское государство строило не только новое общество, но и нового человека. А места в идеологической политике для религии и Церкви не было. Изучение архивных материалов, а также их дальнейшая публикация будет способствовать преодолению в сознании части общества мифов и стереотипов советского периода. Все это позволит более пристально взглянуть на историю XX столетия, в частности на антирелигиозную политику «хрущевской церковной реформы».

Примечания

1. Одноэтажный, двухпрестольный собор, размеры: 25,0 x 17,0 x 16,0. Собор венчали 5 куполов в центре и 4 малых по углам. На звоннице имелись колокола общим весом 1 120 кг, они отличались отменным звучанием. В проектировании собора принимали участие архитектор И.Т. Таманский и инженер-поручик А.С. Перебаскин. Есть вероятность, что проект вышел из мастерской известного зодчего К.А. Тона — главного архитектора уничтоженного большевиками собора Христа Спасителя в Москве [3, 55. *lp.*].
2. Церковь была благолепно убрана внутри. Многими отмечались древность иконостаса храма и иконы древлеправославного письма [5, 10.—12. *lp.*]. Старинные колокола весили 405,6 кг.
3. Размеры храма были невелики, всего по периметру 9 x 21 метров. В 1911 году к церкви пристроили колокольню, позже силами общины была сделана обшивка храма [4, 4. *lp.*].
4. На основании постановления Совета Министров СССР от 8 декабря 1965 г. № 1043 аппарат уполномоченного Совета по делам Русской Православной Церкви при Совете Министров СССР по Латвийской ССР и уполномоченного Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Латвийской ССР преобразован в единый аппарат уполномоченного по делам религий при Совете Министров СССР по Латвийской ССР [6, 4. *lp.*]

Источники и литература

1. Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts arhīvs (далее – LNA LVA), 1452. f., (PSRS Ministru Padomes Krievijas pareizticīgo baznīcas lietu padomes pilnvarotais Latvijas PSR) 1. apr., 51. l.
2. LNA LVA, 1452. f., 1. apr., 67. l.
3. LNA LVA, 1452. f., 2. apr., 14. l.
4. LNA LVA, 1452. f., 2. apr., 15. l.
5. LNA LVA, 1452. f., 2. apr., 35. l.
6. LNA LVA, 1452. f., 2. apr., “Vēsturiska izziņa”.
7. Воспоминания Чапли О. (г. р. 1931 г.), записанные в 2005 г. в г. Риге автором статьи, хранятся в архиве автора.
8. Воспоминания Коваленко Р. (г. р. 1940 г.), записанные в 2011 г. в г. Резекне автором статьи, хранятся в архиве автора.
9. *Русская Православная Церковь XX век*. Под ред. архимандрита Тихона (Шевкунова). Москва: Сретенский монастырь, 2008.
10. Шкаровский М. *Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве*. Москва: Крутицкое Патриаршее Подворье, 1999.

Kopsavilkums

Pareizticīgo baznīcu slēgšana Latgalē 20. gs. 60. gados

20. gadsimta 60. gados Padomju Savienībā sākās liela mēroga kampaņa, kuras mērķis bija izspiest reliģiju no padomju pilsoņu sabiedriskās dzīves un apziņas. Hruščovs uzsāka “reformu baznīcā”, viņa antireliģiskajā politikā reliģija tika uzskatīta par arhaisku parādību neizglītotu cilvēku dzīvē. Viss, ko baznīca bija pieredzējusi iepriekš: smagi cietusi materiālā bāze, antireliģiska propaganda un atklāta zaimošana utt., bija tikai gatavošanās šim Hruščova uzbrukumam Baznīcai.

Pētot Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts arhīva dokumentus, jo īpaši PSRS Ministru Padomes Krievijas pareizticīgo baznīcas lietu padomes pilnvarotā Latvijas PSR fonda materiālus, kas attiecas uz Krievijas Pareizticīgās Baznīcas vēsturi, ir skaidri redzams, ka tieši valsts varas institūcijas ierosināja un īstenoja pareizticīgo baznīcu un draudžu slēgšanu. Laika gaitā Rīgas diecēze zaudēja 17 pareizticīgo baznīcas. Daudz baznīcu slēdza Latgalē, piemēram, Ņevas Aleksandra baznīcu Daugavpilī un Svētā Nikolaja baznīcu Rēzeknē. Sevišķi intensīvi antireliģiskā kampaņa jeb “Hruščova vajāšanas” norisinājās Latgales reģionā.

Summary

Closure of Orthodox Churches in Latgale

In the 1960s in the Soviet Union, authorities launched a large-scale campaign to eradicate religion from the lives of the Soviet citizens. Khrushchev's antireligious policy considered religion to be a page turned over forever. That was the beginning of the so-called Khrushchev's "Church reform". Everything that the church had experienced before – the failure of the Church's material base, anti-religious propaganda, and blasphemous speeches of apostates – was only in preparation to the general attack on the church carried out by Khrushchev.

The study of documentary records stored in the Latvian State Archives (and especially the materials of the record group of the USSR Council of Ministers Charge d'Affairs of the Russian Orthodox Church in the Latvian SSR) has shown that the closure of the Orthodox churches and deregistration of parishes was forcibly committed by the state authorities. In the 1960s, the Riga Diocese of the Russian Orthodox Church lost 17 Orthodox churches. In Latgale, they closed those most visited, such as the Cathedral of St. Prince Alexander Nevsky and the Assumption Church in Daugavpils and the St. Nicholas Church in Rezekne. Khrushchev's anti-religious campaign and "Church persecution" was especially strong in the Latvian SSR and in Latgale.

Raitis Simsons

Elbingas vācu-prūšu vārdnīcas izmantošanas iespējas senprūšu sabiedrības pētniecībā

Elbingas vācu-prūšu vārdnīca vai vienkārši Elbingas vārdnīca, kā tā parasti tiek apzīmēta zinātniskajā literatūrā (vācu *Elbinger Vokabular*, angļu *Elbing Vocabulary*), ir viens no senprūšu valodas pieminekļiem, kas ir saglabāties līdz mūsu dienām. Vārdnīcas nosaukums ir saistīts ar vārdnīcas atrašanās vietu Austrumprūsijas pilsētā Elbingā (mūsdienu Elblonga, *Elbląg*). Elbingas vārdnīcas sastādīšanas laiku pētnieki datē dažādi – tā vai tās noraksts tiek datēts ar 14./15. gs. miju vai 15. gs. sākumu [5, 466], taču mūsdienās tiek izteikti viedokļi, ka vārdnīcas sastādīšanas laiks varētu būt agrāks – 14. gs. vai 13./14. gs. mija [12].

Vārdnīcas tradicionāli tiek uzskatītas par valodnieku pētījumu objektu, un tās visai reti tiek izmantotas vēstures pētījumos. Šo pieeju var saprast, jo vārdnīcas parasti ir jau esošo zināšanu kompilējums, bet jebkura vēsturiska procesa pētniecībai svarīgākie ir pirmavoti. Nenoliedzot šo pieeju, jāatzīmē, ka divvalodu vārdnīcas var tikt izmantotas kā vēstures avots, jo tajās ir liecības par sava laika leksiku, izmantojamo vārdu krājumu, un tās ir literārs avots pats par sevi.

Sākot Elbingas vārdnīcas apskatu, ir jāatzīmē, ka līdz mūsu dienām Elbingas vārdnīcas oriģināls nav saglabājis. 19. gs. atrastais vienīgais vārdnīcas eksemplārs ir bijusi Marienburgas (mūsdienu Malborkas, *Malbork*) Pētera Holcvesšera (*Holcwesscher*) izgatavots noraksts no kāda senāka dokumenta, par kuru nav palikušas nekādas liecības. Arī par pašu Pēteru Holcvesšeru nav zināms nekas. Ņemot vērā, ka vārdnīcas noraksts ticis atrasts kopā ar citiem dokumentiem, kas datējami ar 14. gs. pirmo pusi [4, 74, 77], var pieņemt, ka šis vārdnīcas oriģināls vai noraksts arī ir datējams ar 14. gs. Spriežot pēc kļūdām vārdnīcas prūšu valodas daļā, valodnieki norāda, ka vārdnīcas pārakstītājs nav pratis prūšu valodu [3, 67].

Par Pētera Holcvesšera izgatavotās vārdnīcas kopijas glabāšanas vietu no tās pārrakstīšanas brīža līdz dokumenta atrašanai 19. gs. sākumā nav saglabājušās nekādas ziņas. 19. gadsimta sākumā šis dokuments kopā ar citiem rokrakstiem nonāca Elbingas pilsētas valdes padomnieka Ferdinanda Noimana (*Neumann*) rīcībā, kurš pirmais veica šī dokumenta krājuma aprakstu (1. piez.). Dokumentu krājuma pirmo daļu (100 lpp.) veidoja Lībekas

tiesību noraksts, otro daļu (20 lpp.) – prūšu tiesību noraksts vācu valodā, trešo daļu (48 lpp.) – poļu tiesību noraksts vācu valodā, bet pēdējo – ceturto daļu (16 lpp.) veidoja vācu-prūšu valodas vārdnīca [5, 467]. 1868. gadā F. Noimans nodeva šos dokumentus Elbingas pilsētas bibliotēkai (2. piez.), kur tie kļuva pieejami valodniekam Georgam Neselmanam (*Georg Heinrich Ferdinand Nesselmann*, 1811–1881), kurš tajā pašā gadā uzrakstīja plašu zinātnisku publikāciju par šo vārdnīcu [5].

Līdz 1945. gadam šis dokumentu krājums glabājās Elbingā, bet pēc 1945. gada par šo dokumentu krājumu vairs nav atrodamas nekādas ziņas un tiek uzskatīts, ka tas kara laikā ir gājis bojā. Taču līdz mūsu dienām ir saglabājusies gan vārdnīcas fotokopija, gan 19. gs. otrajā pusē un 20. gs. sākumā izdotie Elbingas vārdnīcas pētījumi.

Elbingas vārdnīca interesantā veidā parāda sava laika izpratni par lietu kārtību pasaulē. Vārdnīcā ir apskatīti vispārēji pasauli raksturojoši termini, augu un dzīvnieku valsts, svarīgākās saimnieciskās nodarbes. Taču sabiedrības iekšējā sociālā dzīve ir atainota visai maz. Vārdnīcā vispār nav apskatīta pilsētas dzīve, baznīca, Vācu ordenis un tā pārvaldes institūcijas.

Pilsētas un baznīcas leksikas trūkums varētu būt skaidrojams ar šo institūtu visai lielo attālinātību no prūšu ikdienas dzīves aktualitātēm 14. gadsimtā. Lai arī cik liels vai mazs nebūtu prūšu iedzīvotāju īpatsvars pilsētās, tajās valdīja no Rietumeiropas atnākusi kārtība un vācu valoda, tādēļ ārpus pilsētām dzīvojošo prūšu vidū ar pilsētas dzīvi saskare bija visai epizodiska. To pašu var teikt par baznīcu ar tās latīņu liturģiju un vāciski un latīniski runājošajiem priesteriem, kas jaunkristītajiem prūšiem, līdzīgi kā jaunkristītajām Livonijas tautām, ilgu gadsimtu bija visai sveša. Ņemot vērā šos ierobežojumus vārdnīcas leksikā, var pieņemt, ka Elbingas vārdnīca neaplūko pasauli un cilvēku vidi kā tādu, bet apskata to pasaules daļu, kas bija aktuāla prūšu valodā runājošajai Prūsijas sabiedrības daļai.

Elbingas vārdnīcu veido 802 šķirkļi jeb vācu-prūšu vārdu pāri. Vārdnīcā iekļautie vārdi, ar dažiem izņēmumiem, ir lietvārdi, no kuriem 791 vārds ir tematiski sakārtots pa grupām, grupās sakārtojot vārdus pēc to nozīmīguma rangu secībā. Katras vārdu grupas pirmais vārds ir izcelts ar iniciāli, tādēļ var viegli identificēt tematiskās vārdu grupas. Arī vārdu grupas ir sakārtotas pēc to nozīmīguma rangu secībā, atsevišķi nosacītā pēdējā vārdu grupā (792.–802. vārds) atstājot dažādus sociālpolitiskus un ekonomiskus terminus, kas nav iekļauti nevienā no tematiskajām vārdu grupām (skat. tabulu pielikumā).

Elbingas vārdnīcu kā pētījumu avotu parasti izmanto valodnieki. Arī viņi ir pievērsuši uzmanību vārdu grupējumam grupās un vārdu hierarhis-

kajam grupējumam, taču valodnieku galvenais pētījumu mērķis ir nevis pētīt senprūšu sabiedrību, bet meklēt vārdnīcā doto prūšu valodas vārdu patieso nozīmi. Pie šīs pieejas pētniekiem var pieskaitīt krievu valodnieku Vladimiru Toporovu (*Владимир Николаевич Топоров*, 1928–2005) un ukraiņu valodnieku Anatoliju Ņepokupņiju (*Анатолий Павлович Непокупный*, 1932–2006).

V. Toporova nozīmīgākais darbs prūšu valodas pētniecībā ir nepabeigtā prūšu valodas etimoloģijas vārdnīca “Prūšu valoda” (*Прусский язык*), kas būtībā balansē starp etimoloģijas vārdnīcu, enciklopēdisko vārdnīcu un zinātnisku rakstu krājumu, jo V. Toporovs, pētot konkrētus prūšu valodas vārdus, ir analizējis visus apzinātos rakstu pieminējumus, kur attiecīgais vārds ir ticis minēts, kā arī vēsturnieku pētījumus par attiecīgo jautājumu [11].

Līdzīgu pētniecības ceļu ir gājis arī A. Ņepokupņijs, kurš Elbingas vārdnīcas vārdu analizē lielu uzmanību ir pievērsis tieši vārda lietošanas kontekstam, t.i., attiecīgā vārda rangam vārdu grupā. Apskatot vārda nozīmi, A. Ņepokupņijs pievērs uzmanību arī attiecīgā laika vēsturiskajam kontekstam, lai palīdzētu labāk saprast attiecīgo vārdu iekļaušanu vārdu grupā. Tā, piemēram, apskatot audēja vārdu grupas vārdus, konkrētāk, gramatisko dzimti krāsu nosaukumiem, A. Ņepokupņijs ir analizējis Vācu ordeņa valsti sastādītos dokumentus, lai saprastu, kādas krāsas un kāda veida audumus šajā laikā Prūsijā izgatavoja [8, 108].

Arī vēsturnieki ir izmantojuši Elbingas vārdnīcu, lai ar vārdnīcas leksiku ilustrētu savas hipotēzes. Vācu vēsturnieks Oto Heins 19. gadsimtā šādā veidā sarakstīja senprūšu saimniecības vēsturi, kurā daudzi secinājumi tika balstīti tikai un vienīgi uz vārdnīcas vārdu bāzes [2]. Līdzīgu pieeju vairākus gadu desmitus vēlāk izmantoja padomju vēsturnieks Vladimīrs Percevs (*Владимир Николаевич Перцев*, 1877–1960), lai ar vārdnīcas leksikas palīdzību noraidītu nacistu propagandas un vācu historiogrāfijas apgalvojumus, ka tieši vācu veiktā Austrumprūsijas kolonizācija ir nodrošinājusi šī reģiona attīstību un uzplaukumu [9, 51]. Turpmākajos gadu desmitos Elbingas vārdnīca pazuda no vēsturnieku redzesloka un vēsturnieku pētījumos parādījās tikai pastarpināti kā atsauce uz valodnieku pētījumiem – kā piemēru te var minēt Reinhardu Venskusu (*Reinhard Wenskus*, 1916–2002), kurš izmantoja valodnieku pētījumus par Elbingas vārdnīcā iekļautajiem apzīmējumiem prūšu sabiedrības slāņiem, lai labāk varētu saprast, kādi sociālās varas atribūti varētu piekrist tam vai citam prūšu sabiedrības slānim [6].

Mūsdienu vēstures literatūrā parasti runā par trīs līmeņu viduslaiku prūšu sabiedrības struktūru – lielajiem brīvajiem jeb eliti, mazajiem brīvajiem, arī – leimaņiem, brīvzemniekiem, un nebrīvajiem zemniekiem [1, 137]. Pieņemot,

ka šāda trīs līmeņu sabiedrības struktūra ir pastāvējusi prūšu sabiedrībā, šai trīs līmeņu struktūrai kaut kādā veidā būtu jābūt reprezentētai arī Elbingas vārdnīcā.

Elbingas vārdnīcā ir sekojoši vārdi, kas apzīmē sabiedrības slāņus un kas ir iekļauti vienā grupā ar dažādiem militāriem terminiem:

- Herre/ Rikis (kungs);
- Könizg/ Konagis (valdnieks);
- Ritter/ Waldwico (bruņinieks);
- Leman/ Laukinikis (leimanis);
- Vrier/ Tallokinikis (brīvais zemnieks);
- Gebuer/ Kumetis (zemnieks).

Analizējot Vācu ordeņa valsti 14. gs. izdotajās lēņu grāmatās sniegtās ziņas par lēņa attiecībām starp ordeni/ bīskapiem kā lēņa kungu un prūšiem kā lēņa vīriem un salīdzinot tās ar citu šajā laikā sastādīto avotu sniegtajām ziņām, var izdalīt vairākus prūšu sabiedrības sociālos slāņus:

- Lielie zemes īpašnieki – zemes daudzums virs 10 hūfām (3. piez.), vīra nauda 60 markas, lielās un mazās tiesas tiesības, jāpiedalās militārajā dienestā;
- Bruņinieki – zemes daudzums 2–3 hūfas, kalpo Ordeņa vai bīskapiju militārajā dienestā, nav tiesas tiesību, vīra nauda, iespējams, 30 markas, atšķirībā no citām sociālajām grupām Ordeņa un bīskapiju izdotajos dokumentos viņi ir izdalīti kā īpaša grupa – *Equites pruthenos, witinge*, kas ļauj viņus uzlūkot kā privilēģētāku grupu salīdzinājumā ar zemniekiem;
- Mazie zemes īpašnieki – zemes daudzums 5–10 hūfas, vīra nauda 30 markas, nav tiesas tiesību, jāpiedalās militārajā dienestā;
- Brīvie zemnieki – zemes daudzums 2 hākeni – 5 hūfas, vīra nauda 16 markas, nav tiesas tiesību, jāpiedalās militārajā dienestā;
- Zemnieki – zemes daudzums 2–3 hākeni, jāmaksā nodevas, jāpilda klaušas, nav noteikta vīra nauda, nav tiesas tiesību, jāpiedalās zemes aizsardzībā (4. piez.).

14. gs. sastādītās prūšu Pamedes zemes tiesības starp lielajiem zemes īpašniekiem izdala kāmererus, kam ir bijušas tiesības augstāk stāvošo kungu uzdevumā veikt dažādas ar zemes pārvaldi saistītas darbības [10, 114, 128, 130, 150]. Elbingas komturijas saimniecības grāmata min kunnegus, kuru pienākums bija piedalīties tiesas sēdēs [7, 55]. Minētās liecības liek domāt, ka lielie zemes īpašnieki nav bijis viendabīgs sociālais slānis, bet tas ir dalījies divās daļās – augstākos kungos un zemākos kungos.

Salīdzinot šo avotos minēto sabiedrības struktūru ar Elbingas vārdnīcā minētajiem terminiem un attiecīgo terminu savstarpējo hierarhiju, var teikt, ka Elbingas vārdnīca visai precīzi raksturo prūšu sabiedrības sociālo un politisko struktūru, proti:

- *Herr/ Rikis* – lielais zemes īpašnieks, augstais kungs;
- *Köniŕg/ Konagis*, kunnegs – lielais zemes īpašnieks, zemais kungs, kunnegs;
- *Ritter/ Waldwico* – bruņinieks;
- *Leman/ Laukinikis* – mazais zemes kungs, leimanis;
- *Vrier/ Tallckinikis* – brīvais zemnieks;
- *Gebuer/ Kumetis* – zemnieks.

Tādējādi var teikt, ka Elbingas vārdnīcā attēlotās ziņas sakrīt ar citu avotu ziņām par 14. gadsimta prūšu sabiedrību.

Šie nedaudzie, rakstā dotie piemēri parāda, ka Elbingas vārdnīca var tikt pielietota kā vēstures avots 13.–14. gadsimta prūšu sabiedrības pētniecībai un tās izmantošana paver plašas iespējas dažādu sociāli politisku un ekonomisku jautājumu izpētei.

Pielikums

Tabula.

Elbingas vārdnīcas vārdu tematiskās grupas

Nr.p.k.	Vārdu grupa
1	2
001-011	Debesis – Pekle: pasaules vertikālais griezumš
012-023	Laiks: gadalaiki, nedēļas dienas
024-032	Zeme: ģeogrāfiskie termini
033-044	Uguns
045-058	Gaiss: metereoloģiskie termini
059-066	Ūdeņi
067-168	Cilvēka ķermenis, slimības
169-192	Saimes locekļi
193-235	Māja
236-293	Zemkopība
294-315	Transports
316-328	Dzirnavas
329-346	Maiznieks
347-381	Pavārs
382-403	Krogs

1	2
404-428	Sabiedrības hierarhija, militārie termini:
429-439	Zirgi
440-453	Zirglietas
454-472	Audējs, krāsas
473-495	Skroderis, apģērba gabali
496-512	Kurpnieks
513-549	Kalējs
550-559	Pirtnieks
560-585	Zivis
586-646	Koki
647-670	Meža zvēri
671-686	Mājdzīvnieki
687-695	Piena produkti
696-705	Medības
706-773	Putni
774-791	Rāpuļi, kukaiņi
792-802	Sociālpolitiski, ekonomiski termini

Piezīmes

1. Dokumentu krājuma apzīmējums zinātniskajā literatūrā – *Codex Neumannianus*.
2. Dokumentu krājuma otrs apzīmējums, kas tiek izmantots zinātniskajā literatūrā – Elbing, StadtB: Q48.
3. Prūsijā Ordeņa laikā tika izmantoti divi zemes laukuma mēri: vācu arkls, hūfa (*Hufe, mansus*, ~ 16,8 ha) un prūšu arkls, hākens (*Haken, uncus*, ~ 10 ha).
4. Plašāk par 14. gs. prūšu sabiedrību skat.: Simsons, R. *Senprūšu sabiedrības sociālo un politisko struktūru atainojums Elbingas vārdnīcā: Maģistra darbs*.

Bibliogrāfija

1. Boockmann, H. *Ostpreußen und Westpreußen*. Berlin: Siedler Verlag, 1992. 479 S.
2. Hein, O. "Altpreussische Wirtschaftsgeschichte bis zur Ordenszeit." *Zeitschrift für Ethnologie*, 1890. Bd. 22, S. 173–216.
3. Kilian, L. *Zu Herkunft und Sprache der Prußen*. Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH, 1980. 177 S.

4. Matuszewski, J. *Iura Prutenorum*. Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu, 1963. 78 str.
5. Nesselman, G. H. F. "Ein deutsch-preussisches Vocabularium aus dem Anfange des 15. Jahrhunderts." *Altpreußische Monatschrift*, 1868. Bd. 5, S. 465–520.
6. Wenskus, R. "Über einige Probleme der Sozialordnung der Prußen." In: *Acta Prussica*. Würzburg: Holzner-Verlag, 1968. S. 7–28.
7. Der Wirtschaftsplan des Ordenshauses Elbing. In: Semrau, A. Der Wirtschaftsplan des Ordenshauses Elbing aus dem Jahre 1386. *Mitteilungen des Copernicus-Vereins für Wissenschaft u. Kunst*, 1937. 45. Heft, S. 46–62.
8. Непокупный А. «Два этюда о цветообозначениях в Эльбингском словаре.» В кн.: *Балто-славянские исследования XVII*. Москва: Индрик, 2006. С. 99–109.
9. Перцев В. «Пруссия до ее завоевания немцами.» *Исторический журнал*, 1944, № 4: 44–52.
10. «Текст Помезанской правды. Ранняя редакция.» В кн.: Пашуто В. *Помезания. «Помезанская правда» как исторический источник изучения общественного строя Помезании XIII–XIV веков*. Москва: Изд-во АН СССР, 1956. С. 114–161.
11. Топоров В. *Прусский язык*, А.-Л. Москва: Наука, 1975–1990.
12. Palmitis, L. "Old Prussian Elbing Vocabulary." donelaitis.vdu.lt/prussian/Elbin.pdf (2010.11.16).

Summary

The Possibilities of Using the German-Prussian Elbing Vocabulary in the Research of Ancient Prussian Society

The Elbing (today – Elbląg in Poland) dictionary – a bilingual German-Prussian dictionary dating from the 14th century – is one of the few written monuments of the Prussian language that have been preserved until today. The Elbing vocabulary contains 802 entries or German-Prussian word pairs. The majority of the words included in the dictionary are nouns; 791 of those are arranged in thematic groups.

The Elbing dictionary has been commonly researched by linguists (Vladimir Toporov, Anatoliy Nepokupniy). Historians have also used the Elbing dictionary in some studies in order to illustrate their hypotheses (Otto Hein, Vladimir Percev, Reinhard Wenskus).

One of the possible directions of historic research, is the representation of the Old Prussian social structure as it appears in the Elbing. In analyzing the information about the ancient Prussian society provided by historic sources, it is possible to distinguish six social sections participating in feudal relations – the high lord, the lower lord (kunnegs), the knight, the small landowner, the free peasant, and peasant. The same picture can be found in Elbing vocabulary:

- Herr/ Rikis – High lord;
- König/ Konagis – Lower lord, kunnegs;
- Ritter/ Waldwico – Knight;
- Leman/ Laukinikis – Landowner;
- Vrier/ Tallckinikis – Free peasant.

The Elbing dictionary can be used as a historical source since it points to tendencies of society development in the particular epoch both by combining the terms in separate word groups and by demonstrating the internal hierarchy among these terms within the particular group.

Geoffrey Swain

‘We Were the Vanguard!’: Nostalgia for Latvia’s Young Communist League in the late 1940s

With the support of the Leverhulme Trust, and the close co-operation of the Oral History Centre at Daugavpils University in Latvia, I have been engaged in a study of the Sovietisation of young people in the Latgale region in the years immediately after the Second World War. In November 1944 the leaders of the Latvian Communist Party were summoned to Moscow, reminded that in 1917 Riga had been “a second Petrograd” and that in 1919 a Soviet Republic had been established in Latvia, and told to return to Latvia and bring up a new generation of young Latvians in the Soviet spirit, removing the thin veneer of “bourgeois” culture established during the twenty years of independence. The Komsomol was to be one of the key instruments in this “re-education” process.

To discover more about how ordinary people related to the Komsomol in the Stalin years, three oral history expeditions were held in Eastern Latvia: Krāslava in July 2009; Preiļi in July 2010; and Ilūkste in July 2011. These expeditions were supplemented with interviews held with former Komsomol activists from Daugavpils and the surrounding region. In the course of the three expeditions getting on for two hundred life-story interviews were undertaken. Nostalgia for the Komsomol was not the overwhelming emotion of those interviewed. The vast majority of those who had memories of the Komsomol were clear that they had joined for essentially pragmatic reasons. However, there were exceptions, and two interviews stand out, one with a man and the other with a woman; both had fond memories of the Komsomol, and both felt that joining it had changed their lives for the better. These two examples also illustrate important changes which were taking place in Komsomol recruitment strategy in the late 1940s.

‘The Proletarian otlichnik’

Ivan was born in 1931 [1]. He came from a traditional Old Believer family, which in accordance with convention did not concern itself with worldly politics and stressed the importance of hard work. His family had been quite well off – their street was where “rich Poles” lived, he said – but his father, a carter, had had a serious injury while at work in which he had lost a leg in 1936; thereafter the family depended on a small state invalidity

pension and to help make ends meet they rented out a room. The family retreated to two rooms, with the children sleeping on the traditional Russian stove.

Ivan's schooling was not a success. He started at a Russian School in autumn 1939, but was uncomfortable with the Orthodox rather than the Old Believer religious education he received. In autumn 1940, with the arrival of the Red Army and the establishment of the Soviet power, he joined the pioneers, but then with the Nazi occupation Russian education received a low priority. He recalled classes taking place all over the place, as old barracks and deserted bakers' shops became available for temporary classrooms. When Soviet schooling was restored in autumn 1944, he had got out of the way of studying and was not a particularly good student.

His life then changed dramatically when in 1946 the Railway Technical School was opened in Daugavpils and he was allowed to transfer to it. Here he studied new subjects – geometry and physics – but most important of all, practical metal working with a lathe. Metal turning became his passion, and as part of their study programme the students undertook regular practical work in the nearby Railway Repair Workshop. In the interview he spoke almost lovingly of the lathe and its potential, of the fitting out workshop, of the turret lathe with its emulsifier, of dismantling and restoring steam engines.

However, it was not just the technical side of study which fascinated him, this first intake of students had to begin by restoring the buildings of the school. Later they had to find fuel to heat them. So in winter 1946–1947 they travelled to the forest near Gulbene; there, housed in an old railway carriage, and ignoring the threat from the “forest brother” national partisans, they collected a train full of logs to heat their buildings. It was, he thought at the time, just like an adventure for Pavlik Korchagin, the hero of Nikolai Ostrovskii's socialist realist tale *How the Steel was Tempered*. Later in 1947, he decided to join the Komsomol. He only did so when he had been designated an *otlichnik*, an excellent worker; until then he did not think he was worthy. He could have joined earlier, but, as he said repeatedly in the interview, in his view only those in the vanguard, only “the leaders of the young” could join the Komsomol and he would join only when he felt ready, when he felt worthy of it. From the technical school, Ivan went straight into the Railway Repair Workshop, one of the largest industrial enterprises in Latvia, and by 1949 he was Komsomol secretary in a branch of over 300, one of the biggest in the country. There were clubs, a wall newspaper, even a flotilla of boats on the Daugava River; an early responsibility was to organise a “Komsomol

wedding". When his name was put up on the factory's board of honour, he remembered that his father had been so proud.

These were also the best of his teenage years. He clearly cut quite a figure: "you needed a suit," he recalled. "I was already, you know, a well-dressed lad. I was always going to the People's House, to dances, with a tie, everything. And everybody knew me." In 1950, after three years in the factory, he did his military service, but then returned to Komsomol work, playing an ever more important role as factory secretary and member of the Daugavpils executive, although despite this pre-eminence he still helped out organise the factory choir. In 1956 participated in the Virgin Lands campaign in Kazakhstan and in 1957 he attended the World Democratic Youth Festival in Moscow, where he remembered meeting the delegation from China. He retired from the Komsomol in 1958, after the big celebrations to mark its 40th anniversary. At the time of the interview, in January 2011, he had recently taken part in a reunion of those active in the Komsomol sixty years previously. His active Komsomol career resulted in upward social mobility. Ivan married a teacher, who was working as a Pioneer leader when they met, and one of their sons became a doctor.

'The Provincial Pauper'

One of the aspects of Komsomol work of which Ivan was particularly proud was the way "we prepared people to improve their qualifications". That was very much the case with Jadviga, the second example of someone with nostalgic memories of their time in the Komsomol. Born in 1936 Jadviga was Latvian [2], because of the war, she had no formal education until 1944, when Soviet power was restored; she then attended a Russian school, presumably because her parents saw the advantage of Russian language education in the new Soviet Latvia. Jadviga came from a very poor background. She had been brought up before the war in a privately rented communal flat, her father was a factory worker and her mother worked in a kitchen garden, earning extra money by collecting and selling worms for fishing bait; when her mother was ill, she recalled, there was no way to pay the hospital bills. For Jadviga, memories of independent Latvia were memories of poverty.

Once at school she was a fast learner, but not particularly motivated. She could soon read Latvian and Russian and developed good hand-writing, but was keen to leave school as early as possible and start earning money. So, aged 14, she left school and went straight to the regional Komsomol committee and asked to join the Komsomol. Pressed in the interview as to

why she did this, she said rather unclearly: "it's that I was trying for work". She was told to see the first secretary, and he arranged a job for her at the regional Soviet executive. Having offered her this job, the first secretary then advised her to complete her education by attending evening school. She did just that, and her life was transformed, for evening school became "her joy", giving her a life time's love of Russian literature, and an interest in the law. Study also brought her the qualifications she needed to get her next job, administering an old people's home.

For her too, the Komsomol led to upward social mobility. Her jobs gave her access to travel and she toured the whole of the Soviet Union, remembering Sevastopol especially fondly. Employment also bought modest wealth and even the occasional extravagance; she was the third person locally to buy a *zaporozhets* car.

Recruitment Targets

But both Ivan and Jadwiga were children of their time, as far as the Komsomol was concerned. Between the return of the Red Army in July and summer 1947 the Komsomol mostly recruited on the basis of wartime activity. However, this meant in practice limiting the Komsomol's appeal to at best twenty per cent of the population. From summer 1947 the Komsomol started to make a more determined effort to recruit young people from what it felt was the natural constituency for communism, the working class. When in March 1947 the Central Committee had inspected the work of the Daugavpils City Committee in overseeing political work among young factory workers there was nothing but criticism. The Komsomol "stood aside", while young workers were ill treated; pay was low, youngsters were scape-goated for poor performance, their hostels were cold and dirty and all the City Committee had done was to organise a couple of meetings [3, 300. l., 227. lp.]. A year later, the Central Committee considered a report on technical education in Daugavpils, focusing on the Railway School and Trade Schools. This time the report was unusually positive, even suggesting that the practice adopted in Daugavpils could serve as a model for elsewhere. Daugavpils City Committee had "considerably improved" its work and it was clear that these institutions were stronger "and undertook serious work for the communist education of students". Local City Committee leaders regularly gave lectures to the students, and the report considered that this improvement was "largely due" to the way practical training and political education had been successfully combined [3, 562. l., 35.-36. lp.]. This, of course, was precisely when Ivan

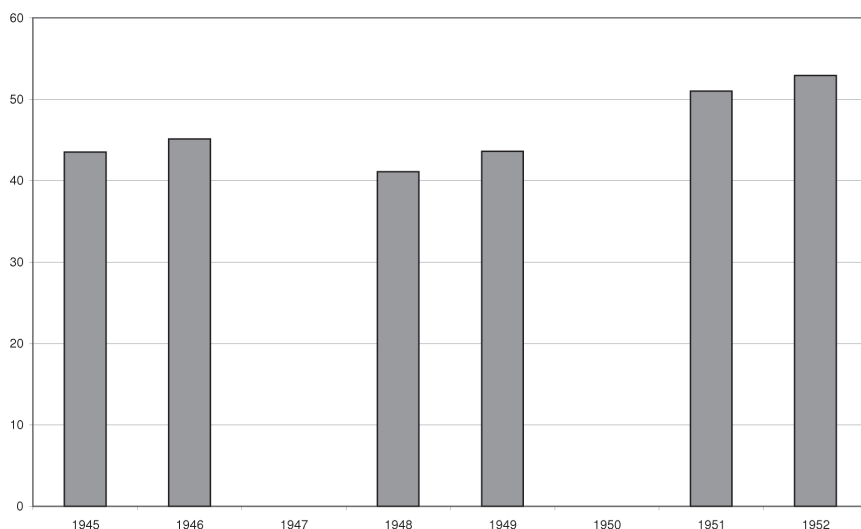
became active in the Komsomol, and as a result of such initiatives by autumn 1948 recruitment was beginning to edge beyond the twenty per cent barrier. In August 1948 the Komsomol still only attracted roughly 20% of youngsters [3, 460. l., 62 lp.] (1st note). However, October saw nearly three thousand members recruited in one month and averaged over 1,500 for four of the next five months – prior to this, it was rare for a thousand new members to be recruited in any month [3, 461. l., 12., 39., 198. lp.; 561. l., 126. lp.; 562. l., 28., 109. lp.] (2nd note). In the eight months between summer 1948 and March 1949 the Komsomol moved from representing 20% of Latvian youngsters to nearer 25%, a significant if modest breakthrough in part achieved by turning to the working class.

However, if the Komsomol was going to expand membership still further, it could not dodge the issue of recruitment among young ethnic Latvians. At two Komsomol Central Committee Plenums held in summer and autumn 1949 the nationality question was addressed directly. The Sixth Plenum of 20–21 June 1949 concluded that work among young Latvians was simply “unsatisfactory” [3, 557. l., 131. lp.]. At the Seventh Plenum on 4–5 October 1949 underlying tensions between Latvian and Russian delegates came to the surface when the editor of “*Padomju Jaunatne*” made clear that it was not just a matter of organising extra Latvian language propaganda but changing the mind set which saw most Latvian youth as still imbued with a bourgeois capitalist spirit [3, 559. l., 29., 52., 70. lp.]. In January 1950 the Department of Cadres and Organisational Work drew up proposals on recruitment directed “especially at young people of Latvian nationality”; this was part of a new more interventionist approach to recruitment and it was to be discussed at closed meetings of all town and region bureaux [3, 669. l., 70, 104. lp.].

This, of course, was precisely when Jadviga joined the Komsomol. She joined just when the Komsomol leadership was determined to do something to increase the number of ethnic Latvians in the Komsomol. This determined effort to increase the number of Latvians was initiated by Vilis Krūmiņš, under whose leadership the number of Latvian members rose considerably; as the chart below shows, during the period 1945–49 the percentage of members of Latvian ethnicity hovered around 43–44%, falling in July 1948 to just 41.5%; only in 1951 would over 50% of Komsomol members be Latvian (see the table). Ivan could remember pressure at this time to bring on “the core nationality”, but he had struggled to respond. Jadviga, however, who joined the Komsomol in 1950, was just the sort of recruit Krūmiņš wanted.

She had walked into the Komsomol office and immediately been offered a job in the local Soviet executive. Jadviga thought she had been favoured in this way because she had clear hand-writing, but, although this could well have been a factor, the real explanation must surely be that it was because she was Latvian.

Percentage of Ethnic Latvians in the Komsomol (3rd note)

Jadviga remembered from early on in her Komsomol career setting off in the Krāslava Komsomol lorry on missions into the countryside where her language skills were put to good use. She was wanted, she was needed. Her life story challenged one of the strongest tropes of “bourgeois Latvia”, that things had been better in the inter-war years, and particularly under Ulmanis. She epitomised the poverty that, for some, was inter-war Latvia. And she also fitted the perfect Komsomol stereotype for 1950 in another way as well. Her elder brother had been killed towards the end of the Second World War while fighting in the Red Army. She was thus the living embodiment of the notion that the poor of bourgeois Latvia were prepared to fight and die for Soviet Latvia.

Notes

1. The figure quoted here is 20% of those below the age for military call-up.
2. Celebrations of the 30th anniversary of the Komsomol help explain the high figure for October.
3. Compiled by the author.

Sources

1. Ivans Bogdanovs's life-story. Interview undertaken by I. Saleniece, G. Swain, Z. Stapķeviķa in Daugavpils, 27 Janvary and 2 February, 2011. 112 and 158 minutes, in Russian. DU MV: 831.
2. Jadviga Sitnika's life-story. Interview undertaken by I. Bogdanoviķa, G. Swain in Krāslava, 12 July, 2009. 134 minutes, in Russian. DU MV: 647.
3. Latvian National Archives – State Archives of Latvia (Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts arhīvs – LNA LVA), 201. fonds, 1. apraksts.

Kopsavilkums

“Mēs bijām avangards!”: nostalgija par Latvijas Komunistiskās jaunatnes savienību 1940. gadu beigās

Rakstā analizēti mutvārdu vēstures avoti no Daugavpils Universitātes Mutvārdu vēstures centra krājuma ar divu bijušo komjauniešu nostalgiskām atmiņām par Latvijas komjaunatni 20. gs. 40. gadu beigās. Abi teicēji cēlušies no vienkāršo ļaužu vides, un abi raudzījušies komunistiskās jaunatnes kustībā ar cerībām, atklājot sev jaunas perspektīvas.

Autors izvirza pieņēmumu, ka šīs patikas pilnās atmiņas varētu būt saistītas ar LĻKJS biedru rekrutēšanas mērķiem un plāniem. Viņš izseko, kā teicēju personības un biogrāfijas atbilda komjaunatnes biedru rekrutēšanas mērķiem atsevišķos laika posmos: 1946.–1948. gadā bija izvirzīta prasība palielināt rūpniecības strādnieku, bet 1949.–1951. gadā – etnisko latviešu uzņemšanu komjaunatnē.

Виталий Шалда

Латышские представители в Государственных думах России (1906–1917)

В условиях, когда в Латвии актуален вопрос о народном доверии парламенту, полезно оглянуться на опыт деятельности первых латвийских парламентариев в I–IV Государственных думах России. В качестве представителей латышей рассматриваются все депутаты от Курляндской, латышских частей Лифляндской и Витебской губерний в первых двух Государственных думах, а также депутаты III и IV дум, избранные латышскими, еврейскими, русскими и др. противниками местного немецкого дворянства. В данной статье автор, отказавшись от полного разбора позиции латвийских представителей по разным рассматриваемым Думами вопросам, ставил задачу дать краткий обзор их парламентской деятельности. Статья подготовлена на основе Думских стенограмм и сборников справочных материалов, с привлечением прессы и научной литературы.

Выборы в I Государственную думу были многоступенчатыми, большинство населения не имело избирательного права. Крайние левые силы, в том числе и Латышская социал-демократическая рабочая партия (ЛСДРП), бойкотировали выборы. Позже русские большевики и латышские социал-демократы бойкот признали ошибкой. Латышская же буржуазия получила возможность как на выборах, так и в самой Думе укрепить свои политические силы. Как подчеркнул академик Я. Страдиньш на III съезде Летоники, именно к этому периоду относится начало создания латышской буржуазной политической элиты [17].

В I Государственную думу (27 апреля – 8 июля 1906 года) были избраны около 500 депутатов (их число менялось), в том числе 7 из Латышского края: 6 латышей и 1 еврей. Последнего – Н. Каценельсона (1862–1923) также можно считать представителем латышей, ибо в Курляндии, где проживало много евреев, латышская буржуазия на выборах всех дум выступала в блоке с еврейской буржуазией. 6 депутатов имело высшее образование (85,7%), только один – А. Бремер (А. *Brēmers*, 1871–1941) – получил образование в уездной школе. Н. Каценельсон окончил Берлинский университет, депутат от Витебской губернии Ф. Трасун (F. *Trasuns*, 1864–1926) – католическую духовную академию, остальные четверо: избранный в Риге Ф. Гросвальд (F. *Grosvalds*, 1850–1924), представлявшие Лифляндию Я. Крейцберг (J. *Kreichbergs*, 1864–1948) и К. Озолинь (K. *Ozo-*

liņš, 1866–1933) и Курляндию Я. Чаксте (*J. Čakste*, 1859–1927) были присяжными поверенными. Все они имели большой опыт общественной работы [4, 5]. Хотя по политической ориентации Я. Крейцберга и Ф. Гросвальда можно было назвать консервативными, все избранные из Латвии в Думе примкнули к кадетам [10, 1906. 9. *jūn.*]. Кроме того они влились в беспартийный союз автономистов, состоящий из представителей национальных меньшинств России [10, 1906. 24. *maijs*]. Ф. Трасун был первым латышом, выступившим перед Государственной думой. На третьем ее заседании он требовал амнистии участникам революции 1905 года и отмены карательных экспедиций. Стремясь добиться проведения реформ в Прибалтике, с либеральных позиций выступали и другие латвийские депутаты. Н. Каценельсон, Я. Крейцберг, Ф. Трасун и Я. Чаксте также подписали заявление о необходимости разработки закона, предоставлявшего всем гражданам равные права [1, 378–379].

В I Думу были поданы также восемь запросов о допущенных властями беззакониях в Латвии. Только одну из интерпелляций – о незаконных действиях карательных экспедиций в Прибалтике – подписали все избранные в крае депутаты [18, 41–42]. Правда, латвийские депутаты подписывали и запросы о событиях в других регионах России. Надо заметить, что 27 июня Я. Крейцберг вместе с эстонским депутатом Я. Тыниссоном (*J. Tõnisson*, 1868–1941) на приеме у министра внутренних дел П. Столыпина (1862–1911) просили отменить в Прибалтике военное положение, однако последний в этом отказал [20, 66]. Факт свидетельствует о невысоком мнении этих думцев о значении речей, произносимых в Думе, и их иллюзиях чего-либо добиться на прямых переговорах с правительством.

Когда царь распустил I Государственную думу, часть ее депутатов направилась в Выборг, где подготовили, подписали и опубликовали т. н. Выборгский манифест, призывавший граждан России принудить императора восстановить права Думы неуплатой налогов и отказом от призыва в армию. Из латвийских депутатов его подписали А. Бремер, Н. Каценельсон и Я. Чаксте [13]. Все они были подвергнуты трехмесячному заключению и потеряли право на избрание в Думу и занятие общественных должностей. Я. Крейцберг во время событий болел, о своем присоединении к воззванию заявил позже, когда часть подписчиков была уже арестована, поэтому сам не был осужден. Остальные представители Латвии воззвание не подписали.

Во II Государственную думу (20 февраля – 3 июня 1907 года) также были избраны 7 латвийских представителей: 6 латышей и 1 еврей. Только на этот раз среди них был и социал-демократ Я. Озол (*J. Ozols*, 1878–1969),

один из основателей ЛСДРП. На выборах в Риге за него голосовали не только рабочие, но и часть латышской буржуазии, создавшей т.н. «прогрессивный блок» [10, 1907. 24. febr.; Подробнее см.: 18, 62–68]. От Витебской губернии был избран дворохозяин, агроном Э. Казрич (1869–1911). В Курляндии общими силами латышских и еврейских избирателей мандаты депутатов получили представитель еврейской буржуазии, купец I гильдии, окончивший Московский университет, Я. Шапиро (1865–?) и двое латышей: помощник присяжного поверенного в Елгаве, выпускник Петербургского университета П. Юрашевский (*P. Juraševskis*, 1872–1945) и председатель Лиепайского Латышского общества К. Буркевиц (*K. Burkevics*, 1866–?), имевший начальное образование. От латышской части Лифляндской губернии в Думу прошли помощник архивариуса Рижского окружного суда и автор нескольких сборников стихов Э. Трейман (*E. Treimanis*, псевдоним Зваргул (*Zvārgulis*), 1866–1950) и землевладелец, многолетний волостной писарь К. Карклинь (*K. Kārklīņš*, 1867–?). Оба они окончили уездные училища [7]. Все, разумеется, за исключением Я. Озола, влились в Думу в кадетскую фракцию.

По подсчетам автора, во II Думе по различным вопросам Я. Озол выступал 27 раз, Э. Трейман – 4, П. Юрашевский – 2, К. Карклинь, Э. Казрич и Я. Шапиро – по разу, К. Буркевиц – ни разу [2]. Когда Э. Трейман в Думе говорил о царившем в государстве произволе, бесправии, помогал Я. Озолу собирать материал для запроса о незаконных действиях властей в Прибалтике, он заслужил нападки латышской буржуазной прессы [10, 1907. 21. marts]. Остальные латвийские депутаты интерпелляцию не подписали. Запрос был подан в Думу, но рассмотреть его она не успела.

Однако умеренность, осмотрительность буржуазных депутатов не помогла II Думе избежать роспуска [Подробнее о нем. см.: 18, 86–89]. Одновременно был принят новый избирательный закон, ограничивший также представительство латышей в Думе и позволивший быть избранными представителям прибалтийского немецкого дворянства.

На выборах III Государственной думы (1 ноября 1907 – 9 июня 1912 года) по I избирательной курии Риги был избран представитель немецкой буржуазии Э. Мориц (*E. Moritz*, 1842–1907), а по II курии объединенными силами рабочих и мелкой буржуазии – врач А. Приедкалнс (*A. Friedkalns*, 1873–1923) социал-демократ, окончивший Московский университет. В Курляндии все выборщики, включая и социал-демократов, договорились голосовать за Я. Гольдмана (*J. Goldmanis*, 1875–1955), однако один из латышей, закончивший реальное и юнкерское училище, подполковник

в отставке Э. Карлсберг (*E. Karlsbergs*, 1861–?) нашел общий язык с немецкими выборщиками и большинством в один голос из среды крестьянских выборщиков был избран он. В Думе он вступил в фракцию «прогрессистов и мирных обновленцев». Кроме того голосами латышских и еврейских избирателей был избран владелец домов в Бауске и Петербурге, присяжный поверенный, выпускник Петербургского университета, много лет прослуживший в Министерстве Финансов и Казначействе, автор многих трудов по финансовым вопросам Л. Нисселович (1856(8?)–1914). В Думе он примкнул к кадетам [5; 7].

Э. Карлсберг был избран в думские комиссии, подписывал законопроекты и запросы, но в течение пяти лет выступил только два раза. Л. Нисселович и А. Приедкалн же с думской трибуны говорили многократно. Кроме того Л. Нисселович как признанный специалист по экономическим и юридическим вопросам 11 раз выступил как докладчик думских комиссий. Он также был инициатором демократического законопроекта об упразднении еврейской зоны оседлости.

Наиболее ярким относившимся к Латвии событием в Думе было обсуждение запроса о деятельности карательных экспедиций в Прибалтике. А. Приедкалн дополнил уже внесенный Я. Озолем во II Думу запрос и представил его уже в III думу. Депутаты — представители буржуазии Латвии — его не подписали. По инициативе А. Приедкална в Думу был внесен законопроект о введении в Прибалтике земств, предусматривавший прямые, закрытые и равноправные выборы самоуправлений. Дума проект так и «не успела» рассмотреть. Из других рассмотренных III Думой вопросов общественность Латвии волновал подготовленный эстонскими депутатами и подписанный также Э. Карлсбергом законопроект о т.н. квотной земле [О существе и истории вопроса см.: 12]. Вопрос так и остался нерешенным.

Выборы в **IV Государственную думу** (15 ноября 1912 года — 6 октября 1917 года) состоялись осенью 1912 года. По первой курии Риги был избран присяжный поверенный, закончивший Рижскую православную семинарию и Дерптский (ныне — Тартуский) университет, член Рижского Латышского общества и Рижского Либерального клуба Я. Залитис (*J. Zālītis*, 1874–1919). По второй курии разгорелась яростная борьба между социал-демократом А. Приедкалном и кандидатом либерального блока разных национальностей, первым председателем Рижского Либерального клуба, окончившим Петербургский университет, князем С. Мансыревым (1866–1928). Победил последний.

В Курляндии были избраны председатель сельскохозяйственного общества, имевший 4-х класное образование, Я. Гольдман и врач — еврей Э. Гуревич (1861–?). От Витебской губернии был избран видный старообрядческий общественный деятель, первый старообрядец с правами домашнего учителя С. Кириллов (1877–1960) [9; 15, 157–158].

С. Мансырев и Э. Гуревич работали в кадетской фракции, а затем в т.н. «прогрессивном блоке». С. Кириллов вступил в ряды русских националистов. Я. Залитис и Я. Гольдман после продолжительных раздумий примкнули к «прогрессистам», оформившимся в результате раскола «Союза 17 Октября».

Активность обоих избранных в думу латышей была значительно выше показанной латышскими депутатами, за исключением социал-демократов в предыдущих думах. Я. Гольдман и Я. Залитис подали в IV Думу несколько законопроектов, однако ни один из них так и не стал законом.

Зато широкий резонанс вызвала речь Я. Гольдмана 26 июля 1914 года в связи с началом Первой мировой войны, где он восхвалял Российское самодержавие, только благодаря которому латыши якобы могли достичь благосостояния. Такую же мысль он проводил и в несколько позже изданной брошюре [11].

Справедливости ради необходимо заметить, что такую «осторожность» демонстрировали не только думцы. В современной литературе уже закрепился вывод, что во время Первой мировой войны латышская «буржуазия и интеллигенция боялась опрометчиво выдвинуть определенные требования (например, автономии). Почти все внимание уделялось многим порожденным войной практическим вопросам.» [16, 509]

Во время войны очень активной была деятельность депутатов вне стен Думы. Значительным был их вклад в создание системы обустройства латышских беженцев [19]. Обычно как большая заслуга обоих депутатов — латышей IV Думы упоминается их участие в создании латышских стрелковых батальонов, затем полков. Однако, зная о дальнейшем развитии событий, о больших потерях, большевизации стрелков, нападках на них в 1917 году со стороны латышской буржуазии, о их участии в Гражданской войне, с точки зрения интересов латышского народа можно опорить целесообразность создания этих формирований.

IV Государственная дума сыграла значительную роль в Февральской революции 1917 года. В ее событиях участвовал С. Мансырев, но нет сведений о каких-то проявлениях активности Я. Гольдмана и Я. Залитиса.

Очевидно, они были в замешательстве. Затем им пришлось выслушивать упреки «латышского общества» за пассивность и неприсоединение к инициативе других национальных депутатов (армян, грузин, литовцев, поляков, эстонцев), сразу после свержения царизма выдвинувших требование автономии [16, 601]. Еще на т.н. Государственном совещании 15 августа 1917 года Я. Залитис уверял, что латыши не хотят отделяться и отмежевываться от России [3, 188].

6 октября 1917 года в связи с выборами в Учредительное собрание России Временное правительство официально распустило IV Государственную думу и, тем самым, формально закончилась думская деятельность латвийских представителей. В современной научной литературе указано: «Хотя ни одно предложение прогрессивных латышских депутатов в Думе не было акцептировано, их деятельность имела большое практическое значение. Впервые представители латышей выступали как деятели Российского государства высокого ранга, которые провозглашали правду о своей земле и народе, приобретали опыт парламентской деятельности. В ходе выборов Думы новый опыт приобрели и разные слои населения Латвии» [16, 61–62]. Этот опыт «разных слоев населения Латвии» прямым образом проявился на выборах Российского Учредительного собрания в ноябре 1917 года. На неоккупированной Германией территории Латвии в него были избраны большевики Я. Берзин (*J. Bērziņš*, 1881–1938), Ф. Розинь (*F. Roziņš*, 1870–1919) и П. Стучка (*P. Stučka*, 1865–1932) и как единственный представитель буржуазии бывший думец Я. Гольдман, который получил наименьшее число голосов из всех избранных. Эти результаты отражали авторитет в латвийском обществе не только латышских буржуазных партий и социал-демократии в целом, но и их представителей в Думе.

Хотя избирательные законы в Государственную думу России не позволяли всем жителям Латвии участвовать в избрании представителей края, однако большинство избранных стремились быть активными, действовать в соответствии со своими представлениями об интересах народа. Их необходимо оценивать по принципу, сформулированному И. Ибсеном (*Henrik Johan Ibsen*, 1828–1906): «Прощено — коль ты не смог, на веки нет — коль не хотел». Полномочия дум, региональное представительство в них были недостаточными, состав III и IV Дум — неблагоприятным для проведения существенных реформ. Наибольший вклад депутатов проявился в политическом образовании общества.

Кроме того, автор считает, что все сказанное подтверждает необходимость основательно, желательно на уровне монографии, исследовать деятельность латвийских представителей в Думе с использованием документов Российского государственного исторического архива в Санкт-Петербурге (Прим. 1). Возможно, анализ работы 16 латышей, 4 евреев, 2 русских, а также нескольких немецких депутатов в четырех Государственных думах России позволил бы глубже понять причины неудач латышских буржуазных партий противостоять вызовам эпохи в 1917, 1934, 1940 годах, а также в историческом аспекте посмотреть на неспособность нынешней правящей политической элиты Латвии соответствовать требованиям общества.

Примечание

1. В последние годы две содержательные статьи о деятельности латвийских депутатов в I и II Государственных думах опубликовал Янис Берзиньш. См.: Jānis Bērziņš “Latvijas deputātu darbība I Valsts domē (1906. gada 27. aprīlis – 8. jūlijs).” *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 2010, Nr. 2: 37–59.; Jānis Bērziņš “Latvijas deputātu darbība Krievijas II Valsts domē (1907. gada 20. februāris – 3. jūlijs).” *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 2012, Nr. 1, 41–68.

Источники

1. *Государственная Дума. Стенографические отчёты. Сессия первая. Т. 1*, СПб., 1906.
2. *Государственная Дума. Второй созыв. Стенографические отчёты. Сессия вторая. Том 1, 2. 1907 год. СПб., 1907.* <http://on-island.net/History/DumaII/V1-26.djvi> (2011.08.29).
3. *Государственное совещание 12–15 августа 1917 года. Стенографический отчет.* Москва: Ленинград, 1930.
4. *Первая Государственная дума. Алфавитный список и полные биографии и характеристики членов Государственной Думы.* Москва, 1906.
5. *3-й созыв Государственной Думы: портреты, биографии, автографы.* Санкт-Петербург: издание Н. Ольшанского, 1910.
6. *Члены Государственной Думы (портреты и биографии): Первый созыв: 1906–1911 / Сост. М. Боиович.* Москва, 1906.
7. *Члены Государственной Думы (портреты и биографии): Второй созыв: 1907–1912 / Сост. М. Боиович.* Москва, 1907.
8. *Члены Государственной Думы (портреты и биографии): Третий созыв: 1907–1912 / Сост. М. Боиович.* Москва, 1908.

9. Члены Государственной Думы (портреты и биографии): Четвертый созыв: 1912–1917. Сост. М. Боиович. Москва, 1913.
10. *Latvija*, 1906–1907.
11. Valsts domnieka J. Goldmaņa runa. Apcerēta sakarā ar visvācu nolūkiem Baltijā un vācu kultūras vērtību. Rīga, 1914.

Литература

12. Андреева Н. Прибалтийские немцы и российская правительственная политика в начале XX века. СПб.: Издательский дом «Миръ», 2008.
13. «История Выборга → В годы революции 1917 г и Гражданской войны 1918 г.» http://www.vbrg.ru/articles/istorija_vyborga/v_gody_revolyutsii_1917g/vyborgskoe_vozzvanie (2011.09.04).
14. Кирьянов И. Российские парламентарии начала XX века: новые политики в новом политическом пространстве. Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук. Пермь, 2009, С. 493–526. http://elibrary.udsu.ru/xmlui/bitstream/handle/123456789/4559/Kirjanov_ro.pdf?sequence=1 (2011.08.24).
15. Фейгмане Т. Русские в довоенной Латвии. На пути к интеграции. Рига, 2000.
16. 20. gadsimta Latvijas vēsture. I. Latvija no gadsimta sākuma līdz neatkarības pasludināšanai. 1900–1918. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2000.
17. Stradiņš, J. “Latvijas intelektuālās un politiskās elites izveidošanās: problēmas un pretrunas.” *Zinātnes Vēstnesis*, 2009. 9. un 23. novembris.
18. Šalda, V., Ūdre, A. *Latvijas Sociāldemokrātija un Valsts dome. 1905–1917*. Rīga, 1988.
19. Šalda, V., Bartele, T. *Latviešu bēgļi Krievijā. 1915–1922*. Daugavpils, 2007.
20. Šilde, Ā. *Valstsvīri un demokrāti. Biogrāfiskas studijas*. [B.v.], 1985.

Kopsavilkums

Latviešu pārstāvji Krievijas Valsts domēs (1906–1917)

Krievijas impērijas četru Valsts domju sastāvā no mūsdienu Latvijas teritorijas: toreizējām Kurzemes un Vidzemes (izņemot guberņas ziemeļu – igauņu daļu) guberņām un Vitebskas guberņas latviešu apriņķiem, tika ievēlēti 16 latvieši, 4 ebreji, 2 krievi un vairāki Baltijas vācieši. Rakstā dots īss pārskats par visu nevācu deputātu darbību, jo visi viņi tika ievēlēti ar daudzu latviešu, ebreju, krievu (iespējams, arī dažu vācu) vēlētāju balsīm. Latvijā ievēlēto deputātu izglītības līmenis bija augstāks nekā vidēji domēs, taču novadam

tas nedeļa nekādu labumu – tā pārstāvju bija pārāk maz, domju pilnvaras pārāk nelielas. III un IV Domes sastāvs bija nelabvēlīgs būtisku reformu veikšanai. Lielākā nozīme bija deputātu darbībai sabiedrības politiskās audzināšanas laukā.

Autors uzskata, ka ir nobriedusi nepieciešamība pamatīgi izvērtēt latviešu un baltvāciešu pārstāvju darbību Domēs, tās atskaņas sabiedrībā. Viņu realizētās politikas atbilstībai risināmajiem laikmeta uzdevumiem būtu vērtējams monogrāfisks pētījums, pirmkārt izmantojot Krievijas valsts vēstures arhīva (Российский государственный исторический архив) Sanktpēterburgā dokumentus. Iespējams, tas ļautu labāk noskaidrot latviešu pilsonības politiskās mazspējas cēloņus 1917., 1934. un 1940. gadā, varbūt dotu iespēju paskatīties citā gaismā arī uz mūsdienu Latvijas valdošās politiskās elites līdzšinējo nespēju efektīvi tikt galā ar jauna laikmeta izaicinājumiem.

Summary

Latvian representatives in Russian State Dumas in 1906–1917

Sixteen ethnic Latvians, four Jews, two Russians and a few Baltic Germans were elected as representatives of what is now known as the Latvian territories of Courland and Livonia (with the exception of the northern Estonian part) provinces and the Latvian districts of Vitebsk province to four State Dumas in the Russian Empire. This article provides an overview of activities of all the non-German delegates, because all of them were elected thanks to a number of Latvian, Russian, Jewish etc. (possibly some German) votes. The education level of the delegates from Latvia was higher than the average one in the Dumas, however, the region did not benefit from that; the number of its representatives in Dumas was small, their authorities were insufficient; also, their mandates were limited. The structure of Duma III and IV did not welcome the implementation of substantial reforms. The greatest impact that the activities of the delegates had was the presence they exerted in political enlightenment of society. The main conclusion of the author is as follows. It is necessary to study in detail and to compare activities of all representatives of Latvia in the State Dumas of the Russian Empire and their repercussions for the society. This would help better understand the reasons behind the weakness of the Latvian bourgeoisie in 1917, 1934, 1940, and possibly also the reasons for the incapability of contemporary political Latvian elite to tackle challenges of the new époque more effectively.

Aija Vilka

Vidējā un vēlā dzelzs laikmeta bērnu apbedījumu inventārs kā ziņu avots par sabiedrības vecuma grupām

Apbedījumu materiāls ir viens no visinformatīvākajiem arheoloģiskajiem avotiem, jo tas var sniegt ziņas par konkrētā laikā lietotajiem ieročiem, darbarīkiem, nēsātajām rotām un apģērbu, kā arī par sabiedrības locekļu mitoloģiskajiem priekšstatiem, sociālo un politisko struktūru. Apbedījumu inventārs lielākā vai mazākā mērā var parādīt arī dažādu vecumu grupu atšķirības, stāvokli sabiedrībā, arī pārējo sabiedrības locekļu attieksmi pret tām.

Rakstā sniegts ieskats vidējā un vēlā dzelzs laikmeta bērnu apbedījumu senlietu analizē. Tā pamatā tiks veikta trīs apjomīgu kapulauku arheoloģiskajā un antropoloģiskajā materiālā, respektīvi, latgaļu un sēļu Aizkraukles Lejasbitēnu kapulaukā (jāatzīmē, ka kapulauks izmantots jau sākot ar 3. gs. līdz 10. gs., tomēr šajā pētījumā analizēti tikai vidējā un vēlā dzelzs laikmeta līdzenie apbedījumi no 5. līdz 10. gs.) [19; 21, 23–26], libiešu Salaspils Laukskolas kapulaukā (10.–13. gs.) [16; 18; 28–36] un zemgaļu Bauskas Čunkānu – Dreņģeru kapulaukā (8.–11. gs.) [2–10; 13–15; 22; 27]. Tā kā kapulauki izmantoti vidējā un vēlajā dzelzs laikmetā, ir iespējams veikt šo kapulauku apbedījumu salīdzinājumu, tomēr ievērojot katra kapulauka specifiku.

Pirms sīkākas apbedījumu analīzes ir vērts sniegt skaidrojumu par rakstā izmantotajiem jēdzieniem *dzimums* un *dzimte*. Arheoloģijas, antropoloģijas, kā arī cita veida zinātniskā literatūrā ar jēdzienu *dzimums* (*sex*) jeb *bioloģiskais dzimums* saprot bioloģiski noteiktu dalījumu sieviešu/vīriešu dzimumā (arheoloģijā to ir iespējams noteikt pēc skeleta), savukārt *dzimte* (*gender*) jeb *sociālais dzimums* ir vīriešu un sieviešu atšķirību sociāla konstrukcija, to veido un nosaka konkrēti specifiski vēsturiskie un kultūras apstākļi (arheoloģijā dzimti nosaka pēc apbedījumu inventāra) [25, 181; 15, 8; 17, 2]. Lai gan dzimte ir saistīta ar dzimumu, tās ne vienmēr ir identiskas parādības [22, 15] (piemēram, sievietē, kas sabiedrībā apstākļu sakritības dēļ pārņem kādu vadošu (valdnieks/vadonis) lomu, reprezentē vīriešu dzimti (attiecīgi, apbedījums var tikt veidots saskaņā ar vīriešu apbedīšanas tradīcijām, piemēram, pievienojot vīriešu statusu raksturojošus priekšmetus)), tāpēc apbedījumu inventāra analizē var runāt par indivīda dzīves laikā ieņemto lomu, dzīvesveidu – dzimti. Dzimtes jēdziens ietver konkrētas kultūras izpratni par vīrieti, sievieti, vīrišķo, sievišķo,

dzimumu un atražošanu, ieskaitot arī attiecīgās uzvedības priekšnoteikumus un dzimumu savstarpējo attiecību izskaidrojumu [25, 184]. Tā kā bērnu apbedījumos mirušajam nav iespējams noteikt dzimumu (skelets atrodas attīstības stadijā un nav vēl izveidojis dzimumam raksturīgās īpašības), korektāk ir runāt par bērna dzimti, ko var noskaidrot pēc apbedījuma inventāra un kas parāda bērna lomu sabiedrībā (ļoti iespējams, ka tā sakrīt ar bioloģisko dzimumu, tomēr to viennozīmīgi nevar apgalvot).

Izanalizējot bērnu apbedījumu inventāru, iespējams izdalīt trīs vecuma grupas: 1) 0 – 3–6 gadi; 2) 3–6 – 9–12 gadi; 3) vairāk nekā 9–12 gadi (pētījumā analizēti mirušie līdz 17 – 19 gadu vecumam, tas ir, līdz vecumam, kad indivīds bioloģiski ir pieaudzis). Šo vecuma grupu pazīmes nav vienādas visos kapulaukos, un minētie gadi ir tikai aptuveni iedalījums.

Nepieaugušajiem sabiedrības locekļiem kapā tika dotas lielākoties tās pašas mantas, kas pieaugušajiem, tomēr reizēm variējot to izmērus un veidus. Lai gan nepieaugušu indivīdu apbedījumos tiek konstatēts dzimtei raksturīgs inventārs, maziem bērniem nereti inventārs ir vienvēidīgāks. Būtiski atzīmēt, ka lietu līdzdošanas tradīcijās iezīmējas zināmas etniskās īpatnības. Piemēram, latgaļu bērnu apbedījumos salīdzinoši reti tiek konstatēti darbarīki, lībiešu – retāk atrod ieročus, savukārt salīdzinoši bieži – dažādus sadzīves priekšmetus. Zemgaļu meiteņu apbedījumos bieži konstatē darbarīkus [1, 282].

Lejasbitēnu kapulaukā nav konstatēts neviens bērna apbedījums, kurš iekļautos 0–3–6 gadi vecuma grupā, tāpēc analizēt var tikai Laukskolas un Čunkānu – Dreņģeru kapulauka atradumus. Laukskolas kapulaukā par tipiskām šī vecuma grupas senlietām ir atzītas krellītes, to piekariņi, aprocas, gredzeni un apģērba rotājumi. Tāpat nereti tiek atrasti arī naži un kaklariņķi. Savukārt Čunkānu – Dreņģeru kapulaukā konstatētās senlietas ir ļoti daudzveidīgas: naži, kaujas naži, cirvji, darbarīki, kaklariņķi, rotadatas, aprocas, gredzeni un apģērba rotājumi. Darbarīki visvairāk atrasti tieši šajā vecumā mirušu bērnu kapos, kas ir ļoti atšķirīgi no citu kapulauku bērnu apbedījumiem, kuros darbarīki atrasti vecāku bērnu apbedījumos vai netiek atklāti vispār.

Kopumā var spriest par būtiskām bērnu statusa atšķirībām lībiešu un zemgaļu sabiedrībā. Šķiet, būtu pārdroši apgalvot, ka Čunkānu kapulauka darbarīku atradumi liecina, ka bērns tos ir lietojis un pildījis saimniecības darbus, drīzāk darbarīku parādīšanos mazu bērnu apbedījumos varētu skaidrot ar šo priekšmetu simbolisko nozīmi – acīmredzot zemgaļu sabiedrībā bērni jau kopš mazotnes ir strikti iedalīti dzimtēs (jāatgādina, ka dzimte ir sabiedrības konstrukcija, kas norāda uz bērna lomu sabiedrībā, tā uzvedību,

apgērbu utt.), attiecīgi tas parādās arī apbedījumu materiālā, meitenēm apbedījumā dodot līdzīgu sieviešu darbarīkus, zēniem – ieročus. Savukārt Laukskolas arheoloģiskajā materiālā bērniem šajā vecumā būtiski netiek izšķirta dzimte, un bērni uztverti kā viena, kopēja sabiedrības grupa, kas visticamāk nozīmē, ka arī to audzināšana un ikdienas dzīve tika organizēta pēc vienotiem principiem, neizdalot dzimuma un dzimtes specifiku.

Lejasbitēnu kapulaukā vecuma grupas 3–6 – 9–12 gadi apbedījumos bieži sastopami gredzeni un aproces, reizēm arī saktas, rotadatas un kaklariņķi, tomēr tie saistāmi ar bagātākiem apbedījumiem un nav uzskatāmi par šīs vecuma grupas tipiskām senlietām. Laukskolas kapulaukā šīs vecuma posms iezīmējas ar ieroču (šķēpu un cirvju), jātnieku piederumu, kā arī monētu parādīšanos apbedījumos. Tiesa, šādi piederumi ir raksturīgi tikai zēnu apbedījumiem. Interesanti, ka visvairāk šķēpu un zobenu tiek konstatēti vecuma posmā no 3 līdz 9 gadiem. Aplūkojamās vecuma grupas bērnu kapos atrasti arī atsvari un dzeramā raga apkalumi. Tomēr šajā gadījumā šīs senlietas būtu saistāmas ar apbedītā sociālo stāvokli, jo dzeramā raga apkalumi un atsvari visticamāk norāda uz bērna ģimenes augsto stāvokli. Laukskolas kapulauka bērnu (apmēram 7–8 g. v.) apbedījumos daudz krasāk parādās atšķirības starp dzimtēm. Tā, piemēram, šī vecuma zēnu apbedījumos vairs netiek konstatētas sieviešu rotas – kaklariņķi un spirālaproces. Čunkānu – Dreņģeru kapulaukā 6 – 7 gadu vecu zēnu apbedījumos parādās šķēpi, kas bieži likti kopā ar cirvi un kaujas nazi. Savdabīgi, ka 9–12 gadīgo zēnu apbedījumos netiek konstatēti ieroči un darbarīki, to līdzdošana ir konstatēta tikai 14-gadīgu bērnu apbedījumā. Jāatzīmē, ka šīs vecuma grupas (9–12 g. v.) apbedījumi ir ļoti nabadzīgi priekšmetu veida un skaita ziņā.

Līdzīgu situāciju Austrumlietuvās dzelzs laikmeta apbedījumos apraksta arī arheologs Laurinas Kurila (*Laurynas Kurila*, 1978), konstatējot, ka pusaudžu vecuma grupā (12–20 gadu robežās) apbedījuma inventārs ir daudz nabadzīgāks nekā bērnu apbedījumos. L. Kurila uzskata, ka pusaudžu apbedījumos ievietots viņu pašu iegūtais īpašums, atšķirībā no mazu bērnu kapiem, kuru inventārs izveidots no piederīgo līdzīgu dotajiem priekšmetiem. Iespējams, sabiedrība ir uzskatījusi, ka šajā vecumā indivīds jau ir pietiekoši patstāvīgs un spēs par sevi parūpēties arī aizsaulē [17, 110]. Varbūt arī Čunkānu – Dreņģeru kapulauka situāciju ir iespējams skaidrot līdzīgi – pieņemot, ka 9–12 gadu vecums ir pārejas posms, kurā bērni sāk kļūt patstāvīgāki.

Izvērtējot apskatītā vecuma grupas apbedījumus, ir jāsecina, ka katrā kapulaukā vērojams atšķirīgs bērnu sociālais statuss. Lai gan Laukskolas kapulaukā šajā vecumā krasi sāk iezīmēties dzimšu atšķirības apbedījumu

inventārā, Lejasbitēnos joprojām bērnu apbedījumos tiek konstatētas līdzīgas senlietas, īpaši neizdalot bērna sociālo dzimumu un zēnus/meitenes uztverot kā vienu grupu. Čunkānu – Dreņģeru kapulaukā turpinās dzimtes dalījums, tomēr uzskatāmi samazinās apbedījumu inventāra skaits. Gan Laukskolā, gan Čunkānos šajā vecumā zēniem parādās ieroči, iespējams, liecinot par zēnu sociālā statusa apzināšanos. Tomēr grūti pateikt, vai šajā vecumā zēni arī sāk apgūt karotāju mākas, iespējams, ieroči tiem apbedījumā likti simboliski, norādot uz mirušā dzimti un viņu statusu nākotnē.

Vecuma grupā vairāk nekā 9–12 gadi aptuveni noteikts tikai sākuma vecums, jo visos kapulaukos radās grūtības noteikt atskaites punktu, kurā droši varētu apgalvot, ka mirušais sabiedrībā jau ir uzskatīts par pieaugušo. Tā kā tika analizēti mirušie līdz 17–19 gadu vecumam, tad šajā grupā tiek iekļauti 9–12–19 gadus vecu bērnu kapi, tomēr 19 gadus uzskatīt par beigu posmu īsti nav pamatojuma, tāpēc vecuma grupas nosaukumā ir noteikts tikai tās sākumposms. Šajā vecumā visos kapulaukos nostiprinās mirušo dzimte (attiecīgi arī bērnu loma sabiedrībā, ikdienas darbi, uzvedība utt.), kā arī palielinās priekšmetu veidu skaits apbedījumā. Lejasbitēnu kapulaukā zēnu apbedījumos sāk parādīties ieroči. Visbiežāk konstatē cirvi, tomēr atrasti arī vienasmens zobeni un šķēpi. Aproces un gredzeni saglabā savu būtisko pārsvaru skaita un izplatības ziņā, tomēr reizēm tiek konstatēti arī kaklariņķi, kaklarotas u.c. rotas. Principā būtiskākā atšķirība, kas konstatējama šīs vecuma grupas bērnu apbedījumos ir – ieroču parādīšanās zēnu apbedījumos un dažu darbarīku atradums meiteņu kapos, tādējādi arī Lejasbitēnu kapulaukā beidzot bērni tiek apbedīti saskaņā ar dzīves laikā iegūto sociālo dzimumu (kas visticamāk ir sakritis ar bērna dzimumu, tomēr bez papildus kaulu analizēm tas nav pierādāms).

Laukskolas kapulaukā konstatēti tikai 11 šī vecuma grupas pārstāvju apbedījumi, kas liedz sniegt korektu tās raksturojumu. Tomēr jāmin, ka daudz retāk nekā iepriekšējos vecuma posmos zēnu kapos tiek konstatēti ieroči, kā arī pilnīgi izzūd tādi priekšmeti kā atsvari, dzeramā raga apkalumi, miniatūri priekšmeti u.c. Interesanti, ka Čunkānu – Dreņģeru kapulaukā šī vecuma posma bērnu apbedījumos konstatējami tāda paša veida priekšmeti, kādi atrodami iepriekšējā vecuma posma – 6–9 gadu vecu bērnu kapos: ieroči, darbarīki, kaklariņķi, rotadatas (kā jau tika minēts, 9–12 g. v. bērnu apbedījumos liels priekšmetu iztrūkums). Pārsvarā šī vecuma grupas apbedījumos konstatē dzimtei raksturīgus priekšmetus, un apbedījumu inventārs būtiski neatšķiras no pieaugušo kapu inventāra.

Izanalizējot šīs grupas bērnu apbedījumus, var secināt, ka būtiskas atšķirības ir manāmas tikai Lejasbitēnu kapulaukā, kurā šajā posmā parādās ieroči un darbarīki un noteiktāk tiek izdalīta mirušo bērnu dzimte. Čunkānu – Dreņģeru kapulaukā konstatēti tādi paši priekšmeti kā iepriekšējos vecuma posmos. Principā jāmin, ka bērnu apbedījumos ir konstatējams līdzvērtīgs inventārs kā pieaugušo apbedījumos, kas varētu liecināt par bērnu pārejas posmu uz pieaugušo kārtu.

Viens no būtiskākajiem un visgrūtāk atbildamajiem jautājumiem bērnu apbedījumu sociālajā analizē ir: kurā vecumā bērns kļūst par sociāli pieaugušu un kā to var konstatēt apbedījumu materiālā? Dažādi pētījumi sniedz atšķirīgu šīs grupas robežu, Latvijas arheoloģijas literatūrā vietām parādās vecums – ap 15 gadi [38, 156; 39, 41; 11, 25–30; 12, 4–25]. Aplūkoto kapulauku apbedījumu analīze neuzrāda kādas būtiskas apbedījuma inventāra izmaiņas pēc šīs vecuma robežas sasniegšanas. Tāpat ir izteikts minējums, ka pieauguša cilvēka statusa sasniegšanu varētu saistīt ar kādas konkrētas senlietas parādīšanos apbedījumos. Latgaļu meitenēm reti konstatē vainadziņu. Vainadziņa esamība varētu simbolizēt to, ka meitene ir pieaugusi [20, 118], savukārt lībiešu meiteņu kapos reti konstatē važiņu rotas un tās varētu liecināt par viņu nobriešanu [37, 258]. Lai gan vainadziņi un važiņrotas lielākoties patiešām atrasti sieviešu apbedījumos, tie tomēr ir konstatējami arī meiteņu kapos. Bieži abas šīs rotas atrastas apbedījumos, kas bagāti arī ar citām piedevām. Turklāt šķiet, ka nereti gadījumos, kad apbedījumā netiek atrasts antropoloģiskais materiāls, kas palīdzētu identificēt mirušā statusu, bet tiek atrasts vainags vai važiņrota, mirusī vienmēr tiek klasificēta kā pieaugusi sieviete, pat tad, ja nav citu pazīmju, kas par to liecinātu. Šķiet, ka tas ir radījis nedaudz maldīgu situāciju, ka šīs rotas tieši tiek saistītas ar pieaugušu sieviešu apbedījumiem un to nozīme, iespējams, ir bijusi savādāka. Pieļaujams, ka vainagi un važiņrotas ir vērtējami arī kā īpašāka (iespējams, augstāka) sociālā stāvokļa rādītājs un to saistība ar meiteņu sociālu pieaugšanu nav pieņemama kā viennozīmīga parādība. Tomēr šī jautājuma kvalitatīvai atrisināšanai būtu nepieciešams padziļināts pētījums.

Lai gan apbedījumu inventāru var analizēt kā avotu par bērnu vecuma grupām, ir jāievēro konkrēta kapulauka specifiskās iezīmes. Atšķirīga korelācija starp apbedījumu inventāru un vecuma grupām ir vērojama dažādu etnisko vienību kapulaukos, liecinot par atšķirīgu apbedīšanas tradīciju pastāvēšanu un visticamāk arī citu sabiedrības struktūru. Visbūtiskāk šī atšķirība parādās dzimtei raksturīgo priekšmetu atradumos – Lejasbitēnu kapulaukā bērniem dzimte stingri tika nošķirta tikai ar 9–12 gadu vecumu. Acīmredzot

ar šo vecumu bērnus sāka audzināt saskaņā ar konkrētajai dzimtei raksturīgajām parašām un tie tika gatavoti pieaugušo dzīvei. Laukskolas un Čunkānu sabiedrībā bērniem jau daudz agrākā vecumā tiek izdalīta dzimte un, iespējams, bērns daudz ātrāk apgūst dzimtei atbilstošas iemaņas (ikdienas darbus, prasmes, uzvedību). Izvērtējot apbedījumu materiālu, var secināt, ka pēc 9–12 gadu vecuma sasniegšanas apbedījuma inventārs būtiski nemainās, tas kļūst līdzvērtīgs pieaugušo apbedījumiem, tāpēc var apgalvot, ka pēc šī vecuma sasniegšanas sākas pārejas posms kļūšanai par sociāli pieaugušu sabiedrības locekli, tomēr pagaidām būtu pārdroši novilkt kādu striktu vecuma robežu, pēc kuras sasniegšanas bērns kļūst par pieaugušo. Visticamāk sociālā pieaugšana ir bijusi atkarīga no dažādiem individuāliem aspektiem, tāpēc ir pieļaujams, ka visiem tā nav notikusi vienlaicīgi.

Bibliogrāfija

1. Apals, J., Atgāzis, M., Graudonis, J. u. c. *Latvijas senākā vēsture*. 9. g. t. pr. Kr.–1200. g. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2001. 373 lpp.
2. Atgāzis, M. *Pārskats par arheoloģiskajiem izrakumiem Dreņģeru – Čunkānu kapulaukā 1985. gadā*. Glabājas Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūta Arheoloģisko materiālu krātuvē (turpmāk – LU LVI AMK), VIAA: 1107.
3. Atgāzis, M. *Pārskats par arheoloģiskajiem izrakumiem Dreņģeru – Čunkānu kapulaukā 1986. gadā*. LU LVI AMK, VIAA: 559.
4. Atgāzis, M. *Pārskats par arheoloģiskajiem izrakumiem Dreņģeru – Čunkānu kapulaukā 1987. gadā*. LU LVI AMK, VIAA: 595.
5. Atgāzis, M. *Pārskats par arheoloģiskajiem izrakumiem Dreņģeru – Čunkānu kapulaukā 1988. gadā*. LU LVI AMK, VIAA: 627.
6. Atgāzis, M. *Pārskats par arheoloģiskajiem izrakumiem Dreņģeru – Čunkānu kapulaukā 1989. gadā*. LU LVI AMK, VIAA: 664.
7. Atgāzis, M. *Pārskats par arheoloģiskajiem izrakumiem Dreņģeru – Čunkānu kapulaukā 1990. gadā*. LU LVI AMK, VIAA: 731.
8. Atgāzis, M. *Pārskats par arheoloģiskajiem izrakumiem Dreņģeru – Čunkānu kapulaukā 1991. gadā*. LU LVI AMK, VIAA: 839.
9. Atgāzis, M. *Pārskats par arheoloģiskajiem izrakumiem Dreņģeru – Čunkānu kapulaukā 1994. gadā*. LU LVI AMK, VIAA: 855.
10. Atgāzis, M., Bebre, V. *Pārskats par arheoloģiskajiem izrakumiem Dreņģeru – Čunkānu kapulaukā 1984. gadā*. LU LVI AMK, VIAA: 1125.
11. Bandare, V. “Jaunas atziņas lībiešu kultūras izpētē.” *Latvijas Vēsture*, 2002, Nr. 3: 25–30.

12. Bandare, V. "Sabiedrības dalījums vecuma grupās: sākotnējie meklējumi Salaspils Laukskolas kapulauka materiālā." *Latvijas Zinātņu akadēmijas Vēstis*, 2007, Nr. 5: 4–25.
13. Bebre, V. *Pārskats par arheoloģiskajiem izrakumiem Dreņģeru – Čunkānu kapulaukā 1982. gadā*. LU LVI AMK, VIAA: 1079.
14. Bebre, V. *Pārskats par arheoloģiskajiem izrakumiem Dreņģeru – Čunkānu kapulaukā 1983. gadā*. LU LVI AMK, VIAA: 490.
15. Conkey, M. W., Gero, J. M. (eds.). *Engendering archaeology. Women and Prehistory*. London: Basil Blackwell, 1991. 432 p.
16. Čunkānu – Dreņģeru kapulauka antropoloģiskais materiāls. Glabājas Latvijas Universitātes Latvijas Vēstures institūta Bioarheoloģisko materiālu krātuvē (turpmāk – LU LVI BMK), kolekcijas Nr. 11.
17. Gilchrist, R. *Gender and Material Culture. The Archaeology of Religious Women*. London and New York: Routledge, 1994. 240 p.
18. Ģinters, V. *Pārskats par arheoloģiskajiem izrakumiem Laukskolas kapulaukā 1937. gadā*. Glabājas Latvijas Nacionālā vēstures muzeja Arheoloģijas nodaļā (turpmāk – LNVM AN), AA: 257.
19. Kurila, L. "Vaiko statusas Rytų Lietuvoje geležies amžiuje." *Archaeologia Lituana*, 2007, Vol. 8: 97–116.
20. Laukskolas kapulauka antropoloģiskais materiāls. LU LVI BMK, kolekcijas Nr. 42.
21. Lejasbitēnu kapulauka antropoloģiskais materiāls. LU LVI BMK, kolekcijas Nr. 24.
22. Nelson, S. M. *Gender in archaeology. Analyzing Power and Pstige*. Walnut Creek, London and New Delhi: Altamira Press, 1997. 240 p.
23. Radiņš, A. *10.–13. gadsimta senkapi Latgaļu apdzīvotajā teritorijā un Austrumlatvijas etniskās, sociālās un politiskās vēstures jautājumi*. Rīga: N.I.M.S., 1999. 199 lpp.
24. Riekstiņš, A. *Pārskats par arheoloģiskajiem izrakumiem Lejasbitēnu kapulaukā, 1931. gadā*. LNVM AN, AA: 245.
25. Šnē, A. *Sabiedrība un vara: sociālās attiecības Austrumlatvijā aizvēstures beigās*. Rīga: Intelekts, 2002. 469 lpp.
26. Šturms, E. *Pārskats par arheoloģiskajiem izrakumiem Dreņģeru – Čunkānu kapulaukā 1937. gadā*. LNVM AN, AA: 172.
27. Urtāns, V. *Pārskats par arheoloģiskajiem izrakumiem Aizkraukles Lejasbitēnu kapulaukā 1961. gadā*. Glabājas LNVM AN, AA: 419.
28. Urtāns, V. *Pārskats par arheoloģiskajiem izrakumiem Aizkraukles Lejasbitēnu kapulaukā 1962. gadā*. Glabājas LNVM AN, AA: 420.

29. Urtāns, V. *Pārskats par arheoloģiskajiem izrakumiem Aizkraukles Lejas-bitēnu kapulaukā 1963. gadā.* LNVM AN, AA: 421.
30. Urtāns, V. *Pārskats par arheoloģiskajiem izrakumiem Aizkraukles Lejas-bitēnu kapulaukā 1964. gadā.* LNVM AN, AA: 422.
31. Vāle, E. *Pārskats par arheoloģiskajiem izrakumiem Dreņģeru – Čunkānu kapulaukā 1924. gadā.* LNVM AN, AA: 32
32. Zariņa, A. *Pārskats par arheoloģiskajiem izrakumiem Salaspils Laukskolas kapulaukā 1967. gadā.* LU LVI AMK, VIAA: 175.
33. Zariņa, A. *Pārskats par arheoloģiskajiem izrakumiem Salaspils Laukskolas kapulaukā 1968. gadā.* LU LVI AMK, VIAA: 215.
34. Zariņa, A. *Pārskats par arheoloģiskajiem izrakumiem Salaspils Laukskolas kapulaukā 1969. gadā.* LU LVI AMK, VIAA: 222.
35. Zariņa, A. *Pārskats par arheoloģiskajiem izrakumiem Salaspils Laukskolas kapulaukā 1970. gadā.* LU LVI AMK, VIAA: 232.
36. Zariņa, A. *Pārskats par arheoloģiskajiem izrakumiem Salaspils Laukskolas kapulaukā 1971. gadā.* LU LVI AMK, VIAA: 256.
37. Zariņa, A. *Pārskats par arheoloģiskajiem izrakumiem Salaspils Laukskolas kapulaukā 1972. gadā.* LU LVI AMK, VIAA: 276.
38. Zariņa, A. *Pārskats par arheoloģiskajiem izrakumiem Salaspils Laukskolas kapulaukā 1973. gadā.* LU LVI AMK, VIAA: 301.
39. Zariņa, A. *Pārskats par arheoloģiskajiem izrakumiem Salaspils Laukskolas kapulaukā 1974. gadā.* LU LVI AMK, VIAA: 320.
40. Zariņa, A. *Pārskats par arheoloģiskajiem izrakumiem Salaspils Laukskolas kapulaukā 1975. gadā.* LU LVI AMK, VIAA: 335.
41. Zariņa, A. *Salaspils Laukskolas kapulauks.* Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds, 2006. 464 lpp.
42. Денисова Р., Граудонис Я., Гравере Р. *Кивуткалнский могильник эпохи бронзы.* Рига: Зинатне, 1985. 163 с.
43. Шноре Э., Зейда Т. *Нукшинский могильник.* Рига: Издательство Академии наук Латвийской ССР, 1957. 151 с.

Summary

Iron Age Grave Goods as Sources about Society's Age Groups: Middle and Late Iron Age Children's Burial Social Analysis

This paper examines Iron Age grave goods as a source for age groupings within society and its social characterization. The best sources for this analysis are children's burials, because in the sub-adult period changes in social status and overall appearance can be observed more easily. Therefore, in this paper three great Middle and Late Iron Age burial fields, namely the (Lejasbitēni (3th–10th century), Laukskola (10th–13th century), Čunkāni – Dreņģeri (8th–11th century)) with good preserved archaeological and anthropological material are analyzed.

This study is based on grave goods appearing in children burials from three age groups: 0 – 3–6 years, 3–6 – 9–12 years and more than 9–12 years (it was complicated to clarify the end of the sub-adult period by archaeological material, therefore there is no end border in the last age group). Many differences between the different ethnic groups were established during the examination of grave goods: for example, tools were rare finds in Latgallians children burials, but weapons were occasionally found in Livs children burials, where there were a lot of household objects. Very wornout tools are common finds in Semigallians children burials, which suggests that they were used for a lifetime, probably by the deceased.

Age limits in which sex distinction appears also vary in different burial field, for example in boys' burials of Čunkānu – Dreņģeru burial field, weapons as a traditionally man grave goods appear already at age of 2–3 years. At the same time, in the Lejasbitēnu burial field, weapons in boys' and tools in girls' burials appeared only at the age of 9–12 years. This difference probably means that there was a also difference in social structure and children status. It was concluded that from 9 or 12 years, children transferred to the transition period to becoming a social adult.

Манвидас Виткунас

Штурм и оборона литовских замков в войнах с Тевтонским орденом (XIII — начало XV века)

Военное противостояние с Тевтонским орденом с конца XIII века до начала XV века было самым сложным испытанием для Литвы и её жителей. Это были решающие сражения за выживание государства. Ещё в XIII веке литовцы и другие балтские этносы столкнулись с экспансией Тевтонского и Ливонского орденов. Пока рыцари были заняты покорением Ливонии и Пруссии, литовцы подвергались эпизодическим нападениям, которые, как правило, удавалось отразить. Это и поражение меченосцев в битве при Сауле (*Saulės mūšis*) в 1236 году, и победа войска жемайтов и их союзников в битве при Дурбе (*Durbe*) в 1260 году.

Пока крестоносцы были заняты утверждением своей власти на завоёванных территориях, Литовское государство расширяло свои рубежи на юг и восток.

Но уже в девяностых годах XIII столетия Тевтонский орден завершил завоевание земель пруссов, скальвов и вышел к Неману. Начался очень интенсивный и кровопролитный этап войны Великого княжества Литовского (*Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė*, ВКЛ) с Тевтонским орденом и его северной ветвью — Ливонским орденом. Натиск крестоносцев вплоть до Грюнвальдской битвы в 1410 году и битвы на полях Пабайска (*Pabaiskas*, Укмяргский район, Литва) в 1435 г. пришлось удерживать главным образом жителям западной части ВКЛ — теперешней Литвы и западной части Белоруссии.

В войнах ВКЛ с Тевтонским орденом огромную роль играли замки. Основной натиск пришёлся на деревянные замки, которые строились, как правило, на городищах. Принято считать, что каменные замки на территории Литвы начали строить в первой половине — середине XIV века, хотя некоторые авторы придерживаются мнения, что каменные укрепления в Вильнюсе возникли ещё во второй половине XIII века [9, 51–130].

В литовской и вообще восточноевропейской историографии войнам с Тевтонским орденом уделено большое внимание, но все ещё остаются пробелы в познании их с точки зрения истории военного искусства. Детально исследованы действия защитников некоторых литовских замков (Пиленай, Каунас, Вильнюс), но только фрагментарно выявлены такти-

ческие приёмы, к которым прибегали нападающая и обороняющаяся стороны, не выявлены основные стратегические и тактические принципы обороны.

Цель этой статьи — попробовать провести короткий военно-исторический анализ использования для целей обороны замков, существовавших на территории сегодняшней Литвы в конце XIII — начале XV вв. Главным источником для изучения войн Великого Княжества Литовского с Тевтонским орденом служат средневековые хроники, и в первую очередь — хроника Виганда Марбургского (*Wigand von Marburg*) [15; 16].

В Литве в начале XIV века была сформирована целая сеть деревянных замков, которая постепенно усиливалась кирпично—каменными замками. На территории нынешней Литвы насчитывалось 64 деревянных замка (не считая замков, построенных крестоносцами), датированных концом XIII — началом XV века, и 7 каменных замков (Вильнюс (2 замка), Мядининкай (*Medininkai*, Вильнюсский район), Тракай (*Trakai*, 2 замка), Старый Тракай (*Senieji Trakai*, Тракайский район), Каунас [1, 77]. Они вместе с замками на территории теперешней Белоруссии образовали две или три оборонительные линии, главная из которых пролегла от центральной Жямайтии (*Žemaitija*) до верховьев Немана.

В замках Неманской оборонительной линии несли службу не только местные жители, но и сменные отряды воинов из более отдалённых районов [5].

Напор на эти оборонительные системы и другие замки был велик — лишь с 1345 по 1377 годы на территорию Литвы были организовано около ста походов — 70 со стороны Пруссии и 30 со стороны Ливонии [11, 62] (т.е. примерно 3 похода в год). Во время таких походов, как правило, нападению подвергались несколько замков и десятки селений.

В Литовском государстве в XIV веке существовала система оповещения о нападениях, действовавшая с помощью сторожевых дозоров и дымовых сигналов [2, 33]. С средних веков в литовской топонимике сохранилось некоторое число возвышенностей, называемых *Žvalgakalnis*, что переводится как «Дозорная гора» [4, 100–102; 17, 69].

Когда враг подступал к замковым или городским стенам, обороняющиеся воины и жители спешили строить из брёвен и всякого рода подручных материалов препятствия на пути продвижения врага, жгли мосты, поджигали посад (оборона Вильнюса в 1390 году) [14, 31].

Действия обороняющихся можно обозначить как пассивную оборону (отражение атак врага, не выходя за замковые стены), или пассив-

но-активную оборону, когда защитники не только отбивали атаки врага, но и сами совершали стремительные вылазки за стены замка с целью нанести максимальный урон врагу и опять скрыться за стенами замка. Описывая штурм Вильнюса в 1394 году, даже Виганд Марбургский не скрывает восхищения «язычниками», которые «мужественно, словно ласточки из своего гнезда выбегают за стены крепости, вступают в бой с христианами и опять скрываются за стенами.» [15, 211–214; 16, 658–660]

При осаде литовских замков крестоносцы принимали разные тактические приёмы. В большинстве случаев замок полностью блокировался. Иногда использовались и приёмы полевой фортификации. Например, во время осады Каунасского замка в 1362 г. превосходящие силы крестоносцев блокировали замок, стоявший на берегу реки Нярис в 600 метрах от ее впадения в реку Неман, и вырыли ров от русла одной реки до другой (примерно 500 метров), сформировали вал с ограждением и даже деревянными башнями. Таким способом замок был отрезан от «большой земли» [15, 114; 16, 532]. После таких серьёзных приготовлений начались бои у стен замка, продолжавшиеся несколько недель.

При штурме Каунасского замка [15, 115–118; 16, 532–536] и некоторых других замков использовались стенобитные машины, а также осадные орудия, в исторических источниках называемые блидами (*blide*) и тумлерами (*tumler* или *tummeler*), при помощи которых в замок забрасывались камни и горящие материалы. Какие именно орудия имелись в виду, иногда довольно сложно сказать. Если под словом *blide*, сохранившимся в некоторых германских языках (например, в шведском), понимается широко известное средневековое осадное орудие — метательная машина гравитационного действия требушет (от французского *trébuchet* — «весы с коромыслом»), то значение слова *tumler* или *tummeler* не совсем ясно.

В литовской научной литературе и публикациях источников слова *blide* и *tumler* никак не переводятся или переводятся как «осадные машины», хотя это понятие очень широкое и неконкретное. Мы обратились к словарю немецкого языка братьев Гримм [6]. Оказалось, что в немецком языке слово *tummeler* не используется как военный термин с конца XV — начала XVI века. Очевидно, под словом *tummeler* скрывается не что иное, как один из более массивных видов требушета. А *blide* — это разновидность требушета, только меньшая по размерам.

Примечательно, что оба эти типа осадного вооружения переняли и начали применять и литовцы. Они их использовали при осаде Готесвер-

дера (*Gottesverder*, замок стоял на острове Виргале при впадении реки Нявежис в реку Неман) в 1369 году [15, 242–244; 16, 562–563].

Вообще можно сказать, что в XIV веке между войсками Великого княжества Литовского и Тевтонского Ордена шла настоящая «гонка вооружений». Литовцы многому научились у своих грозных противников и быстро переняли новейшие образцы вооружения. Со времени первого использования против литовцев бомбард и идентичного шага литовцев прошёл всего один год (в 1381 году нападение крестоносцев на литовский замок Наве, или Навинпилис (нем. *Nuwenpillen*, литовск. *Navė, Navinpilis*, совр. Аукштаварис (*Aukštadvaris*), Тракайский район), в 1382 г. нападение литовцев на замок крестоносцев Георгенбург (нем. *Georgenburg*) [10, 96].

При штурме замков использовались бомбарды (фр. *Bombarde*, итал. *bombarda* — одно из первых артиллерийских орудий, применявшихся при осаде и обороне крепостей в XIV–XVI веков), стрелявшие каменными ядрами. Особенно ценным оружием бомбарды были тогда, когда надо было пробить замковые ворота. Чтобы амортизировать разрушительную силу каменных ядер, защитники Вильнюсского замка в 1394 году использовали меха, которыми накрывали ворота и поднятые мосты [15, 213; 16, 659]. Наряду с бомбардами (калибр каменных ядер, найденных на территории замков в Вильнюсе и Тракай — до 320 мм) обе противоборствующие стороны использовали и пиксиды [14, 36–38]. Это ручные бомбарды, или ручницы.

При осаде деревянных замков главным способом их взятия был поджог. Для этой цели использовались поджигательные стрелы. Иногда с подветренной стороны у стен замка складывали большие костры и их поджигали, надеясь, что пламя охватит и деревянные стены. Для увеличения огнестойкости деревянных замков их стены с внешней стороны были покрыты слоем глиняной штукатурки, фрагменты которой обнаружены во время археологических раскопок целого ряда средневековых городищ, а крыши покрывались дёрном.

Зажигательные материалы использовались и при осаде каменных замков. В 1362 году при штурме Каунасского замка нападающие с помощью метательных машин забрасывали на территорию замка горящие предметы и таким способом подожгли деревянные постройки, стоявшие внутри каменного замка [15, 118; 16, 536–537].

При штурме замков, стоявших на небольших возвышенностях, использовались осадные или штурмовые башни. Они существенно помог-

ли крестоносцам занять Каунасский замок в 1362 году [15, 115–118; 16, 532–536]. В свою очередь, такие башни при штурме немецких замков использовали и литовцы.

Если вокруг замка были вырыты оборонительные рвы, крестоносцы пытались их засыпать землёй, заполнить срубленными ветками деревьев, осушить заполненные водой. При осаде Вильнюсского замка в 1394 году это должны были сделать пригнанные крестоносцами пруссы, но большинство из них погибло, и задача не была выполнена [15, 213–214; 16, 660].

Бывали случаи, когда замок враги брали при помощи изменников и шпионов. В 1301 году изменники открыли крестоносцам ворота двух замков в Жямайтии [10, 197], а в 1390 году не без помощи предателей пал Кривой замок (*Kreivoji pilis*) в Вильнюсе [14, 33].

Похоже, что в большинстве случаев осада замков длилась недолго, и это не были попытки изморить защитников замков голодом. Если в течение нескольких недель (не более 4–5) не удавалось замок взять, крестоносцы, как правило, отступали. При раскопках литовских средневековых городищ и замков пока что не найдены явные следы голодания защитников (признаки голода можно определить по костному (остеологическому) материалу, когда в пищу употребляются непривычные продукты), за исключением двух случаев, когда в культурных слоях городищ обнаружены многочисленные останки лошадей. Как правило, в литовских городищах кости лошадей составляют не более 5–10 процентов всех костей и относятся скорее к диким лошадям — тарпанам, бывшим объектом охоты, нежели к домашним лошадям. Но на городище Каукай (*Kaukai*, Алитуский район) кости лошадей составили 25 процентов, а в городище Имбаре (*Imbarė*, Кретингский район) — даже 50 процентов всех найденных костей. Они обнаружены вместе с обугленными остатками сгоревших замков и наконечниками стрел [14, 12]. Но эти находки, являющиеся прямыми свидетельствами военных действий, продолжительных осад и голодания защитников, относятся к более раннему периоду XI–XIII вв.

Если нападение врага не было слишком стремительным, разведка и сторожевые посты вовремя оповещали защитников замка и жителей близлежащих селений о надвигающейся опасности, можно было готовиться к защите замка или же, если силы защитников были несопоставимы с силами наступающего врага, оставить замок, поджечь его и отступить в глубь своей территории. Такие случаи не были частыми, но фиксируются в источниках (например, в Дарсунишкис (*Darsūniškis*, Кайшиядорский

район) в 1378 г., Кярнаве (*Kernavė*, Ширвинтский район) в 1390 г., Мяркине (*Merkinė*, Варенский район) в 1393 г.). Литовцы отступали в двух случаях — или перед лицом неизбежной гибели замка ввиду подавляющего численного и технического превосходства противника (такие случаи зафиксированы при нападении крестоносцев на некоторые мелкие замки в Жямайтии, когда вражеские войска обнаруживали пустые или даже сожжённые замки), или отступление производилось из второстепенных замков — с целью концентрации своих сил для обороны главных стратегических центров. По нашему мнению, именно по такому сценарию происходили события в Кярнаве в 1390 году, когда во время войны за трон великого князя литовского объединённое войско Тевтонского ордена и в это время ставшего его союзником Витаутаса приближалось к Вильнюсу. На пути продвижения союзников был большой замковый комплекс и город Кярнаве. Он был сожжён его жителями ещё до подхода наступающих войск. В литовской историографии укрепились мнение, что жители Кярнаве так поступили потому, что не хотели воевать с Витовтом (лит. *Vytautas*, около 1350—1430). Такого мнения придерживается известный литовский историк Эдвардас Гудавичюс (*Edvardas Gudavičius*, 1929) [7, 143]. Но зачем им тогда надо было жечь замковый комплекс и свой город? Можно было просто сдать. Наверняка, сожжение Кярнаве стало результатом волевого, стратегического решения, принятого оппонентами Витовта — братьями великого князя Ягайло (*Jogáila*, польск. *Władysław II Jagiełło*, 1362—1434) Перед наступающим союзным войском была оставлена «выжженная земля», все силы концентрировались для обороны главного стратегического центра — Вильнюса.

Иногда обороняющиеся прибегали к хитрости. Например, в 1364 г. во время осады замка Пиештве (*Pieštve*, сейчас Сяряджюс (*Seredžius*), Юрбаркский район) защитники замка попросили дать им несколько дней, чтобы обдумать предложение крестоносцев сдать и принять христианство. В результате через несколько дней крестоносцы обнаружили, что замок пуст, а его защитники вместе с жёнами и детьми ушли из замка в тёмное время суток [15, 237—238; 16, 547—548].

Бывали случаи, когда осада замков прекращалась после переговоров. Таким способом великому князю Альгирдасу (*Algirdas*, 1296—1377) удалось в 1377 году снять осаду Вильнюса. До переговоров крестоносцы сожгли большую часть города, но к штурму замкового комплекса даже не приступили [15, 156; 16, 587].

Победой обороняющихся можно считать отражение вражеской атаки на замок, даже если при этом была утрачена часть замкового комплекса (например, форбург), но основной замок остался в руках его защитников.

Если обороняющиеся отбивали нападение на замок и враг отступал, иногда обороняющаяся сторона организовывала преследование отступающего противника, на пути отступающих устраивались заграждения из срубленных деревьев, и враг принуждался к принятию боя [14, 41–42].

В случае поражения побеждённых ждала участь пленных или смерть. Что было уготовано побеждённым, мы ясно видим на примере судьбы замка Мядвегалис (*Medvėgalis*) в Жямайтии. В феврале 1329 года крестоносцы штурмом взяли этот замок. В плен попало много его защитников, в том числе женщин и детей из окрестных деревень, которые искали убежища в стенах замка. Магистр Тевтонского ордена намеревался истребить захваченных в плен, но участвовавший в походе чешский король Иоганн Люксембургский (чеш. *Jan Lucemburský*; нем. *Johann von Luxemburg*; польск. *Jan Luksemburski*, известный также как Иоанн (Ян) Слепой, 1296–1346) убедил магистра пощадить пленных и предложил им принять христианство. Жямайты приняли условие и были обращены в христианство, а крестоносцы ушли. Но в том же году жители Мядвегалиса вернулись к своей языческой вере [15, 68–69; 16, 463]. Принятие ими христианства можно расценивать как проявление хитрости в безвыходном положении.

Другой альтернативой было сопротивление до конца. Такие случаи преобладают в истории войн Великого княжества Литовского с Тевтонским орденом. Чаще всего оказавшиеся в безвыходном положении последние защитники замка пытались прорваться с боем из осаждённого замка и при этом чаще всего погибали или (лишь некоторые) попадали в плен, или же принималось решение о массовом суициде, как произошло в случае с замком Пиленай (*Pilėnai*) в 1336 году [12, 20–24; 15, 83–84, 219–221; 16, 489–490].

Оборонительная линия замков от средней Жямайтии до Гродно (лит. *Gardinas*), созданная в конце XIII – первой половине XIV века, была особенно эффективна до 1362–69 года, когда Тевтонскому ордену удалось разрушить Каунасский и другие замки на берегах рек Неман и Нярис [8, 36]. С этого момента постепенно началось наращивание военного давления на само ядро ВКЛ – Вильнюс, Тракай, Кярнаве и регион верховьев Немана. Но в конце концов Тевтонскому ордену так и не удалось овладеть Вильнюсом, хотя с 1377 по 1401 год орден и его союзники не менее четырёх

раз пытались взять штурмом город и замковый комплекс и ещё чаще опустошали окрестности столицы ВКЛ (впервые к Вильнюсу войска крестоносцев подошли в 1365 году). Все-таки крестоносцам ни разу так и не удалось занять Вилнюсский замковый комплекс.

Первый раз иностранные войска (в данном случае – войска Русского государства) на некоторое время овладели Вильнюсским замком – столицей Литвы – лишь в 1655 году.

Источники и литература

1. Baranauskas, T. “Lietuvos medinės pilys rašytinių šaltinių duomenimis.” *Lietuvos archeologija*. T. 24. Vilnius: Diemedis, 2003. P. 57–106.
2. Batūra, R. *Lietuvos laisvės kovų vietos. Panemuniai – nuo Kauno iki Rambyno*. Vilnius: Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija, 2008.
3. *Codex Epistolaris Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae (1376–1430)*. Cracoviae, 1882.
4. Daugudis, V. *Senoji medinė statyba Lietuvoje*. Vilnius: Mokslas, 1982.
5. Dubonis, A. *Lietuvos didžiojo kunigaikščio leičiai: iš Lietuvos ankstyvųjų valstybinių struktūrų praeities*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 1998.
6. Grimm, J. und V. *Deutsches Wörterbuch von Jacob und Wilhelm Grimm*. 16 Bde. in 32 Teilbänden. Leipzig, 1854–1961. Quellenverzeichnis. Leipzig 1971. <http://woerterbuchnetz.de/DWB/?lemid=GD05466> (01.04.2012).
7. Gudavičius, E. “Kernavės žemė ir valsčius iki 1564–1566 metų administracinės reformos.” *Musninkai. Kernavė. Čiobiškis*. Vilnius: Versmė, 2005. P. 140.–148.
8. Jankauskas, V. “Nemuno žemupio pilių gynybinės sistemos efektyvumas kovose su Vokiečių ordinu 1283–1369 metais.” *Karo archyvas*. T. 23. Vilnius: Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija, 2011. P. 5–36.
9. Kitkauskas N. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų rūmai*. Vilnius: “Kultūros” leidykla, 2009. P. 51–130.
10. *Lietuvių karas su kryžiuočiais*. Vilnius: Mintis, 1964. P. 96.
11. Šileikis, G., Visockis, A. *Lietuvos istorijos datos, įvykiai, faktai, asmenybės*. Kaunas: Šviesa, 1998.
12. Varakauskas, R. *Didvyriškieji Pilėnai*. Vilnius: Mintis, 1969.
13. Vitkūnas, M. “Gyvulininkystė Pietryčių Lietuvoje XIII–XIV a.” *Gyvulininkystė: mokslo darbai*. T. 47. Baisogala: Lietuvos veterinarijos akademijos Gyvulininkystės institutas, 2006. P. 3–22.

14. Vitkūnas, M. "Vilnius kovose su kryžiuočiais XIV a. antrojoje pusėje." *Karo archyvas*. T. 26. Vilnius: Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija, 2011. P. 4–43.
15. Vygandas Marburgietis. *Naujoji Prūsijos kronika*. Vilnius: Vaga, 1999.
16. Wigand von Marburg. "Die Chronik Wigands von Marburg". *Scriptores rerum Prussicarum*. Bd. 2. Leipzig, 1863. S. 453–662.
17. Zabiela, G. *Lietuvos medinės pilys*. Vilnius: Diemedis, 1995.

Kopsavilkums

Cīņas par lietuviešu pilīm karos pret Teitoņu ordeni 13.–14. gs. sākumā

Raksta mērķis – sniegt īsu militāri vēsturisku analīzi par piļu, kuras pastāvēja tagadējās Lietuvas teritorijā 13.–14. gs. sākumā, izmantošanu zemes aizsardzībai. Pilīm Lietuvas lielkņazistes karos pret Teitoņu ordeni bija milzu loma. Galveno krustnešu spiedienu nācās izturēt parasti uz pilskalniem būvētajām koka pilīm. Pieņemts uzskatīt, ka mūra pilis Lietuvā sāka celt 14. gs. sākumā – vidū, kaut arī daži autori uzskata, ka mūra nocietinājumi Viļņā radās vēl 13. gs. otrajā pusē.

14. gs. Lietuvā tika izveidots vesels koka piļu tīkls, kuru pakāpeniski papildināja ar ķieģeļu-mūra pilīm. Mūsdienā Lietuvas teritorijā ir uzskaitītas 64 koka pilis, celtas 13. gs. beigās – 14. gs. sākumā (neieskaitot pilis, kuras uzcēla krustneši), un 6 mūra pilis. Tās kopā ar tagadējās Baltkrievijas teritorijā esošajām pilīm veidoja divas vai pat trīs aizsardzības līnijas. Galvenā no tām – no centrālās Žemaitijas līdz Nemunas augštecei. Spiediens uz šīm aizsardzības sistēmām bija ļoti liels. Tikai no 1345. līdz 1377. gadam pret Lietuvas teritoriju tika organizēti ap simts karagājieni: 70 no Prūsijas un 30 no Livonijas puses. Tātad notika apmēram trīs karagājieni viena gada laikā.

Aizsardzībā esošo darbību var kvalificēt kā pasīvo aizsardzību (atvairot ienaidnieka uzbrukumus, neatstājot pilis) vai pasīvi aktīvu aizsardzību, kad piļu aizstāvji ne tikai atvairīja uzbrukumus, bet arī paši veica ātrus uzbrukumus ārpus pils sienām, lai nodarītu ienaidniekam maksimālus zaudējumus un tātkal paslēptos pilī.

Ja piļu aizstāvji sekmīgi atvairīja uzbrukumus un ienaidnieks atkāpās, viņi dažkārt organizēja pretinieka vajāšanu.

Summary

Offense and Defence of the Lithuanian Castles in the 13th – Early 15th Centuries (during the Fights with the Teutonic Order)

Castles played a prominent role in the battles between the Grand Duchy of Lithuania and Teutonic Order. In the 14th century, Lithuania had a castle system consisting of wooden castles on mounds, strengthened by stone castles. In the current territory of the Republic of Lithuania, there were 64 wooden castles dating back to the 13th through the early 15th centuries, and 6 stone castles. Together with the castles in the current territory of the Republic of Belarus, they formed the following 3 lines of defence: 2 of them in the epicenter of the country (neighbourhoods of Vilnius) and 1 in the western border marking Samogitia, along the river Nemunas up to the Upper Nemunas in the current territory of Belarus. Pressure was high for these defense systems and other castles. During the period of 1345–1377 alone, the Teutonic knights held some 100 marches (70 from Prussia and 30 from Livonia) to the Lithuanian territory – on average 3 marches a year. Passive (located on the walls and towers) and passive–active (combined with thrust raids outside the castle territory) defenses have been distinguished.

ZIŅAS PAR AUTORIEM / AUTHORS

Tamāra Abrosimova

Vēstures zinātņu kandidāte
Krievijas Zinātņu Akadēmijas
Sanktpēterburgas Vēstures
institūts
tabrosimova@mail.ru

Ilga Apine

Habilitēta vēstures doktore
Latvijas Universitātes
Filozofijas un socioloģijas
institūts
anna.f@apollo.lv

Tatjana Bartele

Vēstures doktore
RISEBA (Latvija)
tmb@inbox.lv

Edgars Ceske

Vēstures maģistrs
Siguldas novada vidusskola
(Latvija)
ceske@inbox.lv

Kārlis Dambītis

Vēstures maģistrs
Latvijas Kara muzejs
karlis.dambitis@gmail.com

Ineta Didrihsone-Tomaševska

Vēstures maģistre
Latvijas Nacionālā arhīva
Latvijas Valsts vēstures arhīvs
ineta@didrihsone-tomasevska.lv

Inga Doniņa

Vēstures maģistre
Latvijas Universitātes aģentūra
“LU Latvijas vēstures
institūts”
inga.donina@inbox.lv

Tatjana Filosofova

PhD
Glāzgovas Universitāte
(Lielbritānija)
tfilosofova@yahoo.co.uk

Guntis Gerhards

Vēstures doktors
Latvijas Universitātes aģentūra
“LU Latvijas vēstures
institūts”
guntis.gerhards@inbox.lv

Jevgeņijs Grebeņš

Vēstures zinātņu kandidāts
Baltkrievijas Valsts agrārā
tehniskā universitāte
greben.evgenij@gmail.com

Sandra Grigaravičiute

Humanitāro zinātņu doktore
Lietuvas Edukoloģijas
universitāte
sandra.grigaraviciute@vpu.lt

Elina Guščika

Vēstures maģistre
Latvijas Universitātes aģentūra
“LU Latvijas vēstures
institūts”
elinaguscika@inbox.lv

Aleksandrs Ivanovs

Vēstures doktors
Daugavpils Universitātē
aleksandrs.ivanovs@du.lv

Gaļina Jakovļeva

Vēstures zinātņu kandidāte
P. Mašerova Vitebskas Valsts
universitātē (Baltkrievija)
gnyakovleva@mail.ru

Ģintauts Jakštis

Ģenerāļa Jonasa Zemaiša
Lietuvas Militārā akadēmija
gintautasjakstys@gmail.com

Prans Janausks

Vēstures doktors
Vitauts Dižā Universitātē
(Kauņa, Lietuva)
p.janauskas@hmf.vdu.lt

Silvija Jansone

Lauksaimniecības maģistre
Latvijas Etnogrāfiskais
brīvdabas muzejs
silva.jansone@inbox.lv

Ilze Jermacāne

Vēstures maģistre
Latvijas Universitātē
jermacane@inbox.lv

Krišs Kapenieks

Vēstures maģistrs
Latvijas Kara muzejs
madaras@inbox.lv

Anete Karlsonē

Vēstures doktore
Latvijas Universitātes aģentūra
“LU Latvijas vēstures
institūts”
anete.karlsonē@gmail.com

Maija Krūmiņa

Vēstures maģistre
Latvijas Universitātes
Filozofijas un socioloģijas
institūts
m_krumina@inbox.lv

Tatjana Kuzņecova

Vēstures doktore
Daugavpils Universitātē
tatjana.kuznecova@du.lv

Ainis Lociks

Vēstures maģistrs
Latvijas Kara muzejs
lociks.ainis@inbox.lv

Klinta Ločmele

Socioloģijas maģistre
Latvijas Universitātes
Sociālo un politisko pētījumu
institūts
klinta.locmele@inbox.lv

Ilze Biruta Loze

Habilitēta vēstures doktore
Latvijas Universitātes aģentūra
“LU Latvijas vēstures
institūts”
neoilze@lza.lv

Aleksandrs Ļitvinskis

Vēstures zinātņu kandidāts
Baranoviču Valsts universitāte
(Baltkrievija)
litvinski@inbox.ru

Ruslana Marceņuka

Vēstures zinātņu kandidāte
T. Ševčenko Kijevas Nacionālā
universitāte (Ukraina)
ruslana-martseniuk@rambler.ru

Jevgenija Nazarova

Vēstures zinātņu kandidāte
Krievijas Zinātņu Akadēmijas
Vispārējās vēstures institūts
ezis08@gmail.com

Reinis Norkārklis

Teoloģijas maģistrs
Latvijas Universitāte
reinisn@gmail.com

Valērijs Nikuliņš

Vēstures zinātņu doktors
I. Kanta Krievijas Valsts
universitāte
nikuliny@mail.ru

Ginta Orinska-Spirģe

Vēstures maģistre
Latvijas Nacionālā arhīva
Latvijas Valsts vēstures arhīvs
g_orinska@inbox.lv

Guntis Pakalns

Filoloģijas doktors
Latvijas Universitātes aģentūra
“LU Literatūras, folkloras un
mākslas institūts”
guntis.pakalns@lulfmi.lv

Ieva Pigozne

Filozofijas maģistre
SIA Nordisk
pigozne@inbox.lv

Andis Rasums

Vēstures maģistrs
Latvijas Universitāte
andis.rasums@inbox.lv

Daina Roze

Bioloģijas maģistre
Nacionālais Botāniskais dārzs
(Latvija)
daina.roze@gmail.com

Inna Rozentāle

Vēstures maģistre
Latvijas Universitātes aģentūra
“LU Latvijas vēstures
institūts”
inna.rozentale@gmail.com

Irēna Saleniece

Vēstures doktore
Daugavpils Universitāte
irena.saleniece@du.lv

Gaļina Sedova (māsa Jefrosīnija)

Teoloģijas maģistre
Latvijas Pareizticīgā Baznīca
inok.evfrasinja@gmail.com

Raitis Simsons

Vēstures maģistrs
Latvijas Universitāte
raitiss@btv.lv

Henrihs Soms

Vēstures doktors
Daugavpils Universitāte
henrihs.soms@du.lv

Geoffrey Swain

PhD
Glāzgovas Universitāte
(Lielbritānija)
Geoffrey.Swain@glasgow.ac.uk

Vitālijs Šalda

Habilitēts vēstures doktors
Daugavpils Universitāte
vitsalda@gmail.com

Aleksejs Varfolomejevs

Matemātikas un fizikas
zinātņu kandidāts
Petrozavodskas Valsts
universitāte (Krievija)
avarf@psu.karelia.ru

Aija Vilka

Vēstures maģistre
Latvijas Universitāte
vilka.aija@gmail.com

Manvids Vitkūnas

Vēstures doktors
Lietuvas Edukoloģijas
universitāte
manvydas.vitkunas@gmail.com

Juris Zarāns

Teoloģijas doktors
Daugavpils Universitāte
angelo6@inbox.lv

• • • • •

Izdevējdarbības reģistr. apliecība Nr. 2-0197.
Parakstīts iespiešanai 21.12.2012. Pasūtījuma Nr. 2.
Iespiests DU Akadēmiskajā apgādā «Saule» —
Saules iela 1/3, Daugavpils, LV-5400, Latvija.